

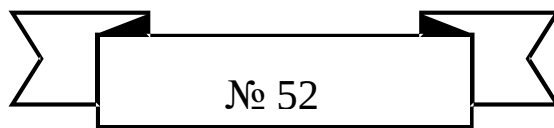
ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNIVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ
XƏBƏRLƏRİ

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

Bakı ☆ 2019 ☆ Baku

Baş redaktor: f.r.e.d., prof.Ə.A.VƏLİYEV

Məsul katib: f.-r.e.n., dosent F.K.Xudaverdiyev

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: prof.F.S.Məmmədov (Türkiyə)

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov (Türkiyə), f.e.d.R.K.Rəsulov, tibb e.d.Z.Ö.Qarayev, tibb e.d.Ə.V.Musayev, tibb e.d.M.H.Əliyev, i.e.d.M.M.Bağirov, akad.N.Q.Cəfərov, psixologiya e.d.Ə.T.Baxşəliyev, tex.e.d.M.İ.Əliyev, tex.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, AMEA müxbir üzvü prof. Q.C.İmanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof.K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.X.D.Barkero (İspaniya), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çxəidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof. Y.M.Morozov (Rusiya), i.e.f.d.M.Ə.Vəliyev, h.e.f.d.H.D.Qənbərov, f-r.e.n.N.Q.Zeynalov, i.e.f.d.Ə.H.Ələkbərov, f-r.e.n.M.B.Vəliyev, sos.e.f.d. F.Ş.Həsənov, p.e.n.S.V.Vəliyeva, b.e.f.d. T.H.Kərimova, f.e.f.d. S.X.Abdurəhmanova, prof. E.M.Rzazadə

Журнал рецензируется и реферируется в ВИНТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Executive Secretary: ass. prof.F.K.Hudaverdiyev

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.F.S.Mamedov (Exact Sciences)

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunyardov, acad.M.I.Aliyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof.A.G.Alirzayev, prof.A.H.Shamilov (Turkey), prof.R.K.Rasulov, prof.Z.O.Garayev, prof.A.V.Musayev, prof.M.H.Aliyev, prof.M.M.Baghirov, acad.N.G.Jafarov, prof.A.T.Bakshaliyev, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan prof.G.J.Imanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.J.D.Barquero (Spain), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.K.Kordzaia (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), M.A.Valiyev, H.D.Ganbarov, N.G.Zeynalov, A.H.Alekperov, M.B.Valiyev, F.Sh.Hasanov, S.V.Valiyeva, T.H.Karimova, S.X.Abdurahmanova, prof.E.M.Rzazadeh

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (office) (+994 12) 465 82 62, (+994 12) 465 82 00

(mob.) (+994 51) 572 34 36, (+994 50) 378 86 30

Fax: (+994 12) 465 67 05

<http://www.journal.oyu.edu.az>

e-mail: journal@oyu.edu.az

OYU-2019

TƏSİSÇİ:

Odlar Yurdu Universiteti

Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur

Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisad, texnika, tibb, əczaçılıq, biologiya, aqrar, hüquq, tarix, antropologiya, siyasi, psixologiya, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

Tel.: (051) 572 34 36
Faks: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

FOUNDED BY

Odlar Yurdu University

Published since December 1998

Issued at least twice a year

Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998

Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Technical Science, Medicine, Pharmacology, Biology, Agrarian Science, Law, History, Anthropology, Political Science, Psychology, Pedagogy and Philology.

Editorial Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (051) 572 34 36
Fax: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Университет Оdlар Юрду

Издается с декабря 1998 года

Выходит не менее двух раз в год

Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998

Включен в перечень изданий, рекомендованных ВАК при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, технических наук, медицины, фармакологии, биологии, аграрной науки, права, истории, антропологии, политологии, психологии, педагогики и филологии.

Адрес редакции: Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Оdlар Юрду, Общий отдел

Тел.: (051) 572 34 36
Факс: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

**RİYAZİYYAT,
İNFORMATİKA
VƏ TEXNİKİ ELMLƏR
BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
MATHEMATICS,
INFORMATICS
AND
TECHNICAL SCIENCES**

UOT № 03F55

İNTUITİV QEYRİ-SƏLİS G -MODULLARIN HOMOLOJİ MODULLARI

K.M.Vəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: kemale2607@mail.ru

Açar sözlər: qeyri-səlis çoxluq, intuitiv qeyri-səlis çoxluq, qeyri-səlis modul, intuitiv qeyri-səlis modul, qeyri-səlis G -modul, intuitiv qeyri-səlis G -modul

Keywords: fuzzy set, intuitionistic fuzzy set, fuzzy modulus, intuitionistic fuzzy module, fuzzy G -module, intuitionistic fuzzy G -module

Ключевые слова: нечеткое множество, интуиционистическое нечеткое множество, нечеткий модуль, интуиционистический нечеткий модуль, нечеткий G -модуль, интуиционистический нечеткий G -модуль

G bir qrup, M , G -modul olsun. (M, μ, ν) ilə intuitiv qeyri-səlis G -modulu işarə edək.

Tərif 1. Əgər intuitiv qeyri-səlis G -modulların

$$\{(M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M_{n-1}, \mu_{n-1}, \nu_{n-1})\}_{n \in \mathbb{Z}} \quad (1)$$

ardıcılığı üçün $\partial_{n-1} \circ \partial_n = 0$ münasibəti ödənirsə, bu ardıcılığa intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir kompleksi deyilir.

Tutaq ki, (1) və

$$\{(M'_n, \mu'_n, \nu'_n), \partial'_n : (M'_n, \mu'_n, \nu'_n) \rightarrow (M'_{n-1}, \mu'_{n-1}, \nu'_{n-1})\}_{n \in \mathbb{Z}}, \quad (2)$$

uyğun olaraq $\{M_n\}, \{M'_n\}$ üzərində, iki intuitiv qeyri-səlis G -modulun zəncir kompleksi-dir.

Tərif 2. Əgər $\forall n \in \mathbb{Z}$, $\varphi_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M'_n, \mu'_n, \nu'_n)$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların homomorfizmaları üçün

$$\begin{array}{ccc} M_n & \xrightarrow{\partial_n} & M_{n-1} \\ \varphi_n \downarrow & & \downarrow \varphi_{n-1} \\ M'_n & \xrightarrow{\partial'_n} & M'_{n-1} \end{array}$$

diaqramı kommutatıvdırsa, $\{\varphi_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M'_n, \mu'_n, \nu'_n)\}$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin morfizması adlanır.

Zəncir komplekslər və onların morfizması kateqoriya təşkil edir.

Tərif 3. Tutaq ki, $\{\varphi_n, \psi_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M'_n, \mu'_n, \nu'_n)\}$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin morfizmalarıdır və $D = \{D_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M'_{n+1}, \mu'_{n+1}, \nu'_{n+1})\}$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların homomorfizma ailəsidir. Əgər $\varphi_n - \psi_n = D_{n-1} \circ \partial_n + \partial'_{n+1} \circ D_n$ bərabərlik ödənirsə, onda $D = \{D_n : M_n \rightarrow M'_{n+1}\}_{n \in \mathbb{Z}}$ modulların homomorfizmlərinin ailəsi zəncir homotopiya adlanır, $\{\varphi_n\}, \{\psi_n\}$ zəncir homotop inikaslar adlanır və $\{\varphi_n\} \sqcap \{\psi_n\}$ kimi işarə olunur.

Teorem 1. Zəncir homotopiya münasibəti ekvivalent münasibətdir və superpozisiyaya görə invariantdır.

İsbatı. İlk öncə göstərək ki, zəncir homotopiya münasibəti ekvivalent münasibətdir.

- 1) Tutaq ki, $\varphi = (\{\varphi_n\} : \{(M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n\} \rightarrow \{(M'_n, \mu'_n, \nu'_n), \partial'_n\})$ ixtiyari morfizmadır.

Əgər $D_n = 0$, onda $\varphi_n - \varphi_n = 0$. Belə ki, $\varphi \sqcap \varphi$.

- 2) Tutaq ki, φ ilə ψ zəncir homotopdur. Belə ki, $D_{n-1} \circ \partial_n + \partial'_{n+1} \circ D_n = \varphi_n - \psi_n$. Əgər $\bar{D}_n = -D_n$ alsaq, onda $\bar{D}_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} \bar{D}_n = -D_{n-1} \partial_n - \partial'_{n+1} D_n = -(D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n) = -(\varphi_n - \psi_n) = \psi_n - \varphi_n$ yəni ψ ilə φ zəncir homotopdur.

- 3) Tutaq ki, φ, ψ ilə və ψ, γ ilə zəncir homotopdur. Biz göstərmək istəyirik ki, φ, γ ilə zəncir homotopdur. Əgər φ, ψ ilə zəncir homotopdursadursa, $\exists D_n \Rightarrow D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n = \varphi_n - \psi_n$. Əgər ψ, γ ilə zəncir homotopdursadursa, $\exists D'_n \Rightarrow D'_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D'_n = \psi_n - \gamma_n$. D''_n homomorfizmini $D''_n = D_n + D'_n$ kimi təyin edək.

$$\begin{aligned} D''_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D''_n &= (D_{n-1} + D'_{n-1}) \partial_n + \partial'_{n+1} (D_n + D'_n) = \\ D_{n-1} \partial_n + D'_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n + \partial'_{n+1} D'_n &= D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n + D'_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D'_n = \\ (\varphi_n - \psi_n) + (\psi_n - \gamma_n) &= \varphi_n - \gamma_n. \end{aligned}$$

İndi isə kompozisiyanın invariantlığını göstərək.

$$(\varphi_{0n} \sqcap \psi_{0n} : \{(M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n\} \rightarrow \{(M'_n, \mu'_n, \nu'_n), \partial'_n\}) \Rightarrow D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n = \varphi_{0n} - \psi_{0n}$$

$$(\varphi_{1n} \sqcap \psi_{1n} : \{(M'_n, \mu'_n, \nu'_n), \partial'_n\} \rightarrow \{(M''_n, \mu''_n, \nu''_n), \partial''_n\}) \Rightarrow D'_{n-1} \partial_n + \partial''_{n+1} D'_n = \varphi_{1n} - \psi_{1n}$$

$(\varphi_{1n} \circ \varphi_{0n}, \psi_{1n} \circ \psi_{0n} : \{(M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n\} \rightarrow \{(M''_n, \mu''_n, \nu''_n), \partial''_n\})$ morfizmalarının zəncir homotop olduğunu göstərək:

$$D''_n : ((M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n) \rightarrow ((M''_n, \mu''_n, \nu''_n), \partial''_n) \text{ homomorfizmasını}$$

$$D''_n = D'_{n-1} (\varphi_{0n-1}) \partial_n + \partial''_{n+1} D'_n (\varphi_{0n}) \text{ şəklində təyin edək, onda}$$

$$D'_{n-1} (\varphi_{0n-1}) \partial_n + \partial''_{n+1} D'_n (\varphi_{0n}) = D'_{n-1} (\partial'_n (\varphi_{0n})) + \partial''_{n+1} D'_n (\varphi_{0n}) =$$

$$(D'_{n-1} \partial'_n + \partial''_{n+1} D'_n) (\varphi_{0n}) = (\varphi_{1n}) (\varphi_{0n}) - (\psi_{1n}) (\varphi_{0n}).$$

Göstərək ki, $(\psi_{1n}) \circ (\varphi_{0n}) \square (\psi_{1n}) \circ (\psi_{0n})$ morfizmalar zəncir homotopdur. $\forall n \in \mathbb{Z}$ üçün $(\psi_{1n+1}) \circ D_n$ morfizmasına baxaq.

$$(\psi_{1n+1}) \circ D_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M'_{n+1}, \mu'_{n+1}, \nu'_{n+1}).$$

$$(\psi_{1n}) D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} (\psi_{1n+1}) D_n = (\psi_{1n}) D_{n-1} \partial_n + (\psi_{1n}) \partial'_{n+1} D_n =$$

$$(D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n) (\psi_{1n}) = ((\varphi_{0n}) - (\psi_{0n})) (\psi_{1n}) = (\varphi_{0n}) (\psi_{1n}) - (\psi_{0n}) (\psi_{1n}).$$

Onda $(\varphi_{0n}) \circ (\psi_{1n}) \square (\psi_{1n}) \circ (\psi_{0n})$ zəncir homotopdur. Bu iki bərabərlikdən alınır ki, $(\varphi_{1n}) \circ (\varphi_{0n}) \square (\psi_{1n}) \circ (\psi_{0n})$ zəncir homotopdur.

$\ker \partial_n, \text{Im } \partial_{n+1} \subset M_n$ intuitiv qeyri-səlis modulların alt modulları G -altmodullardır. $\text{Ker } \partial_n / \text{Im } \partial_{n+1}$ faktor G -modulunda $\mu_n|_{\text{Ker } \partial_n}, \nu_n|_{\text{Ker } \partial_n}$ intuitiv qeyri-səlis strukturdan istifadə edərək $\tilde{\mu}_n, \tilde{\nu}_n$ intuitiv qeyri-səlis strukturunu verə bilərik. Beləliklə, $(\text{Ker } \partial_n / \text{Im } \partial_{n+1}, \tilde{\mu}_n, \tilde{\nu}_n)$ intuitiv qeyri-səlis G -modulunu qurmuş olduq.

Tutaq ki, $C = \{(M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n\}$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir kompleksidir.

Tərif 4. $H_n(C) = (\text{Ker } \partial_n / \text{Im } \partial_{n+1}, \tilde{\mu}_n, \tilde{\nu}_n)$ intuitiv qeyri-səlis G -moduluna, intuitiv qeyri-səlis G zəncir kompleksinin n -ölçülü homoloji modulu deyilir.

Göstərək ki, bu homoloji modul funktordur. $\{\varphi_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M'_n, \mu'_n, \nu'_n)\}$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin morfizmaları isə $\forall [x] \in H_n(C)$ üçün $\varphi_{n*} : H_n(C) \rightarrow H_n(C')$ homomorfizmini $\varphi_{n*}[x] = [\varphi_n(x)]$ kimi təyin edək. Beləliklə, aşağıdakı teorem verilə bilər.

Teorem 2. $C \mapsto H_n(C)$ qarşı gəlməsi intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir kompleksləri kateqoriyasından intuitiv qeyri-səlis G -modullar kateqoriyasına gedən bir funktordur.

Teorem 3. İntuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin homoloji funktoru zəncir homotopiyaya görə invariantdır. Belə ki, əgər $\{\varphi_n\} \square \{\psi_n\} : \{(M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n\} \rightarrow \{(M'_n, \mu'_n, \nu'_n), \partial'_n\}$ onda, $\varphi_{n*} = \psi_{n*} = H_n(C) \rightarrow H_n(C')$.

İsbatı. $\{\varphi_n\}$ ilə $\{\psi_n\}$ zəncir homotop olduğundan,

$$D_n : (M_n, \mu_n, \nu_n) \rightarrow (M'_{n+1}, \mu'_{n+1}, \nu'_{n+1}) \text{ mövcuddur ki,}$$

$$D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n = \varphi_n - \psi_n \quad (*)$$

(*) bərabərliyi ödəyir.

Göstərək ki, $\varphi_{n*} = \psi_{n*} = H_n(C) \rightarrow H_n(C')$ ödəyir. $\forall [z] = z + \text{Im } \partial_{n+1} \in H_n(C)$ üçün göstərmək istəyirik ki, $\varphi_{n*}(z + \text{Im } \partial_{n+1}) = \psi_{n*}(z + \text{Im } \partial_{n+1})$. Belə ki, $\varphi_{n*}(z + \text{Im } \partial_{n+1}) = \varphi_n(z) + \text{Im } \partial'_{n+1}, \psi_{n*}(z + \text{Im } \partial_{n+1}) = \psi_n(z) + \text{Im } \partial'_{n+1}, z \in \text{Ker } \partial_n$ və (*) bərabərliyindən

$$\begin{aligned} D_{n-1}\partial_n(z) + \partial'_{n+1}D_n(z) &= \partial'_{n+1}(D_n(z)) = \varphi_n(z) - \psi_n(z) \Rightarrow \\ a = \varphi_n(z) - \psi_n(z) \quad \exists b \in D_n(z) \quad \partial'_{n+1}(b) &= a \Rightarrow a \in \text{Im } \partial'_{n+1} \Rightarrow \\ \varphi_n(z) - \psi_n(z) &\in \text{Im } \partial'_{n+1} \\ [\varphi_n(z)] &= \varphi_n(z) + \text{Im } \partial'_{n+1} \quad [\psi_n(z)] = \psi_n(z) + \text{Im } \partial'_{n+1}. \end{aligned}$$

Tutaq ki, $C = \{(M_n, \mu_n, \nu_n), \partial_n\}$, $C' = \{(M'_n, \mu'_n, \nu'_n), \partial'_n\}$, $C'' = \{(M''_n, \mu''_n, \nu''_n), \partial''_n\}$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir kompleksləridir və $\varphi = \{\varphi_n : C \rightarrow C'\}$, $\psi = \{\psi_n : C \rightarrow C''\}$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin morfizmalarıdır.

Tərif 5. $0 \rightarrow C' \xrightarrow{\varphi} C \xrightarrow{\psi} C'' \rightarrow 0$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslər ardıcılığı dəqiqdirsə o zaman bu ardıcılığa qısa dəqiq ardıcılıq deyilir.

Tərif 6. Əgər $0 \rightarrow C' \xrightarrow{\varphi} C \xrightarrow{\psi} C'' \rightarrow 0$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların qısa dəqiq ardıcılığı üçün elə $j_n : C'' \rightarrow C$ varsa ki, $j_n \circ \psi = 1_C$ şərti ödənilir, onda $0 \rightarrow C' \xrightarrow{\varphi} C \xrightarrow{\psi} C'' \rightarrow 0$ qısa dəqiq ardıcılığına parçalanandır deyilir.

Lemma 1. Aşağıdakı şərtlər ekvivalentdir:

- a) $0 \rightarrow C' \xrightarrow{\varphi} C \xrightarrow{\psi} C'' \rightarrow 0$ parçalanandır;
- b) $C \square C' \oplus C''$;
- c) $q : C \rightarrow C' \quad \varphi \circ q = 1_C$.

İsbatı. İsbat aydındır.

$0 \rightarrow C' \xrightarrow{\varphi} C \xrightarrow{\psi} C'' \rightarrow 0$ qısa dəqiq ardıcılıq isə $\dots \leftarrow H_{n-1}(C') \leftarrow H_n(C'') \leftarrow H_n(C) \leftarrow H_n(C') \leftarrow \dots$ ardıcılığı ümumiyyətlə dəqiq deyil, çünki, $\partial_{n*} : H_n(C'') \rightarrow H_{n-1}(C')$ homoloji modulların homomorfizması olmasına baxmayaraq intuitiv qeyri-səlis G -modulların homomorfizmi deyil.

Teorem 4. Əgər

$$0 \rightarrow C' \xrightarrow{\varphi} C \xrightarrow{\psi} C'' \rightarrow 0 \quad (3)$$

intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin parçalananan qısa dəqiq ardıcılığı isə, onda

$$\dots \leftarrow H_{n-1}(C') \xleftarrow{\partial_{n*}} H_n(C'') \leftarrow H_n(C) \leftarrow H_n(C') \leftarrow \dots \quad (4)$$

intuitiv qeyri-səlis G -modulların homoloji modullar ardıcılığı dəqiqdir.

İsbatı. $0 \rightarrow C' \xrightarrow{\varphi} C \xrightarrow{\psi} C'' \rightarrow 0$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin qısa dəqiq ardıcılığı parçalananan olduğu üçün intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin elə $j_n : C'' \rightarrow C$ və $q_n : C \rightarrow C'$ homomorfizması vardır ki, $\varphi \circ q_n = 1_C$, $\psi \circ j_n = 1_{C''}$, $q_n \circ \varphi + j_n \circ \psi = 1_{C'}$.

Onda $\tilde{d}_n = q_{n-1} \circ \tilde{\partial}_n \circ j_n : C_n'' \rightarrow C_{n-1}'$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların homomorfizmidir və $\tilde{d} = \{\tilde{d}_n\} : C_n'' \rightarrow C_{n-1}'$ ailəsi intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin morfizmasıdır və dərəcəsi “-1”-dir. $d = \{d_n : C_n'' \rightarrow C_{n-1}'\}$ homomorfizmlər ailəsindən alırıq ki,

$$\begin{aligned} \varphi_{n-2}(\partial_{n-1}' d_n) &= (\varphi_{n-2} \partial_{n-1}') q_{n-1} \partial_n j_n = \partial_{n-1}(\varphi_{n-1} q_{n-1}) \partial_n j_n = \\ \partial_{n-1}(1_{C_{n-1}} - j_{n-1} \psi_{n-1}) \partial_n j_n &= \partial_{n-1} \partial_n j_n - \partial_{n-1} j_{n-1} \psi_{n-1} \partial_n j_n = \\ -\partial_{n-1} j_{n-1} \psi_{n-1} \partial_n j_n &= -\partial_{n-1} j_{n-1} (\psi_{n-1} \partial_n) j_n = -\partial_{n-1} j_{n-1} \partial_n'' \psi_n j_n = \\ -\partial_{n-1} j_{n-1} \partial_n'' 1_{C_n''} &= -\partial_{n-1} j_{n-1} \partial_n'' = -(\varphi_{n-2} q_{n-2} + j_{n-2} \psi_{n-2}) \partial_{n-1} j_{n-1} \partial_n'' = \\ -\varphi_{n-2}(q_{n-2} \partial_{n-1} j_{n-1}) \partial_n'' &- j_{n-2}(\psi_{n-2} \partial_{n-1}) j_{n-1} \partial_n'' = \\ -\varphi_{n-2}(d_{n-1} \partial_n'') - j_{n-2} \partial_{n-1}'' (\psi_{n-1} j_{n-1}) \partial_n'' &= -\varphi_{n-2}(d_{n-1} \partial_n'') \end{aligned}$$

φ_{n-2} monomorfizma olduğundan $\partial_{n-1}' d_n = d_{n-1} \partial_n''$ ödənilir, yəni $\{d_n\}$ ailəsi intuitiv qeyri-səlis G -modulların zəncir komplekslərinin morfizmasıdır. $\forall z \in H_n(C'')$ üçün $\partial_{*n}(z) = [\varphi_{n-1}^{-1} \circ \partial_n \circ q_n^{-1}(z)] = [q_{n-1} \circ \partial_n \circ j_n(z)] = [d_n(z)] = d_{n*}[z]$.

Beləliklə, $\tilde{\partial}_{*n} : H_n(C'') \rightarrow H_{n-1}(C')$ intuitiv qeyri-səlis G -modulların qeyri-səlis homomorfizmasıdır ona görə (2) ardıcılığı dəqiqdir.

Ədəbiyyat

1. Bourbaki N. “Algebra Homologique”. Masson, Paris New York Barcelone Milan, 1980
2. Eilenberg S., Steenrod N. “Foundations of Algebraic Topology”. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1952
3. Ozturk T.Y., Bayramov S. “Category of chain complexes of soft modules” // International Mathematical Forum, 7, 2012, №20, pp. 981-992
4. Sharma P.K. and Tarandeep K. Intuitionistic fuzzy G -modules // Notes on Intuitionistic Fuzzy Sets, 21(1), 2015, pp. 6-23

HOMOLOGICAL MODULES OF INTUITIONISTIC FUZZY G -MODULES

K.M.Vəliyeva

SUMMARY

The theory of homologies in the category of intuitionistic fuzzy G -modules is constructed in this article. Homotopical invariance of homology modules is proved and, under some conditions, exact homology sequence is constructed.

ГОМОЛОГИЧЕСКИЕ МОДУЛИ ИНТУИТИОНИСТИЧЕСКИХ НЕЧЕТКИХ G -МОДУЛЕЙ

К.М.Велиева

РЕЗЮМЕ

В статье на категории интуиционистических нечетких G -модулей строится теория гомологий. Доказывается гомотопическая инвариантность модулей гомологий и при некоторых условиях строится точная гомологическая последовательность.

Мəqalə redaksiyaya 19 iyul 2019 tarixində daxil olmuş, 21 iyul 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 514.763

**О СВЯЗНОСТИ ЛЕВИ-ЧИВИТА МЕТРИКИ САСАКИ
В ТЕНЗОРНОМ РАССЛОЕНИИ ТИПА (0,2)**

С.Ф.Казымова

Бакинский Государственный Университет
Баку, улица Академика Захида Халилова 23
e-mail: sevilkazimova@hotmail.com

Açar sözlər: tensor laylanması, Sasaki metriksi, şaquli və üfüqi liftlər, adaptə edilmiş reper, Levi-Civita rabitəsi

Keywords: tensor bundle, Sasaki metric, vertical and horizontal lifts, adapted frame, Levi-Civita connection

Ключевые слова: тензорное расслоение, метрика Сасаки, вертикальный и горизонтальный лифты, адаптированный репер, связность Леви-Чивита

В работе определяется метрика Сасаки в расслоении тензоров типа (0,2) над римановым многообразием, изучаются свойства связности Леви-Чивита этой метрики.

1. Пусть M является n -мерным дифференцируемым многообразием из класса C^∞ . Тогда $T_0^2(M) = \bigcup_{p \in M} T_2^0(p)$, по определению, является тензорным расслоением типа (0,2) над M , где U обозначает дизъюнктное объединение тензорных пространств $T_2^0(p)$ для всех $p \in M$. $T_2^0(M)$ является $(n + n^2)$ -мерным дифференцируемым многообразием из класса C^∞ . Локальная система координат $\{U; x^j, j = 1, \dots, n\}$ в M индуцирует локальную систему координат $\{\pi^{-1}(u); x^j, x^{\bar{j}} = t_{i,j_2}, j = 1, 2, \dots, n, \bar{j} = n + 1, \dots, n + n^2, \text{ где } x^{\bar{j}} = t_{i,j_2} - \text{координаты тензора } t \text{ типа } (0,2) \text{ каждого тензорного пространства } T_2^0(p), p \in u \text{ относительно натурального репера, а } \pi: T_2^0(M) \rightarrow M \text{ является естественной проекцией расслоения.}$

Через $T_s^r(M)$ обозначим множество всех дифференцируемых тензорных полей типа (r, s) на M . Пусть $\alpha \in T_0^2(M)$. Тогда через $i\alpha$ обозначим свертывание, рассматриваемое как функция на $T_2^0(M)$. Если α имеет локальное выражение $\alpha = \alpha^{j_1 j_2} \frac{\partial}{\partial x^{j_1}} \otimes \frac{\partial}{\partial x^{j_2}}$ в координатной окрестности $u(x^j) \subset M$, тогда $i\alpha = \alpha(t)$ имеет локальное представление $i\alpha = \alpha^{j_1 j_2} t_{j_1 j_2}$ относительно коор-

динат $(x^j, x^{\bar{j}})$ в $\pi^{-1}(u)$.

Пусть $A \in T_2^0(M)$. Тогда существует единственное векторное поле ${}^vA \in T_0^1(T_2^0(M))$ (см. [1]) такое, что

$${}^vA(i\alpha) = \alpha(A) \circ \pi = {}^v(\alpha(A)), \quad (1.1)$$

где ${}^v(\alpha(A))$ - вертикальный лифт функции $\alpha(A) \in T_0^0(M)$ в расслоении $T_2^0(M)$ [1].

Обозначим

$${}^vA = {}^vA^i \partial_i + {}^vA^{\bar{i}} \partial_{\bar{i}},$$

где $\partial_i = \frac{\partial}{\partial x^i}$, $\partial_{\bar{i}} = \frac{\partial}{\partial x^{\bar{i}}} = \frac{\partial}{\partial t_{i_1 i_2}}$, ${}^vA^{\bar{i}} = {}^vA_{i_1 i_2}$.

Тогда из (1.1) получим:

$${}^vA^i = 0, \quad {}^vA^{\bar{i}} = A_{i_1 i_2}.$$

Таким образом, вертикальный лифт vA имеет компоненты

$${}^vA = \begin{pmatrix} {}^vA^i \\ {}^vA^{\bar{i}} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ A_{i_1 i_2} \end{pmatrix} \quad (1.2)$$

относительно натуральных координат $(x^i, x^{\bar{i}})$ в $T_2^0(M)$ [1].

Пусть L_X - производная Ли вдоль векторного поля $X \in T_0^1(M)$. Полный лифт cX векторного поля X в $T_2^0(M)$ определяется в виде

$${}^cX(i\alpha) = i(L_X \alpha) \quad (1.3)$$

для любой $\alpha \in T_0^2(M)$ (см. [1]). Пусть

$${}^cX = {}^cX^i \partial_i + {}^cX^{\bar{i}} \partial_{\bar{i}}.$$

Тогда из (1.3) следует, что полный лифт cX имеет компоненты

$${}^cX = \begin{pmatrix} {}^cX^i \\ {}^cX^{\bar{i}} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} X^i \\ -t_{m i_2} \partial_{i_1} X^m - t_{i_1 m} \partial_{i_2} X^m \end{pmatrix} \quad (1.4)$$

относительно координат $(x^i, x^{\bar{i}})$ в $T_2^0(M)$.

Пусть ∇ - симметричная линейная связность на M . Горизонтальный лифт ${}^H X \in T_0^1(T_2^0(M))$ векторного поля X в $T_2^0(M)$ определяется в виде (см. [2])

$${}^H X(i\alpha) = i(\nabla_X \alpha), \alpha \in T_0^2(M).$$

Горизонтальный лифт ${}^H X$ имеет компоненты

$${}^H X = \begin{pmatrix} {}^H X^i \\ {}^H X^{\bar{i}} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} X^i \\ X^s (\Gamma_{s_1}^m t_{m_2} + \Gamma_{s_2}^m t_{i_1 m}) \end{pmatrix} \quad (1.5)$$

по отношению к координатам $(x^i, x^{\bar{i}})$ в $T_2^0(M)$, где Γ_{ij}^k - локальные компоненты линейной связности ∇ .

Для координатной окрестности $U \subset M$ положим:

$$X_{(i)} = \partial_i = \delta_i^j \partial_j \in T_0^1(M),$$

$$A^{(\bar{i})} = (A^{(\bar{i})}) = \partial_{i_1} \otimes \partial_{i_2} = \delta_{i_1}^{k_1} \delta_{i_2}^{k_2} \partial_{k_1} \otimes \partial_{k_2} \in T_2^0(M),$$

где δ_i^k - символ Кронекера.

Пользуясь равенствами (1.4) и (1.5) легко устанавливается, что ${}^H X_{(i)}$ и ${}^v A^{(\bar{i})}$ имеют компоненты, соответственно, в виде

$${}^H X_{(i)} = \begin{pmatrix} \delta_i^h \\ \Gamma_{ih_1}^m t_{mh_2} + \Gamma_{ih_2}^m t_{h_1 m} \end{pmatrix} \quad (1.6)$$

и

$${}^v A^{(\bar{i})} = \begin{pmatrix} 0 \\ \delta_{h_1}^{i_1} \delta_{h_2}^{i_2} \end{pmatrix} \quad (1.7)$$

относительно локальных координат $(x^i, x^{\bar{i}})$ в $T_2^0(M)$. Множество $\{ {}^H X_{(i)}, {}^v A^{(\bar{i})} \}$ назовем репером, адаптированным к связности ∇ .

Обозначив

$$D_i = {}^H X_{(i)}, D_{\bar{i}} = {}^v A^{(\bar{i})},$$

запишем адаптированный репер в виде $\{D_I\} = \{D_i, D_{\bar{i}}\}$, где $I = 1, 2, \dots, n + n^2$. Из (1.1)-(1.7) следует, что ${}^H X$ и ${}^v A$, соответственно, имеют компоненты в виде

$${}^H X = {}^H X^i D_i, \quad {}^H X = \begin{pmatrix} X^i \\ 0 \end{pmatrix} \quad (1.8)$$

и

$${}^v A = A_{i_1 i_2} D_{\bar{i}}, \quad {}^v A = \begin{pmatrix} 0 \\ A_{i_1 i_2} \end{pmatrix} \quad (1.9)$$

относительно адаптированного репера $\{D_I\}$, где X^i и $A_{i_1 i_2}$ являются компонентами соответственно $X \in T_0^1(M)$ и $A \in T_2^0(M)$.

2. Пусть M является n -мерным римановым многообразием с метрическим тензорным полем g . Ковариантные и контравариантные компоненты g обозначим через g_{ij} и g^{jk} , соответственно. Для каждой точки $X \in M$, в тензорном пространстве $\pi^{-1}(X) = T_2^0(X)$ равенством

$$G(A, B) = g^{i_1 j_1} g^{i_2 j_2} A_{i_1 i_2} B_{j_1 j_2} \quad (2.1)$$

определим скалярное произведение G , которое назовем расширением скалярного произведения g , где $A, B \in T_2^0(M)$.

Метрика Сасаки на расслоении $T_2^0(M)$ определяется равенствами

$$\begin{aligned} {}^s g({}^v A, {}^v B) &= {}^v(G(A, B)), \\ {}^s g({}^v A, {}^H Y) &= 0, \\ {}^s g({}^H X, {}^H Y) &= {}^v(g(X, Y)) \end{aligned} \quad (2.2)$$

для любых $X, Y \in T_0^1(M)$ и $A, B \in T_2^0(M)$. Пользуясь равенствами (2.1) и (2.2), легко установить, что метрика Сасаки ${}^s g$ имеет компоненты

$$({}^s g_{IY}) = \begin{pmatrix} {}^s g_{ij} & {}^s g_{i\bar{j}} \\ g_{i\bar{j}} & {}^s g_{\bar{i}\bar{j}} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} g_{ij} & 0 \\ 0 & g^{i_1 j_1} g^{i_2 j_2} \end{pmatrix} \quad (2.3)$$

по отношению к адаптированному реперу $\{D_I\}$. Таким образом, метрику Сасаки ${}^s g$ на расслоении $T_2^0(M)$ можно определить следующим разложением:

$$\begin{aligned} {}^s g &= {}^s g_{ij} dx^i \otimes dx^j + {}^s g_{i\bar{j}} \delta x^{\bar{i}} \otimes \delta x^{\bar{j}} = \\ &= g_{ij} dx^i \otimes dx^j + g^{i_1 j_1} g^{i_2 j_2} \delta t_{i_1 i_2} \otimes \delta t_{j_1 j_2}, \end{aligned} \quad (2.4)$$

где

$$\delta x^{\bar{i}} = \delta t_{i_1 i_2} = dt_{i_1 i_2} - (\Gamma_{k i_1}^m t_{m i_2} + \Gamma_{k i_2}^m t_{i_1 m}) dx^k.$$

Легко проверить, что $\{dx^j, \delta x^{\bar{j}}\}$ является сокращенным к адаптированному реперу $\{D_i, D_{\bar{i}}\}$.

Известно, что контраварианты компоненты римановой метрики определяются равенством

$${}^s g_{IY} {}^s g^{YK} = \delta_I^K. \quad (2.5)$$

Пользуясь равенствами (3.3) и (3.5) легко установить, что обратная матрица $({}^s g^{YK})$ имеет строение в виде:

$$({}^s g^{YK}) = \begin{pmatrix} g^{jk} & 0 \\ 0 & g_{j_1 k_1} g_{j_2 k_2} \end{pmatrix}. \quad (2.6)$$

3. Рассмотрим преобразование

$$D_K = A_K^y \partial_y. \quad (3.1)$$

Матрица A_K^y преобразования (3.1) имеет строение

$$(A_K^y) = \begin{pmatrix} \delta_k^j & 0 \\ \Gamma_{jk_1}^m t_{mk_2} + \Gamma_{jk_2}^m t_{k_1 m} & \delta_{j_1}^{k_1} \delta_{j_2}^{k_2} \end{pmatrix}. \quad (3.2)$$

Матрица $(\tilde{A}^I_y)$, обратная к матрице (3.2), имеет вид

$$(\tilde{A}^I_y) = \begin{pmatrix} \delta_j^i & 0 \\ -\Gamma_{i_1 j}^m t_{mi_2} - \Gamma_{i_2 j}^m t_{i_1 m} & \delta_{i_1}^{j_1} \delta_{i_2}^{j_2} \end{pmatrix}. \quad (3.3)$$

Учитывая тот факт, что адаптированный репер $\{D_K\}$ является неголономным, положим:

$$[D_I, D_y] = \Omega_{IY}^K D_K,$$

откуда следует, что

$$\Omega_{IY}^K = (D_I A_Y^L - D_Y A_I^L) \bar{A}_L^K.$$

Пользуясь равенствами (1.8), (1.9), (3.2) и (3.3) легко устанавливается, что объект неголономности Ω_{IY}^K имеет ненулевые компоненты в виде

$$\begin{aligned} \Omega_{ij}^{\bar{k}} &= -\Omega_{ji}^k = -\Gamma_{k_1 i}^{j_1} \delta_{k_2}^{j_1} - \Gamma_{k_2 i}^{j_2} \delta_{e_1}^{j_1}, \\ \Omega_{ij}^{\bar{k}} &= t_{sk_2} R_{ijk_1}^s + t_{k_1 s} R_{ijk_2}^s, \end{aligned} \quad (3.4)$$

где R_{ijk}^e — компоненты тензора кривизны связности Леви-Чивита ∇ метрики g .

Пусть ${}^s \nabla$ — связность Леви-Чивита, определяемая метрикой g на расслоение $T_2^0(M)$. Положим

$${}^s\nabla_{D_I} D_Y = {}^s\Gamma_{IY}^K D_K.$$

Из соотношения

$${}^s\nabla_X Y - {}^s\nabla_Y X = [X, Y], \forall X, Y \in T_0^1(T_2^0(M))$$

получаем:

$${}^s\Gamma_{IY}^K - {}^s\Gamma_{YI}^K = \Omega_{IY}^K. \quad (3.5)$$

Соотношение

$$({}^s\nabla_X {}^s g)(Y, Z) = 0$$

имеет форму

$$D_L {}^s g_{IY} - {}^s\Gamma_{LI}^K {}^s g_{KY} - {}^s\Gamma_{LY}^K {}^s g_{IK} = 0 \quad (3.6)$$

относительно адаптированного репера $\{D_K\}$. Используя (3.4) и (3.5), получим:

$${}^s\Gamma_{IY}^K = \frac{1}{2} {}^s g^{KL} (D_I {}^s g_{LY} + D_Y {}^s g_{IL} - D_Y {}^s g_{IY}) + \frac{1}{2} (\Omega_{IY}^K + \Omega_{IY}^K + \Omega_{YI}^K), \quad (3.7)$$

где $\Omega_{IY}^K = {}^s g^{KL} {}^s g_{PY} \Omega_{LI}^P$.

Принимая во внимание (1.6), (1.7), (2.3), (2.6), (3.4), (3.6), из (3.7) получим:

$$\begin{aligned} {}^s\Gamma_{ij}^k &= \Gamma_{ij}^k, \quad {}^s\Gamma_{ij}^{\bar{k}} = {}^s\Gamma_{i\bar{j}}^{\bar{k}} = {}^s\Gamma_{i\bar{j}}^{\bar{k}} = 0, \\ {}^s\Gamma_{ij}^k &= \frac{1}{2} (R_{ijk_1}^m t_{mk_2} + R_{ijk_2}^m t_{k_1 m}), \\ {}^s\Gamma_{i\bar{j}}^{\bar{k}} &= -\Gamma_{ik_1}^{j_1} \delta_{k_2}^{j_2} - \Gamma_{ik_2}^{j_2} \delta_{k_1}^{j_1}, \\ {}^s\Gamma_{ij}^k &= \frac{1}{2} (g^{ai_2} t_{sa} R_{j\cdot}^{k i_1 s} + g^{bi_1} t_{bs} R_{j\cdot}^{k i_2 s}), \\ {}^s\Gamma_{ij}^k &= \frac{1}{2} (g^{aj_2} t_{sa} R_{i\cdot}^{k j_1 s} + g^{bj_1} t_{bs} R_{i\cdot}^{k j_2 s}), \end{aligned} \quad (3.8)$$

по отношению к адаптированному реперу $\{D_I\}$ здесь $R_{i\cdot}^{k js} = g^{kl} g^{jm} R_{lim}^s$.

Таким образом, справедлива следующая теорема.

Теорема 3.1. Пусть (M, g) - риманово многообразие и ${}^s\nabla$ является связностью Леви-Чивита расслоения $T_2^0(M)$, снабженного метрикой Сасаки ${}^s g$. Тогда значения компонентов ${}^s\Gamma_{IY}^K$ для различных индексов вычисляются по формулам (3.8).

Хорошо известно, что связность Леви-Чивита ∇ римановой метрики g задается следующей формулой Косзуля:

$$2g(\nabla_X Y, Z) = Xg(Y, Z) + Yg(Z, X) - Zg(X, Y) + g([X, Y], Z) - g([Y, Z], X) + g([Z, X], Y) \quad (3.9)$$

для всех векторных полей $X, Y, Z \in T_0^1(M)$.

Используя (1.6), (1.7), (1.8), (1.9), (3.8) и (3.9) приходим к следующему результату.

Теорема 3.2. Пусть (M, g) риманово многообразие и ${}^s\nabla$ является связностью Леви-Чивита расслоения $T_2^0(M)$, снабженного матрицей Сасаки ${}^s g$. Тогда для всех $X, Y \in T_0^1(M)$ и $A, B \in T_2^0(M)$, ${}^s\nabla$ удовлетворяет соотношения

$$i) {}^s\nabla_{H_X} {}^H Y = {}^H(\nabla_X Y) + \frac{1}{2}(\gamma + \bar{\gamma})R(X, Y),$$

$$ii) {}^s\nabla_{v_A} {}^H Y = \frac{1}{2} {}^H(tg^{-1} \circ R(, Y)\tilde{A} + \bar{t}\bar{g}^{-1} \circ R(, Y)\tilde{A}),$$

$$iii) {}^s\nabla_{H_X} {}^v B = {}^v(\nabla_X B) + \frac{1}{2}(t\bar{g}^{-1} \circ R(, X) \cdot \tilde{B} + \bar{t}g^{-1} \circ R(, X)\tilde{B}),$$

$$iv) {}^s\nabla_{v_A} {}^v B = 0,$$

$$\text{здесь } \tilde{A} = g^{i1l} g^{i2m} A_{lm} = (A^{i1i2}) \in T_0^2(M),$$

$$R(Y)\tilde{A} \in T_1^2(M), \bar{g}^{-1} \circ R(, Y)\tilde{A} \in T_0^3(M).$$

Заметим, что аналоги Теоремы 3.2 в случаях касательного, аффинарного расслоений и расслоения линейных кореперов доказаны, соответственно, в работах [3], [4] и [5]. Также следует отметить, что внешняя риманова метрика в касательном расслоении $T(M)$, обобщением которой является метрика ${}^s g$, впервые изучена в работе [6].

Литература

1. Ledger A.Y., Yano K. Almost complex structures on the tensor bundle. Journal Diff. Geom., 1, 1967, p.355-368
2. Салимов А.А., Фаттаев Г.Д. Обобщенный оператор Яко-Ако и лифты тензорных полей. Вестник Бакинского Унив., сер. физ.-мат. наук, 1996, №1, с.142-151
3. Salimov A.A., Filiz A. Some properties of Saskian metrics in cotangent bundles. Mediter. Math.8 (2011), p.243-455

4. Salimov A.A., Gezer A. On the geometry of the $(1,1)$ -tensor bundle with Sasaki type metric. Chin. Ann. Math. 32 B(3), 2011, p.369-386
5. Фаттаев Г.Д., Салимов А.А. Диагональные лифты метрик в расслоение кореперов. АМЕА РМІ-нин əsərləri, cild 44, №2, s. 340-350
6. Sasaki S. On the differential geometry of tangent bundles of Riemannian manifold. Tokoku Math. J. 10, 1958, p.338-354

(0,2) TIPLİ TENZOR LAYLANMASINDA SASAKİ METRİKASININ LEVI-ÇİVİTA RABİTƏSİ HAQQINDA

S.F.Kazimova

XÜLASƏ

Məqalədə Riman çoxobrazlıları üzərində $(0,2)$ tipli tenzor laylanmalarında Sasaki metriyası təyin edilir və bu metriyada Levi-Çivita rabitəsinin bəzi xassələri öyrənilir.

ON LEVI-CIVITA CONNECTION OF SASAKI METRIC ON TENSOR BUNDLES OF TYPE $(0,2)$

S.F.Kazimova

SUMMARY

Sasaki metric on the tensor bundles of type $(0,2)$ on Riemannian manifolds is introduced in this work, and some properties of Levi-Civita connection on this metric are studied.

Məqalə redaksiyaya 30 iyul 2019 tarixində daxil olmuş, 17 sentyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 004.81

İNTERYER DİZAYNDA RƏNGLƏRİN DÜRÜST ALINMASI ÜÇÜN QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ MODELİNİN TƏTBİQİ

R.A.İmamquluyev

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: aydinoglu@mail.ru

Açar sözlər: rəng çalarları, rəng qavrama və rəng təyinetmə sistemi, qeyri-səlis məntiq

Keywords: color degrees, color perception and color determination system, fuzzy logic

Ключевые слова: цветовые градации, система распознавания и определения цвета, нечеткая

ЛОГИКА

1. Giriş

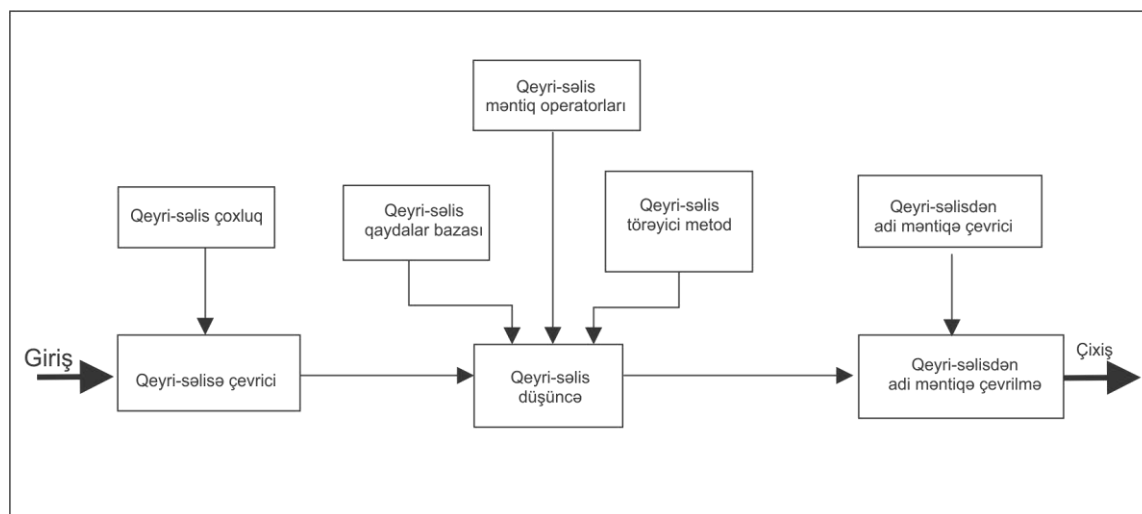
Dizaynerlər hər hansı bir interyer dizayn hazırladıqları zaman interyerdə istifadə olunan əşyalara və ümumi otağa veriləcək rəng tonları əvvəlcədən sifarişçinin zövqünə uyğun razılaşdırılır. Belə ki, dizaynerlərin otağa verdiyi işıqlanma nəticəsində təkcə dalğa uzunluğu deyil, işığın intensivliyindən asılı olaraq otağa verilmiş rəng tonları da dəyişir və ortaya sifarişçinin istədiyi rəngdən fərqli rəng çıxır.

Bu baxımdan biz təməl rənglərə və onların ətrafındakı çalarlara müəyyən dərəcələr təyin edirik. Belə ki, rəngin onun çalarına görə təyin olunması dərəcə göstəricisindən asılıdır və burada qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Bu problemin aradan qaldırılmasından ötrü Qeyri-Səlis Törəyici Məntiq alətindən faydalanmaq məqsədə uyğundur. Belə ki, rənglərin dürüst görünməsindəki qeyri-müəyyənliyi Qeyri-Səlis Çoxluqlar və Qeyri-Səlis Məntiq vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkündür. Bu məqalədə Qeyri-Səlis Törəyici Sistemi (QSTS) haqqında bəhs olunur ki, bu sistem həm rəng dalğasının uzunluğunu, həm də rəngin intensivliyini eyni zamanda nəzərə alaraq, rəngin dərəcəsini hesablaya bilir. Əldə edilmiş nəticələr çox maraqlıdır, belə ki, interyerdə verilmiş rənglərə işıq düşməsi nəticəsində bir rəngdən o birsinə keçid baş verdikdə rəngin dərəcəsi mişarvari dəyişir. Aparat icrasını nəzərdən keçirdikdə onu PD153 rəng sensoru və PIC16F877 proqramlaşdırıla bilən kontroller ilə ərsəyə gətirilməsi məqsədəuyğundur.

Qeyri-səlis məntiq böyük bir konsepsiyadır və qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi, qeyri-səlis ölçü və başqa elementləri özündə cəmləşdirir. Qeyri-səlis məntiq dərəcə göstəricisini ölçməyə cəhd edir və kompyuterlərə bu informasiyanı emal etməyə imkan verir. Qeyri-səlis məntiq idarəetmə nəzəriyyəsindən tutmuş süni intellektə qədər bir çox sahələrə tətbiq olunur.

Rəngin necə qavranması onun intensivliyi və dalğa uzunluğu parametrlərindən çox asılıdır. Bir çox hallarda bu iki parametrin eyni zamanda nəzərdən keçirilməsindən imtina edilirdi. Rəng tanınması bir çox sahələrdə mühüm rol oynayır. Məsələn, dizaynerlərin hər hansı bir “interyer dizayn” hazırladıqları zaman dalğa uzunluğunu və işıq intensivliyini nəzərə almaqla istifadə etdiyi rəng çoxluqlarının dürüst seçilməsi, meyvənin süni yetişdirilməsi. Son misalda meyvənin rəngi və yarpaqların rəngi yetişdirilmənin mübhəm göstəricisidir və dürüst təyin olunmalıdır. Bu işdə biz qeyri-səlis məntiqin rəng intensivli-

Qeyri-Səlis düşüncənin iki metodu var: düz (direct) və dolayısı (indirect). Bunlardan daha populyarı düz metoddur, ona görə ki, dolayısı metodun nisbətən mürəkkəb məntiq mexanizmi var.

Düz metodlar iki kateqoriyaya bölünür: Mamdaninin Düz Metodu və Takaqi-Suqeno-Kanqın (TSK) qeyri-səlis modelləşməsi. Takaqi-Suqeno-Kanq metodu 1985-ci ildə [16] təklif olunmuşdu, o Mamdani metoduna çox oxşayır: törəyici prosesi oxşardır, giriş verilənləri fəzzifikasiyası və qeyri-səlis operatorun tətbiqi eynilədir. Mamdani və Suqeno metodlarının bir-birindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, Suqeno metodunun çıxış üzv funksiyaları ya xəttidir, ya da ki sabit. Suqeno metodu ilə ərsəyə gələn sistem Mamdani sisteminə nəzərən daha kompakt və hesablanma üçün effektiv tərzə malik olduğundan, o qaçılmaz olaraq qeyri-səlis modellərin quruluşunda adaptiv texnikalardan istifadəni sağlar. Bu adaptiv texnikalar üzv funksiyalarını ayarlamaq üçün istifadə edilir ki, qeyri-səlis sistem verilənləri daha dürtüst modelləsin.

Bu işdə MATLAB-ın ANFIS funksiyası istifadə edilir. Verilmiş giriş/çıxış informasiyanı istifadə edərək MATLAB alətlər dəstinin *anfis* funksiyası Qeyri-Səlis Törəyici Sistemi ərsəyə gətirir, belə ki, bu sistemin üzv funksiyalarının parametrləri ya təkcə geriye-yayılım alqoritmi (back-propagation algorithm) ya da onunla bəhm ən kiçik kvadratlar metodu ilə ayarlanıblar.

3. Rəng – dərəcədən asılı məhfum

Rəng insanlarda mövcud olan vizual qavrama xüsusiyyətidir. İnsanlar rəngləri qırmızı, yaşıl, göy və başqalarına ayıra bilirlər. Rəng göz daxilində işığın spektrinin işıq reseptorlarına təsiri altında yaranan amildir. Bizim gözlərimiz “görünən işıq” adlandırılmış elektromagnetik spektrin çox kiçik aralığında olan şualara həssasdır. Bu görünən işıq bənövşəyi rəngindən tə qırmızı rəngədək 380nm-700nm aralığında olan dalğa uzunluğuna malikdir. Fotometriyada şüalanma intensivliyi bir işıq mənbəyinin vahid fəza bucağı istiqamətində şüalandırdığı gücün ölçüsüdür və insan gözünün həssaslığı modeli şüalanma funksiyasını standartlaşdırır. Beləliklə işığın intensivliyi fotonların sayından, rəngi isə dalğa uzunluğundan asılıdır. Bundan bu nəticəyə gələ bilərik ki, işığın intensivliyi foton halında rəng şüasının enerjisidir. Dalğa uzunluğu və işığın intensivliyi arasındakı münasibət (1)-də verilib:

$$e = h \times f, \quad e = \frac{c \times h}{\lambda} . \quad (1)$$

Burada e – joul ilə ifadə olunmuş enerji,

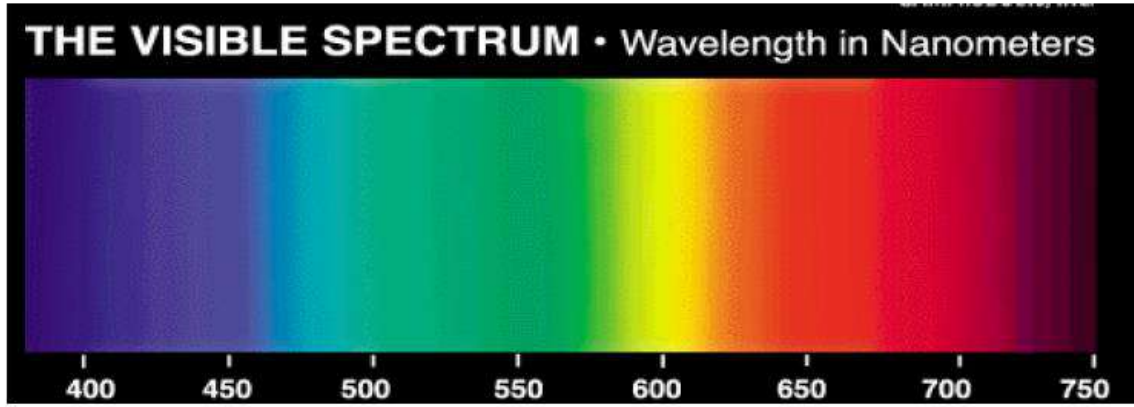
h – Plank sabiti = $6,626 \times 10^{-34}$ Joul/san,

f – tezlik, dövr/san,

c – işıq sürəti = 3×10^8 m/san,

λ – dalğa uzunluğu, metrle.

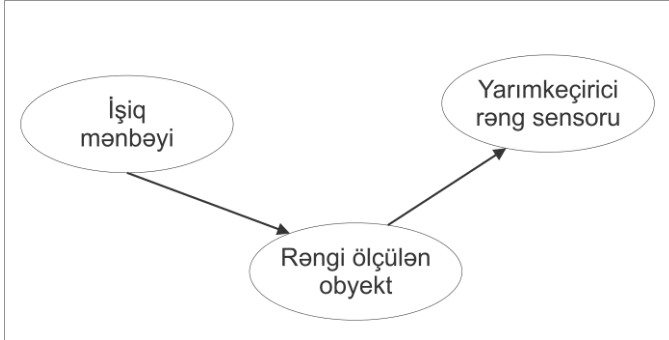
Görünən işıq spektrində bənövşəyi rəngdən qırmızı rəngədək hərəkət edərkən rəng intensivliyinin azalmasını müşahidə edirik (Şəkil 2), məsələn, bənövşəyi rəngin dalğa uzunluğu 380-450 nm arasındadır və onun intensivliyi 326-316 Kilojoul/mol arasında dəyişir. Belə ki bənövşəyi rəngin dalğa uzunluğu 380 nm olduqda onun intensivliyi maksimaldır və 326 Kilojoula bərabərdir, lakin dalğa uzunluğu 450 nm-ə çatarkən onun intensivliyi azalır. 450 nm-də rəng indiqo rənginə çevrilir. Başqa sözlə, dalğa uzunluğu 380 nm və intensivlik 326 Kilojoul/mol olduqda bənövşəyi rəngin dərəcəsi 100%-dir, dalğa uzunluğu 450nm və intensivlik 316 Kilojoul/mol olduqda bənövşəyi rəngin dərəcəsi 0%-dir. Eyni anda dalğa uzunluğu 450 nm və intensivlik 316 Kilojoul/mol olduqda indiqo rənginin dərəcəsi 100%-dir. Beləliklə bu nəticə hasil olur ki, rəng dalğa uzunluğu və intensivlik ilə ifadə olunan dərəcə amilindən asılıdır və bu dərəcələr insanın rəng qavramasını daha dürüst yamsılamaq üçün və rəngi dürüst tanımaq üçün istifadə olunur.

Şəkil 2. Görünən işıq spektri

4. Rəngin əks olunma sistemi

Şəkil 3-dən görüldüyü kimi, tavanın rəngi ağ olamlıdır ancaq obyektə düşən işığın əks olunması nəticəsində tavanın rəngi dəyişmişdir. PD153 yarımkeçirici rəng sensoru cismin içinə vertikal sürətdə daxil edilmiş p-n keçidlərdən (fotodiodlar) ibarət elementdir. Rəngi ölçülən obyektin üzərinə monoxromatik işıq düşdükdə onun şüaları obyektədən əks olunur və sensorun üzərinə düşür. Bu baş verdikdə sensorun çıxışındakı gərginlik PIC microcontrolleri tərəfindən emal edilərək, Qeyri-Səlis Törəyici sistemə ötürülür.

Şəkil 3. Obyektin rənginin əks olunan şüa vasitəsilə tanınma sistemi

5. Rəngin tanınması üçün Qeyri-Səlis model.

5.1 Qeyri-Səlis Törəyici Sistem (QSTS)

Qeyri-Səlis törəmə qeyri-səlis məntiq vasitəsilə verilmiş girişin çıxışa uzlaşdırılmasının formallaşması processidir. Rəng Tanınması üçün Qeyri-Səlis Modelin ərsəyə gətirilməsi üçün 2 giriş və bir çıxış nəzərdə tutulur. Bu girişlər nanometrlə ölçülən dalğa uzunluğu və Kilojoul/mol ilə ölçülən işıq intensivliyidir, çıxış isə QSTS-nin daxilində mövcud rəng dərəcəsidir. Bu modelləşmə Takaqi-Suqeno-Kanq-ın metodu ilə yaradılmışdır. MATLAB paketinin ANFİS funksiyasına ötürülən dalğa uzunluğu, intensivlik və rənglərin müvafiq dərəcəsi Cədvəl 1-də göstərilib.

Cədvəl 1

Dalğa uzunluğu, intensivlik və rənglərin müvafiq dərəcəsi

	Wave-length	Intensity	Degree		Wave-length	Intensity	Degree
	nm	kJ/mol	%		nm	kJ/mol	%
VIOLET	380	326.8	100	GREEN	530	234.31	100
	388	320.06	80		540	229.97	80
	396	313.6	60		550	225.79	60
	404	307.39	40		560	221.76	40
	412	301.42	20		570	217.87	20
INDEGO	420	295.68	100	YELLOW	580	214.11	100
	430	288.8	80		588	211.2	80
	440	282.24	60		596	208.36	60
	450	275.97	40		604	205.6	40
	460	269.97	20		612	202.92	20
BLUE	470	264.22	100	ORANGE	620	200	100
	482	257.65	80		636	195.26	80
	494	251.39	60		652	190.47	60
	506	245.43	40		668	185.91	40
	518	239.74	20		684	181.56	20
				RED	700	177.41	100

6. Qeyri-Səlis Törəyici Sistem (QSTS)-in yaradılması.

6.1 Qeyri-Səlis Düşüncə yürütmək üçün qaydalar külliyyatı

Qaydalar külliyyatı qeyri-səlis törəmə üçün əsasdır. Nümayişin sadəliyi üçün bütün qaydalar cədvəl formasına salınıb. Cədvəl 2 və Cədvəl 3 törəyici sistem üçün müxtəlif qaydaları əks etdirirlər. Həm dalğa uzunluğu, həm də işığın intensivliyi üçün qeyri-səlis vahidlərin sayı eynidir və 9-a bərabərdir ($N=9$), beləliklə qaydalar külliyyatının martisi kvadrat halındadır. Qaydaların çıxışında 81 üzv funksiya var. İşığın intensivliyi üçün və dalğa uzunluğu üçün aşağıdakı qeyri-səlis vahidlər seçilib:

Dalğa uzunluğu üçün qeyri-səlis vahidlər çoxluğu = {ÇÇA, ÇA, A, AY, O, YY, Y, ÇY, ÇÇY} Sayı = 9,

ÇÇA = çox çox aşağı, ÇA = çox aşağı, A = aşağı, AY = aşağıya yaxın, O = orta, YY = yuxarıya yaxın, Y = yuxarı, ÇY = çox yuxarı, ÇÇY = çox çox yuxarı. İşığın intensivliyi üçün qeyri-səlis vahidlər çoxluğu = {ÇÇA, ÇA, A, AY, O, ÇY, Ç, LÇ, LLÇ} Sayı = 9,

ÇÇA = çox çox az, ÇA = çox az, A = az, AY = aza yaxın, O = orta, ÇY = çox yaxın, Ç = çox, LÇ = lap çox, LLÇ = lap lap çox.

Siralarda: 1- ÇÇA, 2-ÇA, 3-A, 4-AY, 5-O, 6-YY, 7-Y, 8-ÇY, 9-ÇÇY;

Sütünlarda: 1- ÇÇA, 2-ÇA, 3-A, 4-AY, 5-O, 6-ÇY, 7-Ç, 8-LÇ, 9-LLÇ;

Burada iki dəst qeyri-səlis törəyici qayda var: biri dalğa uzunluğuna dair, o birisi isə işıq intensivliyinə dair.

Dalğa uzunluğunu işıq intensivliyi ilə qarşılaşdırın qayda (ümumi yazılışı):
ƏGƏR işıq intensivliyi 'r' -dirsə və dalğa uzunluğu 'c' -dirsə ONDA Çıxışlı ÜzvFunksiya $n=((r-1) \times 9)c$

İşıq intensivliyini dalğa uzunluğu ilə qarşılaşdırın qayda (ümumi yazılışı):
ƏGƏR dalğa uzunluğu 'r' -dirsə və işıq intensivliyi 'c' -dirsə ONDA Çıxışlı ÜzvFunksiya $n=((c-1) \times 9)r$.

Biri dalğa uzunluğuna dair, o birisi işıq intensivliyinə dair iki qeyri-səlis törəyici qaydalar Cədvəl 2 və Cədvəl 3-də verilib

Cədvəl 2. Rəng üçün qeyri-səlis qaydalar cədvəli (ışıq intensivliyi)

Wavelength Verseus Intensity	
Row No. (r)	Column outl mfn (c=9)
1	c
2	9+c
3	18+c
4	27+c
5	36+c
6	45+c
7	54+c
8	63+c
9	72+c

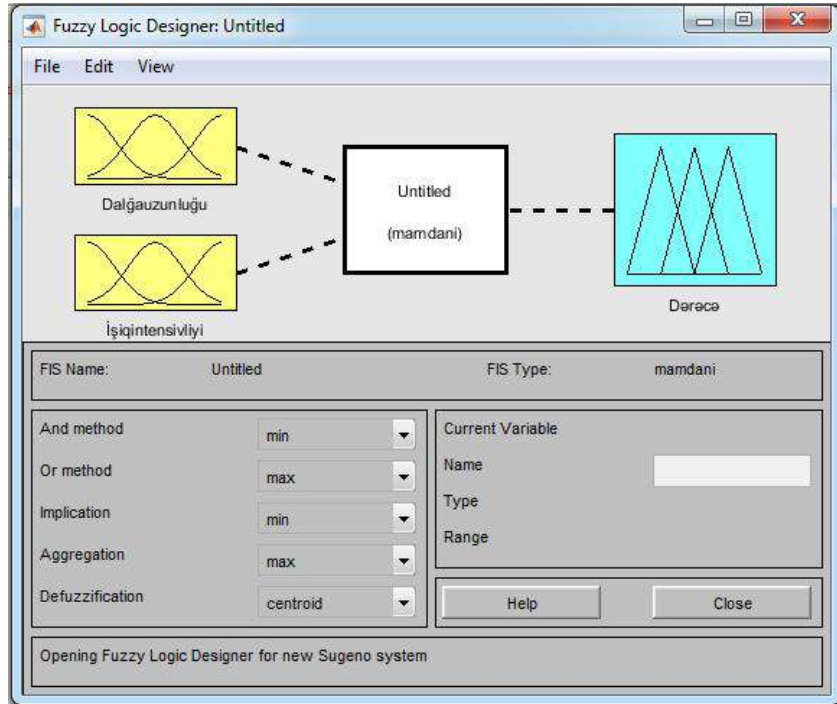
Cədvəl 3. Rəng üçün qeyri-səlis qaydalar cədvəli (dalğa uzunluğu)

Intensity Verseus Wavelength	
Column No. (c)	Row outl mfn (r =9)
1	r
2	9+r
3	18+r
4	27+r
5	36+r
6	45+r
7	54+r
8	63+r
9	72+r

6.2 Üzv funksiyalarının elanı və hesablanması

Bu sistemin iki girişi var: biri nanometrə ölçülən dalğa uzunluğu, ikincisi Kilojoul/mol ilə ölçülən işıq intensivliyidir. Dalğa uzunluğu üçün diapazon 380nm-dən 700nm-dək dir. İşıq intensivliyinin diapazonu 171 Kilojoul/mol-dan 325 Kilojoul/mol-dək dir. Çıxışda isə münasib rənglərin maximum 100% dən minimum 20%-dək olan dərəcələridir.

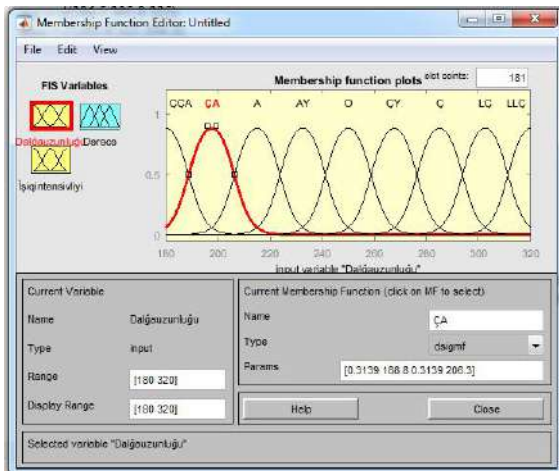
Şəkil 4-də rəng tanınması üçün QSTS-in hazırlanması mərhələsinin FIS-Editor redaktə pəncərəsini görürsünüz.

Şəkil 4. Rəng Tanınma sistemi üçün Üzv Funksiyalarının redaktə pəncərəsi

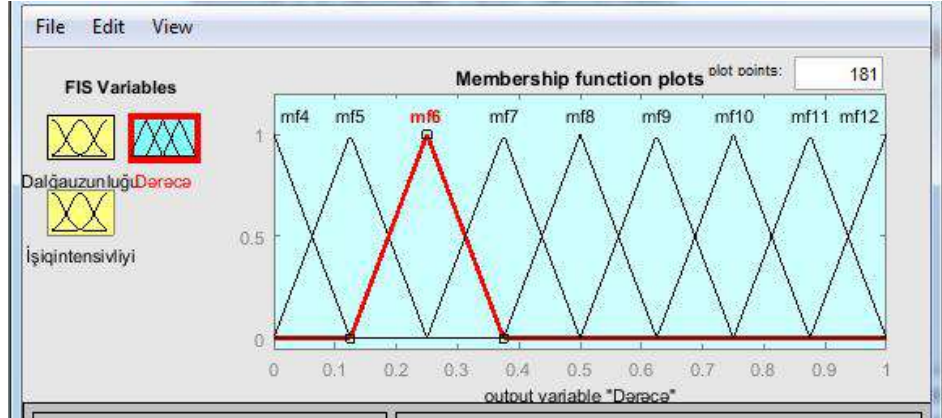
Müvafiq olaraq Şəkil 5 işıq intensivliyi giriş parametri üçün üzv fuksiyalarının redaktəsi pəncərəi göstərilib. Işıq intensivliyi üçün parametrlərin diapazonları aşağıdakı kimidir:

$$\begin{aligned}\mu_{\text{ÇA}} &= L(151.8 \ 171 \ 190.3) \\ \mu_{\text{CA}} &= A(171 \ 190.3 \ 209.5) \\ \mu_{\text{A}} &= A(190.3 \ 209.5 \ 228.7) \\ \mu_{\text{AY}} &= A(209.5 \ 228.7 \ 248) \\ \mu_{\text{O}} &= A(228.7 \ 248 \ 267.2) \\ \mu_{\text{CY}} &= A(248 \ 267.2 \ 286.5) \\ \mu_{\text{C}} &= A(267.2 \ 286.5 \ 305.8) \\ \mu_{\text{LÇ}} &= A(286.5 \ 305.8 \ 325) \\ \mu_{\text{LLÇ}} &= I(305.8 \ 325 \ 334.3)\end{aligned}$$

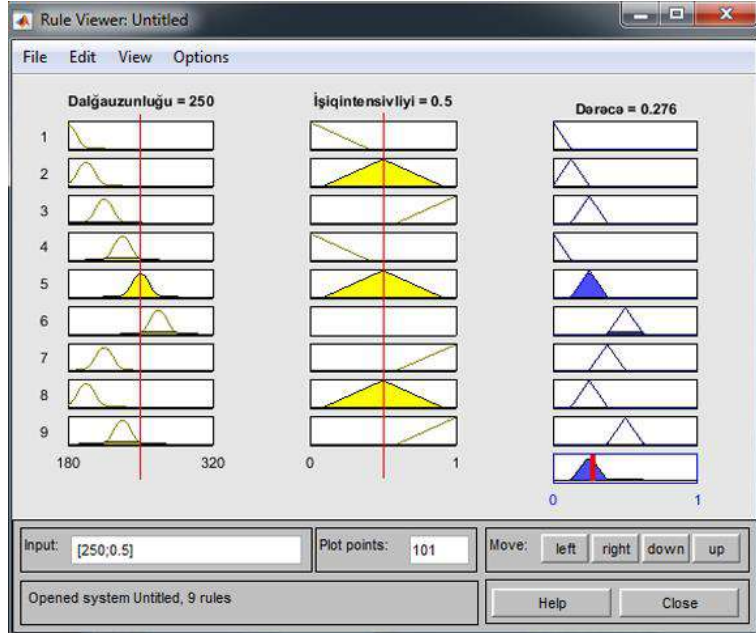
Şəkil 5. Dalğa uzunluğu üçün qeyri-səlis üzv funksiyalarının redaktə pəncərəsi

Çıxışlara nail olmaq üçün giriş verilənlərinə görə sistemə təlim keçmək lazımdır. Üzv funksiya parametrlərinin təlimi yer almalıdır ki, təlim informasiyası əldə edilsin. Təlim prosesi maximum epox sayı əldə edildikdə və ya səhv dərəcəsi çatıldıqda dayandırılır. Şəkil 6 da üzv funksiyalarının redaktə pəncərəsi göstərilib.

Şəkil 6. Rəng dərəcəsi üçün qeyri-səlis üzv funksiyalarının redaktə pəncərəsi

Təlim informasiyası sistemin çıxışını təyin edir. Bu o deməkdir ki, çıxışda rəng dalğası uzunluğunun və intensivliyinin müxtəlif diapazonu üçün müəyyən dərəcələr verilir. Bu çıxış Qaydalar Görüntüləyicisi pəncərəsində baxıla bilər. Şəkil 7 Qaydalar Görüntüləyicisi pəncərəsini göstərir.

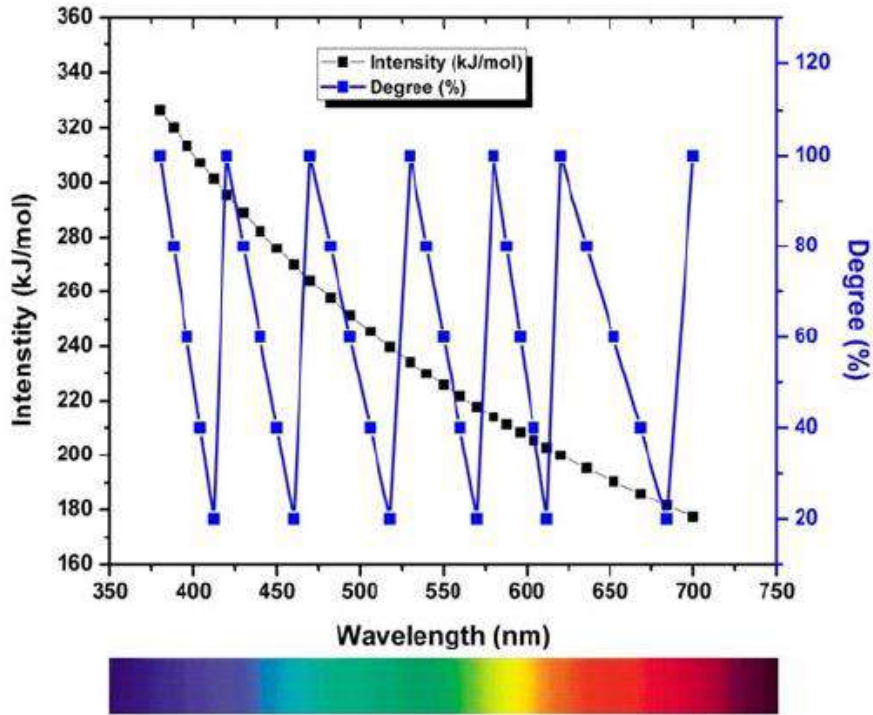

Şəkil 7. Qeyri-Səlis Qaydalar Görüntüləyicisi pəncərəsi

7. Nəticələr və Yekun

Rəngin dalğa uzunluğu və işıq intensivliyi bir-birinə əks mütənasibdirlər. Dalğa uzunluğu və intensivlik arasında münasibət qeyri-xəttidir. Görünən işıq spektri bir cınaq rəngdən o skan olunduqda rəngin effektiv gücü dalğa uzunluğundan asılı olaraq dəyişir.

Başqa sözlə, rəng spektrinin fəzasında işıq intensivliyi (rəngin çaları) tədricən dəyişir. Bu faiz dərəcəsi ilə ifadə oluna bilinər. Şəkil 8-də experimental müşahidələrin qrafik halda təsviri verilib.

Şəkil 8. Rəng Qavrama Sensor Sisteminin Qeyri-Səlis Törəyici sistemi tərəfindən qiymətləndirilən rəng dərəcələri

Bu göstərir ki, rəngin dalğa uzunluğu və intensivliyi arasındakı münasibət qeyri-xəttidir. Həmçinin görünən işıq spektri bir cinah rəngdən o birisinədək hərəkət etdikdə rəng dərəcəsinin mişarvari dəyişkənliyini müşahidə etmək olar. Biz rəngin təyində qeyri-dəqiqlik hökm sürdükdə Qeyri-Səlis Törəyici Sistem tərəfindən ərsəyə gətirilən nəticələri qəbul edirik. Ümid edirik ki, rəng ilə əlaqəli dərəcələrin hesablanması ilə rəng tanınmasında mövcud qeyri-dəqiqlik və anlaşılmazlıq aradan qaldırıla bilər və bu bir rəng tutuşduran çox tədbirlər üçün yüksək dərəcədə arzuolunandır. Rəng tanınmasındakı qeyri-dəqiqlik qeyri-səlis üzv funksiyalar vasitəsi ilə modelləşdirilib və bu funksiyalarla bəhəm qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis törəyici qaydalar da hazırlanıb.

Ədəbiyyat

1. Zadeh L.A. Toward a theory of fuzzy information granulation and its centrality in human reasoning and fuzzy logic. *Fuzzy Sets and Systems*, 1997; 90:111-127
2. Tanaka K. (Translated by Tiimira T.) [1997]. *An Introduction to Fuzzy Logic for Practical Applications*. Springer-Verlag, New York. pp 1-119
3. Driankov D., Hellendoom H. and Rein Frank M. [1996]. *An Introduction to Fuzzy Control*, Narosa Publishing House, New Delhi
4. www.mathworks.com. MATLAB®, MATLAB® Compiler, and other MATLAB Family Products

5. Mamdani E.H. and Gaines B.R. (eds.) [1981]. Fuzzy Reasoning and Its Applications. London, Academic Press
6. <http://www.mathworks.in/help/toolbox/fuzzy/anfis.html>.
7. <http://www.mathworks.in/help/toolbox/fuzzy/html>
8. T.D.Dongal et al. Simplified Method for Compiling Rule Base Matrix. International Journal of Soft - Computing and Engineering (IJSCE) ISSN: 2231-2307, Vol. 2, Iss.1, March 2012
9. Dorugade Namdev H., Nhivekar G.S., Mudholkar R.R. Application of Fuzzy Composition For Electronics Component (Research Article). International Journal of Advanced Engineering Research and Studies, E-ISSN2249–8974
10. T.D.Dongale, T.G.Kulkarni, S.R.Jadhav, S.V.Kulkarni, R.R.Mudholkar. AC Induction Motor Control - A Neuro-Fuzzy Approach. International Journal of Engineering Science & Advanced Technology, Vol.2 (4), 863 – 870

APPLYING FUZZY LOGIC MODEL IN INTERIOR DESIGN TO OBTAIN EXACT COLORS

R.A.Imamguluyev

SUMMARY

This work is focused on the application of a fuzzy logic model to obtain exact colors for interior design. Fuzzy logic tools are suggested to use to solve this problem.

ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ В ИНТЕРЬЕР-ДИЗАЙНЕ ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ ТОЧНЫХ ЦВЕТОВ

Р.А.Имамгулуев

РЕЗЮМЕ

Тема работы - применение модели нечеткой логики для получения точных цветов при разработке дизайна интерьера. Для решения этой проблемы рекомендуется использовать инструменты нечеткой логики.

Məqalə redaksiyaya 12 sentyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 17 sentyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 03F55

NEYTROSOFİK SOFT MODULLARIN KATEQORİYASINDA UNİVERSAL ƏMSAL TEOREMİ

S.E.Abdullayev

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23

e-mail: sebuhi_abdullaye@mail.ru

Açar sözlər: neytrosofik çoxluq, neytrosofik soft çoxluq, neytrosofik modul, neytrosofik soft modul, universal əmsallar teoremi

Keywords: neutrosophic set, neutrosophic soft set, neutrosophic module, neutrosophic soft module, universal coefficient theorem

Ключевые слова: нейтрософическое множество, мягкое нейтрософическое множество, нейтрософический модуль, мягкий нейтрософический модуль, теорема универсального коэффициента

Tərif. Tutaq ki, $\forall a \in A$ üçün $\mathcal{F}(a) = ((T_{\mathcal{F}}(a), I_{\mathcal{F}}(a), F_{\mathcal{F}}(a)))$ M_n üzərində neytrosofik moduldur və aşağıdakı şərtlər ödənilir:

$$a) \quad T_{\mathcal{F}(a)}(x + y) \geq \min\{T_{\mathcal{F}(a)}(x), T_{\mathcal{F}(a)}(y)\}$$

$$I_{\mathcal{F}(a)}(x + y) \geq \min\{I_{\mathcal{F}(a)}(x), I_{\mathcal{F}(a)}(y)\}$$

$$F_{\mathcal{F}(a)}(x + y) \leq \max\{F_{\mathcal{F}(a)}(x), F_{\mathcal{F}(a)}(y)\}$$

$$b) \quad T_{\mathcal{F}(a)}(kx) \geq T_{\mathcal{F}(a)}(x)$$

$$I_{\mathcal{F}(a)}(x) \geq I_{\mathcal{F}(a)}(x)$$

$$F_{\mathcal{F}(a)}(x) \leq F_{\mathcal{F}(a)}(x) \cdot (\mathcal{F}, A)$$

Onda $(\mathcal{F}, A)$ M_n üzərində neytrosofik soft modul adlanır.

$(\mathcal{F}, A)$ M_n üzərində neytrosofik soft modul, $N \subset M$ isə alt modul olsun.

$\mathcal{F}/N : \rightarrow P(N)$ inikasını aşağıdakı düsturla verək: $\mathcal{F}_{N(a)} = (T_{\mathcal{F}(a)}/N, I_{\mathcal{F}(a)}/N, F_{\mathcal{F}(a)}/N)$.

Onda $(\mathcal{F}/N, A)$ N alt modulu üzərində neytrosofik soft modul olur.

Eyni qayda ilə $(\mathcal{F}, A)$ M üzərində neytrosofik soft modul, $N \subset M$ isə alt modul olsun. $\mathcal{F}_M/N : A \rightarrow P(M/N)$ inikasını aşağıdakı düsturla verək:

$$\mathcal{F}_M/N(a) = (\tilde{T}_{\mathcal{F}(a)}, \tilde{I}_{\mathcal{F}(a)}, \tilde{F}_{\mathcal{F}(a)}).$$

Burada $\forall x + N \in M/N$ üçün

$$\begin{aligned}\tilde{T}_{\mathcal{F}(a)}(x + N) &= \sup\{(T_{\mathcal{F}(a)}(x + N))\}, \tilde{I}_{\mathcal{F}(a)}(x + N) = \sup\{(I_{\mathcal{F}(a)}(x + N))\}, \\ \tilde{F}_{\mathcal{F}(a)}(x + N) &= \min\{(F_{\mathcal{F}(a)}(x + N))\}.\end{aligned}$$

Onda $(\mathcal{F}_M/N, A)$ M/N üzərində neytrosofik soft modul olacaq.

Tutaq ki, $(\mathcal{F}, A)$ M_n üzərində, (G, B) N üzərində neytrosofik soft modulardır, $\varphi: A \rightarrow B$ çoxluqların inikası, $f: M \rightarrow N$ modulların homomorfizmidir. Əgər $\forall a \in A$ üçün

$$\begin{aligned}f: (M, \mathcal{F}(a)) &= (T_{\mathcal{F}(a)}, I_{\mathcal{F}(a)}, F_{\mathcal{F}(a)}) \rightarrow (N, G(\varphi(a))) = \\ &= (T_{G(\varphi(a))}, I_{G(\varphi(a))}, F_{G(\varphi(a))})\end{aligned}$$

neytrosofik modulların homomorfizmidirsə, yəni $\forall x \in M$ üçün

$$\begin{aligned}T_{\mathcal{F}(a)}(x) &\leq T_{G(\varphi(a))}(f(x)), I_{\mathcal{F}(a)}(x) \leq I_{G(\varphi(a))}(f(x)) \\ F_{\mathcal{F}(a)}(x) &\geq F_{G(\varphi(a))}(f(x))\end{aligned}$$

şərtləri ödənirsə, (f, φ) cütünə neytrosofik soft modulların homomorfizmi deyilir və $(f, \varphi): \mathcal{F}(a) \rightarrow (G, B)$ şəklində işarə olunur.

Tutaq ki, $\forall n \in \mathbb{Z}$ $(\mathcal{F}^1, A)$ M_n modulu üzərində neytrosofik soft moduldur və $(\partial_n, 1_A): (\mathcal{F}^1_n, A) \rightarrow (\mathcal{F}^1_{n-1}, A)$ neytrosofik soft modulların homomorfizmidir.

Tərif 1.2.1. Əgər hər bir $a \in A$ üçün

$$\{(M_n, \mathcal{F}^1_n(a), \partial_n: (M_n, \mathcal{F}^1_n(a)) \rightarrow (M_{n-1}, \mathcal{F}^1_{n-1}(a))\}$$

neytrosofik modulların zəncir kompleksləridirsə, onda aşağıdakı ardıcılıq qeyri-səlis soft modullarının zəncir kompleksi adlanır:

$$\{(\mathcal{F}^1_n, A), (\partial_n, (I_A): (\mathcal{F}^1_n, A) \rightarrow (\mathcal{F}^1_{n-1}, A))\} \quad (1)$$

Tərif 1.2.2. Əgər $I_m \partial_n = \ker \partial_{n-1}$ şəti

$$\{(M_n, \mathcal{F}^1_n(a), \partial_n: (M_n, \mathcal{F}^1_n(a)) \rightarrow (M_{n-1}, \mathcal{F}^1_{n-1}(a))\}$$

zəncir kompleksində ödənirsə, onda (1) ardıcılığı neytrosofik soft modulların dəqiq ardıcılığı adlanır.

İndi isə neytrosofik soft modulların zəncir komplekslərinin morfizmlərini təyin edək.

Tərif 1.2.3. Tutaq ki, $\{(\mathcal{F}^1_n, A), \partial_n\}$ və $\{(\mathcal{F}^2_n, B), \partial'_n\}$, müvafiq olaraq, $\{M_n\}$ və $\{N_n\}$ üzərində təyin edilmiş qeyri-səlis soft modulların zəncir kompleksləridir. Buna uyğun olaraq, $\{f_n: M_n \rightarrow N_n\}_n$ modulların homomorfizmi və $g: A \rightarrow B$ çoxluqların inikası olsun. Əgər aşağıdakı diaqram hər bir $a \in A$ üçün komutativdirsə,

$$\begin{array}{ccc} (M_n, \mathcal{F}^1_n(a)) & \xrightarrow{\partial_n} & (M_{n-1}, \mathcal{F}^1_{n-1}(a)) \\ \downarrow f_n & & \downarrow f_{n-1} \\ (N_n, \mathcal{F}^2_n(g(a))) & \xrightarrow{\partial'_n} & (N_{n-1}, \mathcal{F}^2_{n-1}(g(a))) \end{array}$$

onda $(\{f_n\}, g): \{(\mathcal{F}^1_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(\mathcal{F}^1_n, B), \partial'_n\}$ neytrosofik soft modulların zəncir komplekslərinin morfizmi adlanır.

Neytrosofik soft modulların zəncir kompleksləri və onların morfizmlərinin kateqoriyasını CCSM ilə işarə edək.

Tərif 1.2.4. Tutaq ki, $(\{\varphi_n\}, g): (\{\psi_n\}, g): \{(F_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(G_n, B), \partial'_n\}$ qeyri-səlis soft modulların zəncir kompleksinin morfizmləridir və fərz edək ki, $D = \{(D_n, g): (F_n, A) \rightarrow (G_{n+1}, B)\}$ neytrosofik soft modulların homomorfizmlər ailəsinin bir üzvüdür. Əgər $\varphi_n - \psi_n = D_{n-1} \circ \partial_n + \partial'_{n+1} \circ D_n$ şərti ödənilirsə, onda modulların homomorfizmlərinin $D = \{(D_n, g): M_n \rightarrow N_{n+1}\}_{n \in \mathbb{Z}}$ ailəsinə zəncir homotopiya deyilir. $(\{\varphi_n\}, g), (\{\psi_n\}, g)$ cütünə zəncir homotop morfizmləri deyilir və $(\{\varphi_n\}, g) \sim (\{\psi_n\}, g)$ kimi işarə olunur.

Teorem 1.2.5. Neytrosofik soft modullar kateqoriyasında zəncir homotopiya münasibəti ekvivalentlik münasibətidir və superpozisiyaya görə invariantdır.

İsbatı. İlk öncə göstərək ki, zəncir homotopi münasibəti ekvivalentlik münasibətidir.

1) Tutaq ki, $(\varphi, g) = (\{\varphi_n\}, g): \{(F_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(G_n, B), \partial'_n\}$ morfizmdir. Əgər $D_n = 0$ olarsa, $\varphi_n - \psi_n = 0$. Buradan $(\varphi, g) \sim (\varphi, g)$.

2) Tutaq ki, (φ, g) ilə (ψ, g) zəncir homotopdur. Onda

$$D_{n-1} \circ \partial_n + \partial'_{n+1} \circ D_n = \varphi_n - \psi_n.$$

Əgər $\bar{D}_n = -D_n$, onda

$$\bar{D}_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} \bar{D}_n = -D_{n-1} \partial_n - \partial'_{n+1} D_n = -(D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n) =$$

$$= (\varphi_n - \psi_n).$$

(ψ, g) və (φ, g) zəncir homotopdur.

3) Tutaq ki, (φ, g) ilə (ψ, g) və (ψ, g) ilə (γ, g) zəncir homotopdur. Göstərmək istəyirik ki, əgər (φ, g) ilə (ψ, g) zəncir homotopdurlarsa, onda (φ, g) və (γ, g) zəncir homotopdur.

$$\exists D_n \Rightarrow D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n = \varphi_n - \psi_n.$$

Əgər (ψ, g) ilə (γ, g) zəncir homotopdursa, onda

$$\exists D'_n \Rightarrow D'_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D'_n = \psi_n - \gamma_n.$$

İndi isə $D''_n = D_n + D'_n$ homomorfizmini təyin edək:

$$D''_n \partial_n + \partial'_{n+1} D''_n = (D_{n-1} + D'_{n-1}) \partial_n + \partial'_{n+1} (D_n + D'_n) =$$

$$D_{n-1} \partial_n + D'_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n + \partial'_{n+1} D'_n = D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n + D'_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D'_n =$$

$$= (\varphi_n - \psi_n) + (\psi_n - \gamma_n) = (\varphi_n - \gamma_n)$$

Superpozisiyaya görə invariantlığı göstərək:

$$(\{\varphi_{0n}\}, g) \sim (\{\psi_{0n}\}, g): \{(F_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(G_n, B), \partial'_n\} \Rightarrow D_{n-1} \partial_n + \partial'_{n+1} D_n = \varphi_{0n} - \psi_{0n}$$

$$(\{\varphi_{1n}\}, h) \sim (\{\psi_{1n}\}, h): \{(G_n, B), \partial'_n\} \rightarrow \{(H_n, C), \partial''_n\} \Rightarrow D'_{n-1} \partial_n + \partial''_{n+1} D'_n = \varphi_{1n} - \psi_{1n}$$

$$(\{\varphi_{1n}\}, h) \circ (\{\varphi_{0n}\}, g), (\{\psi_{1n}\}, h) \circ (\{\psi_{0n}\}, g): \{(F_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(H_n, C), \partial''_n\}]$$

zəncir homotopiyası olmasını aşağıdakı şəkildə müəyyən edə bilərik:

$$(D''_n, \omega): \{(F_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(H_n, C), \partial''_n\}, D''_n = D'_{n-1}(\varphi_{0n-1})$$

$$D'_{n-1}(\varphi_{0n-1}, g) \partial_n + \partial''_{n+1} D'_n(\varphi_{0n}, g) = D'_{n-1}(\partial'_n(\varphi_{0n}, g)) + \partial''_{n+1} D'_n(\varphi_{0n}, g) =$$

$$(D'_{n-1} \partial' + \partial''_{n+1} D'_n)(\varphi_{0n}, g) =$$

$$(\varphi_{1n}, h)(\varphi_{0n}, g) - (\psi_{1n}, h)(\varphi_{0n}, g)$$

İndi isə göstərək ki, $(\{\psi_{1n}\}, h) \circ (\{\varphi_{0n}\}, g)$ və $(\{\psi_{1n}\}, h) \circ (\{\psi_{0n}\}, g)$ zəncir homotopdur. Burada $(\psi_{1n+1}, h) \circ D_n: F_n(a) \rightarrow P_{n+1}(h(g(a)))$.

$$(\psi_{1n}, h)D_{n-1}\partial_n + \partial_{n+1}''(\psi_{1n+1}, h)D_n = (\psi_{1n}, h)D_{n-1}\partial_n + (\psi_{1n}, h)\partial_{n+1}'D_n = (D_{n-1}\partial_n + \partial_{n+1}'D_n)(\psi_{1n}, h) = ((\varphi_{0n}, g) - (\psi_{0n}, g))(\psi_{1n}, h) = (\varphi_{0n}, g)(\psi_{1n}, h) - (\psi_{0n}, g)(\psi_{1n}, h)$$

Onda $(\varphi_{0n}, g) \circ (\psi_{1n}, h)$ ilə $(\psi_{1n}, g) \circ (\psi_{0n}, h)$ zəncir homotopiyadır. Nəticə etibarilə iki bərabərlikdən $(\{\varphi_{1n}\}, h) \circ (\{\varphi_{0n}\}, g)$ ilə $(\{\psi_{1n}\}, h) \circ (\{\psi_{0n}\}, g)$ zəncir homotop olması alınır.

Tutaq ki, $(\mathcal{F}, A) = \{(F_n, A), \partial_n\} \{M_n\}$ üzərində neytr sofik soft modulların zəncir kompleksidir. $\forall a \in A$ üçün $\{(M_n, F_n(a)), \partial_n: (M_n, F_n(a)) \rightarrow (M_{n-1}, F_{n-1}(a))\}$

hər bir zəncir kompleksi üçün $H_n(M_n, F_n(a)) = (\ker \partial_n / \text{Im} \partial_{n+1}, \tilde{F}_n(a))$ homoloji modulunu alırıq. Burada $\tilde{F}_n(a)$ M_n modulunda neytr sofik dərəcələndirmə funksiyasıdır. Buna görə $H_n(M_n, F_n(a))$ -ı M_n üzərində neytr sofik modul kimi qəbul edə bilərik. Belə ki, $H_n(F_n, -): A \rightarrow P(M_n)$ neytr sofik soft moduludur.

Tərif 1.2.6. $H_n(\mathcal{F}, A)$ neytr sofik soft moduluna $\{(F_n, A), \partial_n\}$ neytr sofik soft modullarının zəncir komplekslərinin n -ölçülü homoloji modulu deyilir.

İndi isə göstərək ki, neytr sofik soft homoloji modul funktordur. Fərz edək ki, $(\varphi = (\{\varphi_n\}, g): \{(F_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(G_n, B), \partial'_n\})$ qeyri-səlis soft modulların morfizmidir.

Onda $\{\varphi_n: (M_n, F_n(a)) \rightarrow N_n, G_n(g(a))\}$ hər bir $a \in A$ üçün $\varphi_{n*}: H_n(F, a) \rightarrow H_n(G, g(a))$ neytr sofik modulların morfizmidir,

$\varphi_{n*}[x] = [\varphi_n(x)]$ formulu ilə müəyyən olunur və aşağıdakı diaqram komutativdir:

$$\begin{array}{ccc} A & \xrightarrow{H_n(F_n, -)} & P(M_n) \\ g \downarrow & & \downarrow f_{n*} \\ B & \xrightarrow{H_n(G_n, -)} & P(N_n) \end{array}$$

Onda $(\varphi_{n*}, g): H_n(F_n, -), A \rightarrow (H_n(G_n, -), B)$ neytr sofik qeyri-səlis soft modulların homomorfizmidir.

Teorem 1.2.7. $(\mathcal{F}, A) \mapsto H_n(\mathcal{F}, A), (\{\varphi_n\}, g) \rightarrow (\{\varphi_n\}, g)_*$ uyğunluğu CCSM-dən FSM kateqoriyasına funktordur.

Teorem 1.2.8. Neytr sofik qeyri-səlis soft modulların zəncir komplekslərinin homoloji funktoru zəncir homotopiya görə dəyişməzdir. Odur ki, əgər $\{\varphi_n\} \sim \{\psi_n\}: \{(F_n, A), \partial_n\} \rightarrow \{(G_n, B), \partial'_n\}$, onda $\varphi_{n*} = \psi_{n*}; H_n(\mathcal{F}, A) \rightarrow H_n(G, A)$.

İsbatı. $d_n: (F_n, A) \rightarrow (F_{n-1}, A)$ bütün $a \in A$ üçün $\{\varphi_n\}$ -dən $\{\psi_n\}$ -ə təsir edən

zəncir homotopiya olsun. Onda

$$\begin{aligned} \exists D_n: (F_n, A) &\rightarrow (G_{n+1}, B) \\ D_{n-1}\partial_n + \partial'_{n+1}D_n &= \varphi_n - \psi_n \end{aligned}$$

bərabərliyi ödənilir.

İndi isə göstərək ki, $\varphi_{n*} = \psi_{n*}: H_n(\mathcal{F}, A) \rightarrow H_n(G, A)$ şərti ödənilir. $\forall a \in A$ üçün
və $\forall [z] = z + \text{Im}\partial_{n+1} \in H_n(M_n, F_n(a))$ göstərmək istəyirik ki,

$$\varphi_{n*}(z + \text{Im}\partial_{n+1}) = \psi_{n*}(z + \text{Im}\partial_{n+1}).$$

Onda $\varphi_{n*}(z + \text{Im}\partial_{n+1}) = \varphi_n(z) + \text{Im}\partial'_{n+1}$ olur.

$$\psi_{n*}(z + \text{Im}\partial_{n+1}) = \psi_n(z) + \text{Im}\partial'_{n+1}, z \in \ker\partial_n,$$

$$D_{n-1}\partial_n(z) + \partial'_{n+1}D_n(z) = \partial'_{n+1}(D_n(z)) = \varphi_n(z) - \psi_n(z)$$

$$\Rightarrow a = \varphi_n(z) - \psi_n(z) \quad \exists b \in D_n(z)\partial'_{n+1}(b) = a$$

$$\Rightarrow a \in J_m\partial'_{n+1} \Rightarrow \varphi_n(z) - \psi_n(z) \in J_m\partial'_{n+1}$$

$$[\varphi_n(z)] = \varphi_n(z) + J_m\partial'_{n+1}$$

$$[\psi_n(z)] = \psi_n(z) + J_m\partial'_{n+1}$$

Tutaq ki, (F', A) M' modulu üzərində neytrəsofik soft moduldur.

Tərif 1.2.9. Əgər hər bir $a \in A$ üçün neytrəsofik modulların ardıcılığı

$$0 \rightarrow (M', F'(a)) \xrightarrow{i_a} (M, F(a)) \xrightarrow{p_a} (M'', F''(a)) \rightarrow 0$$

dəqiqdirsə, onda

$$0 \rightarrow (F', A) \rightarrow (F, A) \rightarrow (F'', A) \rightarrow 0$$

ardıcılığına neytrəsofik qeyri-səlis soft modulların qısa dəqiq ardıcılığı deyilir.

Teorem 1.2.10. Əgər neytrəsofik soft zəncir komplekslərinin qısa dəqiq ardıcılığı

$$0 \rightarrow (F_n', A) \rightarrow (F_n, A) \rightarrow (F_n'', A) \rightarrow 0 \quad (2)$$

parçalanandırsa, onda neytrəsofik soft homoloji modulların ardıcılığı

$$\dots \leftarrow H_{n-1}(F_n', A) \xleftarrow{\partial_n^*} H_n(F_n'', A) \leftarrow H_n(F_n, A) \leftarrow H_n(F_n', A) \dots \quad (3)$$

dəqiqdir.

İsbatı. Əvvəlcə isbat edək ki, zəncir komplekslərinin homoloji modullarının ardıcılığı dəqiqdir.

$\partial_{*n}: H_n(M_n'', F_n''(a)) \rightarrow H_{n-1}(M_{n-1}', F_{n-1}'(a))$ homomorfizmi ümumiyyətlə neytrəsofik modullarının homomorfizmi deyil. Neytrəsofik homoloji modulların ardıcılığı (3) ümumilikdə dəqiq deyil. Neytrəsofik qısa dəqiq ardıcılıq qeyri-səlis parçalanmış olduğundan, qeyri-səlis homomorfizmlər mövcuddur.

$$J_n: (F_n', A) \rightarrow (F_n', A), q_n: (F_n'', A) \rightarrow (F_n, A), \forall n \in \mathbb{Z}$$

Belə ki,

$$J_n \circ i_n = (1_{(F_n', A)}), p_n \circ q_n = 1_{(F_n'', A)}, i_n \circ j_n + q_n \circ p_n = 1_{(F_n, A)} \text{ olar.}$$

Onda

$$\bar{d}_n = j_{n-1} \circ \partial_n \circ p_n: (F_n'', A) \rightarrow (F_{n-1}', A) \quad \forall n \in \mathbb{Z}$$

neytrosofik qeyri-səlis soft modulların neytrosofik qeyri-səlis soft homomorfizmidir və ailənin bu üzvü

$$\bar{d}_n = \{d_n: (F_n'', A) \rightarrow (F_n', A)\}$$

neytrosofik soft zəncir komplekslərinin “-1” dərəcəsinin malik olduğu neytrosofik soft homomorfizmidir. Doğrudan da, homomorfizmlər üçün $\bar{d}_n = \{d_n: (F_n'', A) \rightarrow (F_n', A)\}$, aşağıdakılar doğrudur:

$$\begin{aligned} i_{n-2}(\partial_{n-1} d_n) &= (i_{n-2} \partial_{n-1}) J_{n-1} \partial_n q_n = \\ \partial_{n-1}(i_{n-1} J_{n-1}) \partial_n q_n &= \partial_{n-1}(i_{n-1} - q_{n-1} p_{n-1}) \partial_n q_n = \\ \partial_{n-1} \partial_n q_n - \partial_{n-1} q_{n-1} p_{n-1} \partial_n q_n &= -\partial_{n-1} q_{n-1} p_{n-1} \partial_n q_n = \\ -\partial_{n-1} q_{n-1} (p_{n-1} \partial_n) q_n &= -\partial_{n-1} q_{n-1} \partial_n'' p_n q_n = \\ -\partial_{n-1} q_{n-1} \partial_n'' 1_{c''} &= -\partial_{n-1} q_{n-1} \partial_n'' = \\ -(i_{n-2} J_{n-2} + q_{n-2} p_{n-2}) \partial_{n-1} q_{n-1} \partial_n'' &= \\ -i_{n-2}(J_{n-2} \partial_{n-1} q_{n-1}) \partial_n'' - q_{n-2}(p_{n-2} \partial_{n-1}) q_{n-1} \partial_n'' &= \\ -i_{n-2}(d_{n-1} \partial_n'') - q_{n-2} \partial_{n-1}'' (p_{n-1} q_{n-1}) \partial_n'' &= \\ -i_n(d_{n-1} \partial_n''). \end{aligned}$$

Fərz edək ki, $\partial_{n-1} d_n = d_{n-1} \partial_n''$ münasibəti ödənilir. Onda $\{d_n\}$ üzvü zəncir komplekslərinin morfizmidir. $d_n: (F_n'', A) \rightarrow (F_{n-1}', A)$ neytrosofik soft homomorfizmdir, $\bar{d}_n: (F_n'', A) \rightarrow (F_n', A)$ neytrosofik zəncir komplekslərinin neytrosofik homomorfizmidir. Hər bir $[z] \in H_n(c'')$ üçün

$$\begin{aligned} \partial_{*n}(z) &= [i_{n-1}^{-1} \circ \partial \circ j_n^{-1}(z)] = [J_{n-1} \circ \partial_n \circ q_n(z)] = [d_n(z)] = d_{n*}(z) \\ \bar{d}_n: H_n(M_n', F'(a)) &\rightarrow H_{n-1}(M_n', F'(a)) \quad \text{neytrosofik modulların neytrosofik} \\ \text{homomorfizmidir. Odur ki, (2) ardıcılığı dəqiqdir.} \end{aligned}$$

Teorem 1.2.11. M üzərində neytrosofik soft modulların hər bir parçalanmış neytrosofik soft qısa dəqiq ardıcılığı

$$0 \rightarrow (F, A) \xrightarrow{\alpha} (P, A) \xrightarrow{\beta} (Q, A) \rightarrow 0$$

və N üzərindəki hər bir (G, B) neytrosofik soft modulu üçün

$$0 \rightarrow (F, A) \otimes (G, B) \rightarrow (P, A) \otimes (G, B) \rightarrow (Q, A) \otimes (G, B) \rightarrow 0$$

parçalanmış qısa dəqiq ardıcılığıdır.

İsbat. Teoremi isbat etmək üçün, neytrosofik soft homomorfizmin $\bar{\alpha} \otimes \bar{1}$ sol tərsə malik olduğunu göstərmək kifayətdir. Neytrosofik soft homomorfizmi $\bar{\alpha}$ sol tərsə malikdir. Buna görə də $\bar{\alpha} \otimes \bar{1}$ neytrosofik homomorfizmi $\bar{\alpha}' \otimes \bar{1}$ neytrosofik soft homomorfizminin sol tərsidir.

Neytrosofik soft modulların kateqoriyasında tenzor hasili hər bir neytrosofik zəncir kompleksi üçün funktordur. $(\mathcal{F}_n, A) = \{(\mathcal{F}_n, A), \bar{d}_n\}$ və N üzərində verilmiş hər bir neytrosofik soft (G, B) modulu üçün

$$(\mathcal{F}, A) \otimes (G, B) = \{(F_n, A) \otimes (G, B), \tilde{\partial}_n \otimes \bar{1}_{(G, B)}\}$$

neytrosofik soft modulların neytrosofik qeyri-səlis soft zəncir kompleksləridir.

Tərif 1.2.12. $(\mathcal{F}, A) \otimes (G, B)$ soft zəncir kompleksinin homoloji modulu $H_n((\mathcal{F}, A) \otimes (G, B))$ əmsallı homoloji modul adlanır və aşağıdakı kimi işarə olunur:

$$H_n((\mathcal{F}, A); (G, B)).$$

Teorem 1.2.11-ə görə, zəncir kompleksinin hər bir qısa dəqiq ardıcılığı

$$0 \rightarrow (\mathcal{F}', A) \rightarrow (\mathcal{F}, A) \rightarrow (\mathcal{F}'', A) \rightarrow 0$$

üçün və hər bir (G, B) neytrosofik soft modulu

$$0 \rightarrow (F', A) \otimes (G, B) \rightarrow (F, A) \otimes (G, B) \rightarrow (F'', A) \otimes (G, B) \rightarrow 0$$

parçalanmış neytrosofik qısa dəqiq ardıcılığıdır. Onda Teorem 1.2.9-dan istifadə edərək, asanlıqla aşağıdakı teoremi isbat edə bilərik:

Teorem 1.2.13. Neytrosofik soft zəncir kompleksinin hər bir parçalanmış qısa dəqiq ardıcılığı

$$0 \rightarrow (\mathcal{F}', A) \rightarrow (\mathcal{F}, A) \rightarrow (\mathcal{F}'', A) \rightarrow 0$$

və hər bir (G, B) neytrosofik modulu üçün, neytrosofik soft homoloji modulların ardıcılığı

$$\dots \leftarrow H_{n-1}((\mathcal{F}', A); (G, B)) \leftarrow H_n((F'', A); (G, B)) \leftarrow H_n((\mathcal{F}, A); (G, B)) \leftarrow \\ \leftarrow H_n((F_n', C'); (G, B)) \leftarrow \dots$$

dəqiq və funktorialdır.

$(\mathcal{F}, A) = \{(F_n, A), \tilde{\partial}_n\}$ neytrosofik soft zəncir kompleksləri olsun və (G, B) neytrosofik soft modul olsun. Göstərə bilərik ki, neytrosofik soft modulun homomorfizmi hər bir $a \in A, b \in B$ üçün

$$\varphi_n: H_n(\mathcal{F}, A) \otimes (G, B) \rightarrow H_n((\mathcal{F}, A); (G, B)), \varphi_n([z], g) = [z \otimes g]$$

homomorfizmdir.

Hər bir $[z] \otimes g \in H_n(C) \otimes G$ üçün

$$((\tilde{F}_n(a)) \otimes (G(b)))([z] \otimes g) = \vee ((\bar{F}_n(a)) \times (G(b))) \vee ([z], g) =$$

$$= \vee_{(z', g') \in [z] \otimes g} ((F_n(a))z' \wedge (G(b))g')$$

$$(F_n(a)) \otimes (G(b))(\varphi_n[z] \otimes g) = ((F_n(a)) \otimes (G(b))) =$$

$$\vee_{(z', g') \in [z \otimes g]} ((F_n(a))z' \wedge (G(b))g')$$

$$[z] \otimes g \subset [z \otimes g] \text{ üçün } T_{F_n(a)} \otimes T_{G(b)}([z] \otimes g)$$

$$((F_n(a)) \otimes (G(b)))([z] \otimes g) \leq (F_n(a)) \otimes (G(b))((\varphi_n[z] \otimes g))$$

olduğundan, $\bar{\varphi}_n$ neytrosofik homomorfizmdir.

Eyni qayda ilə göstərə bilərik ki,

$$I_{F_n(a)} \otimes I_{G(b)}([z] \otimes g) \leq I_{F_n(a)} \otimes I_{G(b)}(\varphi_n[z] \otimes g)$$

bərabərsizliyi doğrudur.

Teorem 1.2.14. Əgər $(\mathcal{F}, A)$ sərbəst neytrəsofik soft zəncir kompleksləridirsə və (G, B) neytrəsofik soft moduldirsə, onda neytrəsofik

$$0 \rightarrow H_n((\mathcal{F}, A) \otimes (G, B)) \xrightarrow{\bar{\varphi}_n} H_n((\mathcal{F}, A); (G, B)) \rightarrow FSTor(H_{n-1}((\mathcal{F}, A), (G, B))) \rightarrow 0$$

ardıcillıq dəqiq, funktorial və parçalanandır.

İsbatı. Fərz edək ki, $\forall a \in A$ üçün

$$\begin{aligned} Z(M_n, F_n(a)) &= \{Ker \bar{\partial}_n \subset (M_n, F_n(a))\} \\ B(M_{n+1}, F_{n+1}(a)) &= \{Im \bar{\partial}_n \subset (M_n, F_n(a))\} \end{aligned}$$

$(\mathcal{F}, A)$ -ın altkompleksidir. “0” əməli bu altkomplekslərin sərhəd əməlidir. R baş ideal halqası olduğundan, həm $Z(M_n, F_n(a))$, həm də $B(M_{n+1}, F_{n+1}(a))$ sərbəst zəncir kompleksləridir və burada dəqiq qısa ardıcillıq var.

$$0 \rightarrow Z(M_n, F_n(a)) \xrightarrow{\alpha} (M_n, F_n(a)) \xrightarrow{\beta} B(M_{n+1}, F_{n+1}(a)) \rightarrow 0 \quad (4)$$

burada neytrəsofik homomorfizmlər

$$\tilde{\alpha}_n: ((F_n, Z(c)) \rightarrow (F_n, C_n), \tilde{\beta}_n: ((F_n, A) \rightarrow (F_n, B_{(n-1)(\varepsilon n)}))$$

homomorfizmlərdən induksiya edilir. Hər bir $n \in Z$ üçün $\alpha_n(z) = z$, $\beta_n(c) = \partial_n(c)$.

$\{B(M_{n+1}, F_{n+1}(a))\}$ sərbəst neytrəsofik soft zəncir kompleksidir, (4) qısa dəqiq ardıcillığı parçalanandır. Beləliklə, Teorem 1.2.11-dən aşağıdakı qısa dəqiq ardıcillıq alınır.

$$\begin{aligned} \rightarrow H_n(Z(M_n, F_n(a)); (G, B)) &\rightarrow H_n((M_n, F_n(a)); (G, B)) \rightarrow \\ H_n(B((M_{n+1}, F_{n+1}(a)); (G, B))) &\rightarrow H_{n-1}(Z(M_{n-1}, F_{n-1}(a)); (G, B)) \rightarrow \dots \quad (5) \end{aligned}$$

Neytrəsofik soft zəncir kompleksləri $(B(M_{n+1}, F_{n+1}(a)))$ trivial sərhəd əməliyyatına malikdir və neytrəsofik soft zəncir komplekslərinin sərhəd əməliyyatları $(Z(M_n, F_n(a)) \otimes (G, B))$ və $(B(M_{n+1}, F_{n+1}(a)) \otimes (G, B))$ -də trivialdır. Ona görə aşağıdakı düsturu alırıq:

$$\begin{aligned} H_n(Z(M_n, F_n(a)); (G, B)) &= H_n((M_n, F_n(a)) \otimes (G, B)) \\ H_n(B((M_{n+1}, F_{n+1}(a)); (G, B))) &= H_n(B(M_{n-1}, F_{n-1}(a)) \otimes (G, B)) \end{aligned}$$

Bu səbəbdən (5) neytrəsofik qeyri-səlis soft dəqiq ardıcillığı neytrəsofik soft dəqiq ardıcillığına çevrilir.

$$\begin{aligned} \dots \rightarrow (B(M_{n+1}, F_{n+1}(a)) \otimes (G, B)) &\xrightarrow{j_n \otimes 1_{(G, B)}} (Z(M_n, F_n(a)) \otimes (G, B)) \\ &\rightarrow H_n(M_n, (F_n(a)); (G, B)) \\ &\rightarrow (B(M_n, F_n(a)) \otimes (G, B)) \xrightarrow{j_{n-1} \otimes 1_{(G, B)}} Z(M_{n-1}, F_{n-1}(a)) \otimes (G, B) \rightarrow \dots \quad (6) \end{aligned}$$

Burada $\tilde{j}_n: (B(M_{n+1}, F_{n+1}(a)) \rightarrow Z(M_n, F_n(a)))$ neytrəsofik soft homomorfizmdir. (6) ardıcillığından aşağıdakı qeyri-səlis qısa dəqiq ardıcillığı alırıq:

$$0 \rightarrow coker(\tilde{j}_n \otimes 1_{(G, B)}) \rightarrow H_n(M_n, (F_n(a)); (G, B)) \rightarrow ker(j_{n-1} \otimes 1_{(G, B)}) \rightarrow 0 \quad (7)$$

İndi isə fərz edək ki, qeyri-səlis modulların neytrəsofik soft qısa dəqiq ardıcillığı

$$0 \rightarrow B(M_{n+1}, F_{n+1}(a)) \rightarrow (M_n, F_n(a)) \rightarrow H_n(M_n, F_n(a)) \rightarrow 0$$

$Z(M_n, F_n(a))$ -in neytrorofik soft sərbəst moduludur, və aşağıdakı neytrorofik qeyri-səlis soft ardıcılığı dəqiqdir:

$$0 \rightarrow FS - Tor H_n(M_n, F_n(a)); (G, B) \rightarrow B((M_{n+1}, F_{n+1}(a)) \otimes (G, B)) \rightarrow \rightarrow H_n((M_n, F_n(a)) \otimes (G, B)) \rightarrow 0 \quad (8)$$

(8)-dəki ardıcılıqdan

$$coker(\tilde{j}_n \otimes 1_{(G,B)}) = H_n(M_n, (F_n(a))) \otimes (G, B) = H_n(M_n, F_n(a)) \otimes (G, B)$$

$$ker(\tilde{j}_n \otimes 1_{(G,B)}) = FS - Tor(M_n, F_n(a)); (G, B)$$

alınır.

(7) ilə verilmiş neytrorofik soft qısa ardıcılıq dəqiqdir və aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$0 \rightarrow H_n((\mathcal{F}, A) \otimes (G, b)) \xrightarrow{\tilde{\varphi}_n} H_n((\mathcal{F}, A)); (G, B) \rightarrow FS - Tor(H_{n-1}((\mathcal{F}, A), (G, B))) \rightarrow 0$$

Əgər $\tilde{\tau}: (\mathcal{F}, A) \rightarrow (\mathcal{F}', A)$ neytrorofik qeyri-səlis soft zəncir komplekslərinin neytrorofik qeyri-səlis soft morfizmidirsə, onda

$$0 \rightarrow H_n((\mathcal{F}, A) \otimes (G, b)) \rightarrow H_n((\mathcal{F}, A); (G, B)) \rightarrow FS - Tor(H_{n-1}((\mathcal{F}, A), (G, B))) \rightarrow 0$$

$$\downarrow \quad \downarrow \quad \downarrow$$

$$0 \rightarrow H_n((\mathcal{F}', A) \otimes (G, b)) \rightarrow H_n((\mathcal{F}', A); (G, B)) \rightarrow FS - Tor(H_{n-1}((\mathcal{F}', A), (G, B))) \rightarrow 0$$

diagramı alınır. Bu əməliyyatlardan isbat olunur ki, H_n , $\otimes$, $FS - Tor$ funktorlardır.

Ədəbiyyat

1. S.E.Abdullayev, S.A.Bayramov. Soft modular kateqoriyasında universal əmsallar haqqında teoremlər. Lənkəran Universitetinin xəbərləri, 1 (12-18), 2018.
2. S.E.Abdullayev, S.A.Bayramov. The Universal coefficient theorem in category of fuzzy soft modules. Journal of Advances in Mathematics, 14.02 (2347-1921), 2018
3. U.Acar, F.Koyuncu, B.Tanay. Soft sets and fuzzy soft groups. Chinese Control and Decision Conference (2008), 2626-2629.
4. S.A.Bayramov, C.Gunduz (Aras). The Universal coefficient theorems for fuzzy homology modules. Fuzzy Sets, Rough Sets and Multivalued Operations and Applications, Vol .2, 2011, No 1, 41-50
5. N.Bourbaki. Algebra Homologique. Masson - Paris, New York, Barcelone, Milan, 1980.
6. C.Gunduz (Aras), S.A.Bayramov. Intuitionistic fuzzy soft modules. Computers and Mathematics with Application, 62 (2011), 2480-2486.
7. C.Gunduz (Aras), B.Davvaz. The Universal coefficient theorem of intuitionistic fuzzy modules. Utilitas Mathematica, 81, pp. 131-156 (2010).
8. D.Molodtsov. Soft set theory-first results. Comput. Math.Appl., 37 (1999), 19-31.
9. F.Smarandache. Neutrosophic set, a generalization of the intuitionistic fuzzy sets. Inter. J. Pure Appl. Math. 24 (2005) 287-297.

**UNIVERSAL COEFFICIENT THEOREM IN THE CATEGORY OF
NEUTROSOPHIC SOFT MODULES**

S.E.Abdullayev

SUMMARY

The functor of a tensor product and its first derived functor, a periodic product, are introduced in the category of neutrosophic soft modules in this article. Using this periodic product first for free neutrosophic soft modules, and then for arbitrary soft modules, we prove theorems on universal coefficients for homology modules.

**ТЕОРЕМА ОБ УНИВЕРСАЛЬНЫХ КОЭФФИЦИЕНТАХ
В КАТЕГОРИИ НЕЙТРОСОФИЧЕСКИХ МЯГКИХ МОДУЛЕЙ**

С.Э.Абдуллаев

РЕЗЮМЕ

В статье в категории нейтрософических софт модулей вводятся функтор тензорного произведения и его первый производный функтор – периодическое произведение. Используя это периодическое произведение сперва для свободных софт модулей, а затем для произвольных нейтрофных софт модулей, доказываются теоремы об универсальных коэффициентах для модулей гомологий.

Məqalə redaksiyaya 19 iyul 2019 tarixində daxil olmuş, 9 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 517.95

ОБРАТНАЯ КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ ОДНОГО ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ С ЧАСТНЫМИ ПРОИЗВОДНЫМИ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА

А.И.Исмаилов

Бакинский Государственный Университет
Баку, улица Академика Захида Халилова 23
e-mail: ismayilov.arif58@mail.ru

Açar sözlər: tərs sərhəd məsələsi, üçüncü tərtib tənlik, Furiye metodu, klassik həll

Keywords: inverse boundary value problem, third order equation, Fourier method, classical solution

Ключевые слова: обратная краевая задача, уравнение третьего порядка, метод Фурье, классическое решение

1. Введение

Теория обратных задач для дифференциальных уравнений является динамично развивающимся разделом современной науки. В последнее время обратные задачи возникают в самых различных областях человеческой деятельности, таких, как сейсмология, разведка полезных ископаемых, биология, медицина, контроль качества промышленных изделий и т. д., что ставит их в ряд актуальных проблем современной математики. Различные обратные задачи для отдельных типов дифференциальных уравнений в частных производных изучались многими авторами. Отметим здесь прежде всего работы А.Н.Тихонова [1], М.М.Лаврентьева [2, 3], В.К.Иванова [4] и их учеников. Более подробно об этом можно прочитать в монографии А.М.Денисова [5].

Целью данной работы является доказательство существования и единственности решений одной обратной краевой задачи для одного дифференциального уравнения с частными производными третьего порядка.

2. Постановка обратной краевой задачи

Рассмотрим для уравнения

$$\frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial t^2} - \frac{\partial}{\partial t} \left(a(t) \frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2} \right) = p(t)u(x,t) + f(x,t) \quad (1)$$

в области $D_T = \{(x,t): 0 \leq x \leq 1, 0 \leq t \leq T\}$ обратную краевую задачу с начальными условиями

$$u(x,0) = \varphi(x), u_t(x,0) = \psi(x) \quad (0 \leq x \leq 1), \quad (2)$$

с граничными условиями

$$u(0,t) = u(1,t) = 0 \quad (0 \leq t \leq T), \quad (3)$$

и с дополнительным условием

$$u(x_0, t) = h(t) \quad (0 \leq t \leq T), \quad (4)$$

где $x_0 \in (0,1)$ - заданное число, $a(t) > 0$, $f(x, t)$, $\varphi(x)$, $\psi(x)$, $h(t)$ - заданные функции, а $u(x, t)$ и $p(t)$ - искомые функции.

Определение. Классическим решением обратной краевой задачи (1)-(5) назовем пару $\{u(x, t), p(t)\}$ функций $u(x, t)$, $p(t)$, удовлетворяющих следующим условиям:

- 1) функция $u(x, t)$ и её производные $u_t(x, t)$, $u_{tt}(x, t)$, $u_x(x, t)$, $u_{xx}(x, t)$, $U_{txx}(x, t)$ непрерывны в D_T ;
- 2) функция $p(t)$ непрерывна на $[0; T]$;
- 3) уравнение (1) и условия (2)-(4) удовлетворяются в обычном смысле.

Аналогично [6] доказывается следующая

Теорема 1. Пусть $f(x, t) \in C(D_T)$, $\psi(x), \varphi(x) \in C[0, 1]$, $0 < a(t) \in C^1[0, T]$, $h(t) \in C^2[0, T]$, $h(t) \neq 0$ ($0 \leq t \leq T$) и выполняются условия согласования

$$\varphi(x_0) = h(0), \quad \psi(x_0) = h'(0).$$

Тогда задача нахождения классического решения задачи (1)-(4) эквивалентна задаче определения функций $u(x, t)$, $p(t)$, обладающих свойствами 1), 2) определения классического решения задачи (1)-(4), из (1)-(3)

$$h''(t) - \frac{\partial}{\partial t} \left(a(t) \frac{\partial^2 u(x_0, t)}{\partial x^2} \right) = p(t)h(x_0) + f(x_0, t) \quad (0 \leq t \leq T) \quad (5)$$

3. Существование и единственность классического решения поставленной обратной задачи

Первую компоненту $u(x, t)$ решения $\{u(x, t), p(t)\}$ задачи (1)-(3), (5) будем искать в виде:

$$u(x, t) = \sum_{k=1}^{\infty} u_k(t) \sin \lambda_k x \quad (\lambda_k = k\pi), \quad (6)$$

где

$$u_k(t) = 2 \int_0^1 u(x, t) \sin \lambda_k x dx.$$

Тогда, применяя формальную схему метода Фурье, из (1), (2), получаем:

$$u_k''(t) + \lambda_k^2(a(t)u_k(t))' = F_k(t; u, p) \quad (k = 1, 2, \dots; 0 \leq t \leq T), \quad (7)$$

$$u_k(0) = \varphi_k, u_k'(0) = \psi_k \quad (k = 1, 2, \dots), \quad (8)$$

где

$$F_k(t; u, p) = f_k(t) + p(t)u_k(t), \quad f_k(t) = 2 \int_0^1 f(x, t) \cos \lambda_k x dx,$$

$$\varphi_k = 2 \int_0^1 \varphi(x) \cos \lambda_k x dx, \quad \psi_k = 2 \int_0^1 \psi(x) \cos \lambda_k x dx \quad (k = 1, 2, \dots).$$

Решая задачу (7), (8), находим:

$$\begin{aligned} u_k(t) = & \varphi_k \left(e^{-\lambda_k^2 \int_0^t a(s) ds} + \lambda_k^2 a(0) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) + \psi_k \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau + \\ & + \int_0^t F_k(\eta; u, p) \left(\int_\eta^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) d\eta \quad (k = 1, 2, \dots). \end{aligned} \quad (9)$$

Дифференцируя два раза (9), получаем:

$$\begin{aligned} u'_k(t) = & -\lambda_k^2 \varphi_k \left(a(t) e^{-\lambda_k^2 \int_0^t a(s) ds} - a(0) \left(1 - \lambda_k^2 a(t) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) \right) + \\ & + \psi_k \left(1 - \lambda_k^2 a(t) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) + \\ & + \int_0^t F_k(\eta; u, p, q) \left(1 - \lambda_k^2 a(t) \int_\eta^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) d\eta \quad (k = 1, 2, \dots), \end{aligned} \quad (10)$$

$$\begin{aligned} u''_k(t) = & -\lambda_k^2 \varphi_k \left((a'(t) - \lambda_k^2 a^2(t)) e^{-\lambda_k^2 \int_0^t a(s) ds} + \lambda_k^2 a(0) (a'(t) - \right. \\ & \left. - \lambda_k^2 a^2(t)) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) - \lambda_k^2 \psi_k (a'(t) - \lambda_k^2 a^2(t)) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau + \\ & - \lambda_k^2 \int_0^t F_k(\eta; u, p) \left((a'(t) - \lambda_k^2 a^2(t)) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau + a(t) \right) d\eta + \\ & + F_k(t; u, p) \quad (k = 1, 2, \dots). \end{aligned} \quad (11)$$

После подстановки выражения $u_k(t)$ ($k = 1, 2, \dots$) из (9) в (6), для определения компоненты $u(x, t)$ решения задачи (1)-(3), (5) получаем:

$$u(x, t) = \sum_{k=1}^{\infty} \left\{ \varphi_k \left(e^{-\lambda_k^2 \int_0^t a(s) ds} + \lambda_k^2 a(0) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) + \right.$$

$$+ \psi_k \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau + \int_0^t F_k(\eta; u, p) \left(\int_\eta^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) d\eta \Bigg\} \cos \lambda_k x. \quad (12)$$

Теперь из (5), аналогично [6], получим:

$$\begin{aligned} p(t) = & [h(t)]^{-1} \{h''(t) - f(x_0, t) + \\ & \sum_{k=1}^{\infty} \left[\lambda_k^2 \varphi_k \left((a'(t) - \lambda_k^2 a^2(t)) \left(e^{-\lambda_k^2 \int_0^t a(s) ds} + \lambda_k^2 a(0) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau \right) \right) + \right. \\ & + \lambda_k^2 \psi_k (a'(t) - \lambda_k^2 a^2(t)) \int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau + \\ & \left. + \lambda_k^2 \int_0^t F_k(\eta; u, p) \left((a'(t) - \lambda_k^2 a^2(t)) \int_\eta^t e^{-\lambda_k^2 \int_\tau^t a(s) ds} d\tau + a(t) \right) d\eta \right] \sin \lambda_k x_0 \Bigg\}. \quad (13) \end{aligned}$$

Таким образом, решение задачи (1)-(3), (5) свелось к решению системы (12), (13) относительно неизвестных функций $u(x, t)$ и $p(t)$.

Для изучения вопроса единственности решения задачи (1)-(3), (5) важную роль играет следующая

Лемма 1. Если $\{u(x, t), p(t)\}$ - любое решение задачи (1)-(3), (5), то функции

$$u_k(t) = 2 \int_0^1 u(x, t) \sin \lambda_k x dx \quad (k = 1, 2, \dots)$$

удовлетворяют системе (9) в $[0, T]$.

Очевидно, что если $u_k(t) = \int_0^1 u(x, t) \sin \lambda_k x dx \quad (k = 1, 2, \dots)$ является решением

системы (9), то пара $\{u(x, t), p(t)\}$ функций $u(x, t) = \sum_{k=0}^{\infty} u_k(t) \sin \lambda_k x$ и $p(t)$ является решением системы (12), (13).

Из Леммы 1 следует, что имеет место следующее

Следствие. Пусть система (12), (13) имеет единственное решение. Тогда задача (1)-(3), (5) не может иметь более одного решения, т.е. если задача (1)-(3), (5) имеет решение, то оно единственно.

1. Обозначим через $B_{2,T}^3$ [7], совокупность всех функций $u(x, t)$ вида

$$u(x, t) = \sum_{k=1}^{\infty} u_k(t) \sin \lambda_k x \quad (\lambda_k = k\pi), \quad ,$$

рассматриваемых в D_T , где каждая из функций $u_k(t) \quad (k = 1, 2, \dots)$ непрерывна на $[0, T]$ и

$$I(u) \equiv \left\{ \sum_{k=1}^{\infty} (\lambda_k^3 \|u_k(t)\|_{C[0,T]})^2 \right\}^{\frac{1}{2}} < +\infty.$$

Норму на этом множестве определим так:

$$\|u(x, t)\|_{B_{2,T}^3} = I(u).$$

2. Через E_T^3 обозначим пространство, состоящее из топологического произведения

$$B_{2,T}^3 \times C[0, T].$$

Норма элемента $z = \{u, p\}$ определяется формулой

$$\|z\|_{E_T^3} = \|u(x, t)\|_{B_{2,T}^3} + \|p(t)\|_{C[0, T]}.$$

Известно, что $B_{2,T}^3$ и E_T^3 являются банаховыми пространствами.

Теперь рассмотрим в пространстве E_T^3 оператор

$$\Phi(u, a) = \{\Phi_1(u, p), \Phi_2(u, p)\},$$

где

$$\Phi_1(u, p) = \tilde{u}(x, t) = \sum_{k=1}^{\infty} \tilde{u}_k(t) \sin \lambda_k x, \quad \Phi_2(u, p) = \tilde{p}(t),$$

а $\tilde{u}_k(t)$ и $\tilde{p}(t)$ равны соответственно правым частям (9) и (13).

Нетрудно видеть, что

$$\int_0^t e^{-\lambda_k^2 \int_{\tau}^t a(s) ds} d\tau \leq \frac{1}{m \lambda_k^2}, \quad \int_{\eta}^t e^{-\lambda_k^2 \int_{\tau}^t a(s) ds} d\tau \leq \frac{1}{m \lambda_k^2},$$

где

$$m = \min_{0 \leq t \leq T} a(t).$$

Учитывая эти соотношения находим:

$$\begin{aligned} & \left(\sum_{k=1}^{\infty} \left(\lambda_k^3 \|\tilde{u}_k(t)\|_{C[0, T]} \right)^2 \right)^{\frac{1}{2}} \leq 2 \left(1 + \frac{a(0)}{m} \right) \left(\sum_{k=1}^{\infty} \left(\lambda_k^3 |\varphi_k| \right)^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \\ & + \frac{2}{m} \left(\sum_{k=1}^{\infty} \left(\lambda_k |\psi_k| \right)^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \frac{2\sqrt{T}}{m} \left(\int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} \left(\lambda_k |f_k(\tau)| \right)^2 d\tau \right)^{\frac{1}{2}} + \\ & + \frac{2T}{m} \|p(t)\|_{C[0, T]} \left(\sum_{k=1}^{\infty} \left(\lambda_k^2 \|u_k(t)\|_{C[0, T]} \right)^2 \right)^{\frac{1}{2}}, \\ & \|\tilde{p}(t)\|_{C[0, T]} \leq \| [h(t)]^{-1} \|_{C[0, T]} \{ \|h''(t) - f(x_0, t)\|_{C[0, T]} + \\ & + \left(\sum_{k=1}^{\infty} \lambda_k^{-2} \right)^{\frac{1}{2}} (\|a'(t)\|_{C[0, T]} + \|a^2(t)\|_{C[0, T]}) \times \end{aligned} \quad (14)$$

$$\times \left[\left(1 + \frac{a(0)}{m} \right) \left(\sum_{k=1}^{\infty} (\lambda_k^5 |\varphi_k|)^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \frac{1}{m} \left(\sum_{k=1}^{\infty} (\lambda_k^3 |\psi_k|)^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \right. \\ \left. + \frac{\sqrt{T}}{m} \left(\int_0^T \sum_{k=1}^{\infty} (\lambda_k^3 |f_k(\tau)|)^2 d\tau \right)^{\frac{1}{2}} + \frac{T}{m} \|p(t)\|_{C[0,T]} \left(\sum_{k=1}^{\infty} (\lambda_k^3 \|u_k(t)\|_{C[0,T]})^2 \right)^{\frac{1}{2}} \right] \Bigg\}. \quad (15)$$

Предположим, что данные задачи (1)-(3), (5) удовлетворяют следующим условиям:

1. $\varphi(x) \in C^4[0,1], \varphi^{(5)}(x) \in L_2(0,1), \varphi(0) = \varphi(1) = \varphi''(0) = \varphi''(1) = \varphi^{(4)}(0) = \varphi^{(4)}(1) = 0$,
2. $\psi(x) \in C^2[0,1], \psi'''(x) \in L_2(0,1), \psi(0) = \psi(1) = \psi''(0) = \psi''(1) = 0$,
3. $f(x,t), f_x(x,t), f_{xx}(x,t) \in C(D_T), f_{xxx}(x,t) \in L_2(D_T),$
 $f(0,t) = f(1,t) = f_{xx}(0,t) = f_{xx}(1,t) = 0 \quad (0 \leq t \leq T)$,
4. $0 < a(t) \in C^1[0,T], h(t) \in C^2[0,T], h(t) \neq 0 \quad (0 \leq t \leq T)$.

Тогда из (20), (21), получаем:

$$\|\tilde{u}(x,t)\|_{B_{2,T}^3} \leq A_1(T) + B_1(T) \|p(t)\|_{C[0,T]} \|u(x,t)\|_{B_{2,T}^3}, \quad (16)$$

$$\|\tilde{p}(t)\|_{C[0,T]} \leq A_2(T) + B_2(T) \|p(t)\|_{C[0,T]} \|u(x,t)\|_{B_{2,T}^3}, \quad (17)$$

где

$$A_1(T) = 2 \left(1 + \frac{a(0)}{m} \right) \left\| \varphi'''(x) \right\|_{L_2(0,1)} + \frac{2}{m} \left\| \psi'(x) \right\|_{L_2(0,1)} + \frac{2\sqrt{T}}{m} \left\| f_x(x,t) \right\|_{L_2(D_T)}, \\ B_1(T) = \frac{2T}{m}, \quad A_2(T) = \left\| [h(t)]^{-1} \right\|_{C[0,T]} \left\{ \|h''(t) - f(x_0,t)\|_{C[0,T]} + \right. \\ \left. + \left(\sum_{k=1}^{\infty} \lambda_k^{-2} \right)^{\frac{1}{2}} (\|a'(t)\|_{C[0,T]} + \|a^2(t)\|_{C[0,T]}) \times \right. \\ \left. \times \left[\left(1 + \frac{a(0)}{m} \right) \left\| \varphi^{(5)}(x) \right\|_{L_2(0,1)} + \frac{1}{m} \left\| \psi'''(x) \right\|_{L_2(0,1)} + \frac{\sqrt{T}}{m} \left\| f_{xxx}(x,t) \right\|_{L_2(D_T)} \right] \right\}, \\ B_2(T) = \left\| [h(t)]^{-1} \right\|_{C[0,T]} \left(\sum_{k=1}^{\infty} \lambda_k^{-2} \right)^{\frac{1}{2}} (\|a'(t)\|_{C[0,T]} + \|a^2(t)\|_{C[0,T]}) \frac{T}{m}.$$

Из неравенств (16), (17) заключаем:

$$\|\tilde{u}(x,t)\|_{B_{2,T}^3} + \|\tilde{p}(t)\|_{C[0,T]} \leq A(T) + B(T) \|p(t)\|_{C[0,T]} \|u(x,t)\|_{B_{2,T}^3}, \quad (18)$$

где

$$A(T) = A_1(T) + A_2(T), \quad B(T) = B_1(T) + B_2(T).$$

Итак, можно доказать следующую теорему:

Теорема 2. Пусть выполнены условия 1-4 и

$$B(T)(A(T)+2)^2 < 1, \quad (19)$$

Тогда задача (1)-(3), (5) имеет в шаре $K = K_R(\|z\|_{E_T^3} \leq R = A(T)+2)$ пространства E_T^3 единственное решение.

Доказательство. В пространстве E_T^3 рассмотрим уравнение

$$z = \Phi z, \quad (20)$$

где $z = \{u, p\}$, компоненты $\Phi_i(u, p) (i=1,2)$ оператора $\Phi(u, p)$ определены правыми частями уравнений (12), (13), соответственно. Рассмотрим оператор $\Phi(u, p)$ в шаре $K = K_R(\|z\|_{E_T^3} \leq R = A(T)+2)$ из E_T^3 .

Аналогично (18) получаем, что для любых $z, z_1, z_2 \in K_R$ справедливы оценки:

$$\|\Phi z\|_{E_T^3} \leq A(T) + B(T)\|p(t)\|_{C[0,T]}\|u(x,t)\|_{B_{2,T}^3} \leq A(T) + B(T)(A(T)+2)^2, \quad (21)$$

$$\|\Phi z_1 - \Phi z_2\|_{E_T^3} \leq B(T)R \left(\|u_1(x,t) - u_2(x,t)\|_{B_{2,T}^3} + \|p_1(t) - p_2(t)\|_{C[0,T]} \right). \quad (22)$$

Тогда из оценок (21) и (22), с учетом (19), следует, что оператор Φ действует в шаре $K = K_R$ и является сжимающим. Поэтому в шаре $K = K_R$ оператор Φ имеет единственную неподвижную точку $\{u, p\}$, которая является единственным решением уравнения (20), т.е. является единственным в шаре $K = K_R$ решением системы (12), (13).

Функция $u(x,t)$, как элемент пространства $B_{2,T}^3$, непрерывна и имеет непрерывные производные $u_x(x,t)$, $u_{xx}(x,t)$ в D_T .

Аналогично [6], можно показать, что $u_t(x,t), u_{tx}(x,t), u_{txx}(x,t)$ непрерывны в D_T .

Из (7) нетрудно видеть, что

$$\left(\sum_{k=1}^{\infty} (\lambda_k \|u_k''(t)\|_{C[0,T]})^2 \right)^{\frac{1}{2}} \leq \sqrt{3} \|a(t)\|_{C[0,T]} \left(\sum_{k=1}^{\infty} (\lambda_k^3 \|u_k'(t)\|_{C[0,T]})^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \sqrt{3} \|a'(t)\|_{C[0,T]} \|u(x,t)\|_{B_{2,T}^3} + \left\| f_x(x,t) + p(t)u_x(t) \right\|_{C[0,T] \times L_2(0,1)}.$$

Отсюда следует, что $u_{tt}(x,t)$ непрерывна в D_T .

Легко проверить, что уравнение (1) и условия (2),(3) и (5) удовлетворяются в обычном смысле. Следовательно, $\{u(x,t), p(t)\}$ является решением задачи (1)-(3), (5). В силу следствия Леммы 1 оно единственно в шаре $K = K_R$. Теорема доказана.

В силу Теоремы 1, из Теоремы 2 немедленно вытекает однозначная разрешимости задачи (1)-(4).

Теорема 3. Пусть выполняются все условия теоремы 2 и выполнены условия согласования

$$\varphi(x_0) = h(0), \quad \psi(x_0) = h'(0).$$

Тогда задача (1)-(4) имеет в шаре $K = K_R(\|z\|_{E_T^3} \leq R = A(T) + 2)$ пространства E_T^3 единственное классическое решение.

Литература

1. Тихонов А.И. Об устойчивости обратных задач // Докл. АН СССР, 1943, 39, №5, с. 195-198.
2. Лаврентьев М.М. Об одной обратной задаче для волнового уравнения // Докл. АН СССР, 1964, 157, №3, с. 520-521.
3. Лаврентьев М.М., Романов В.Г., Шишатский С.Т. Некорректные задачи математической физики и анализа. М: Наука, 1980, 288 с.
4. Иванов В.К., Васин В.В., Танина В.П. Теория линейных некорректных задач и ее приложения. М.: Наука, 1978, 206 с.
5. Денисов А.М. Введение в теорию обратных задач. М: МГУ, 1994, 206 с.
6. Исмаилов А.И. Об одной обратной краевой задаче для дифференциального уравнения с частными производными третьего порядка с дополнительными интегральными условиями. Лянкяранский Государственный Университет, Научные вести, №2, 2018, с.229-239.
7. Худавердиев К.И., Велиев А.А. Исследование одномерной смешанной задачи для одного класса псевдогиперболических уравнений третьего порядка с нелинейной операторной правой частью. Баку: Чашыюглы, 2010, с.168.

BİR ÜÇÜNCÜ TƏRTİB XÜSUSİ TÖRƏMƏLİ DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN TƏRS SƏRHƏD MƏSƏLƏSİ

A.İ.İsmayilov

XÜLASƏ

İşdə bir üç tərtib xüsusi törəməli diferensial tənlik üçün tərs sərhəd məsələsi tədqiq edilir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tənliyin həlli ilə yanaşı naməlum əmsal da axtarılır. Məsələyə düzbucaqlı oblastda baxılır. Verilmiş tərs sərhəd məsələsini həll etmək üçün köməkçi tərs məsələyə keçilir və bu məsələnin həll olunanlığı isbat edilir. Sonra yenidən verilmiş tərs məsələyə keçilir. Nəticədə baxılan tərs məsələnin həllolunanlığı alınır.

INVERSE BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR ONE PARTIAL DIFFERENTIAL EQUATION OF THIRD ORDER

A.I.Ismayilov

SUMMARY

Inverse problem for one partial differential equation of third order is considered in this work. Both the solution of the problem and the unknown coefficient are sought for. The problem is considered in a rectangular domain. To solve the given inverse problem, we pass to some auxiliary inverse problem and prove its solvability. Then we go back to the original inverse problem. Finally, we obtain the solvability of original problem.

Məqalə redaksiyaya 2 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 16 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**İQTİSADİYYAT
ELMLƏRİ BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
ECONOMIC SCIENCES**

UOT № 33(05)=943.62

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏT SİSTEMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Ş.Q.Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi, 23

e-mail: samxal-memmedov-92@mail.ru

Açar sözlər: elektron ticarət, rəqəmsal iqtisadiyyat, elektron biznes

Keywords: electronic commerce, digital economy, electronic business

Ключевые слова: электронная коммерция, цифровая экономика, электронный бизнес

Bugün «elektron kommertiya» ifadəsi altında ilk növbədə əmtəə və xidmətlərin global informasiya şəbəkəsi vasitəsilə təqdim olunması başa düşülür. ABŞ prezidenti Administrasiyasının xüsusi sənədində «elektron biznes» dedikdə təkcə internet deyil, istənilən kompüter şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilən hər bir əməliyyat nəzərdə tutulur və bunun nəticəsində mülkiyyət hüququ və yaxud əmtəə və xidmətlərdən istifadə edilməsi hüququ bir şəxsdən digərinə keçir. Elektron biznes kommertiya təşkilatının kompüter şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirdiyi proses kimi başa düşülür (3, 3). Müasir dövrdə internetin geniş yayılması iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsinə başlamasına səbəb olub, informasiya texnologiyaları iqtisadiyyata nüfuz edib. Artıq iqtisadiyyatın özü də bir elm olaraq dəyişib və yeni anlayışlar meydana gəlib. Texnologiya və informasiya inqilabı nəticəsində son zamanlar yüksək sürətlə inkişaf etmiş yeni iqtisadi model kiberbiznesin yaradılmasını şərtləndirib. Kiberbiznes informasiya texnologiyalarının tətbiqindən yaranan və idarə olunan bütün sahələri əhatə edir. «Rəqəmsal iqtisadiyyat» isə onun bir elementi olmaqla, iqtisadiyyatın informasiya texnologiyalarının köməyi ilə elektronlaşan hissəsidir. Elektron ticarəti, elektron informasiya mübadiləsinə, elektron idman-mərc oyunlarını, kapitalın elektron hərəkətini, elektron pulları, e-bankinqi, e-sığortanı və s. özündə birləşdirən «Rəqəmsal iqtisadiyyat»ın ən geniş yayılmış növlərindən biri də elektron ticarətdir. Elektron kommertiya anlayışı altında təkcə internetə istiqamətlənmiş sistemlər deyil, həm də digər kommunikasiya mühitindən – BBS, VAN və s. istifadə edən «elektron mağazalar» da başa düşülür. Elektron ticarət müasir biznesdə yaranan demək olar ki, bütün prosesləri tək bir sistem halında birləşdirməyə imkan verir. Bundan başqa, digər istifadəçilərlə məhsul və ya xidmət haqqında fikir mübadiləsi aparmaq və məlumat paylaşmaq imkanı var. Hökumət təşkilatları internetdən vergi bəyannamələri toplamaq və rəsmi məlumatları yaymaq üçün istifadə edə bilirlər (4).

Elektron ticarətə aşağıdakılar daxildir:

- Elektron informasiya mübadiləsi (Electronic Data Interchange, EDI),
- Elektron Fon Transferi (EFS),
- Elektron ticarət (e-trade),
- Elektron pul (e-cash),
- Elektron marketinq (e-marketing),
- Elektron bankçılıq (e-banking),
- Elektron sığorta xidmətləri (e-insurance).

Elektron ticarətin növləri - E-ticarətin bölündüyü bir sıra ümumi tanınmış kateqoriyalar var.

B2B və ya biznes planı - bu cür qarşılıqlı fəaliyyət prinsipi çox sadədir. Belə ki, bir müəssisə başqa bir müəssisə ilə ticarət edir. B2B – elektron ticarətin ən perspektivli və fəal inkişaf edən sahələrindən biridir. İnternet platformalarında əməliyyatları bütün mərhələlərdə əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirərək, ticarətin daha aktiv və şəffaf olmasını təmin edir.

B2C sxemi və ya iş müştəri - Bu halda müəssisə müştəri ilə birbaşa ticarət edir. Burada bir qayda olaraq, malların pərakəndə satışından danışılır. Müştəri üçün kommersiya əməliyyatlarının aparılmasında belə bir üsul alış-veriş proseduru asanlaşdırmaq və sürətləndirmək imkanı verir.

C2C sxemi və ya istehlakçı-istehlakçı - Elektron ticarətin həyata keçirilməsinin bu yolu, iki istehlakçı arasında olan əməliyyatların icrasını nəzərdə tutur. Bu cür sistemlərin müştərilər üçün əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, mağazalara nisbətən məhsulun qiyməti bir az aşağı olur (4).

Cədvəl 1

*2014-2021-ci illər dünya üzrə electron ticarət satışı
(mlrd. ABŞ dolları)*

İllər	Miqdar
2014	1 336
2015	1 548
2016	1 845
2017	2 304
2018	2 842
2019*	3 453
2020*	4 135
2021*	4 878

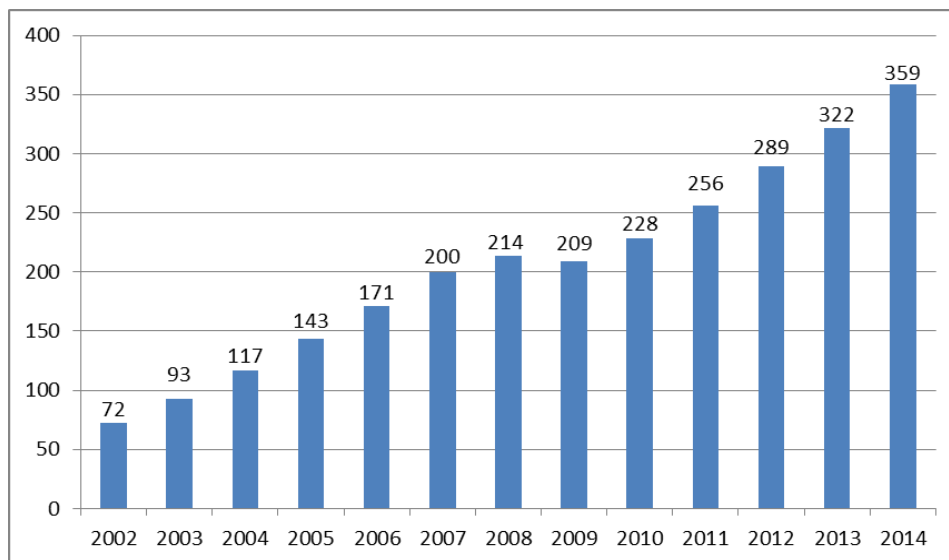
Mənbə: statista.com

(- proqnozlaşdırılan illər)*

1999-cu ildə eBay şirkəti dünya hərrac bazarında 134 illik təcrübəsi və sərəncamverici nüfuzu olan Butterfield&Butterfield şirkətini satın almaq üçün 260 milyon dollar vermişdir. Bu alver müəyyən dərəcədə simvolik məna daşıyırdı. Belə ki, bu hərrac yarandığı gündən yalnız seçilmişlərə xidmət etmişdirsə, bundan sonra kibərfəzadakıların hamısı üçün əlçatan olacaqdır. Onlayn hərracların populyarlığı yeni qiymət əmələgəlmə modellərinin yayılmasını stimullaşdırır. İndi hərraclarda nüfuz sahibi eBay şirkətidir (www.ebay.com). Gündəlik təqribən 2900 kateqoriyada 3,5 milyon növ əmtəə hərraca çıxarılır (6, 59).

Diagram 1

2002-2014-cü illərdə ABŞ-da illik e-ticarət satışları (mlrd. ABŞ dolları)

Mənbə: *statista.com*

Elektron ticarətin üstünlükləri aşağıdakılardır.

Təşkilatlar üçün:

- Qlobal miqyasda olması
- Xərclərin azaldılması
- Təchizat Zəncirinin Təkmilləşdirilməsi
- İşin həmişə açıq olması (24/7/365)
- Bazarda malların sürətli çıxışı

İstehlakçılar üçün:

- Anonimlik
- Geniş çeşidli məhsul və xidmətlər
- Şəxsiləşdirmə
- Ucuz məhsullar və xidmətlər
- Çatdırılma

Cəmiyyət üçün:

- Geniş xidmətlər (məsələn, təhsil, səhiyyə, ictimai xidmətlər)
- Yaşayış standartlarının yaxşılaşdırılması
- Milli təhlükəsizliyin gücləndirilməsi

Azərbaycanda elektron ticarətin vəziyyətindən danışırıqsa, buna iki istiqamətdən baxmaq lazımdır. Vətəndaşların xarici və yerli e-ticarət portallarından etdiyi alış-verişə görə vəziyyəti qiymətləndirmək lazımdır. Əlbəttə ki, xarici elektron ticarət resurslarından

edilən alış-verişin həcmi dəfələrlə çoxdur. Buna əsas səbəb geniş mal çeşidi və qiymətlərin aşağı olmasıdır. Məsələn, bu gün telefonu internet vasitəsilə Dubaydan alıb Bakıya gətirmək onu Bakıdan almaqdan ucuz başa gəlir. Düzdür, bu zaman əmtəə zamanətli olmur, amma risk edənlər, buna önəm verməyənlər kifayət qədərdir. Geyimdə isə qiymətdən əlavə çeşid də önəmlidir. Xarici saytlarda bu tip əmtəələrin çeşidinin sayı-hesabı yoxdur. İnsanlar bir çox halda kimlərsə tərəfindən seçilib ölkəyə gətirilən və ticarət mərkəzlərində satılan məhsulları almaqdansa internet vasitəsilə daha fərqli və nisbətən ucuz məhsulları almağa üstünlük verirlər.

2017-ci ilin dekabr ayı ilə müqayisədə Azərbaycanda 10 milyon əhali var ki, onların 8 milyonu internet istifadəçisidir. Bu da 80% təşkil edir. Zəif telekommunikasiya infrastrukturunu, aşağı informasiya və kommunikasiya texnologiyaları savadlılığı, bahalı istehlakçı avadanlıqları və peyk əlaqələri üçün yüksək tariflər ölkə daxilində daha çox internetə çıxışı təmin etmək üçün əsas maneələrdir. 2017-ci ilin əvvəlində Nazirlik Bakıda ictimai yerlərdə sərbəst wi-fi lövhələri yerləşdirməyi planlaşdırdı. Yalnız iki operator, Azer Telecom və Delta Telecom beynəlxalq IP trafikinə qoşulmaq üçün lisenziyalaşdırılmışdır. 2018-ci ilin sentyabr ayından etibarən ölkə bazarında ən məşhur axtarış motorları Goole (92,3%), Yahoo! (2,51%), Bing (2,28%), Baidu (0,85%), YANDEX RU (0,61%) və DuckDuckGo (0,33%)-dur. Brauzerlər arasında ən məşhur olanlar Chrome (68,69%), Opera (8,82%), Safari (7,39%)-dir. Elektron ticarət bazarı son bir neçə ildə sürətlə inkişaf edir. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin məlumatına görə 2017-ci ildə pərakəndə e-ticarət dövriyyəsi 2016-cı il ilə müqayisədə artımla 27 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bankomatların sayının artması bazarın e-ticarət səviyyəsini artırdı və bəzi B2B saytları da ortaya çıxdı (12).

Bugün əhalimiz təxminən 7 portalda bu şirkətlərə ödənişlərini öz telefonları və ya kompüterləri vasitəsilə, heç bir yerə getmədən, bank kartları vasitəsilə rahat şəkildə edə bilirlər. Düzdür, bu, tam olaraq elektron ticarət sayılmır, amma bu ödənişləri onlayn etməyi vermiş edənlər həm də məhsul və digər xidmətlərin onlayn həyata keçirilməsində maraqlı olan potensial istifadəçilərdir. Bu tip ödənişlərin qeyd olunan portallarda etdiyi dövriyyə ümumi dövriyyənin 5-7 faizini təşkil edir. Bizdə 93-95 faiz insanlar təqaüd və maaş kartlarında olan pulu bankomatdan çıxarıb nağd şəkildə bu tip ödənişlərini edirlər. Kinoya bileti tez-tez almamaq olar, amma kommunal ödənişi mütləq ən azı ayda bir neçə dəfə etməlisən. Deməli, kommunal ödənişi onlayn ödəməyə alışmış şəxs sabah kinoya da bileti onlayn alacaq (3, 50). Ölkəmizdə nağd ödənişə üstünlük verirlər. Bu tip ödənişlərin rahat, sərfəli və təhlükəsiz olduğunu daha öncə qeyd etdiyimiz həmin yeddi portaldan başqa, demək olar ki, təbliğ edən yoxdur. “Elektron ticarət” internet vasitəsilə onlayn və ya offlayn icra edilən əməliyyatlar sayılır. Termin məhz keçən əsrin sonlarında İBM şirkəti tərəfindən yaradılmış, 1980-ci ildən etibarən “Ford”, “Peugeot”, “General Motors” və “Nissan” kimi iri miqyaslı avtomobil istehsalçıları internet-mağazalardan istifadə etməyə başlayınca geniş vüsət almışdı. 2000-ci ildən başlayaraq isə əsasən Amerika və Avropa şirkətləri öz məhsul və xidmətlərini internet vasitəsilə təqdim etməyə başladılar. 2012-ci ildə global miqyasda 25 faiz olan e-ticarət, 2015-ci ildə 60 faizə yüksəlib. E-ticarət həcminə görə ilk beşlikdəki ölkələr ABŞ, Çin, İngiltərə, Yaponiya və Almaniyaadır. Onlayn ticarət dövriyyəsi 2016-cı ildə 2 trilyon dollar olduğu halda, 2018-ci ildə global e-ticarət həcmi 2,5 trilyon dollar səviyyəsinə çatıb, 2020-ci ildə isə bu rəqəmin 4 trilyon dollar olacağı gözlənilir” (7). Amerikada onlayn ödənişləri qəbul edən şirkətlər də, kartları müştərilərə paylayan banklar da öz müştərilərini maksimum şəkildə bu imkanlar barədə

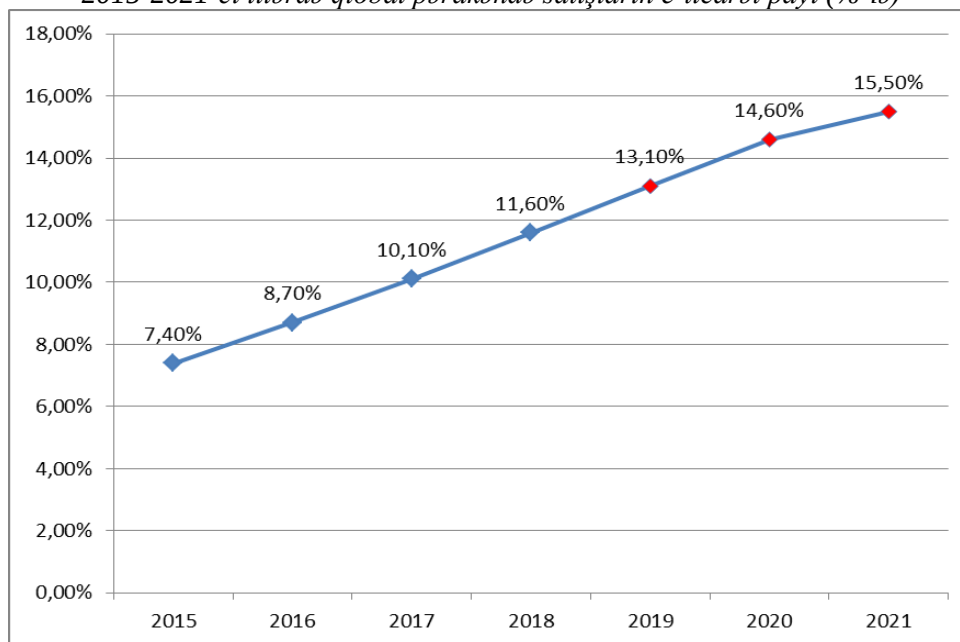
maarifləndirildilər. Banklar kartlardakı məbləğləri sığortalayır, riskləri sifirə endirir, ödəniş qəbul edən şirkətlər isə əlavə inisiativlərlə adamları bu tip ödənişlərə yönləndirirdilər. Onlayn ödənişlər mobil operatorlara pulları qəbul etmənin ən sərfəli yoludur. Bu, sərfəli olsa da, onlar bunu çox da təbliğ etmirlər. Bu yeddi portalın hamısının birlikdə marketinq büdcəsi istənilən mobil operatorun büdcəsindən yüz dəfə kiçikdir. Burada ən maraqlı məqam odur ki, onlayn ödənişləri bir dəfə edən məcbur qalmasa, nağd ödəniş etmir. Problemi əhalidə axtarmaq lazım deyil. İnsanları elektron ticarətə hazırlamaq, bazar yaratmaq lazımdır. Bu gün “Millikart”, “Azericard” və “GoldenPay” üzərindən fiziki və ya hüquqi şirkət onlayn ödənişləri qəbul edə bilər. Bu üç şirkətin də verdiyi xidmət, demək olar, eynidir. Tariflər də oxşardır, təhlükəsizlik də dünya standartlarına cavab verir. Bir az qoşulma asan proses olmaya bilər, amma ölkədəki qanunlarla əlaqəli olduğundan bu da normaldır. Bu sahədə ciddi çətinlik yaradan problem yoxdur. Dünyanın iri hərrac firmaları da öz fəaliyyətlərini kiberfəzaya keçirərək elektron biznes sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərən şirkətlərin təcrübəsindən istifadə edirlər. Sotheby’s və Amazon.com (www.sothebys.amazon.com) birgə layihəsi həyata keçirilir. Analoji layihə Lycos portalının və ABŞ-da fəaliyyət göstərən Skinner adlı 4-cü böyük hərrac evinin (www.skinner.lycos.com) sahibləri tərəfindən də həyata keçirilir (6, 59). Ölkəmizdə onlayn ödəmə xidməti verən bütün şirkətlərdə, habelə “GoldenPay”də təhlükəsizlik məsələləri qlobal standartlara cavab verir. Ümumiyyətlə, onlayn ödəmələr zamanı kart informasiyasının oğurluğu mümkün bir şey deyil. Kart informasiyasını daxil etdiyiniz zaman sadəcə saytın real olub-olmadığına əmin olmaq lazımdır. Bundan əlavə, kartda 3D təhlükəsizlik xidmətini aktivləşdirmək çox məsləhətdir. Bunun üçün banklara müraciət etmək lazımdır. Kart informasiyaları real həyatda oğurlana bilər. Adətən kart məlumatlarının oğurluğu bank və ya prosesinq mərkəzinin əməkdaşları və ya bank sisteminin sındırılması zamanı oğurlanır. Ümumiyyətlə, kartda pul saxlamaq pul kisəsində saxlamaqdan daha təhlükəsizdir. Dövlət Statistika Komitəsindən verilən məlumata görə, 2016-cı ilin yanvar-iyul aylarında elektron qaydada pərakəndə ticarət şəbəkəsində 8,3 mln. manatlıq və ya 2015-ci ilin eyni dövrünə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 2,1% çox istehlak məhsulları satılıb. Elektron şəbəkə vasitəsi ilə qeyri-ərzaq məhsullarının satışı əvvəlki ilin yanvar-iyul aylarının səviyyəsini real ifadədə 0,3% üstələyərək, 8,1 mln. manata bərabər olub.

Bugün onlayn ödənişlərin dünya üzrə dövriyyəsi milyardlar, ölkəmizdə isə 15-20 milyon AZN arasındadır. Baş verən problemlər isə bu rəqəmlərin yanında qəpiklər səviyyəsindədir. Vacibdir ki, iş adamları onlayn ödəniş və xidmətləri daha çox həm tətbiq, həm də təbliğ etsin. Telekom operatorları ilə artıq onlayn ödəmələrin təbliği barədə bəzi işlər gedir. Son illər aparılan təhlillər göstərir ki, internet ticarətindən istifadə edərək alış-veriş edənlərin sayında və bunun nəticəsində elektron ticarət dövriyyəsində artımlar var. Bu dinamika müsbətdir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, hələ də internet ticarət ümumi ticarət dövriyyəsinin cüzi bir hissəsini təşkil edir. Azərbaycanda elektron ticarət sektorunda potensial imkanlar var. Bu imkanlar nələrdir? İnternet istifadəçilərinin sayı, cibində plastik kart daşıyanların sayı, ölkənin iqtisadi inkişafı və s. Bu kontekstdən yanaşanda ölkəmizdə potensial imkanların daha böyük olduğunu görürük. Bu potensial qarşısında elektron ticarət dövriyyəsinin həcmi daha böyük ola bilərdi. Bunun üzərində araşdırmalar aparmaq lazımdır ki, ümumilikdə inkişaf var, internet inkişaf edir, plastik kart istifadəçilərinin sayı əvvəlki illərə nisbətən artır, amma dövriyyə yoxdur. Ümumiyyətlə, elektron ticarətin inkişafına əngəl olan bir çox faktorlar var. Bizdə belə bir düşüncə tər-

zi var ki, gərək əlin pulu toxunsun, kredit kartına pul gələn kimi dərhal pulu çıxarsın və cibinə qoysun. Və yaxud da məhsul alarkən mütləq ona toxunmalı və sonra həmin məhsulu almaq haqqında qərar verməlidir. Bunlar subyektiv səbəblərdir, amma əlbəttə ki, bu faktorlar müəyyən dərəcədə rol oynayır.

Diaqram 2

2015-2021-ci illərdə global pərakəndə satışların e-ticarət payı (%-lə)

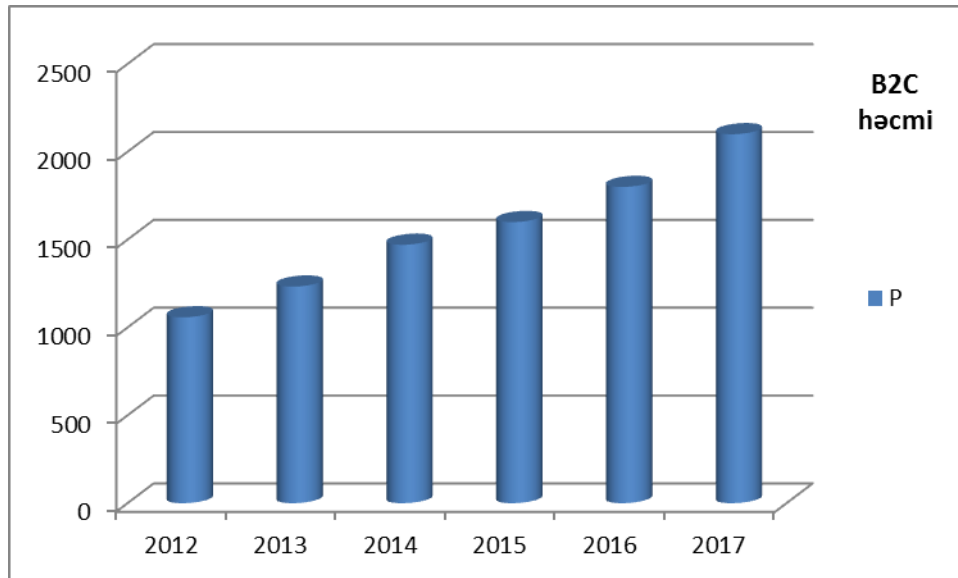

Mənbə: statista.com

Hazırda elektron ticarət dövriyyəsi milyardlarla ölçülən ölkələr bir müddət sahibkarları vergidən azad ediblər. Misal üçün, beş il sahibkarların vergidən azad olunması ilə bağlı qərarlar qəbul olunub. Müəyyən müddət bu güzəştlər tətbiq olunandan sonra yenidən vergi tətbiq edilib. Bu ölkələrdə sahibkarlar elektron ticarətə gəldikdə artıq bilirdilər ki, rahat şəkildə fəaliyyət göstərəcəklər. Sahibkarlar görməlidir ki, onlayn ticarətdə işıq pulu, qaz pulu, su pulu, icarə pulu və digər ödənişlər yoxdur, hər şey internet üzərindən görülür, o zaman onlar da bu sektora maraq göstərəcəklər. Bunun üçün isə maarifləndirici işlər görmək lazımdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sahəsində baş verən son sıçrayışlar və dinamik inkişaf biznes subyektlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsində yeni imkanlar formalaşdırır. Artıq əmtəə və xidmətlərin maddi aləmdəki dövriyyəsində baş verən rəqabət öz yerini getdikcə virtual aləmə verməkdədir.

Diagram 3

*Dünyada illər üzrə istehlakçılar üçün e-ticarətin əsas göstəriciləri
(mlrd. ABŞ dolları)*

Mənbə: Divante Business Services təqdimatları

Diagram 3-dən də göründüyü kimi, e-ticarətin illər üzrə həcmi artımla müşahidə olunur. Belə ki, dünya iqtisadiyyatında elektron vasitələrlə ticarət əməliyyatlarının həcmi 2012-ci ildə 1 058 mlrd., 2013-cü ildə 1 233 mlrd., 2014-cü ildə 1 471 mlrd. ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Dünya üzrə elektron ticarətin paylanmasına görə Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələri 33,4%, Şimali Amerika 31,7%, Qərbi Avropa 24,6%, Latın Amerikas 4,2%, Mərkəzi və Şərqi Avropa 3,8%, Orta Şərq və Afrika 2,3% paya malikdir. Rəqəmlərdən də göründüyü kimi Asiya və Sakit okean hövzəsi regionu dünya üzrə elektron kommersiyanın həyata keçirildiyi ən qabaqcıl məkandır (1, 62).

Onu da qeyd etmək ki, e-ticarət vasitəsilə dünya bazarında ixracat əməliyyatlarında böyük paya ABŞ, Böyük Britaniya, Skandinaviya ölkələri, Fransa malikdir. Ümumiyyətlə, e-ticarət sahəsində əməliyyatların həyata keçirilməsində dünyaca məşhur brendlər içərisində "Amazon", "Uoll-Mart" və "Alibaba" kimi elektron satış marketləri daha da seçilməkdədir. Azərbaycanda "Elektron ticarət haqqında" qanunun 2005-ci ildə qəbul olunması bu sahənin hüquqi bazasının formalaşmasına təkan verdi. Buna baxmayaraq e-ticarətin inkişafı ölkədə elektron ödəmə sistemlərinin təkmilləşməməsi səbəbindən növbəti illərdən başlayaraq mümkün olmuşdur.

Cədvəl 2

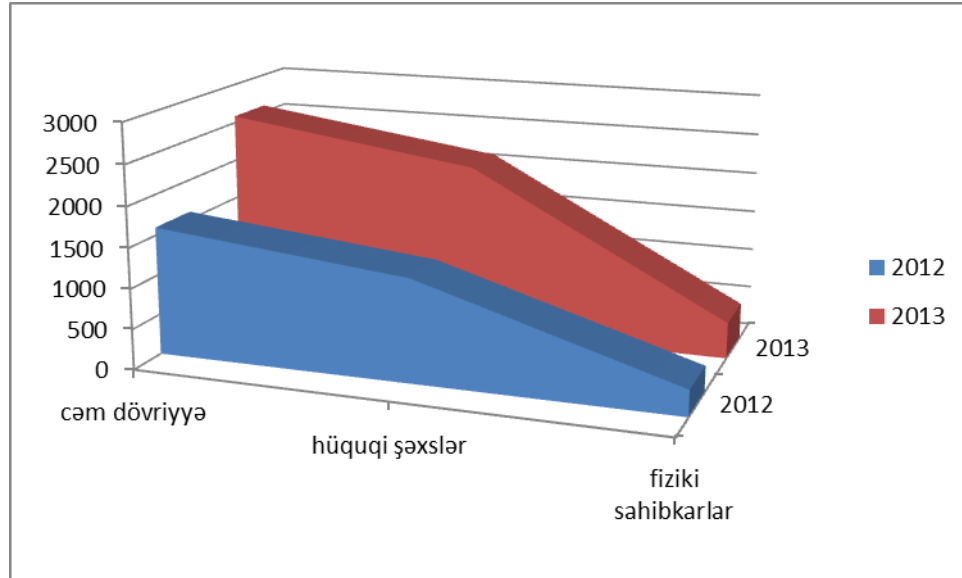
Onlayn satış və artım (2016 və 2017-ci illər)

	Onlayn satış 2016 (£, mlrd.)	Artım (%-lə) 2015-16	Onlayn satış 2017 (£, mlrd.)	Artım (%-lə) 2016-17
Böyük Britaniya	60,43	12,6	67,38	11,5
Almaniya	54,21	18,3	63,09	16,4
Fransa	37,00	16,7	42,11	13,8
İspaniya	9,94	18,8	11,85	19,2

İtaliya	7,62	16,9	8,78	15,2
Niderland	7,11	16,5	8,32	17,0
Belçika	4,83	15,3	5,46	13,2
Avstriya	4,77	13,5	5,41	13,4
İsveçrə	5,78	11,6	6,38	10,3
İsveç	4,98	11,6	5,70	14,5
Polşa	5,23	17,8	6,14	17,2
Avropa	201,90	15,6	230,62	14,2

Mənbə: *retailsearch.org*

“SilverKey Azərbaycan” şirkəti 2008-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Visa” və “MasterCard” tərəfindən xüsusi lisenziya almış “GoldenPay” adlı elektron ödəmə sistemi qurmuş, öz xidmətini dövlət və özəl müəssisələrə təqdim etdikdən sonra ölkəmizdə e-ticarət formalaşmağa başlamışdır. Hal-hazırda Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafına geniş imkan yaradan onlayn ödəmə sistemləri formalaşdırılır. Bu istiqamətdə plastik kartların buraxılışı, bankomatların yerləşdirilməsi o cümlədən postterminalların quraşdırılması ilbəil artırılmaqdadır. Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2015-ci il martın 1-nə olan statistik göstəricilərinə əsasən ölkəmizdə 6 042 min ədəd plastik kart var. Onlardan 2 447 min ədədi sosialyönlü, 1 441 min ədədi əməkhaqların alınması, 1 319 min ədədi kredit və 834 min ədədi də digər məqsədli kartlardan ibarətdir. Ölkə üzrə postterminalların 50387 ədədi Bakı şəhərində, 26 654 ədədi isə regionların payına düşür. Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə görə, 2014-cü ilin 1 yanvarına respublikamızda elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2 586,0 min manat təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ölkə üzrə ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsi 19 655,9 milyon manat olmuşdur ki, bunun da tərkibində elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsi 0,013% təşkil etmişdir. Diaqram 4-dəki statistik məlumatlarda gördüyümüz kimi, elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsi 2012-ci ildə 1 599,0 min manat, o cümlədən hüquqi şəxslər tərəfindən aparılan əməliyyatlar 1 278,2 min manat, fiziki sahibkarlar üzrə isə 321,6 manat olmuşdur. Müvafiq olaraq da həmin göstərici 2013-cü ildə 2 586,0 min manat, hüquqi şəxslər tərəfindən aparılan əməliyyatlar 2 137,0 min manat, fiziki sahibkarlar üzrə isə 449,0 manat təşkil etmişdir. Ölkə üzrə elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin fiziki həcmi 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən artaraq 158,6 faiz təşkil etmişdir.

Diagram 4*Azərbaycanda elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsi (min manatla)**Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi*

Azərbaycanda e-ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, həmçinin qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Avropa İttifaqı dövlətlərində ümumiyyətlə e-ticarətə yanaşmada onun spesifikliyi nəzərə alınmır və o, adi ticarətdən fərqləndirilmədən eyni qaydada vergiyə cəlb olunur (1, 62).

Cədvəl 3*2018-ci ildə ABŞ-ın Top-10 e-ticarət şirkətinin satış göstəriciləri (%-lə)*

№	Şirkətlər	Faiz göstəriciləri
1	Amazon	49,1
2	eBay	6,6
3	Apple	3,9
4	Walmart	3,7
5	The Home Depot	1,5
6	Best Buy	1,3
7	Qurate Retail Group**	1,2
8	Macy's	1,2
9	Costco	1,2
10	Wayfair	1,1

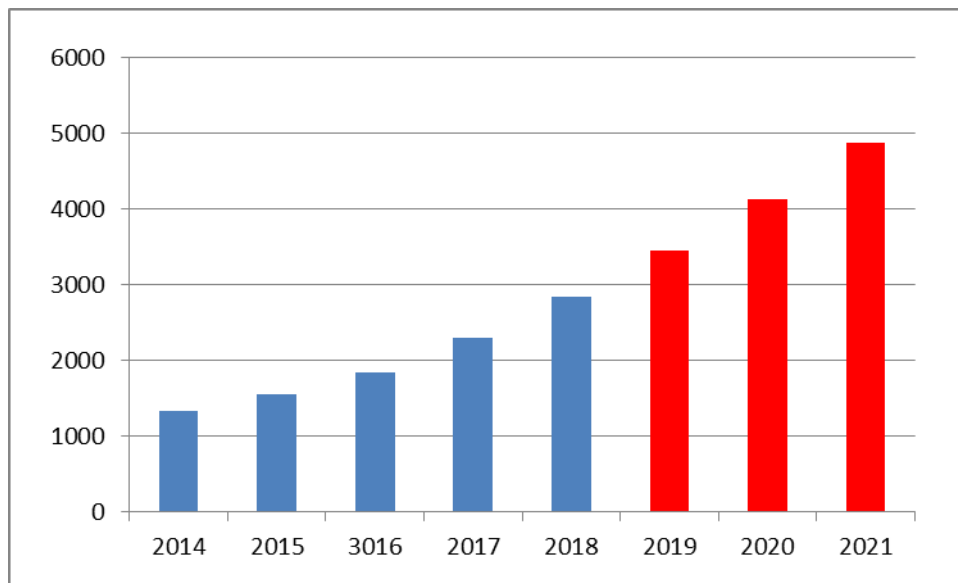
Mənbə: eMarketer.com, iyul 2018

Elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Avropa Komissiyası tərəfindən maliyyələşdirilən «TAIEX» (Texniki Yardım və İnformasiya Mübadiləsi) layihəsi çərçivəsində qurumun ekspert missiyası Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyində vergi orqanı əməkdaşları ilə birgə «Elektron ticarətin vergiyə cəlb edilməsi» mövzusunda üçgünlük seminar keçirib.

Elektron ticarət hazırda dünyada geniş yayılmış biznes mübadiləsinin əsas tərkib hissəsinə çevrilib və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı internet üzərindən aparılan əməliyyatların həcmnin ilbəil artmasına səbəb olmaqdadır. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi daha rahat, asan və sürətli olduğundan qlobal səviyyədə onlayn rejimdə aparılan kommersiya, biznes və digər sövdələşmələrin, müxtəlif əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısının, pul köçürmələrinin dinamikası yüksəlir.

Diagram 5

*2014-2021-ci illərdə dünya üzrə elektron ticarət satışı
(mlrd. ABŞ dolları)*

Mənbə: statista.com

Qeyd edək ki, e-ticarətin inkişaf etdiyi bir dövrdə ənənəvi gömrük mexanizmlərinin tətbiq olunması milli və beynəlxalq səviyyədə xarici ticarətin tənzimlənməsində bir sıra problemlər yaradır. Bunlar əmtəənin, xidmətin mənşə ölkəsinin təyin edilməsindən, gömrük hesablaşmalarının məbləğindən, idxal məhsullarının lisenziyalandırılması prosedurunun və digər nəzarət mexanizmlərinin tətbiqindən asılı olaraq bir sıra məsələləri əhatə edir. Azərbaycanda müasir informasiya texnologiyaları və internet şəbəkələri bazasında sahibkarlıq strukturlarının fəal inkişafı elektron kommersiyanın normativ-hüquqi təminatının formalaşdırılmasını tələb edir. Elektron kommersiyanın istinad qaydası üçün - «elektron üsulla bağlanmış müqavilənin qanuni və həqiqi olması» - Azərbaycanda ardıcıl olaraq hüquqi zəmin yaradılır.

Elektron sövdələşmələr sahəsində üç əsas anlayış: «sənədləşdirilmiş informasiya (sənəd)», «informasiya sistemi» və «avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri vasitələri və onların texnologiyaları» vardır. Sənəd və yaxud sənədləşdirilmiş informasiya kimi maddi daşıyıcıda təsbit olunmuş informasiya (onu identifikasiya etməyə imkan verən rekvizitlərlə) başa düşülür. İnformasiya sistemi sənədlərin (sənəd massivlərinin) və informasiya texnologiyalarının təşkilatı və qaydaya salınmış toplusu kimi ifadə olunur. Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin və onların texnologiyalarının təmin olunması vasitələri-nə informasiya sistemlərinin layihələşdirilməsində istifadə olunan və yaxud yaradılan və onların istismarını təmin edən proqram, texniki, linqvistik, hüquqi, təşkilatı vasitələr (elek-

tron hesablayıcı maşınlar üçün proqramlar; hesablama texnikası və rabitə vasitələri; lüğətlər, tezauruslar və təsnifatlar; təlimatlar və metodikalar; əsasnamələr, nizamnamələr, vəzifə təlimatları; sxemlər və onların təsviri, digər istismar və müşayiətedici sənədləşmələr) aiddir. «Elektron imza və elektron sənədlər haqqında» 2004-cü il Azərbaycan Respublikası Qanununun məqsədi rəqəmli elektron imzanın elektron sənədlərdə istifadə olunmasının hüquqi şərtlərini – yəni həmin şərtlərə əməl olunması zamanı elektron sənəddəki rəqəmli elektron imza adı kağız daşıyıcısında olan şəxsi imzaya bərabər tutulur – müəyyən etməkdən ibarətdir.

Rəqəmli elektron imzanın mahiyyətini başa düşmək üçün Qanunda istifadə olunan aşağıdakı əsas anlayışları qeyd etmək lazımdır:

- imza açarı sertifikatının sahibi — mərkəz tərəfindən imza açarının sertifikatının verildiyi fiziki şəxsdir və o, qapalı rəqəmli elektron imza açarına malikdir və rəqəmli elektron imza vasitələri ilə elektron sənədlərdə özünün rəqəmli elektron imzasını yarada bilər (elektron sənədləri imzalaya bilər);
- imza açarının sertifikatı — səlahiyyətli şəxsin kağız daşıyıcısında olan sənəd və yaxud rəqəmli elektron imzası olan elektron sənəddir;
- rəqəmli elektron imzanın bağlı açarı — ancaq imza açarı sertifikatının sahibinə məlum olan və elektron sənədlərdə rəqəmli elektron imzaların yaradılması üçün nəzərdə tutulan unikal (bənzərsiz) simvollar (rəməzlər) ardıcılığıdır;
- rəqəmli elektron imzanın açıq açarı — informasiya sisteminin istənilən hər bir istifadəçisinə məlum olan və elektron sənədlərdə rəqəmli elektron imzaların təsdiq olunması üçün nəzərdə tutulan və rəqəmli elektron imzanın bağlı açarına uyğun gələn unikal (bənzərsiz) simvollar (rəməzlər) ardıcılığıdır.

Elektron ticarətin həyata keçirilməsi üçün bunları bilmək lazımdır:

Kommersiya bildirişi – Elektron ticarətin təşviq edilməsi məqsədilə satıcı (təchizatçı) kommersiya bildirişindən istifadə edə bilər. Kommersiya bildirişi aşağıdakı şərtlərə cavab verməlidir (2, 3).

- Bildirişin kommersiya xarakterli olması aydın bildirilməlidir;
- Kommersiya bildirişini göndərəninin adı və ünvanı dəqiq göstərilməlidir.
- Alıcının razılığı olmadan satıcı tərəfindən elektron poçt vasitəsi ilə təşəbbüs xarakterli kommersiya bildirişləri göndərilə bilər.

Ölkəmizdə istifadədə olan cəmi bank kartlarının sayı 5 milyon 558 min ədəd təşkil edir ki, onların da 2 milyon 545 min ədədi sosial, 1 milyon 702 min ədədi əmək haqqı, 745 min ədədi isə digər kartlardır. Müqayisə üçün, Türkiyədə olan bank kartlarının sayı 131 milyon 600 min ədəddən çoxdur. Burada hər 5 kredit kartından 2-si internet alış-verişində istifadə olunur. Azərbaycanda elektron kommersiya dövryyəsi 2017-ci ildə 46 milyon 227 min manata yüksəlib. BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) B2C elektron kommersiya indeksində Azərbaycan 144 ölkə arasında 68-ci yerdədir (7).

Ədəbiyyat

1. «EcoVision» Rüblük iş və iqtisadiyyat jurnalı, May 2015, say 23
2. «Elektron ticarət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu
3. Əkbərov M.Q. Elektron Kommersiya / Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2011. – 212 səh.
4. <https://seven.services/blog/e-ticarət/>

5. [https:// www.nordeatrade.com/en/explore-new-market/azerbaijan/e-commerce](https://www.nordeatrade.com/en/explore-new-market/azerbaijan/e-commerce)
6. Musayev İ.K, Əlizadə M.N, Mahmudov A.B. Elektron biznes. Bakı, 2016, “MSVNƏŞR” nəşriyyatı, Dərslik, şəkilli, 200 səh.
7. www.banker.az
8. www.eMarketer.com
9. www.google.com
10. www.xəbərlər.az
11. www.retailsearch.org
12. www.stat.gov.az
13. www.statista.com

ANALYSIS OF CURRENT SITUATION WITH ELECTRONIC TRADE SYSTEM IN AZERBAIJAN

Sh.G.Mammadov

SUMMARY

The development of e-commerce is one of the most important trends in modern world economics. By the sale of tangible and intangible goods and services we mean electronic means of electronic commerce. This article provides information on e-commerce in Azerbaijan and makes a comparison between the indicators of e-commerce in this country and worldwide.

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ С ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВОЙ СИСТЕМОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ш.Г.Мамедов

РЕЗЮМЕ

Развитие электронной коммерции является одним из важнейших направлений современной мировой экономики. Под продажами материальных и нематериальных товаров и услуг понимаются электронные средства электронной торговли. В статье представлена информация об электронной коммерции в Азербайджане и приведено сравнение ее показателей с общемировыми.

Məqalə redaksiyaya 17 iyul 2019 tarixində daxil olmuş, 3 sentyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 336.33

VERGİ İSLAHATLARI İQTİSADİ ARTIMI SÜRƏTLƏNDİRİR

C.H.Hacıyev

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: haciye.cavansir@oyu.edu.az

Açar sözlər: vergi güzəşti, vergi islahatı, sadələşdirilmiş vergi, dividend, mikrosahibkarlıq

Keywords: tax rebate, tax reform, simplified tax, dividend, micro-business

Ключевые слова: налоговая льгота, налоговая реформа, упрощенный налог, дивиденд, микропредпринимательство

Vergi məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə aparılan vergi siyasəti fiskal funksiyaları yerinə yetirməklə yanaşı həm də iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. Bunlara vergi inzibatçılığının və vergi uçotunun təkmilləşdirilməsi, şəffaflaşdırılması, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi yükünün azaldılması aid edilir. Ən mühüm dəyişikliklərdən biri vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasıdır. Vergi öhdəliklərindən yayınma hallarına qarşı aparılan yeni qaydalar vergi sahəsində ən yaxşı islahatlardan hesab olunur.

Aparılan vergi islahatları vergi sistemində şəffaflığın təmin edilməsinə, vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı etimadın yüksəldilməsinə yönəldilməklə, ödəyicilərin öz öhdəliklərinə qanunauyğun yanaşmasını tələb edir. Şəffaflıq yalnız vergi orqanlarının fəaliyyətini deyil, həm də vergi ödəyicilərinin öz öhdəliklərinə düzgün yanaşmasını əhatə etməlidir. Vergilərini tam həcmdə və vaxtında ödəyən hər bir intizamlı ödəyici vergi orqanlarının etibarlı tərəfdaşı olacaq və belə olan halda, onlara daim dəstək göstəriləcəkdir. Vergi hesabatına bilərəkdən saxta məlumatları daxil edənlər və vergidən yayınmağa cəhd göstərənlər isə qanun qarşısında cavab verəcək, onlarla qanunun müəyyən etdiyi çərçivədə davranılacaqdır.

Hazırda dəyişiklərə görə əksər güzəştin 7 il müddətinə tətbiqi planlaşdırılıb. Əslində, bu, dövlət başçısı tərəfindən bu sahədə çalışan vətəndaşlara və iş adamlarına çox böyük güzəstdir. Belə bir ciddi güzəşt ən yüksək siyasi səviyyədə qərar tələb edən bir layihədir. Məhz buna görə də Azərbaycan sahibkarları və vətəndaşları bu güzəşti düzgün qiymətləndirərək, dövlətin təklifinə adekvat olaraq vergidən yayınmamaq, qeyri-rəsmi məşğulluğu aradan qaldırmaq, işləyən vətəndaşın hüququnu təmin etmək, ödənilən əmək-haqqını olduğu kimi göstərmək kimi addımlarla cavab verəcəklər.

Məlumdur ki, 2019-cu ildən başlayaraq, onlayn nəzarət-kassa aparatları tətbiq ediləcək. Bu yenilik nəticəsində pərakəndə ticarət və xidmət sektorunda baş verən istənilən ödənişin həmin anda onlayn sistemdə əks etdirilməsi və yüklənməsi həyata keçiriləcək ki, bu da nəticə etibarilə hər hansı pozuntunun, dövriyyələrin gizlədilməsi kimi halları mümkün edəcək. Bu həm də vətəndaşların hüquqlarının qorunmasına, büdcə vəsaitlərinin ödənişinin təmin edilməsinə yönəlmiş bir addımdır.

Vergi Məcəlləsinə təklif edilmiş dəyişikliklərin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Sahibkarlığın dəstəklənməsi;

2. Vergidən yayınmanın və «kölgə iqtisadiyyatı»nın miqyasının azaldılması;
3. Vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
4. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, vergi orqanı əməkdaşları ilə vergi ödəyiciləri ilə ünsiyyətin minimuma endirilməsi, elektronlaşdırma səviyyəsinin artırılması;
5. Mövcud və yeni veriləcək vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Vergi qanunvericiliyində mühüm dəyişikliklərdən biri kimi, bu ildən Bakıda fəaliyyət göstərən sadələşdirilmiş verginin dərəcəsinin aşağı salınması diqqəti cəlb edir. Belə ki, sadələşdirilmiş vergi haqqında iki məqam qeyd edilməlidir. Birincisi və ən əsası sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri əsasən kiçik sahibkarlardır. Bu, illik dövrüyyəsi 200 min manatı aşmayan çox sayda vergi ödəyicisini əhatə edir. Həmin kateqoriya üçün əhəmiyyətli vergi güzəştinin tətbiq edilməsi, yəni vergi dərəcəsinin 4 faizdən 2 faizə endirilməsidir. Faktiki olaraq, belə vergi ödəyiciləri üçün vergi yükü iki dəfə azaldılmış olur. İkinci kateqoriya sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri bir sıra fəaliyyət növlərini əhatə edir. Bunlar topdansa satış fəaliyyəti ilə məşğul olan, tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən və digər sahibkarlıq subyektləridir. Dövlət belə kateqoriya sahibkarlara mənfəət və ya gəlir vergisi ödəyicisi olmaq imkanı verib. Bu sahədə müəyyən mənfi hallar müşahidə edilirdi. Bir sıra hallarda kiçik biznes nümayəndəsi olmayan, yəni dövrüyyələri 200 min manatı aşan bəzi vergi ödəyiciləri dövlətin tətbiq etdiyi güzəştlər sistemindən, asan biznesə başlama üsullarından sui-istifadə edərək dövrüyyələrini azaltmaq, bizneslərini məqsədli şəkildə bir neçə yerə parçalayaraq qeydiyyatdan keçirməklə bu güzəştlərə vergidən yayınma vasitəsi kimi baxırdılar. Bundan ən çox əziyyət çəkən məhz kiçik sahibkarlar idi. Kiçik sahibkar öz dükanında satacağı malı və məhsulu böyük həcmdə ala bilmir. Deməli, müvafiq olaraq məhsulu daha yüksək qiymətə almış olur. Nəqliyyat xərcləri daha çox olduğundan nəticədə aldığı malı daha yüksək qiymətə satmağa məcbur olur. Beləliklə, kiçik sahibkar rəqabətə davam gətirməyə çətinlik çəkir. Dövlət bütün bunları nəzərə alaraq, onun vergi güzəşti yolu ilə dəstəklənməsinə qərar verib.

Lakin baş verən sui-istifadə halları göstərir ki, onlar üçün nəzərdə tutulmadığı halda, kiçik sahibkar olmayan bir çoxları da bu güzəştlərdən faydalanırlar. Təbii ki, bu hal yolverilməzdir, bərabər və ədalətli vergitutma prinsiplərini pozan bir vəziyyətdir. Məhz bu səbəbdən dəyişikliklər paketində sadələşdirilmiş vergi fəaliyyətlərinə də yenidən nəzər salınıb və bu sahə üzrə fəaliyyət növlərinin siyahısı müəyyənləşdirilib.

Məlumdur ki, dövlət kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsində maraqlıdır. Bu siyasət davam etdirilir. Dövlət başçısı tərəfindən Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi yaradılıb və bir sıra təşviqedic mexanizmlər formalaşdırılıb.

Hazırda kənd təsərrüfatı sahəsinə verilən vergi güzəştinin müddətinin daha 5 il müddətinə uzadılmışdır. Bu zaman vergi güzəştləri ilə bağlı qeyd etməliyik ki, bir çox hallarda bu və ya digər sahəyə, yaxud fəaliyyət növünə verilən güzəşt sahibkarlar tərəfindən vergi uçotuna zərurət olmaması kimi başa düşülür. Bəzi sahibkar hesab edir ki, vergi güzəşti varsa, uçot aparılmamalı, qanunvericiliyin digər tələblərinə əməl edilməməlidir. Bu işə sonda mənfi halların yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, kənd təsərrüfatı istehsalçısına dövlət tərəfindən güzəşt təqdim edilir. Lakin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) ödəyici işçi ilə əmək müqaviləsi bağlamadığı və ya onun uçotunu aparmadığı halda pozuntu baş verir. Yaxud o, istehsal həcmının və satışının uçotunu aparmayanda müvafiq ticarət şəbəkəsinin vergidən yayınması üçün şərait yaratmış olur. Bu səbəbdən həm inzibatçılıqda, həm qanunvericilikdə, həm də ictimai şüurda belə bir yanaşmanı formalaşdırmalıyıq ki, dövlət

bu güzəştləri üçüncü şəxslərin vergidən yayınması üçün təqdim etmir. Güzəşt konkret sahədə çalışan sahibkarların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi məqsədi daşıyır.

İqtisadiyyatımızın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri vətəndaşlarımızın rifahını yüksəltməklə yanaşı, investisiyaların cəlb edilməsinə, eyni zamanda rəqabət mühitinin formalaşmasına, xarici bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafında aparıcı istiqamətləri müəyyən edir. Strateji Yol Xəritəsi qısa (2020-ci ilədək), orta (2025-ci ilədək) və uzumüddətli (2025-ci ildən sonra) dövrləri əhatə edir. Dövlət başçısının fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsində Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin yaradılmasının zəruriliyi öz əksini tapıb. Agentliyin yaradılmasında əsas məqsəd kiçik və orta biznesin (KOB) iqtisadi fəallığını artırmaq, özəl təşəbbüslərə dəstək olmaq, sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmaqdır.

Ölkəmizdə mikro, kiçik və orta biznes subyektlərinin ölkə iqtisadiyyatındakı rolunun yüksədilməsi sahəsində böyük potensial mövcuddur. Nəzərə almaq lazımdır ki, davamlı inkişaf prioritetləri bu sahə qarşısında yeni tələblər irəli sürür. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi İdarəetmənin məhz bu tələblər əsasında təşkili məqsədlə yaradılmışdır. Agentliyin fəaliyyəti inkişaf çağırışlarına uyğun mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə, yenilərinin yaradılmasına yönəldiləcəkdir.

KOB-ların miqyasca kiçik və bazardakı dəyişikliklərə həssas olması onların inkişafına daha çox dövlət dəstəyinin göstərilməsini zəruri edir. Bu gün KOB subyektləri müəyyən məlumatların, eləcə də bir sıra biznes xidmətlərinin əldə edilməsində çətinliklərlə üzləşirlər.

Məcəllədəki dəyişikliklərdə gözləntiləri qeyd edərkən bilməlik ki, sahibkarların tam olaraq qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərməsinə mane olan səbəblərin aradan qaldırılması və onların qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməsi üçün məcəlləyə stimullaşdırıcı maddələr əlavə olunub, paralel olaraq qanunu bilərəkdən pozan, əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə vergidən yayınmağa cəhd göstərən vergi ödəyicilərinə tətbiq olunacaq sanksiyalar sərtləşdirilib.

O da qeyd edilməlidir ki, Vergi Məcəlləsinə edilmiş yeni dəyişikliklərlə bağlı qanun pozuntusuna yol vermiş vergi ödəyicilərinə qarşı bu hala birinci dəfə rast gəldikdə sanksiya tətbiq edilməyəcək və yalnız yazılı xəbərdarlıq olunmaqla kifayətləniləcək, sanksiyalar qanun pozuntusuna ikinci dəfə və daha çox halda yol verildikdə tətbiq ediləcək. Bundan əlavə, mikrosahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin gəlirlərinin və mənfəətinin 75 faizi vergidən azad olunur. Həmin kateqoriyaya daxil olan şəxslərin əmlak vergisindən tam azad edilməsi də qanunvericilikdə təsbit olunub. Məlumdur ki, Nazirlər Kabineti «Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları»-nı təstiq edib. Həmin sənədə əsasən, mikrosahibkarlıq subyekti dedikdə, işçilərinin sayı 10 nəfərə, illik dövriyyəsi 200 min manata qədər olan hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar nəzərdə tutulur. Kiçik sahibkar 11-50 işçisi və 3 milyon manatadək dövriyyəsi olanlardır. İşçi qüvvəsi 51 nəfərdən 250 nəfərədək, illik dövriyyəsi 3 milyon manat olanlar orta sahibkar, işçilərinin sayı 251-dən, illik dövriyyəsinin həcmi 30 milyon manatdan çox olanlar isə iri sahibkar hesab olunurlar.

Hazırda sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi tədbirləri çərçivəsində dəyişikliklərdən biri də inzibati şikayətlər zamanı vergi orqanının hesabladığı vergi məbləğlərinin vergi ödəyicilərinin bank hesabından silinməsinin qadağan olunmasıdır. Hazırda qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, vergi orqanı sahibkara qarşı sanksiya tətbiq et-

dikdə həmin vəsait dərhal sahibkarın bank hesabından silinirdi. Sonradan məhkəmə çəkişməsi zamanı vergi ödəyicisi haqlı sayıldığı hallarda, həmin vəsaitin geri qaytarılması müəyyən vaxt tələb edirdi və sahibkarların narazılığına səbəb olurdu. Bu ildən isə vergi ödəyicisi vergi orqanından şikətətçi olduğu zaman onun bank hesabından vəsait silinməyəcək: «Bank hesabından pulun silinməsi yalnız məhkəmənin qərarı ilə həyata keçiriləcək. İndiyə qədər vergi ödəyicisi 30 gün ərzində məhkəməyə şikayət etdiyi halda, onun bank hesabındakı vəsaitinin silinməsi dayandırıldı. Bundan sonra isə həmin qayda inzibati şikayətlərə də şamil olunacaq. Yəni vergi ödəyicisi vergi orqanının hesablamlarından Vergilər Nazirliyinə şikayət verdiyi halda, onun bank hesabından vəsaitin silinməsi dayandırılacaq. Bu qayda ƏDV depozit hesabından vəsaitlərin silinməsindən imtina edilməsi və həmin vəsaitlərin dondurulmasına da tətbiq olunur».

Qeyd olunmalıdır ki, mühasibat uçotunu elektron formada aparanlar da güzəşt əldə edəcək. Bu ilin yanvarından mühasibat uçotunu elektron formada aparan vergi ödəyicilərinə tətbiq olunan maliyyə sanksiyasının həcmi 50 faizdən 25 faizə endirilməklə onlar müəyyən üstünlük qazanırlar. Dəyişikliklər sırasında düzgün uçot aparan ƏDV ödəyicisi olmayan şəxslərin təsisçisinin dividend gəlirlərinin vergidən azad edilməsi, pərakəndə ticarət və iaşə sahələrində nağdsız ödənişlər üzrə sahibkara güzəştin verilməsi də var. Vergi Məcəlləsinə vətəndaşlar tərəfindən pərakəndə ticarət və iaşədə nağdsız qaydada ödənilmiş ƏDV-nin 15 faizinin, kassa çeki təqdim olunduqda nağd qaydada ödənilmiş ƏDV-nin 10 faizinin qaytarılması barədə müddəa daxil edilib.

Məcəlləyə edilmiş dəyişikliyə əsasən, pərakəndə ticarətdə və iaşədə nağdsız ödənişlər üzrə sahibkarlara güzəştlər edilib. Ofisiant, bərbər, dərzi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər isə gəlirindən asılı olmayaraq sabit qəbz sistemində keçirlər.

Hazırda dəyişikliklərə uyğun olaraq, qeyri-neft sektorunda çalışan işçilərin əməkhaqqından tutulan gəlir vergisi üzrə vergi yükü əhəmiyyətli dərəcədə azaldılıb. Neft-qaz sahəsində fəaliyyətli olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən müəssisələrdə çalışan fiziki şəxslərin gəlirləri 8.000 manatadək olduqda verginin dərəcəsi 0 faiz təşkil edir. Həmin məbləğdən yuxarı əməkhaqqı alanlar isə əməkhaqqının 8.000 manatdan artıq hissəsi üzrə 14 faiz həcmində vergi ödəyəcəklər. 2018-ci ilin qanunvericiliyə əsasən, müddətli işlə əlaqədar gəlir əldə edən şəxslərdən tutulan sosial sığorta haqlarının həcmi fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi sektordan asılı olmayaraq işçi və işəgötürən üzrə müvafiq olaraq 3 faiz və 22 faiz olmaqla, üst-üstə 25 faiz təşkil edirdi. Yeni dəyişikliklərə əsasən, qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində ödənilən əməkhaqqı 200 manatadək olduqda nisbət dəyişmir, 200 manatdan çox olduqda isə işçi və işəgötürən üzrə müvafiq olaraq 6 manat + 10 faiz cəmi 15 faiz olmaqla sosial sığorta haqqı ödəməlidirlər.

Vergi Məcəlləsinin 58.8-ci maddəsinə əsasən, səyyar vergi yoxlaması və operativ vergi nəzarəti zamanı vergi ödəyicisinə məxsus pul vəsaitlərinin uçotdan yandırılmasına görə, qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada gəlirlərin və xərclərin uçotu aparılmadıqda, habelə vergi ödəyicisinin sahibliyində olan malların alışını təstiq edən elektron qaimə-faktura, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən təsdiq edilmiş qaydada müəyyən edilən hallarda tərtib olunan alış aktları, idxal mallarına münasibətdə idxal gömrük bəyannaməsi, həmin mallar vergi ödəyicisinin özü tərəfindən istehsal edildikdə isə Məcəllənin 130.1.1-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş qaydada tərtib edilən sənədlərdən ən az biri olmadıqda:

58.8.1-ci maddədə göstərilir ki, pul vəsaitinin 1000 manatdan çox olan məbləğdə uçotdan gizlədilməsinə və ya uçota alınmamasına görə 1000 manatdan çox olan hissəsinin

10 faizi, təqvim ili ərzində belə hala təkrar yol verdikdə 1000 manatdan çox olan hissəsinin 20 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

58.8.2-ci maddəyə əsasən, malların alışını və ya mədaxilini təsdiq edən Məcəllənin 58.8-ci maddəsində nəzərdə tutulan sənədlərdən ən azı biri olmadıqda – alıcıya təqvim ili ərzində belə hala birinci dəfə yol verdikdə alınmış malların dəyərinin 10 faizi, ikinci dəfə yol verdikdə 20 faizi, üç və daha çox dəfə yol verdikdə 40 faizi miqdarında;

58.8.3-cü maddəyə əsasən, qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada gəlirlərin və xərclərin uçotu aparılmadıqda – alıcıya təqvim ili ərzində belə hala birinci dəfə yol verdikdə sənədlərlə rəsmiləşdirilməyən xərclərin 10 faizi, ikinci dəfə yol verdikdə 20 faizi, üç və daha çox dəfə yol verdikdə 40 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası verilir.

Səyyar vergi yoxlamaları ilə bağlı dəyişikliklərdə yol vergisi üzrə də «digər vergilər» kimi səyyar vergi yoxlaması həmin yoxlamanın keçirildiyi il də daxil olmaqla vergi ödəyicisinin son 3 il dən çox olmayan fəaliyyətini əhatə etməsi təklif olunur. Burada fərq ondadır ki, hazırda yol vergisi üzrə səyyar vergi yoxlaması mənfəət, gəlir, əmlak və torpaq vergiləri kimi vergi ödəyicisinin son təqvim ilindən çox olmayan fəaliyyətini əhatə edir.

Amortizasiyanın tətbiqi ilə bağlı Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər mikro və kiçik sahibkarlığın fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xidmət edir. Dəyişikliyə əsasən, bu ildən mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin balanslarında olan əsas vəsait üzrə sürətli amortizasiya normaları tətbiq ediləcək.

Bunun mahiyyətini qısaca belə izah etmək olar ki, ƏDV qeydiyyatında olan şəxslər istisna olmaqla, aparılmış əməliyyatların həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) 200.000 manatdan çox olmayan vergi ödəyiciləri amortizasiya ayırmalarını Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən amortizasiya normalarına 2 əmsal tətbiq etməklə gəlirdən çıxırlar.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri isə sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə etdikləri əsas vəsaitlərə münasibətdə amortizasiya ayırmalarını Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş amortizasiya normalarına 1,5 əmsal tətbiq etməklə gəlirdən çıxmaq hüququna malikdirlər.

Nəticədə bu kateqoriyadan olan vergi ödəyicilərinin vergiyə cəlb olunan mənfəətləri azalacaq və onlar dövriyyə vəsaitinə qənaət etməklə öz fəaliyyətlərini genişləndirmək imkanı qazanacaqlar.

Bu ildən qanunla müəyyən olunmuş qaydada gəlirlərin və xərclərin uçotunu aparan, ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyata alınmayan və əməliyyatlarının həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) 200.000 manatadək olan rezident müəssisənin təsisçisi (payçısı) və yaxud səhmdarları olan hüquqi şəxslərin və ya fiziki şəxslərin dividend gəlirləri vergidən azaddır. Dəyişikliyə qədər bu kateqoriyaya aid vergi ödəyiciləri də xalis mənfəətini öz təsisçiləri arasında bölüşdürərkən onlardan ümumi qaydada 10 faiz dərəcə ilə tutulurdu. Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliyə əsasən, şəffaf uçot apardıqları halda sahibkarlıq subyektlərinə əlavə vergi güzəştləri veriləcək və onlar tərəfindən təsisçilərinə (payçılarına) ödənilən dividendlər ödəmə mənbəyində 10 faiz dərəcə ilə tutulan vergidən azad olunurlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, Digesta, 2019
2. Azərbaycanın vergi xəbərləri. No 3; No 4, No 10, No 12
3. Vergilər və vergitutma. Dərslik. Bakı, 2010, səh. 134-156

4. Vergi qəzeti. No 2, No 5, No 8. No 9, No 10, No 11, səh. 333-355
5. A.F.Musayev və başqaları. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, 2002, səh.122-200
6. Y.A.Kəbiyev. Vergilər və vergitutma: sxem və cədvəllərdə. Bakı, 2004
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2019, səh. 80-122
8. D.Ə.Vəliyev və başqaları. Vergi hüququ. Bakı, 2003, səh. 143-168

TAX REFORMS ACCELERATE ECONOMIC GROWTH

J.H.Hacıyev

SUMMARY

This paper studies the impact of tax reforms on economic growth, simplified tax system improvements, development of small and medium-sized businesses, and the problems of abolition of informal accounting in the non-state sector.

НАЛОГОВЫЕ РЕФОРМЫ УСКОРЯЮТ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

Дж.Г.Гаджиев

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются влияние реформ налоговой системы на экономический рост, усовершенствование упрощенной налоговой системы, развитие мелкого и среднего бизнеса, а также вопросы аннулирования неофициального учета в негосударственном секторе.

Məqalə redaksiyaya 2 avqust 2019 tarixində daxil olmuş, 12 sentyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 338.43

ÜZÜMÇÜLÜYÜN ŞƏRABÇILIQLA ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

Ü.Ş.Salıfova

İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Bakı, H.Zərdabi küçəsi 88a
e-mail: salifovaulker@gmail.com

Açar sözlər: üzümçülük, şərabçılıq, üzüm və şərab istehsalı, şərabın idxal və ixracı

Keywords: viticulture, winemaking, grape and wine production, wine import/export

Ключевые слова: виноградарство, виноделие, производство винограда и вина, импорт и экспорт вина

1. Üzümçülük və şərabçılıq sahəsində cari potensial

Ölkə iqtisadiyyatında üzümçülüyn oynadığı mühüm rolu nəzərə alaraq, üzümçülük və şərabçılığın inkişaf etdirilməsinə dair dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edən “Üzümçülük və şərabçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2002) və “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Üzüm istehsalının artırılmasına nail olmaq üçün ölkədə məhsuldar, yeni üzüm bağlarının salınmasına və şərabçılıq sahələri ilə istehsal-texnoloji əlaqələrin yeniləşdirilməsinə dair müvafiq tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının torpaq-iqlim xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla texniki və süfrə üzüm sortlarının yetişdirilməsi üçün aşağıdakı bölgələr əlverişli hesab edilir:

- I. Kürkənarı suvarılan ovalıq ərazilər. 1. Kürkənarı Şirvan zolağı yarımzonası. Rayonlar: Zərdab və Kürdəmir (cənub hissələri), Hacıqabul və Sabirabad (qərb və şimal hissəsi); 2. Mil düzü yarımzonası. Rayonlar: Ağcabədi (şimal-şərq hissəsi), Beyləqan (şərq hissəsi), İmişli (Kür və Araz çayları arasındakı hissə) və Saatlı (Arazın sol hissəsi); 3. Muğan-Salyan yarımzonası. Rayonlar: Cəlilabad (şərq ovalıq hissəsi), Saatlı (Arazın sağ sahili), Salyan (cənub hissəsi), İmişli (Arazın sağ sahili), Masallı (şimal qurtaracağı), Neftçala və Biləsuvar (şimal-şərq hissəsi); 4. Cənub-şərq Şirvan yarımzonası: Salyan rayonu (şimal hissəsi); Texniki sortlar – Şirvanşahı, Rkasiteli, Bayanşirə, Ağ muskat, Çəhrayı muskat, Həməşərə, Xindoqni, Mədrəsə, Ağ qrenaj, Qara qrenaj, Kaberne sovinyon.
- II. Şirvan-Qarabağ suvarılan ovalıq ərazilər. 1. Şirvan yarımzonası. Rayonlar: Ağdaş (mərkəzi və cənub hissəsi), Ağsu (cənub qurtaracağı), Yevlax (şimal-şərq hissəsi), Şamaxı, Ucar və Kürdəmir (şimal hissəsi), Göyçay (cənub qurtaracağı). 2. Mil-Qarabağ yarımzonası. Rayonlar: Ağdam (şərq hissəsi), Ağcabədi (cənub-qərb hissəsi), Bərdə, Cəbrayıl (Arazkənarı hissəsi), Yevlax (cənub, şərq və qərb hissəsi), Beyləqan (qərb hissəsi) və Füzuli (Arazkənarı hissəsi). Texniki sortlar – Bayanşirə, Ağ pino, Ağ muskat, Çəhrayı muskat, Həməşərə, Xindoqni, Şirvanşahı, Mədrəsə, Rkasiteli, Kaberne sovinyon.
- III. Suvarılan dağətəyi-düzən ərazilər. 1. Böyük Qafqazın dağətəyi-düzən yarımzonası. Rayonlar: Ağdaş (şimal hissəsi), Ağsu (dağətəyi düzən hissəsi), Göyçay

(suvarılan dağətəyi-düzən hissəsi) və Şamaxı (ovalıq hissəsi). 2. Kiçik Qafqazın şimal dağətəyi-düzən yarımzonası. Rayonlar: Ağdam (qərb hissəsi), Qazax (mərkəzi hissəsi), Goranboy, Tovuz (ovalıq hissəsi), Şəmkir, Samux, Göy-göl (ovalıq hissə), Tərtər (qərb hissəsi), Şəmkir (mərkəzi hissəsi) və Ağdərə (ovalıq hissəsi). 3. Kiçik Qafqazın cənub dağətəyi-düzən yarımzonası. Rayonlar: Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli və Xocavənd. 4. Şimali Talışın dağətəyi-düzən yarımzonası. Rayonlar: Cəlilabad (mərkəzi dağətəyi-düzən hissəsi) və Biləsuvar (qərb hissəsi). Texniki sortlar – Bayanşirə, Saperavi, Çəhrayı muskat, Ağ muskat, Kaberne sovinyon, Həməşərə, Rislinq, Aliqote, Qaragöz.

IV. Lənkəran ərazisi. 1. Rayonlar: Astara, Lənkaran və Masallı (ovalıq hissəsi). Süfrə sortları - Ağ şanı, Qara şanı, Ağ xəlili. Texniki sortlar – İzabella, Rkasiteli, Bayanşirə.

V. Dağətəyi-çöl əraziləri. 1. Qobustan yarımzonası. Rayonlar: Qobustan (dağətəyi-çöl hissəsi) və Şamaxı (cənub-şərq qurtaracağı). 2. Ceyrançöl-Acınohur yarımzonası. Rayonlar: Göyçay, Oğuz, Qax, İsmayilli, Tovuz, Şəmkir, Şəki və Göy-göl dağətəyi çöl hissələri. Texniki sortlar – Rkasiteli, Bayanşirə, Xindoqni, Çəhrayı muskat, Ağ muskat.

VI. Alçaq dağlıq ərazilər. 1. Qusar-Quba yarımzonası. Rayonlar: Dəvəçi, Quba və Qusar rayonlarının alçaq dağlıq hissələri. 2. Dağlıq Şamaxı yarımzonası. Rayonlar: Şamaxı rayonu (mərkəzi alçaq dağlıq hissəsi). 3. Dağlıq Qobustan yarımzonası. Rayonlar: Şamaxı rayonu (qurtaracaqları daxil olmadan cənub-şərq hissəsi), Qobustan və Xızı (alçaq-dağlıq hissəsi). 4. Çöl-yayla yarımzonası. Rayonlar: Ağsu, Oğuz, Qəbələ və İsmayilli rayonlarının alçaq dağlıq hissələri. 5. Kiçik Qafqazın şimal-alçaq dağlıq yarımzonası. Rayonlar: Ağstafa, Qazax, Göygöl, Şəmkir, Tovuz, Goranboy, Ağdərə və Xocalı. 6. Kiçik Qafqazın cənub-alçaq dağlıq yarımzonası. Rayonlar: Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli və Xocavənd. 7. Talış yarımzonası. Rayonlar: Cəlilabad, Masallı və Yardımlı rayonlarının alçaq dağlıq hissələri. Texniki sortlar – Rkasiteli, Bayanşirə, Xindoqni, Çəhrayı muskat, Ağ muskat, Aliqote, Kaberne sovinyon, Mədrəsə, Rislinq (1).

Ölkənin üzümçülük və şərabçılığın inkişafına imkan verən regionlarının sayca çox olması üzüm və şərab istehsalının perspektiv inkişafını aktuallaşdırır.

2. Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın inkişafı sahəsində mövcud vəziyyət

Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın tarixi inkişafı və ənənəvi iqtisadi fəaliyyət sahəsi olması sahənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirləri stimullaşdırır. Üzümçülük və şərabçılığın inkişafının ixracyönlü hədəflənməsi rəqabətqabiliyyətli şərab istehsalı ilə şərtlənir. Bu baxımdan, keyfiyyətli şərab istehsalına imkan verən üzümçülüyn təmin edilməsi vacibdir. Azərbaycanda üzüm və şərab istehsalının mövcud vəziyyətini təhlil edərkən aydın olur ki, ölkədə üzüm istehsalının həcmi 2010-2017-ci illər üzrə artmışdır.

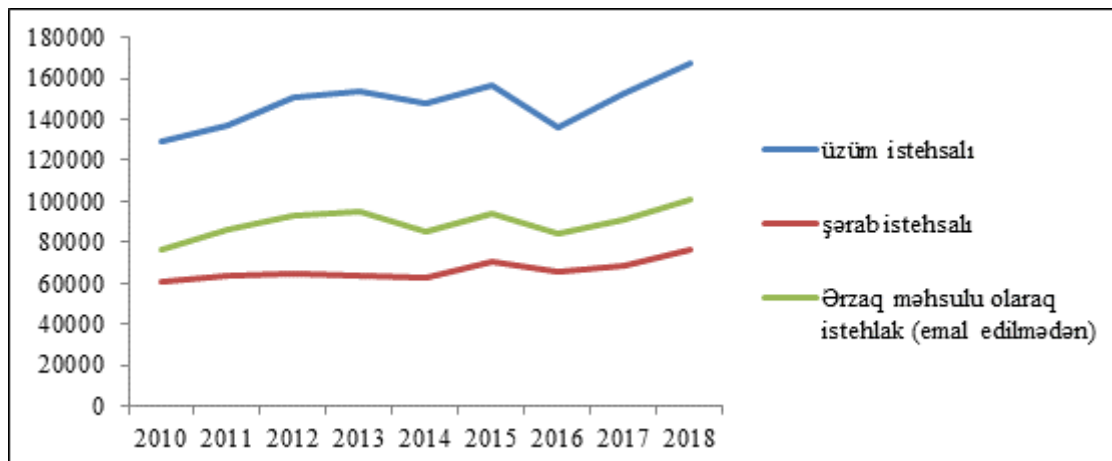
Cədvəl 1

Üzümün ehtiyatları və istifadəsi, tonla

	Ehtiyatlar, cəmi	İlin əvvəlinə qalıq	İstehsal	İdxal	İstifadə, cəmi	Şərab istehsalı	Ərzaq məhsulu olaraq istehlak (emal edilmədən)	İxrac	İtkilər	İlin sonuna qalıq
2010	145410	1110	129536	14764	145410	60734	76871	984	5193	1628
2011	154200	1628	137038	15534	154200	63449	85972	82	3216	1481
2012	163694	3215	150987	9492	163694	65000	93390	319	3413	1572
2013	165080	1572	154123	9385	165080	63890	94977	1216	3421	1576
2014	152866	1522	147701	3643	152866	62900	84864	476	3168	1458
2015	172176	1458	157076	13642	172176	70846	94079	2038	3569	1644
2016	158 766	1 644	136 499	20 623	158 766	65 328	84 465	4 138	3 310	1 525
2017	167 627	1 525	152 843	13 259	167 627	68 974	91 028	2 520	3 495	1 610
2018	186 101	1 610	167 591	16 900	186 101	76 575	100 547	3 311	3 880	1 788

Mənbə: ARDSK

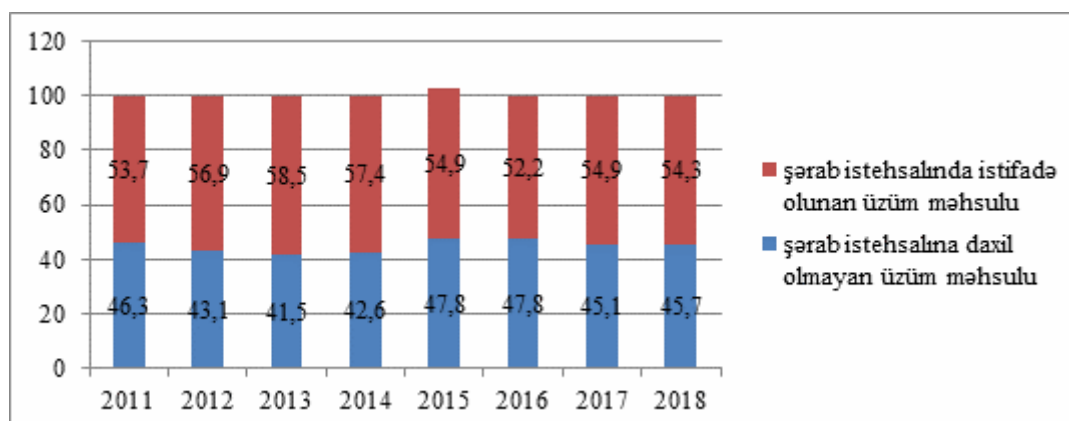
Üzümçülüklə yanaşı şərab məhsulları istehsalına da diqqət yetirək. Ölkədə istehsal edilən üzümün ərzaq məhsulu olaraq istifadə edilən hissəsi şərab istehsalına yönəldilən məhsuldan çoxdur.

Şəkil 1. Üzüm və şərab istehsalının dinamikası

2011-ci ildə istehsal edilən üzümün 46,3 faizi, 2012-ci ildə 43,1, 2013-cü ildə 41,5, 2014-cü ildə 42,6, 2015-ci ildə 45,1 faizi, 2016-2018-ci illərdə isə 41,1 faizi şərab istehsalına sərf edilmişdir.

Qeyd edilən statistikadan məlum olur ki, istehsal edilən üzümün yarıdan çox hissəsi şərab emalına daxil edilmir. Emal edilməyən üzüm məhsulunun üstünlüyü üzüm məhsulundan istifadə etməklə həm şərab istehsalının, həm də quru meyvə istehsalının inkişaf potensialını göstərir.

Şəkil 2. Üzüm məhsulunun şərab emalında istifadəsi, faizlə

Hazırda üzüm istehsalı ölkənin bütün iqtisadi rayonlarında həyata keçirilməsinə baxmayaraq məhsuldarlıq səviyyəsi ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda fərqlidir. Ölkə üzrə üzüm bağlarının hər hektarının məhsuldarlığı 2011-ci ildən 2015-ci ilə qədər 80-86 sentner həddində dəyişsə də, Naxçıvan 138,1 sent/ha, Gəncə-Qazax 131,5 sent/ha olmaqla ölkə üzrə üzümün orta məhsuldarlığından xeyli yüksəkdir. Həmçinin, Quba-Xaçmaz, Yuxarı Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Aran iqtisadi rayonları məhsuldarlıqda fərqlənən regionlardır. Qeyd edək ki, 2017-ci ildə üzüm bağlarının 26,6 faizi Gəncə-Qazax, 18,6 faizi Dağlıq Şirvan, 14,6 faizi Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarının payına düşür. Əldə edilən üzüm məhsulunun istehsalı üzrə 39,0 faizlə Gəncə-Qazax, 13,7 faizlə Yuxarı Qarabağ, 9,6 faizlə Quba-Xaçmaz, 8,9 faizlə Naxçıvan iqtisadi rayonları fərqlənir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonları üzrə üzümün məhsuldarlığı, sent/ha

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017-ci ildə üzüm bağlarının xüsusi çəkisi, faizlə	2017-ci ildə üzüm istehsalının xüsusi çəkisi, faizlə
Respublika üzrə, cəmi, sent/ha	81,5	88,6	88,9	82,5	86,6	74,4	84,1		
Bakı şəhəri	23,1	43,4	47,8	39,9	47,8	41,2	40,8	8,1	5,2
Abşeron	18	7,3	7,5	8,7	20,8	22,8	3,2	1,0	0,1
Gəncə-Qazax	116,3	121,2	120,7	126,9	129,3	129,3	125,5	26,6	39,0
Şəki-Zaqatala	77,5	83,2	95,8	67,8	70,8	74,6	85,6	5,2	6,4
Quba-Xaçmaz	109,4	98,3	97,5	72,4	86,3	77,7	70,0	10,7	9,6
Aran	73,3	73,8	71,9	72,3	68,9	35,2	47,8	5,7	4,7
Yuxarı Qarabağ	89,7	72,3	42,5	44	72,9	37,0	123,1	14,6	13,7
Dağlıq Şirvan	40	53,1	52	41,8	45	32,6	45,1	18,6	2,0
Naxçıvan	141,8	141,9	142,3	132,6	137,9	138,0	138,1	8,5	8,9

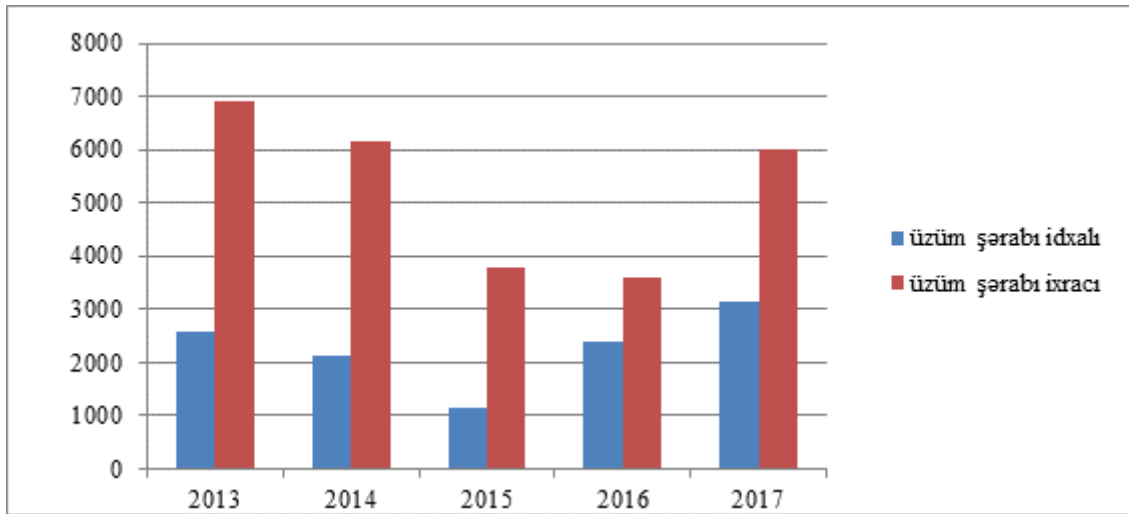
Mənbə: AR DSK

Statistikaya diqqət etdikdə, aydın olur ki, həm üzüm bağları, həm də üzüm istehsalı üzrə birinci yeri Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu tutur, məhsuldarlığa görə isə ikinci yerdədir.

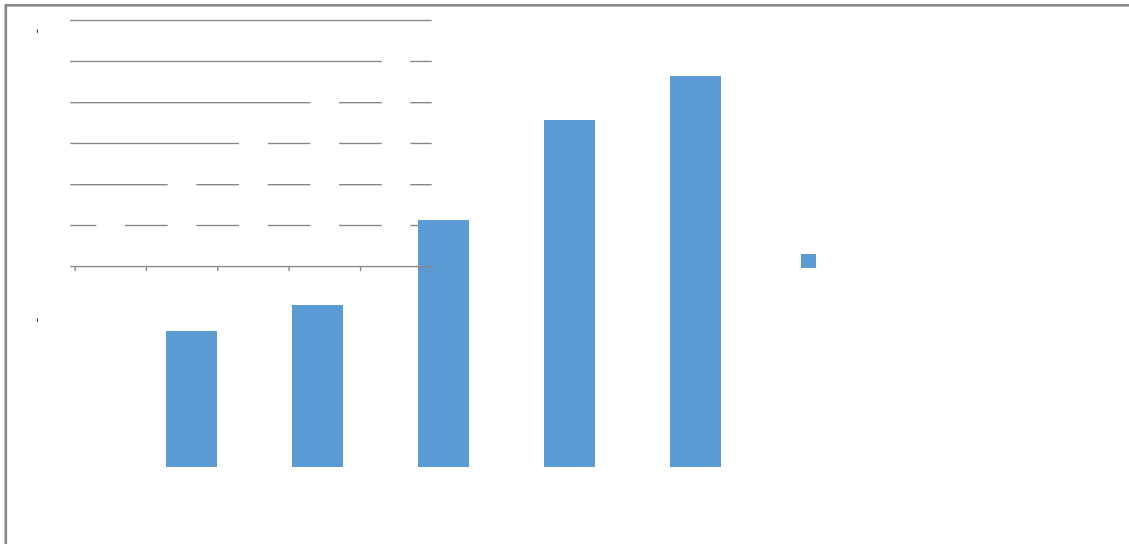
Birinci yeri isə Naxçıvan Muxtar Respublikası tutur. Dağlıq Şirvan üzüm bağları sahəsində ikinci olsa da, üzüm istehsalında yeddincidir. Müvafiq olaraq, üzümün məhsuldarlığı üzrə 8-ci sıradadır. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu isə üzüm bağları və üzümün məhsuldarlığı üzrə 3-cü sırada, üzüm istehsalı üzrə isə 2-ci sırada yer alır.

Göründüyü kimi, iqtisadi rayonlar üzrə məhsuldarlıq fərqləri üzüm bağlarının sahəsiylə o qədər də uzlaşmır. Bu isə, üzümçülüyn inkişafında digər problemlərin olmasının göstəricisidir.

Ölkə üzrə üzüm şərabı ixracı onun idxalı ilə müqayisədə yüksəkdir. Lakin üzüm şərabının ixracında son dövrlərdə azalma müşahidə olunur. Bundan fərqli olaraq, ölkə daxilində şərabın pərakəndə ticarət dövriyyəsi artmaqdadır.

Şəkil 3. Üzüm şərabının idxal və ixracı, min dollar

Şəkil 4. Şərabın pərakəndə dövriyyəsi

Azərbaycan şərab məhsullarının xarici bazarını Rusiya, Çin və 2015-ci ildən, həmçinin, Koreya Respublikası təşkil edir. Şərab idxalında fərqlənən ölkələr isə Moldova, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Rusiya, Almaniya, Belçika, Böyük Britaniya, Belarus və s. olmuşdur.

Cədvəl 3

Üzüm şərabının idxal və ixrac edildiyi ölkələr

	Üzüm şərabı idxalı, dollar		Üzüm şərabı ixracı, dollar	
2011	1496,0	Moldova, Fransa İtaliya, Gürcüstan, Rusiya, Almaniya və s.	5963,3	Rusiya, Çin və s.
2012	3125,2	Moldova, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Rusiya, Almaniya və s.	7135,4	Rusiya, Çin və s.
2013	2590,2	Moldova, Fransa, İtaliya, Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya və s.	6895,1	Rusiya, Çin və s.
2014	2114,6	Moldova, Fransa, İtaliya, Almaniya və s.	6137,9	Rusiya və s.
2015	1140,0	Fransa, İtaliya, Almaniya, Belarus və s.	3794,7	Rusiya, Çin, Koreya Respublikası və s.
2016	2386,7	Moldova, İtaliya, Fransa, Gürcüstan və s.	3585,3	Rusiya, Çin, Qırğızı- stan, Belçika və s.
2017	3147,2	Moldova, İtaliya, Fransa, Gürcüstan, Rusiya və s.	6008,6	Rusiya, Çin, Qırğızı- stan, Belçika və s.

Mənbə: ARDSK

Qeyd edilənləri nəzərə alsaq, həm üzümçülüyn, həm də şərabçılığın inkişaf potensialı baxımından üzüm və şərab istehsalının əlaqələndirilməsi və artırılması zərurəti yaranır.

3. Üzüm və şərab istehsalının regional müşahidəsi

Üzüm və şərab istehsalının əlaqələndirilməsi və artırılmasında olan problemlərin öyrənilməsi məqsədilə üzümçülük sahəsində fərqlənən Gəncə-Qazax və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarında mövcud problemlər öyrənilməsi məqsədilə ezamiyyət təşkil edilmişdir. Ezamiyyət dövründə Gəncə və Naftalan şəhərlərində, Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz, Goranboy, Göygöl, İsmayilli və Şamaxı rayonlarında üzüm və şərab istehsalı sahəsində əlaqədar şəxslərlə görüşlər keçirilmişdir. Qeyd edilən regionlar üzrə ilkin müşahidələr əsasında bir sıra problemlər müəyyən edilmişdir:

Üzümçülük sahəsində:

- Daxili bazarın lazımi səviyyədə qorunmaması, gübrələrin baha olması və tərkibinin zəif olması, texniki təchizatın zəif olması və texnikanın idxal rüsumunun baha olması, saxlama kameralarının az olması, güzəştli kreditlərdən istifadə zamanı tələblərin çoxluğu, üzümçülük təsərrüfatlarının sığortalanmaması, xırda kəndli təsərrüfatlarının istehsal etdikləri məhsulu sata bilməməsi, rayon mərkəzləri istisna olmaqla digər ərazilərdə fermerlərin məlumatsız olması, yerli üzüm sortlarının azalması, texniki şərtlərlə əlaqədar problemlər.

Şərabçılıq sahəsində:

- Sərgilərdə, festivallarda tez-tez iştirak etmək üçün dövlət dəstəyinin zəif olması və pərakəndə formada iştirak, marketinq problemi, şərab istehsalı zamanı lazım olan materialların (şüşə, probka və s.) xaricdən ixrac olunması, şərab zavodlarında elektrik enerjisi problemi.

4. Üzüm və şərab istehsalının əlaqələndirilməsi və artırılması sahəsində siyasətin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər

Son dövrlərdə regionlarda infrastrukturun yenilənməsi sahəsində tədbirlər istehsal sahələrinin inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmışdır. Lakin digər sahələrdə olduğu kimi üzümçülük və şərabçılıq sahəsində də istehsalın yenidən qurulmasında müəyyən problemlər mövcuddur. Üzümçülük və şərabçılığa dair aparılan statistik təhlillər və ilkin müşahidələrə əsaslanaraq aşağıdakı təklifləri qeyd etmək olar:

1. Üzüm və şərab istehsalı müəssisələrinin koordinasiyasının təmin edilməsi. Məsələn, Gəncə şəhərində yerləşən şərab müəssisəsi İsmayilli rayonundan üzüm almaqdadır. Lakin Gəncə şəhərinə çox yaxın yerləşən Samux rayonunda üzüm istehsalçılarının geniş olmasına baxmayaraq məhsulun emal problemləri mövcuddur. Üzümçülük təsərrüfatlarına klaster yanaşmanın tətbiqilə koordinasiyanı təmin etmək mümkündür.
2. Texniki və süfrə üzüm sortlarının əkinində emal müəssisəsinin mövcudluğunun nəzərə alınması. Məsələn, Samux rayonunda texniki üzüm bağları təsərrüfatlarının geniş olmasına baxmayaraq şərab emalı müəssisəsi mövcud deyil. Bununla əlaqədar rayonda emal müəssisəsinin yaradılması məqsəduyğundur.
3. Üzüm emalı sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə kəndli təsərrüfatlarının təmərküzləşməsinə, təsərrüfatlararası və sahələrarası kooperasiyaların inkişafına, tədarük qiymətləri ilə son məhsullar arasındakı qiymət disparitetini aradan qaldırmaqla üzümçülüyn səmərəliliyinin artırılmasına nail olunması;
4. Süfrə üzümü sortlarının, xüsusilə də, kişmiş üzümü sortlarının artırılması və müasir qurutma avadanlıqları əldə etməklə üzüm, müxtəlif giləmeyvə və meyvə qurularının emalını həyata keçirilməsi;
5. Suvarma sisteminin yaxşılaşdırılması. Samux və Goranboy rayonlarında bu problem aktualdır;
6. Şərab istehsal edən müəssisələrin fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün enerji qiymətlərində diferensial yanaşmanın tətbiqi. Məsələn, geniş ixrac fəaliyyətini təmin edən şərab istehsalı müəssisələrinə bu güzəştlər tətbiq edilə bilər.
7. Yeni üzüm bağlarının salınmasını stimullaşdırmaq üçün şərab emalı müəssisələrinin texniki üzüm sortlarına tələbatlarının öyrənilməsi və üzüm istehsalçılarının məlumatlandırılması. Bu proses elektron bazaların yaradılması vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Həmçinin, müxtəlif layihələr çərçivəsində rayon mərkəzlərindən kənarda yerləşən təsərrüfat sahiblərinin maarifləndirilməsi;
8. Yerli üzüm sortlarının yetişdirilməsi və tingçilik təsərrüfatlarının yaradılması;
9. Üzümçülük təsərrüfatlarının uzunmüddətli maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması;
10. Müasir aqrotekniki qulluq şərtlərinə uyğun kadrların hazırlanması;
11. Şərab və digər üzüm məhsullarının xarici bazara çıxış imkanlarının artırılma-

sında dövlət dəstəyinin təmin edilməsi;

12. Daxili şərab bazarının qorunması məqsədilə antidempinq tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Pənahov T.M., Səlimov V.S., Zari Ə.M. Azərbaycanda üzümçülük. Bakı: Müəllim, 2010
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. www.stat.gov.az
3. Sorğu materialları (Müəllif tərəfindən aparılmış müşahidənin nəticələri) və mütəxəssis rəyləri

COORDINATING VITICULTURE AND WINEMAKING

U.Sh.Salifova

SUMMARY

This work is based on the study of biggest vineyards in Azerbaijan. Surveys were conducted and the results were analyzed in order to study the problems of development of viticulture and winemaking in country's regions. Relevant suggestions are made to address the identified problems.

КООРДИНАЦИЯ В СФЕРАХ ВИНОГРАДАРСТВА И ВИНОДЕЛИЯ

У.Ш.Салыфова

РЕЗЮМЕ

Работа основана на исследованиях основных виноградников Азербайджана. Проведены опросы и анализ результатов с целью изучения актуальных проблем развития виноградарства и виноделия в регионах страны. Подготовлены соответствующие предложения по решению выявленных проблем.

Məqalə redaksiyaya 12 sentyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 16 sentyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**AQRAR SEKTORA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN
EFFEKTİV METODLARI**

N.İ. Ağakışiyev

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: aqrar sektor, kənd təsərrüfatı

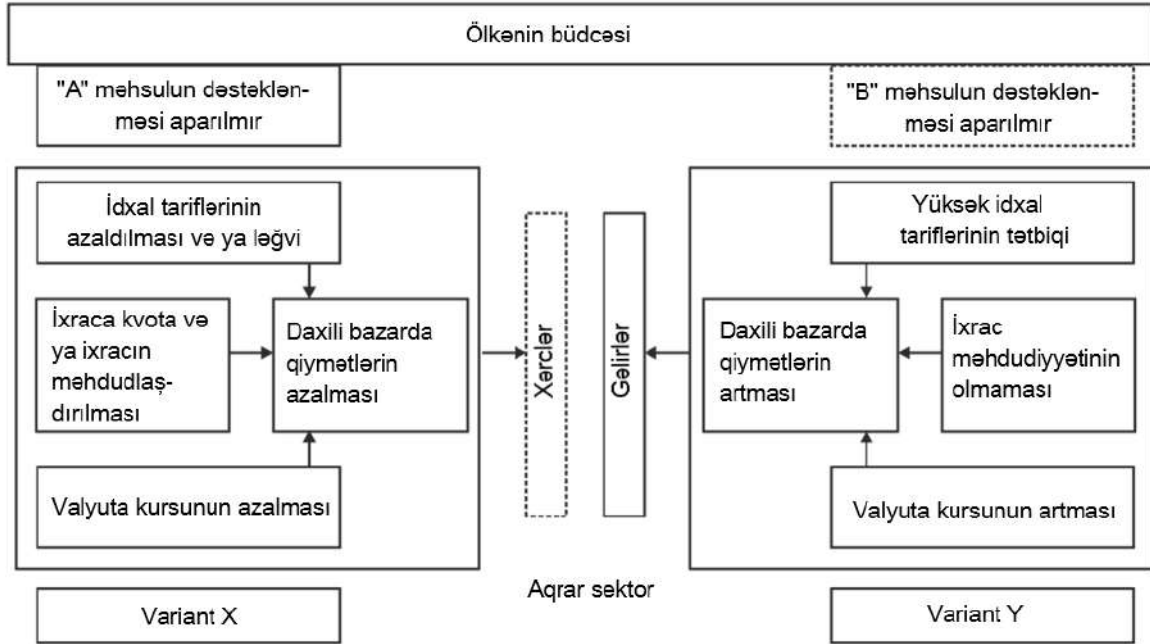
Keywords: agricultural sector, agriculture

Ключевые слова: аграрный сектор, сельское хозяйство

Aqrar sektora dövlət dəstəyi sahəsində metodların və effektiv metodiki üsulların tətbiqində dövlətlər mütləq şəkildə müasir dünya yanaşmalarını da nəzərə almalıdırlar. Bu baxımdan, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) göstəricilər sistemindən istifadə edərək, Azərbaycan Respublikasında aqrar sektora dövlət dəstəyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə Avropa və dünya ölkələrinin bu sahədə təcrübəsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Büdcə vəsaitlərinin məhdudluğu və respublikanın dünya ticarət-iqtisadi struktura integrasiyasının nəzərə alınması ilə ölkə qarşısında kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi üzrə büdcə vəsaitlərindən ən effektiv şəkildə istifadə edilməsi məqsədi qoyulur. Dövlət dəstəyinin mövcud səviyyəsi və keyfiyyəti öyrənilmədən bu məqsədə çatmaq çətindir.

İ.V.Komarovanın fikrincə [1, s.2-7], kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi dərəcəsi təkcə büdcə assiqnasiyalarının həcmi ilə müəyyən olunmur. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə dəstək həm büdcə proqramlarının icrası vasitəsilə, həm də bazar qiymətlərinin dəstəklənməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi üzrə tədbirlər kompleksinin tam həcmdə həyata keçirilməsi və ya müəyyən tənzimləmə mexanizmlərindən imtina edilməsi nəticəsində gözlənilməz variantlar meydana çıxa bilər, bunun isə kənd təsərrüfatı üçün nəticəsi həm müsbət, həm də mənfi ola bilər (Şəkil 1).

Şəkil 1. Dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin kənd təsərrüfatının fəaliyyət effektivliyinə təsiri

Şəkil 1-də iki mümkün situasiya təsvir edilmişdir. X variantı A məhsulunun istehsalçılara birbaşa büdcə dəstəyinin mövcud olması ilə xarakterizə olunur, ancaq buna paralel olaraq digər tənzimləmə tədbirləri, xüsusi halda, məhsul idxalına dəstək, ixrac kvotası və limiti də tətbiq edilir, həmçinin bu zaman valyuta məzənnəsinin azalması baş verir. Bu variant daxili bazarda qiymətlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxaracaq, bunun nəticəsində A məhsulunun istehsalı qeyri-effektiv olacaqdır. Y variantında B məhsulunun istehsalçıları birbaşa büdcə dəstəyinin olmadığı bir halda gəlir götürürlər. Bu yanaşma yüksək idxal tariflərinin tətbiqi və valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi nəticəsində baş verə bilər. Belə tənzimləmənin nəticəsi olaraq qiymətlər qaçılmaz olaraq yüksələcəkdir, bu isə B məhsulunun istehsalçılarına gəlir əldə etməyə imkan yaradacaqdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların dəstəklənməsinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri yerli istehsalçıların subsidiyalaşdırılması və ya vergiyə cəlb olunması səviyyəsinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənmişdirlər.

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların dəstəklənməsinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Göstərici	Adı	Tərkibi	Mahiyyəti	Hesablama metodikası	Simvollar
(MPS)	Bazar qiymətlərinin dəstəklənməsi göstəricisi	Dövlət dəstəyi tədbirlərin nəticəsi olan və daxili və referent qiymətləri arasında fərq yaradan istehlakçılardan və vergi ödəyicilərindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına məcmu transferlərin illik dəyəridir	Daxili və sərhəd qiymətləri arasında yaranan fərqi xarakterizə edir	$MPS = \sum_{i=1}^k (P_i^p - P_i^b) \cdot Q_i^p$	P_i^p - kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən əldə edilən i-ci növ k/t məhsulunun qiyməti;
(PSE)	İstehsalçıların dəstəklənməsi	Özünə iki komponenti daxil edir: birbaşa və dolaylı dəstək	Həm istehlakçılardan, həm də vergi ödəyicilərindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına bütün transferləri xarakterizə edir	$PSE = MPS + \sum_{j=1}^l S_j$	P_i^b — i-ci növ k/t məhsulunun sərhəd qiyməti
(PSE, %)	İstehsalçıların dəstəklənməsi	Beynəlxalq müqayisələr və dinamika təhlili üçün istifadə olunur	PSE (%) göstəricisi nə qədər böyükdürsə, istehsalçıların daha böyük hissəsi dövlət dəstəyi hesabına formalaşır	$PSE(\%) = \frac{PSE}{\sum_{i=1}^k P_i^p \cdot P_i^b + \sum_{j=1}^l S_j} \cdot 100\%$	Q_i^p — i-ci növ k/t məhsulunun istehsal həcmidir

(NPCp)	İstehsalçıların nominal müdafiə əmsali	Dövlət tənzimlənməsinin kənd təsərrüfatı məhsuluna təsirinin müəyyən kəmiyyət effektini xarakterizə edir və istehsalçı qiymətləri ilə sərhəd qiymətlərinin nisbətinə bərabər olur	NPCp 1-dən böyük olduqda, yerli istehsalçıların qiymətləri dünya qiymətlərindən yuxarı olur. NPCp 1-dən kiçik olduqda isə qiymət mexanizmi vasitəsilə istehsalçılar vergiə cəlb olunurlar	$NPC_p = \frac{P_i^p + S_t}{P_i^b}$	Sj – k/t istehsalçılarına j-cu növ dövlət subsidiyası
(NACp)	İstehsalçılara nöminal yardım əmsali	Həm məhsul həcmi ilə əlaqədar dövlət ödənişlərini, həm də istehsalçılara aid digər ödənişləri daxil edir	NACp>1 olduqda yerli istehsalçılar bütün büdcə transferlərinin nəzərə alınması ilə sərbəst ticarət halı ilə müqayisədə daha çox gəlir əldə edirlər. NACp<1 olduqda istehsalçılar öz məhsullarına görə dünya qiymətləri ilə reallaşdırma halı ilə müqayisədə daha aşağı gəlir əldə edirlər.	$NAC_p = \frac{\sum_{i=1}^k p_i^p \cdot p_i^b + \sum_{j=1}^l S_j}{\sum_{i=1}^k p_i^p \cdot p_i^b}$	

Cədvəl 2

Aqrar sektorun məcmu dəstəklənməsinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Göstərici	Adı	Tərkibi	Mahiyyəti	Hesablama metodikası	Simvollar
(GSSE)	Ümumi xidmətlərin dəstəklənməsi göstəriciləri	Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi ilə əlaqədar meydana çıxan kənd təsərrüfatı xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi üzrə məcmu dövlət transferlərinin illik dəyərinin mütləq qiymətlərlə ifadəsi	Kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqatların, müayinə xidmətlərinin, infrastruktur, marketing və məhsulların irəlilədirilməsinin maliyyələşdirilməsinin ümumi həcmi	$GSSE = S_{RD} + S_{AS} + S_{IS} + S_I + S_{MP} + S_{PS} + S_M$	S_{RD} – tədqiqatlar üzrə DP S_{AS} - aqrar təhsil üzrə DP S_{IS} – müayinələr üzrə DP S_I – infrastrukturun dəstəklənməsi üzrə DP S_{MP} – məhsulların marketingi və irəlilədirilməsi üzrə DP S_{PS} – dövlət qurumlarının saxlanması S_M – digər ümumi xidmətlərin maliyyələşdirilməsi

(GSSE, %)	Ümumi xidmətlərin dəstəklənməsi göstəriciləri, %	Kənd təsərrüfatına məcmu dövlət dəstəyində dövlət transferlərinin xüsusi çəkisi kimi müəyyən olunur	Kənd təsərrüfatına məcmu dəstəkdə ümumi xidmətlərin dəstəklənməsi üzrə xərcləri daxil edir	$GSSE(\%) = \frac{GSSE}{TSE} \cdot 100\%$	Sj- kt istehsalçılarına j-cu növ dövlət subsidiyaları; TRn – istehlakçılara n-ci növ transferlər
(TSE)	Məcmu dəstək göstəricisi	Vergi ödəyicilərindən və istehlakçılardan məcmu transferlərin illik dəyəri	Məcmu dəstəkdə ilk üç tərkib hissəsinin payı nə qədər böyükdürsə, k/t-da qiymətmələgəlməyə dövlət müdaxiləsi bir o qədər yüksəkdir	$TSE = PSE + \sum_{j=1}^l S_j + \sum_{n=1}^m TR_n + GSSE$	GDP – ÜDM; Q_i^s - istehsalçı tənzimləmənin qiyməti tətbiq edə bildiyi i-ci növ k/t məhsulunun istehsal həcmi
(TSE, %)	Məcmu dəstək göstəricisi, %	ÜDM-da məcmu transferlərin xüsusi çəkisi	ÜDM-un k/t-nın dəstəklənməsinə sərf edilən hissəsini daxil edir	$TSE(\%) = \frac{TSE}{GDP} 100\%$	
(BSE, %)	Büdcə dəstəyi göstəricisi, %	Büdcə xərclərinin ümumi həcmində k/t-nın dəstəklənməsi üzrə proqramların xüsusi çəkisi kimi hesablanır	Kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi üzrə büdcə vəsaitlərini daxil edir	$BSE(\%) = \frac{\sum_{j=1}^l S_j + GSSE}{BS}$	

(AMS)	Dəstəyin məcmu ölçüsü	PSE göstəricisinə yaxındır, ancaq yalnız o göstəriciləri əhatə edir	ÜTT təcrübəsində kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinin əsas nəzarət indikatoru kimi istifadə olunur	$AMS_i = (P_i^a - P_i^r) \cdot Q_i^s + \sum_{i=k}^f S_i$	P_i^a - i-ci növ k/t məhsulunun qiyməti P_i^r - i-ci növ k/t məhsulunun referent qiyməti Q_i^s - i-ci növ k/t məhsulunun istehsalı ilə bağlı subsidiyalar
-------	-----------------------	---	--	--	---

Onların hesablanması üçün istehsalçılardan əldə edilən daxili qiymətlər dünya qiymətləri ilə müqayisə olunur, bu qiymətlər milli valyutaya konvertasiya olunduqdan sonra referent qiymətlər adlandırılır. Daxili və referent qiymətlər arasında müsbət fərq yerli istehsalçının dəstəkləndiyindən xəbər verir, mənfi fərq isə onun vergiyə cəlb olunmasını ifadə edir. Bu göstəricilər mütləq qiymətlərlə (MPS və PSE) nisbi qiymətlərlə (PSE (%)) və ya əmsal şəklində (NPCp – istehsalçıların nominal müdafiə əmsalı və NACp – istehsalçılara nominal yardım əmsalı) müəyyən olunurlar. Əgər MPS göstəricisi daxili və referent qiymətlər arasında fərqlin mövcud olması nəticəsində istehsalçıların mənfəət və zərərlərinin həcmi mütləq qiymətlərlə ifadə edirsə, PSE göstəricisi özünə MPS-dən başqa həmçinin istehlakçılardan və vergi ödəyicilərindən istehsalçılara transferlərin məbləğini də daxil edir. PSE% göstəricisi özünə istehsalçıların mənfəətinin tənzimləmə ilə əlaqədar yaranan hissəsini daxil edir, bu göstərici müvəqqəti və beynəlxalq müqayisələr üçün tətbiq edilir. NPSp və NACp göstəriciləri həm birdən böyük, həm də kiçik ola bilərlər. Birinci halda yerli istehsalçılar dünya qiymətlərindən yuxarı, ikinci halda isə aşağı qiymətlər əldə edirlər.

Cədvəl 3

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi və dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının məcmu xarakteristikası

Göstəricilər qrupu	Göstərici	Müsbət tərəflər	Mənfi tərəflər
Qiymət tənzimləməsi	NPC	Hesablamanın rahatlığı Həm məcmu istehsal, həm də konkret məhsul növü üçün hesablama imkanı	Dövlətin istehsal vasitələri bazarına təsirini nəzərə almır
	EPC	Eyni vaxtda dövlətin k/t məhsullarının reallaşdırılması bazarına və istehsal vasitələri bazarına təsirini nəzərə alır	Spesifik məlumatlar üzrə geniş baza tələb olunur

Birbaşa büdcə dəstəyi	BBD	Regional səviyyə üzrə adaptasiya olunmuşdur	Dəstəyin yalnız istehsal aspektini nəzərə alır
Məcmu	ERA	İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə tətbiqin mümkünlüyü	Beynəlxalq hesablamalarda ümumi qəbul olunmuş metod deyil
	PSE	Aqrar sektora dərin adaptasiya Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tətbiq olunur	Geniş məlumat bazası tələb olunur
	KTDG (k/t-na dəstək göstəricisi)	K/t sektoruna dərinə adaptasiya	Beynəlxalq hesablamalarda ümumi qəbul olunmuş metod deyil

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyinin effektivliyini xarakterizə edən inteqral göstərici PSE-dir. Regional PSE (PSEr) mərkəzi və regional səviyyədə dövlət müdaxiləsi nəticəsində müəyyən regionun bütün istehlakçılardan və vergi ödəyicilərindən əmtəə istehsalçılarına bütün transferləri nəzərə almağa imkan verir. PSEr bazar qiymətlərinin dəstəklənməsinə istiqamətlənmiş məbləğdən və dəstəyin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsalçılara birbaşa büdcə ödənişlərinin cəmindən ibarətdir.

Xüsusilə də əgər PSE göstəricisi müsbətdirsə, onda tənzimləmə tədbirləri nəticəsində istehsalçılar dəstəklənirlər, mənfəətlər artır, vergiyə cəlb olunurlar. Əgər dövlət aqrar siyasətinin məqsədi regional səviyyədə kənd təsərrüfatı istehsalçıların dəstəklənməsidirsə, onda birinci halda dövlət tədbirlərinin effektivliyindən, ikinci halda isə onlar effektivliyindən danışmaq olar.

Yuxarıda təqdim olunan göstəricilərdən əlavə, regional səviyyədə dövlət aqrar siyasətinin əlavə aspektlərini xarakterizə edən başqa əmsalları da hesablamaq olar.

Əgər dövlət dəstəyi r regionunda müəyyən məhsul qruplarının istehsalı ilə bağlıdırsa, onda belə ödənişlər “müəyyən məhsul qruplarının istehsalının dəstəklənməsi” (GCT) göstəricisində öz əksini tapacaqdır. Əgər dəstək bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının dəstəklənməsi ilə bağlıdırsa, onda bu, “bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının dəstəklənməsi” (ACT) göstəricisi ilə ifadə olunacaqdır. Bu göstərici aqrar siyasətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar meydana çıxan və istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının nomenklaturundan asılı olmayan ödənişləri əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. Комарова И.В. Государственная поддержка аграрного сектора России и Украины: сравнительный анализ использования международных показателей // Научный журнал КубГАУ, №55(01), 2010.
2. Хайрулина О.И. Методика оценки эффективности государственной поддержки // Экономические науки // www.file:///C:/Users/Primer/c.200-205.
3. Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. AR Prezidentinin 2016-ci il 16 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

EFFECTIVE METHODS OF STATE SUPPORT FOR AGRARIAN SECTOR

N.I.Agakishiev

SUMMARY

This article presents an analysis of state support for agriculture, including the implementation of budget programs and market price support. Influence of government regulation on the efficiency of agricultural activities is investigated, and it is shown that the support ratings for farmers depend on subsidies or taxation of local producers.

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Н.И.Агакишиев

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются особенности государственной поддержки сельского хозяйства, в том числе реализация бюджетных программ и поддержка рыночных цен. Исследовано влияние мер государственного регулирования на эффективность сельскохозяйственной деятельности и показано, что рейтинги поддержки сельхозпроизводителей зависят от субсидий или налогообложения местных производителей.

Məqalə redaksiyaya 1 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 8 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**DIAGNOSTICS AND ANALYSIS
OF CURRENT STATE OF INFORMATION TECHNOLOGY
IN ENTERPRISES OF AZERBAIJAN**

Sh.A.Masimzadeh

Odlar Yurdu University
13 Koroglu Rahimov St., Baku
e-mail: sehla.mesimzade@mail.ru

Açar sözlər: idarəetmə prosesi, infrastruktur göstəriciləri, ticarət göstəriciləri, informasiya texnologiyaları

Keywords: management process, infrastructure indicators, trade indicators, information technology

Ключевые слова: процесс управления, показатели инфраструктуры, показатели торговли, информационные технологии

The introduction of IT into the management process should be considered by the firm as a way to achieve the desired level of key indicators characterizing its activities.

In recent years, significant changes in Azeri economy have been noticeable. However, there is one limiting factor here - the lack of effectiveness of the management system. The main ways of developing industrial enterprises today are: improving management mechanisms in the direction of improving working conditions and productivity, increasing the competitiveness and quality of products, modernizing production and existing equipment, increasing the flexibility and level of automation of production and management.

The state and dynamics of the development of industrial enterprises in recent years is characterized by an increase in the volume of information circulating in the management system, the expansion of IT and a constant increase in the speed of their processing. The consequence of this is the rapidly changing nature of the external and internal environment of industrial enterprises, the impact of which on the economy of the enterprise is manifested in different directions.

Of the many reasons for this phenomenon, the most important are the following: inaccessibility to management personnel of information on the status and prospects of changing the environment in which the enterprise operates, as well as the absence of an IT management system.

At the same time, in both domestic and foreign literature on these problems, approaches and recommendations on the formation and modeling of an enterprise management system based on IT as indicators of the state of the environment are poorly or unilaterally presented. To date, there are no unified approaches to the study of the structure, content and changes of IT environment, which complicates the process of enterprise management and prevents the selection of the correct guidelines for its development.

Currently, the discussion on all of the above and many other issues is far from complete, and on a number of issues it is in the initial stage. In particular, the problems of

interdependence between IT management at an industrial enterprise and enterprise development management, principles of organizing IT circulation within an enterprise, etc.

In our opinion, to solve these problems, a detailed diagnosis of the current state of information technology indicators should be carried out in the following sequence:

- key indicators of ICT infrastructure;
- the main indicators of the use of ICT in enterprises;
- main indicators of trade in ICT sector products;
- use of computer technology in enterprises;
- use of the Internet in enterprises;
- the use of computer technology depending on the activities of industrial enterprises;
- the number of personnel using computer equipment in industrial enterprises;
- the main indicators of telecommunications and communications.

Next we will analyze the information technology for the above sequence.

The analysis of the main infrastructural indicators of ICT in the republic showed that only for the period from 2011 to 2016 significant changes have occurred in this area (Table 1). So, over this period, the number of Internet users per 100 people increased from 65 to 78; broadband Internet users - from 30 to 72; international Internet channels per capita (Kbit / s) - from 10.1 to 68.0; the proportion of users of mobile communications - from 99.8% to 100.0%; ICT development index - from 5.95 to 6.82, etc.

However, there are a number of indicators of ICT infrastructure for the study period, which have a certain tendency to decrease, among which the following can be noted: average monthly tariffs for a 20-hour use of the Internet - from 1.5 manat to 1.2 manat; monthly average tariffs for 100th use by the Internet - from 7.4 manat to 6.7 manat; the share of tariffs per capita consumer in total national income - from 1.7% to 1.5%, etc.

Table 1

Infrastructure Indicators of ICT

The name of indicators	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016/ 2011, %
The number of Internet users per 100 people, per person	65 30	70	73	75	77	78	120,0
The number of broadband Internet users per 100 people, per person	30	50	55	65	72	72	2 p
Volume of international Internet channels per capita, kbit / s	10,1	22,4	26,9	35,1	54,0	68,0	6,7 p
Percentage of population living in the area covered by mobile communication, %	99,8	99,8	99,8	99,8	99,9	100,0	-
Average tariff for 20 hours of Internet access per month, mantas	1,5	1,4	1,3	1,3	1,3	1,2	80,0
Internet use per cent of the national average monthly per capita tariff, %	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	-
100 minutes per month for mobile communication, manat	7,4	7,1	7,0	6,9	6,9	6,7	90,5

The ratio of the monthly average national income to the tariffs of mobile communication, %	1,7	1,5	1,4	1,4	1,5	1,5	-
Fixed network telephones per 100 people, units	17 16	17	17	17	16	15	88,2
Fixed network phones per 100 people, units		16	16	16	15	15	93,7
Number of mobile phone subscribers per 100 people, subscriber	104	105	105	107	112	106	101,9
ICT Development Index	5,95	6,78	7,31	7,62	7,74	6,82	-

Certain positive changes occurred in the use of ICT in Azeri enterprises (Table 2).

For 2011-2016, there is an increase in the proportion of computer users in the total number of operating enterprises from 56.3% to 65.3%; the proportion of computer users in the total number of employees - from 17.7% to 29.6%; the proportion of Internet users in enterprises - from 10.3% to 21.5%; enterprises with Internet access - from 35.6% to 51.6%; the proportion of enterprises with a VEB page - from 9.0% to 11.9%; the proportion of enterprises that ordered online funds - from 5.4% to 6.2%; the proportion of enterprises that have adopted Internet funds - from 5.0% to 5.3%.

In addition, it should be noted about the positive changes in the system of trade in ICT products (Table 3). So, for 2011-2016. ICT output increased from 1236.4 million manat to 1527.5 million manat; the amount of additional value - from 786.7 million manats to 918.0 million manats, their share at the level of 1.5%; import of CT products - from 262.6 million manats to 371.1 million manats, their share at the level of 2.7%.

A slight decrease is observed in the number of employees in the ICT sector from 18.5 thousand people up to 18.0 thousand people, their share - from 1.3% to 1.2%.

Table 2

The main constituents of the use of ICT in enterprises

The name of indicators	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016-2011 (+;-)
Specific weight of enterprises using computers in all enterprises operating in the country, %	56,3	57,1	57,8	58,6	63,1	65,3	9,0
Percentage of employees using computers on the list of all employees working in enterprises	17,7	18,5	21,6	23,2	28,0	29,6	11,9
Specific weight of enterprises with Internet access in total number of enterprises	35,6	40,9	42,2	45,7	48,0	51,6	16,0
Percentage of employees who use the Internet, compared to the list of all employees working in the businesses	10,3	10,9	14,4	16,5	20,4	21,5	11,2
Share of enterprises with web page (Web Page, Web Site) in operating enterprises, %	9,0	9,2	9,3	10,4	11,9	11,9	2,9

Distribution of the ICT networks used by enterprises, as a result, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
wireless LAN	23,8	22,7	22,3	26,1	24,2	23,8	-
cable based LAN	44,8	47,7	47,6	46,0	48,0	47,8	3,0
internal network (intranet)	29,6	27,9	27,4	22,4	22,2	22,0	7,6
external network	1,8	1,7	1,7	5,5	5,6	6,4	4,6
Distribution of enterprises by type of Internet connection, in percentage to the total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
modem (dial-up)	44,9	27,8	24,4	20,1	23,6	24,8	-20,1
DSL>2Mb/s	20,3	28,1	29,5	35,3	33,4	34,1	9,8
DSL<2Mb/s	15,2	25,3	26,0	24,9	21,8	21,1	5,9
ISDN	3,7	3,2	3,0	2,8	2,5	2,4	-1,3
other fixed connections (delimited line, etc.)	9,8	9,3	10,3	9,3	10,6	8,2	-1,6
Wireless	6,1	6,3	6,8	7,6	8,1	9,4	3,3
Specific weight of enterprises that ordered online, %	5,4	5,9	6,1	6,0	6,0	6,2	0,8
Specific weight of enterprises that received orders through Internet	5,0	5,5	5,6	5,5	5,8	5,2	-

Table 3

Key indicators on the ICT sector and the trade in ICT products

The name of indicators	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016/ 2011, %
Output of products (services) in the ICT sector, million manats	1236,4	1420,2	1528,0	1577,5	1589,2	1527,5	123,5
The value added, created in the ICT sector, million manat	786,7	861,8	949,0	963,3	970,7	918,0	116,7
Value added in the ICT sector (specific weight in GDP, %)	1,5	1,6	1,6	1,6	1,8	1,5	-
Investment in fixed assets by ICT enterprises, million manats	301,4	322,3	192,4	147,2	338,4	198,2	65,7
Imports of ICT products, million manats	262,6	249,2	203,8	214,4	268,6	371,1	141,3
computer and peripheral equipments	73,6	66,5	50,8	74,6	60,0	99,2	134,8
telecommunications equipment	136,3	116,3	112,1	92,5	99,8	160,5	117,7
electronic equipments	23,9	19,7	18,5	19,6	34,0	74,9	3,1 p
other ICT products	28,8	46,7	274	27,7	74,8	36 5	126,7
Specific weight of imported ICT products in value of all kinds of imported goods, %	2,7	3,3	2,4	3,0	2,8	2,7	-

List of ICT workers, thousand people	18,5	19,0	19,3	19,9	20,1	18,0	97,3
The ratio of ICT workers to the list of hired workers in all sectors of the economy, %	1,3	1,4	1,3	1,3	1,3	1,2	-

It should be noted that the use of computers, first of all, depends on the size of the enterprise (Table 4). So, for 2011-2016. the number of enterprises using computers increased from 10221 to 12182, including in enterprises with the number of employees from 1 to 4, respectively - from 1780 to 3087; from 5 to 9 - from 1648 to 1944; from 10 to 49 - from 3847 to 4140; from 50 to 249 - decreased from 2281 to 2237; over 250 - increased - from 665 to 801.

Accordingly, their percentage ratio turned out as follows: from 56.3% to 65.3%; from 28.4% to 35.9%; from 43.6% to 54.6%; from 72.2% to 77.8%; one hundred%; one hundred%.

According to the number of employees using computers in enterprises for the study period, the ratios were as follows: from 1 to 4 employees - from 17.4% to 25.3%; from 5 to 9 - from 16.1% to 16.0%; from 10 to 49 - from 37.6% to 33.7%; from 50 to 249 - from 22.3% to 18.4%; over 250 - from 6.6% to 6.6%.

As for industrial enterprises, where workers use computers, the situation here is as follows (Table 5). In particular, according to 2016, the proportion of workers in industrial enterprises depending on the field of activity, the distribution was: in the industry as a whole - 29.6%; extractive industry - 20.8%; manufacturing industry - 11.1%; energy sector - 20.5%; water and sanitation - 8.1%; construction - 16.7%; trade - 34.5%; catering - 18.3%; transport - 18.8%; information and communication - 55.0%; finance - 86.4%; real estate operations - 13.3%; science and technology - 33.4%; administrative and other services - 16.4%; public administration and defense - 61.1%; education - 35.8%; healthcare - 9.4%; culture and leisure - 11.4%; others - 39.8%.

Table 4

Availability and use of computers in enterprises

The name of indicators	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016/ 2011, %
Number of computers, thousand units	173,6	200,9	226,7	253,6	260,3	261,4	150,6
Number of enterprises using computer, unit	10 221	10 826	11 526	11 899	12 100	12 182	119,2
Having 1-4 employees	1 780	2 414	2 668	2 994	3 064	3 087	173,4
Having 5-9 employees	1 648	1 638	1 799	1 875	1 914	1 944	118,0
Having 10-49 employees	3 847	3 824	3 848	4 075	4 091	4 140	107,6
Having 50-249 employees	2 281	2 285	2 501	2 185	2 222	2 237	98,1
Having 250 and more employees	665	665	710	770	809	804	120,9
Specific weight of enterprises using computers in operating enterprises, %	56,3	57,1	57,8	58,6	63,1	65,3	-
For enterprises with 1-4 employees	28,4	33,5	33,8	33,9	34,3	35,9	-

For enterprises with 5-9 employees	43,6	45,3	51,3	52,3	52,6	54,6	-
For enterprises with 10-49 employees	72,2	73,6	74,7	75,4	76,1	77,8	-
For enterprises with 50-249 employees	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Enterprises with 250 or more employees	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Distribution of enterprises by ICT networks used, in percentage, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
wireless LAN	23,7	22,7	22,3	26,1	24,2	23,8	-
cable based LAN	44,9	47,7	48,6	46,0	48,0	47,8	-
internal network (intranet)	29,6	27,9	27,4	22,4	22,2	22,0	-
external network (extranet)	1,8	1,7	1,7	5,5	5,6	6,4	-
Distribution of computer-based organizations by number of employees, in total, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Having 1-4 employees	17,4	22,3	23,7	25,1	25,2	25,3	-
Having 5-9 employees	16,1	15,1	15,9	15,8	15,8	16,0	-
Having 10-49 employees	37,6	35,4	32,5	34,2	34,0	33,7	-
Having 50-249 employees	22,3	21,1	21,7	18,4	18,4	18,4	-
Having 250 and more employees	6,6	6,1	6,2	6,5	6,6	6,6	-

Table 5

Use of computers in the facilities

The name of indicators	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Number of employees using computers, one thousand people	211,3	252,9	258,8	284,6	292,0	292,8
men, %	48,2	50,4	50,8	51,9	53,1	52,0
women, %	51,8	49,6	49,2	48,1	46,9	48,0
Percentage of employees using computers on the list of all employees working in computers	29,8	31,2	31,9	32,4	35,0	38,0
Ratio of employees using computers to the list of all employees employed in operating enterprises, at 10%	17,7	18,5	21,6	23,2	28,0	29,6
mining industry	14,4	15,5	15,0	17,0	20,3	20,8
processing industry	9,8	10,2	10,3	10,6	10,9	11,1
electricity, gas, steam and air conditioning	13,5	14,9	14,3	16,3	19,7	20,5
water supply, wastewater treatment and waste treatment	3,9	4,3	5,8	6,6	7,3	8,1
construction	9,7	9,8	9,9	12,3	15,1	16,7
trade; repair of cars and motorcycles	20,0	20,3	20,8	21,3	23,3	24,5
accommodation and catering	15,4	15,6	15,9	16,8	17,0	18,2
transport	10,9	11,3	11,5	13,7	17,3	18,8

information and communication	46,7	50,0	50,6	52,6	53,8	55,0
financial and insurance activities	72,5	73,1	82,2	87,4	88,0	86,4
real estate transactions	10,8	11,0	11,2	11,8	12,2	13,3
professional, scientific and technical activities	26,1	27,6	28,1	30,5	32,1	33,4
provision of administrative and support services	10,9	12,7	14,0	14,5	15,0	16,4
public administration and defense; Compulsory social security	46,3	50,6	55,1	59,4	60,7	61,1
education	27,6	29,6	31,2	32,2	34,0	35,8
health and social services	4,7	5,3	6,0	7,0	8,5	9,4
leisure, entertainment and arts activities	5,6	5,7	6,9	9,5	9,9	11,4
provision of services in other areas	37,3	37,5	38,1	38,6	39,3	39,8

According to 2016, the targeted use of the Internet in enterprises was as follows: bank and financial transactions - 21.9%; market research - from 3.7%; information about goods and services - 6.6%; analysis and distribution of emails - 25.9%; information search - 9.2%; provision of customer services - 4.6%; others - 33.5%.

According to 2016 data, the number of industrial enterprises having Internet connections with government bodies, respectively, amounted to: total industry - 7617; mining industry - 117; manufacturing industry - 654; energy sector - 124; water and sanitation - 112; construction - 656; trade - 611; public catering - 114; transport - 316; information and communication - 325; finance - 809; real estate operations - 153; science and technology - 598; administrative and other services - 256; public administration and defense - 1285; education - 456; healthcare - 406; culture and rest - 219; others - 406.

References

1. Azərbaycanca informasiya cəmiyyəti. ARDSK. Bakı, 2017, 163 s.
2. Божк В.П. и др. Информационные технологии в экономике и управлении. М.: ЕАОИ, 2008, 120 с.
3. İsayev A.S. İstehsalın təşkili əsasları. Bakı, Azərneşr, 2009, 151 s.

AZƏRBAYCAN MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ CARİ VƏZİYYƏTİNİN DİAQNOSTİKA VƏ ANALİZİ

Ş.A.Məsimzadə

XÜLASƏ

Məqalədə firmanın idarəetmə prosesində IT-nin tətbiqinin onun fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin istənilən səviyyəsinə çatmağın bir yolu olduğu haqqında bəhs edilir. Sənaye müəssisələrinin inkişafının əsas istiqamətlərinin aşağıdakılar olduğu göstərilmişdir: iş şəraitinin və məhsuldarlığın yaxşılaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehsal və mövcud avadanlığın modernləşdirilməsi, istehsalın və idarəetmənin elastikliyinə və avtomatlaşdırma səviyyəsinin artırılması.

**ДИАГНОСТИКА И АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ
ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
НА ПРЕДПРИЯТИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Ш.А.Масимзаде

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о внедрении ИТ (информационных технологий) в процесс управления фирмой как о способе достижения желаемого уровня ключевых показателей, характеризующих ее деятельность. В качестве основных направлений развития промышленных предприятий представлены: улучшение условий труда и производительности, повышение конкурентоспособности и качества продукции, модернизация производства и существующего оборудования, повышение гибкости и уровня автоматизации производства и управления.

Məqalə redaksiyaya 17 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 21 oktyabr 2019 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 33

BEYNƏLXALQ SOSIAL-İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRMƏDƏ
AZƏRBAYCANIN YERİ

N.X.Cahangirov, T.Ə.Şahmuradova

Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci
Bakı AZ1035, Ramiz Qənbərov küçəsi 61
e-mail: taranashah@mail.ru

Açar sözlər: ÜDM, global rəqabətqabiliyyətlilik indeksi, Doing business indeksi, insan inkişafı indeksi, inkluziv inkişaf indeksi

Key words: GDP, global competitiveness index; Doing business index; human development index; inclusive development index

Ключевые слова: ВВП, индекс глобальной конкурентоспособности, индекс Doing business, индекс человеческого развития, индекс инклюзивного развития

Giriş

İqtisadi integrasiya və qloballaşma şəraitində hər bir ölkə iqtisadiyyatının daha dərinədən öyrənilməsi məsələsi meydana çıxır. Bu zaman təkcə daxili qiymətləndirmə ilə kifayətlənmək olmaz. Bu baxımdan ayrı-ayrı ölkələr üzrə beynəlxalq reyting agentliklərinin qiymətləndirmələri çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini və tərəflərini səciyyələndirən göstəricilər beynəlxalq reyting agentliklərinin və beynəlxalq qurumlarının hesabatlarında, məruzələrində əks olunmuşdur. Hansı ki, bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf mənzərəsi haqqında daha dəqiq məlumatlar əldə etməyə imkan yaradır.

**1. ÜDM və adambaşına düşən milli gəlir göstəricisinə görə
Azərbaycanın mövqeyi**

Cədvəl 1

Ümumi daxili məhsulun həcminə görə ölkələrin və ərazilərin reytingi (2017)

Yer	İqtisadiyyat	ÜDM (mln.dollar)
	Bütün dünya	76671787
1	ABŞ	18153487
2	Çin	11393571
3	Yaponiya	4825207
4	Almaniya	3609439
5	B.Britaniya	2782338
6	Fransa	2605813

7	Hindistan	2220043
8	İtaliya	1914131
9	Braziliya	1835993
10	Kanada	1584301
11	Rusiya	1425703
12	C.Koreya	1414400
13	Avstraliya	1313016
14	İspaniya	1277961
15	Meksika	1152770
16	İndoneziya	888958
17	Türkiyə	888818
18	Hollandiya	788108
19	S.Ərəbistanı	702099
20	İsveçrə	680113

Mənbə: www.gtmarket.ru/ratings/rating-countries.gdp/rating-countries-gdp-info

Dünya Bankının metodologiyası əsasında tərtib edilmiş bu siyahı 217 ölkəni əhatə edir. Azərbaycan siyahıda bir sıra MDB ölkələrini qabaqlayaraq, 82-ci yeri (46455 mln.dollar) tutur. ÜDM-in həcmi haqqında məlumat olmayan ölkələr, məsələn, Kuba, Venesuela, Cibuti, Şimali Koreya, Liviya və s. siyahıya daxil edilməmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, siyahıda ön yerləri ABŞ, Çin, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya və Fransa tutur.

Cədvəl 2

Qlobal iqtisadi artım (faizlə)

Ölkələr \ illər	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Avrozona ölkələri	2	1.8	1.7	1.6
MDB	-2.2	0.4	1.7	2.1
ABŞ	2.6	1.6	2.3	2.5
ÇİN	6.9	6.7	6.6	6.2

Qeyd: cədvəl Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır

Hazırda iqtisadi artım dünyanın əsas iqtisadi güc mərkəzləri olan ABŞ, Avropa, Çin Xalq Respublikası və Yaponiyada müşahidə olunmaqdadır. MDB ölkələri arasında əvvəlki illərlə müqayisədə Azərbaycanda 2018-ci il üzrə iqtisadi artım daha çox proqnozlaşdırılır. Bunu 2018-ci ilin 1-ci rübündən də görmək olar.

Cədvəl 3

MDB ölkələri üzrə adambaşına düşən ÜDM (2017, ABŞ dolları ilə)

Yer	Ölkələr	Həcmi
1	Rusiya	8664,06
2	Qazaxıstan	7418,45
3	Türkmənistan	6818,03
4	Belarus	5237,42
5	Gürcüstan	4192,25
6	Azərbaycan	3782,78
7	Ermənistan	3728,71
8	Ukrayna	2205,67
9	Özbəkistan	1939,86
10	Qırğızıstan	1042,24
11	Tacikistan	643,15

Qeyd: cədvəl müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəldən göründüyü kimi, 2017-ci il üzrə adambaşına düşən ÜDM-in həcminə görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında 6-cı yerdədir. Siyahıda Rusiya, Qazaxstan və Türkmənistan başçılıq edir. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi respublikamızda 3783 dollar təşkil etmişdir. 2017-ci il üzrə dünya ölkələri arasında adambaşına düşən ÜDM-in həcminə görə isə Azərbaycan 187 ölkə arasında 116-cı yeri tutur. Bu göstəriciyə görə siyahıda Lüksemburq, İsveçrə, Norvec, Qətər, ABŞ kimi ölkələr ön sıralarda qərarlaşıb.

Dünya Bankının metodologiyası əsasında hər il ölkələrin adambaşına düşən milli gəlir göstəricisi də hesablanır. Bütün ölkələr və ərazilər bu göstəriciyə görə 3 kateqoriya üzrə təsnifləşdirilir [1]:

1. Adambaşına düşən gəliri yüksək səviyyədə olan ölkələr (12616 dollar və yuxarı).
2. Adambaşına düşən gəliri orta səviyyədə olan ölkələr (1036 dollardan 12615 dollara qədər).
3. Adambaşına düşən gəliri aşağı səviyyədə olan ölkələr (1035 dollar və aşağı).

Bu Dünya Bankının rəsmi analitik təsnifatıdır. Adambaşına düşən ümumi milli gəlirin həcminə görə ölkələrin və ərazilərin reytingində (2017-ci il) Monako, Lixtenşteyn, Normand adaları, Norvec, İsveçrə ön sıraları tutur. Azərbaycan siyahıda 216 ölkə arasında 123-cü yerdədir. Adambaşına düşən milli gəlir 4760 dollar təşkil edir ki, bu da respublikamızın orta gəlirli ölkələr qrupunda qərarlaşdığını göstərir. Bu göstəriciyə görə Rusiya 87-ci, Qazaxıstan 92-ci, Türkmənistan 104-cü, Belarus 112-ci, Türkiyə 82-ci yeri tutur.

Müvafiq olaraq, Dünya Bankının hesabatında əmtəə ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ümumi inkişaf sürətinin cari il üçün 1,8%, növbəti ildə isə daha da artaraq 2,7% həddinə çatacağı proqnozlaşdırılır. Beləliklə, dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əlverişli xarici mühiti formalaşdırır. Belə ki, or-

tamüddətli dövrdə neftin qiyməti ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər qalmaqda davam etsə də, global artım və ticarət meyllərinin güclənməsi bir tərəfdən neftin qiymətinin kəskin azalması ehtimalını istisna edir, digər tərəfdən isə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına şərait yaradır. Pul siyasətinin dünyanın əsas ehtiyat xarici valyuta emitentləri tərəfindən tədricən sərtləşdirilməsi isə Azərbaycan iqtisadiyyatına müəyyən mənfi təsir göstərə bilsə də, bu təsirin reallaşma potensialı daha çox orta və uzunmüddətli perspektivdə və məhdud miqyasda ehtimal olunur [2, s.3].

2. İnkluziv inkişaf indeksinə və insan inkişafı indeksinə görə Azərbaycanın reytingi

1971-ci ildə Almaniyalı professor Klaus Şvabın təşəbbüsü ilə yaradılan Davos İqtisadi Forumunun (1987-ci ildən Dünya İqtisadi Forumu) hər il keçirilməsində məqsəd dünya iqtisadiyyatının perspektivlərini, yəni beynəlxalq iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsini müzakirə və təşkil etməkdir. Əvvəl kiçik bir qrupdan ibarət olan bu təşkilat hazırda nüfuzlu bir təşkilata çevrilmişdir. Təşkilatın mütəxəssisləri tərəfindən dövlətlər potensial inkişaf və rəqabətə davamlılıq indeksi üzrə qiymətləndirilir.

İnkluziv inkişaf indeksi (İDİ) əsasən 4 istiqamət üzrə müəyyənləşdirilir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: əhalinin gəliri, səhiyyə xidmətləri, kasıblıq, dayanıqlılıq. Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun 2018-ci il hesabatında inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında 3-cü yeri tutmuşdur ki, bu da yüksək göstəricidir. 74 ölkə arasında siyahıda əvvəlki yerləri Litva və Macarıstan tutur. Bu nəticənin kökündə isə ölkədə aparılan social-iqtisadi siyasət dayanır. İDİ ölkələr üzrə əsas iqtisadi göstəricilərin cəmindən ibarətdir. Bu yeni global iqtisadi indeks ölkələrin social-iqtisadi inkişafını kompleks şəkildə qiymətləndirir. İDİ hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətini ayrılıqda ÜDM və adambaşına düşən milli gəlir göstəricilərindən daha effektiv təsvir edir. İDİ-nin aşağı olması ÜDM-in artımının social integrasiyaya daha pis ötürüldüyünü göstərir. Həmin ölkələrə Braziliya, İrlandiya, Meksika və s. aiddir.

İnsan inkişafı indeksi (*Human Development Index* - HDI) dünya ölkələrində əhalinin rifahını əks etdirən göstəricidir və 1990-cı ildən başlayaraq BMT-nin inkişaf proqramı tərəfindən nəşr edilir. Qeyd edək ki, 2009-cu ildən etibarən BMT-nin insan inkişafı indeksi hesabatında ölkələr 4 kateqoriyaya bölünür: 1-ci yerdən 47-ci yerədək olan ölkələr insan inkişafının çox yüksək, 48-dən 94-dək yüksək, 95-dən 141-dək orta, 142-dən 187-dək olan ölkələr isə aşağı səviyyədə olduğu ölkələr hesab edilir. BMT-nin 2018-ci il üzrə insan inkişafı retinqində Azərbaycan 189 ölkə arasında 0,757 balla 80-ci yeri tutmuşdur ki, bu da yüksək inkişaf səviyyəsinə uyğundur.

BMT-ilə yanaşı, 2015-ci ildə insan inkişafı indeksi Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən də hesablanmışdır.

Bu və ya digər ölkənin insan inkişafı indeksini müəyyən etmək üçün aşağıdakı 4 əsas qrupda birləşdirilmiş 46 göstərici öyrənilmişdir [3]:

1. Təhsil (ibtidai, orta, ali) və professional hazırlıq;
2. Sağlamlıq, fiziki və psixoloji əlamət;
3. İşə düzəlmə və məşğulluq;
4. İnfrastruktur, hüquq müdafiəsi, social mobillik.

Dünya İqtisadi Forumunun həmin il üçün insan inkişafı indeksi üzrə siyahısında ilk yerlərdə Finlandiya, Norveç, İsveçrə, Kanada, Yaponiya qərarlaşmışdır. Azərbaycan 124

ölkə arasında 63-cü yeri tutmuşdur.

Boston Konsaltinq qrupunun analitikləri (2016-cı il) 163 ölkə iqtisadiyyatının qiymətləndirilməsi əsasında iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ən irəlində olan top onluğu müəyyən etmişlər. Bu reytingin müəyyən edilməsində müəlliflər 10 meyar qiymətləndirmişlər [4]:

- iqtisadi artım (ÜDM-in səviyyəsi);
- iqtisadiyyatın sabitliyi;
- sağlamlıq;
- təhsil;
- ictimai idarəetmə;
- infrastrukturun səviyyəsi (məsələn, yolların inkişafı, internetdən istifadə);
- ətraf mühit;
- əmək bazarında vəziyyət;
- vətəndaş cəmiyyətinin vəziyyəti;
- gəlirlərdə gərginlik.

3. Qlobal rəqabətqabiliyyətlik və Doing business indekslərinə görə Azərbaycanın mövqeyi

Cədvəl 4

Qlobal rəqabətqabiliyyətlik indeksinə görə ölkələrin reytingi (2017-2018)

Yer	Ölkələr	Topladığı bal	2016-2017 hesabatına görə tutduğu yer
1	İsveçrə	5,86	1
2	ABŞ	5,85	3
3	Sinqapur	5.71	2
4	Hollandiya	5.66	4
5	Almaniya	5.65	5
6	Honkonq	5.53	9
7	İsveç	5.52	6
8	Böyük Britaniya	5.51	7
9	Yaponiya	5.49	8
10	Finlandiya	5.49	10
11	Norveç	5.40	11
12	Danimarka	5.39	12
13	Yeni Zelandiya	5.37	13
14	Kanada	5.35	15
15	Tayvan	5.33	14
16	İsrail	5.31	24
17	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	5.30	16
18	Avstriya	5.25	19
19	Lüksemburq	5.23	20
20	Belçika	5.23	17

Mənbə: The Global Competitiveness Report 2017-2018.
Klaus Schwab, World Economic Forum, p.11

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi, Dünya İqtisadi Forumunun global rəqabətqabiliyyətlik indeksinə görə ölkələrin reytingi həm 2016/2017, həm də 2017/2018-ci illər üzrə müqayisəli şəkildə verilmişdir. Belə ki, ön sıralarda İsveçrə, ABŞ, Singapur, Hollandiya, Almaniya yer almışdır. Azərbaycan siyahıda əvvəlki illə müqayisədə 2 pillə irəliləyərək hətta bəzi böyük iyirmilik ölkələrini də geridə qoyaraq, 35-ci yerə yüksəlmişdir. Keçmiş Sovet məkanı ölkələrindən yalnız Estoniya respublikamızdan irəlində qərarlaşmışdır. Siyahı ümumilikdə 137 ölkəni əhatə edir.

Dünya Bankının “Doing Business” hesabatında Azərbaycanın mövqeyinə nəzər salaq.

Cədvəl 5

“Doing business” hesabatında Azərbaycanın mövqeyi (2017/2018)

	Tutduğu yer	Yığdığı xal 2017/2018	Yığdığı xal 2016/2017	Kənarlaşma
Göstəricilər	57	70,19	67,07	+ 3,12
Müəssisənin geydiyyata	18	94,36	94,34	+ 0,02
Tikintiyə icazə alınması	161	54,90	54,51	+ 0,39
Elektrik təchizatı sisteminə qoşulma	102	67,98	67,95	+ 0,03
Əmlakın qeydiyyatı	21	82,07	82,11	- 0,04
Kreditlərin alınması	122	40,00	40,00	-
İnvestorların müdafiəsi	10	75,00	66,67	+ 8,33
Vergi	35	84,21	84,21	-
Beynəlxalq ticarət	83	73,56	73,56	-
Kontraktların yerinə yetirilməsinin təmini	38	67,51	65,65	+ 1,85
Borcunu ödəyə bilməməyə icazə	47	62,27	41,67	+ 20,63

Mənbə: www.russian.doingbusiness.org/data/exploreconomies/azerbaijan

Dünya Bankının bu hesabatında 190 ölkənin iqtisadiyyatı öyrənilmişdir. Azərbaycan bu hesabatda 8 pillə irəliləyərək 57-ci yerə yüksəlmişdir. Lakin bu göstəriciyə görə respublikamızın mövqeyini heç də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Belə ki, siyahıda əksər MDB ölkələri Azərbaycandan irəlində yer almışdır. Xüsusilə, MDB ölkələri içərisində Gürcüstan hətta ilk onluğa daxil olmuşdur (9-cu yer). Azərbaycanın siyahıda geri düşməsinə səbəb araşdırılan göstəricilərdən bəziləri ilə bağlıdır. Məsələn, konkret olaraq tikintiyə icazənin alınması, kreditlərin verilməsi, elektrik təchizatı sisteminə qoşulma, beynəlxalq ticarət göstəriciləri üzrə mövqelərimiz yaxşılaşarsa respublikamız siyahıda xeyli irəliləyə bilər. Elə belə də oldu.

Dünya Bankının 2018/2019 “Doing business” hesabatında Azərbaycan 32 pillə irəliləyərək, 190 ölkə arasında 25-ci yeri tutmuşdur. MDB ölkələri arasında isə bu göstəriciyə görə liderlik edir. Bu bir il ərzində ölkəmizin bu göstəriciyə görə mövqeyinin xeyli yaxşılaşdırılmasından xəbər verir.

“Doing business” indeksinə görə (2017-2018-ci illər) siyahıda ilk yerləri Yeni Zelandiya, Singapur, Danimarka, Koreya Respublikası, Honkonq tutur.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əlverişli coğrafi-iqtisadi mövqeyi, onun Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzində yerləşməsi, həmçinin iri beynəlxalq iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasında fəal iştirakı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təkan verən amillərdir.

Hesab edirik ki, son illər ölkəmizdə aparılan uğurlu iqtisadi islahatlar, o cümlədən: strateji yol xəritələrinin icrası, qeyri neft sektorunun inkişafı, ixracın stimullaşdırılması, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi, Abad xidmətin yaradılması və s. respublikamızın beynəlxalq sosial-iqtisadi qiymətləndirmələrdə mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Hazırda Azərbaycanın mövcud sosial-iqtisadi potensialı məhz bu nəticəyə gəlməyə əsas verir. Beləliklə, ardıcıl olaraq sənaye parklarının, aqroparklarının və sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyəti respublikamızda iqtisadi artıma nail olunmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. www.gtmarket.ru/ratings/rating-countries.gdp/rating-countries-gdp-info
2. Azərbaycan Respublikasının 2018-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin təqdimatı. Bakı, 2017, 62 səh.
3. www.tectitam.com/iz-zhizni/10-luchshihstran-pourovnyu-ekonomicheskogo-razvitiya.
4. The Global Competitiveness Report. 2017-2018. Klaus Schwab, World Economic Forum, p.11
5. www.russian.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/azerbaijan

AZERBAIJAN'S PLACE IN INTERNATIONAL SOCIO-ECONOMIC RATINGS

N.H.Jahangirov, T.A.Shahmuradova

SUMMARY

This paper studies the position of Azerbaijan in various international ratings based on GDP per capita, national income per capita, inclusive development index and human development index. The current position of the country in terms of global competitiveness index and Doing Business index is also analyzed. A Top 20 list of countries with regard to global competitiveness index is included.

МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНЫХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕЙТИНГАХ

Н.Х.Джахангиров, Т.А.Шахмурадова

РЕЗЮМЕ

В статье изучается позиция Азербайджана по разным международным социально-экономическим рейтингам, в том числе по ВВП на душу населения, национального дохода на душу населения, по индексу инклюзивного развития и ин-

дексу человеческого развития. Кроме того, анализируется текущее состояние страны по индексу глобальной конкурентоспособности и индексу “Doing Business”. Представлен список стран, вошедших в двадцатку лучших по индексу глобальной конкурентоспособности.

Məqalə redaksiyaya 21 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 22 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**РОЛЬ НЕФТЯНОГО ФАКТОРА
В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

А.А.Алиев

Азербайджанский Университет Языков

Баку, ул. Р.Бейбутова 2

e-mail: abbas.aliev.2016@mail.ru

Açar sözlər: neft, karbohidrogen ehtiyatları, boru kəməri diplomatiyası, enerji təhlükəsizliyi sistemi

Keywords: oil, hydrocarbon resources, pipeline diplomacy, energy security system

Ключевые слова: нефть, углеводородные ресурсы, трубопроводная дипломатия, система энергетической безопасности

Введение

Современная наука международных отношений определяет сферу энергетики и её базовую основу – углеводородные ресурсы, объёмы которых выступают ключевым фактором демонстрации силы государства, его места на мировых энергетических рынках, возможностей влияния на формирование глобального порядка мирового хозяйства. Отмеченные обстоятельства с полным правом можно отнести к экономике Азербайджанской Республики, её составляющей – энергетической сферы.

Президент Азербайджана Ильхам Алиев в своей речи на встрече министров иностранных дел в рамках Консультативного совета по Южному газовому коридору (Баку, февраль 2015 г.) заявил: «Сегодня энергетическую безопасность нельзя рассматривать в отдельности от национальной безопасности любой страны. Энергоресурсы не только могут стать источником процветания, прогнозирования и стабильности, порой они превращаются в источник конкуренции и вражды» (6).

По нашему мнению, реалии сегодняшнего дня делают энергетическую безопасность значимым фактором глобализации и устойчивого развития экономики в современном мире. Её можно считать основой для обеспечения таких видов национальной безопасности, как военная, продовольственная, экологическая. В тоже время, энергетическая безопасность всем своим содержанием выходит за рамки национальной, и её можно считать одной из составляющих всего комплекса системы безопасности.

Основу мировой энергетики на сегодняшний день по-прежнему составляют такие ископаемые виды топлива, как нефть, уголь и газ. В мировом энергетическом балансе на долю нефти приходится 34%, угля - 30%, газа - 24%, гидроэнергии - 6%, атомной энергии - 5%, возобновляемые источники энергии (ВИЭ) - 1% (1, с.5). Нефть очень важна для процветания нации, так как она дает энергию для развития транспортной системы, промышленности и обороноспособности страны.

По последним прогнозам Международного Энергетического Агентства (МЭА), до 2050 года в мировом потреблении первичных энергетических ресурсов

ожидается следующее перераспределение. Газ как топливо будет использоваться на 60%, использование угля останется на прежнем уровне, а использование нефти в качестве топлива уменьшится до 40% (23).

От себя добавим, что запасы газа, его энергоёмкость и экологическая составляющая выводит его на первое место в мировом потреблении углеводородных ресурсов. В целом объёмы энергетических ресурсов определяют динамику и структуру экономического развития, как отдельных стран, регионов и мирового сообщества в целом.

Отмеченные выше обстоятельства актуализируют необходимость всестороннего исследования определяющей роли углеводородных ресурсов, динамики становления и развития системы энергетической безопасности Азербайджанской республики. После обретения независимости в октябре 1991 года Азербайджанская Республика, как страна, обладающая богатейшими углеводородными ресурсами, встала на путь интеграции своего богатого энергетического потенциала в европейское и мировое хозяйство и, превращение его в важнейший фактор энергетической и национальной безопасности.

Российский политолог И.А.Чихарев, говоря об определяющей роли углеводородных ресурсов в современных международных отношениях отмечает, что «основу экономического и политического жизнеобеспечения формируют природные ресурсы, без которых невозможно никакое социальное, интеллектуальное и информационное воспроизводство. Именно природные ресурсы имеют сегодня особый статус из-за обострения энергетической проблематики» (19, с.7).

В 2016 году ведущая британская транснациональная корпорация (ТНК) BP издало сборник статистических данных - «Statistical Review», в котором были представлены сведения о доказанных запасах нефти и газа прикаспийских стран. Они выглядели следующим образом: Азербайджан – 7 млрд. т. / 1,1 трлн. м3, Казахстан – 3,9 млрд. т. / 0,9 трлн. м3, Туркменистан – 0,1 млрд. т. / 17,5 трлн. м3, Иран – 21,7 млрд. т. / 34 трлн. м3, Россия – 14 млрд. т. / 32,3 трлн. м3 (26).

Из приведённых выше статистических данных, можно сделать вывод, что углеводородный потенциал Азербайджана значительно уступает потенциалу некоторых прикаспийских стран.

В тоже время, именно Азербайджан, расположенный на стыке Европы и Азии и, в силу своего этого уникального геополитического положения, а также с учетом роста объёма иностранных инвестиций со стороны крупных ТНК, стал одним из альтернативных регионов, через который были налажены поставки углеводородных ресурсов Каспийского моря в Европу, в обход России.

Углеводородные запасы Каспийского моря имеют геополитическую значимость для Азербайджана и Европейского Союза, мирового сообщества в целом.

Масштабный геополитический характер армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта серьёзно обострил политическую ситуацию в Азербайджане и это не могло не отразиться на развитии ведущих отраслей и, в первую очередь в нефтегазовой и энергетической сферах во многом обеспечивающих темпы экономического развития страны. Произошло сокращение объёмов добычи нефти с 12,5 млн. тонн в 1990-м году, до 9,1 миллионов тонн в 1996 году. Если доля Азербайджа-

на в мировой добыче нефти в 1991 г. составляла 0,4%, то к 1996 г. она снизилась до 0,3% (10, с.89).

Рост мирового спроса на углеводородные ресурсы в середине 90-х годов XX века, создал условия выхода Азербайджана на ключевые позиции в Каспийском регионе. Освоение углеводородных запасов Каспия предполагало в первую очередь мощный приток иностранных инвестиций. Этому во многом способствовал принятый в 1992 году Закон Азербайджанской Республики «О защите иностранных инвестиций», который создавал благоприятные условия для масштабной инвестиционной деятельности крупнейших нефтегазовых ТНК в деле освоения богатейших углеводородных ресурсов Каспийского моря (12, с.20).

В начале 90-х годов XX века г. в акватории азербайджанского сектора Каспийского моря были открыты крупные месторождения углеводородного сырья на глубине от 80 до 350 м. и с извлекаемыми запасами нефти в объеме около 800 млн. тонн и природного газа в объеме около 300 млрд. куб. м. (5, с.139).

Среди вновь открытых нефтяных месторождений наиболее объёмным по своим запасам было месторождение «Азери-Чыраг-Гюнешли» запасы которого колебались от 540-700 млн. тонн (21).

Для успешного освоения месторождения «Азери-Чыраг-Гюнешли» руководством Азербайджана был создан международный консорциум «АМОКО», в который вошли "Юнокал", альянс «Бритиш петролеум»/«Статойл», «Макдермотт» и «Ремко» (15, с.8).

Деятельность международного консорциума «АМОКО» была сведена на нет в результате некомпетентного руководства нового руководства республики - в лице НФА во главе с А.Эльчибеем. На переговорах с руководством международного консорциума проекты представленные функционерами НФА в большинстве своём были необоснованными, страдали серьёзными недоработками и их реализация могла нанести большой ущерб доли прибыли Азербайджана в освоении природных ресурсов Каспийского моря.

По этому поводу азербайджанский политолог Э.Полухов пишет что «слабый уровень подготовки азербайджанских специалистов, работающих над подготовкой контракта, в вопросах экономического анализа стал серьёзным препятствием к тому, что контракт между «АМОКО» и правительством НФА не был подписан» (15, с.9).

Общественно-политическая ситуация в республике стабилизировалась после того как к руководству Азербайджаном в июне 1993 года возвратился Гейдар Алиев. Именно с его именем были связаны глобальные реформы в области государственного и военного строительства и определена долгосрочная стратегия экономического развития и, в первую очередь, нефтяного и газового сектора как основы устойчивого развития страны.

Для реализации нефтяной стратегии были возобновлены переговоры с консорциумом «АМОКО». На этих переговорах новое руководство Азербайджана заявило о том, что у Азербайджанской Республики есть своё видение и интересы в деле освоения углеводородных ресурсов Каспия и, в то же время, оно готово признать заинтересованность консорциума и его интересы в деле освоения запасов нефти и газа Каспия.

Логическим завершением проведённых переговоров стало подписание 20 сентября 1994 года документа под названием «Контракт века» (договор об освоении

нефтяных месторождений Каспийского моря сроком на 30 лет).

Выступая на церемонии его подписания президент Азербайджана Гейдар Алиев заявил, что «подписанием контракта мы устанавливаем связи между Азербайджанской Республикой и развитыми странами мира, с их крупнейшими компаниями, создаем основу для вхождения экономики Азербайджана в мировую экономику, свободную рыночную экономику» (17).

Исходя из приоритетов обеспечения энергетической безопасности и, в целях защиты вложений инвесторов и операторов «Контракта века» от возможных односторонних действий правительства или других государственных органов, между инвесторами и правительством Азербайджана были подписаны правительственные гарантии неотъемлемой частью которых стало соглашение долевого раздела добычи (СДРД). В рамках СДРД, в 1995-2013 гг. в нефтегазовый сектор Азербайджана были вложены инвестиции в размере почти 51,6 млрд.долл. (14, с.119).

Членами международного консорциума, по освоению месторождения «Азери-Чираг-Гюнешли», стали: ГНКАР (Азербайджан), доля которой составляла 20 %, «British Petroleum» (Великобритания) – 17,127, «Амосо» (США) – 17,01, «Lukoil» (Россия) – 10, «Pennzoil» (США) – 9,82, «Unocal» (США) – 9,52, «Statoil» (Норвегия) – 8,563, «Mc Dermott International» (США) – 2,45, «Ramco» (Великобритания [Шотландия]) – 2,08, «ТРАО» (Турция) – 1,75, «Delta-Nimir» (Саудовская Аравия) – 1,68%. (11, с.46) В последствии к контракту присоединились компании: «Иточу» (Япония), «Эксон» и «Амерада/Хесс» (США). Для реализации данного проекта была создана Азербайджанская международная операционная компания (АМОК).

Так была заложена основа новой нефтяной стратегии Азербайджана, а ее реализация непосредственно связана с деятельностью общенационального лидера Азербайджана, президента Гейдара Алиева.

С момента своего создания в 1992 году Государственная Нефтяная Компания Азербайджанской Республики (ГНКАР) (далее «SOCAR») играет важную роль в деле освоения богатейших запасов углеводородных ресурсов Каспийского моря.

Деятельность ГНКАР охватывала разведку нефтяных месторождений на море и на суше, подготовке, использовании, транспортировке нефти, газа, переработки, продажи, стабильного спроса потребителей на соответствующие энергоносители, отвечающие требованиям национальной и энергетической безопасности. По оценкам ведущих рейтинговых агентств, к 2009 году ГНКАР вошла в число 50 крупнейших мировых нефтяных компаний.

По утверждению главы SOCAR Р.Абдуллаева, в наши дни национальная кампания «имеет все шансы в средне- и долгосрочной перспективе добиться конкурентных преимуществ и получить от национальных регуляторов как минимум не дискриминационные условия участия в конкурсах по приобретению инфраструктурных, нефтеперерабатывающих и розничных активов в Восточной и Центральной Европе» (24).

В настоящее время деятельность SOCAR носит многосторонний и многопрофильный характер. SOCAR успешно представляет Азербайджанское государство в СДРД, подписанных с 25 компаниями 15 стран мира (14, с.120).

В целом с 1994 - 2001 гг. SOCAR подписала более двадцати соглашений с 35-ю иностранными нефтяными компаниями о разведке и добычи нефти в Азербайджанском секторе Каспийского моря. Для реализации этих проектов было привлечено около 400 фирм, а объем иностранных инвестиций по договорным обязательствам составлял 60 млрд. долларов (13, с.98).

Доля прибыли американских и британских нефтяных кампаний, вложивших в разработку запасов нефтяного месторождения «Азери-Чираг-Гюнешли», составила 39.8% и 19.2%, соответственно (5, с.258).

Масштабная деятельность ТНК во многом оказывала позитивное влияние на развитие энергетического сектора и формирование системы энергетической безопасности и энергетической дипломатии всех прикаспийских государств и, в том числе, Азербайджана. Геополитическим амбициям ТНК в тоже время противодействовала система государственного и международного регулирования использования углеводородных ресурсов и капиталовложений, которая включала в себя комплекс нормативно-правовых документов, актов и законов Азербайджанской республики.

После возвращения к власти Г.Алиева (июнь 1993 г.) в Азербайджане начался новый этап практической реализации энергетической политики, целью которой было объявлено достижение обеспечения собственной энергетической безопасности, удовлетворение потребностей населения республики в энергоресурсах за счет наращивания углеводородных запасов, увеличения объемов добычи нефти и газа. К примеру, если в 1997 году в стране было добыто 9 млн. тонн нефти, то в 2005 году было добыто 22,2 млн. тонн, а в 2006 году – 32,3 млн. тонн, в 2007 году – 42,6 млн. тонн. (14, с.110)

Отмеченный факт позволяет нам говорить о том, что Азербайджан в начале XXI века стал одним из лидеров в мировой добычи нефти. В тоже время республика столкнулась с трудностями транспортировки нефти с места добычи до её поставки на европейские и мировые энергетические рынки. Выход из создавшейся ситуации, руководство республики видело в ускоренном развитии системы нефтепроводов, которая в силу своей экспортной направленности должна была играть роль одного из политических факторов, определяющих характер отношений между Азербайджаном и странами Европейского Союза больше всего заинтересованных в поставках азербайджанской нефти на их энергетические рынки.

На повестку дня встал вопрос выбора логистики маршрутов и способов и доставки азербайджанской нефти на мировые рынки через систему уже действующих нефтепроводов. Диверсификация экспортных маршрутов была определена главным направлением нефтяной стратегии Азербайджанской республики.

Транспортировка ранней азербайджанской нефти, добытой по условиям «Контракта века» на европейские и мировые рынки в первоначально была осуществлена посредством нефтепровода Баку – Новороссийск, протяжённость которого составляла 1535 км. (из них 235 км. проходили по территории Азербайджана).

Другим направлением транспортировки азербайджанской нефти на мировые рынки стал нефтепровод Баку-Супса. Нефтепровод был построен в рамках контракта на разработку месторождения Азери-Чираг-Гюнешли и введен в эксплуатацию в

апреле 1999 года. Пропускная способность нефтепровод Баку-Супса - 7,2 млн. тонн, а протяженность нефтепровода 926 км. Что касается азербайджанского участка, то его длина составила 444,3 км. (22)

В ноябре 1999 года добыча нефти на месторождении Азери - Чираг - Гюнешли составила 1.4 млн. т. нефти. Доля нефти и нефтепродуктов в общем объеме экспорта страны выросла до 68,9% (18, с.174).

Увеличение объемов добытой нефти с месторождения Азери-Чираг-Гюнешли активизировало вопрос строительстве основного нефтепровода, который позволил бы беспрепятственную транспортировку добытой нефти на европейский энергетический рынок и укрепления его безопасности.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев во главу нефтяной стратегии республики выдвинул линию транспортировки «большой» азербайджанской нефти на европейские и мировые рынки посредством нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД), который должен был пройти через территорию трёх стран (Азербайджан, Грузия и Турция) (2, с.55).

Основной экспортный нефтепровод должен был стать альтернативой российскому нефтепроводу Баку-Новороссийск и гарантом политической экономической в том числе и энергетической безопасности стран вовлечённых в проекте строительства БТД.

Отмеченное обстоятельство вскоре стало реальностью. В ноябре 1999 года на Стамбульском Саммите ОБСЕ Президентами Азербайджана, Грузии и Турции был подписан Договор о транспортировке сырой нефти через территории Азербайджана, Грузии и Турции посредством Основного экспортного трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан. Одновременно с этим президенты Азербайджана, Грузии, Турции, Казахстана и США приняли Стамбульскую декларацию о поддержке данного проекта (9, с.942). Протяженность нефтепровода должна была составить 1767 км, из них 443 км. должно было быть проложено по территории Азербайджане, 248 км. по территории Грузии, 1076 км – по территории Турции. Общая стоимость проекта оценивалась в \$4 миллиардов долларов США (3, с.288).

Строительство нефтепровода началось в 2002 году и было завершено в июле 2006 года. Выступая на церемонии завершения строительства основного экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, президент Азербайджана Ильхам Алиев заявил, что ввод в строй экспортного нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан, является историческим событием мирового значения. «С одной стороны, это принесет нам большую экономическую прибыль, а с другой – огромный политический капитал, – отметил И.Алиев. – С Азербайджаном считаются, с Азербайджаном советуются. Наши позиции в мире и Европе укрепляются» (4, с.54).

К сентябрю 2014 г. на европейский энергетический рынок было экспортировано 357 млн. тонн нефти, в том числе 255 млн. тонн нефти по трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан, 69 млн. тонн по трубопроводу Баку-Супса, 11,3 млн. тонн нефти по трубопроводу Баку-Новороссийск и 20,4 млн. тонн нефти по железной дороге (25).

С момента ввода летом 2006 года в действие экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, руководство Азербайджана заявило о том, что оно готово стать надёжным поставщиком своих углеводородных ресурсов в страны ЕС.

Вскоре был налажен прямой диалог Европейской комиссии с руководством Азербайджана и его результатом стало подписание в ноябре 2006 года в Брюсселе «Меморандума о взаимопонимании в энергетической сфере между Азербайджаном и Евросоюзом». Выступая на церемонии подписания меморандума, президент Азербайджана И.Алиев заявил: ««Азербайджан станет первой страной, поставляющей нефть и газ из Каспийского региона на европейский рынок» (7).

Стратегическое партнерство Европейского Союза с Азербайджаном в энергетической сфере стало не только решающим фактором и составной частью международного сотрудничества по обеспечению энергетической безопасности Европы, а также важным стимулом привлечения крупных инвестиций в освоение энергетических ресурсов в Каспийский регион.

В рамках реализации нефтяной, и её составляющей, энергетической стратегии Азербайджан к 2010 году заключил около 30 соглашений с 41 компанией из 19 стран мира (16, с.29). Была создана система многовариантных трубопроводных транспортных инфраструктур, обеспечивающих транспортировку совместно добываемой нефти и газа на европейский энергетический рынок.

В феврале 2011 г. Европейский Союз разработал и принял документ «Энергетика 2020», положения, которого предусматривали меры по диверсификации поставок энергоносителей с целью снижения зависимости от России (27).

Руководством Европейского Союза так же были внесены значительные коррективы в энергетическую стратегию в отношении обладающих значительными углеводородными прикаспийских государств, и в первую очередь Азербайджана. Таким образом, актуализировалась одна их составляющих основ энергетической безопасности - бесперебойные сбалансированные поставки углеводородных ресурсов Азербайджана на внутренний энергетический рынок стран Европейского Союза (20).

На пересмотр Европейским Союзом своей энергетической политики отреагировало руководство Азербайджанской республики. Президент Фонда Гейдара Алиева Мехрибан Алиева в своём выступлении на проходившей в 2011 году в Париже международной конференции на тему «Азербайджан: стратегический партнер для энергетической безопасности Европы» заявила, что «наш подход к вопросу энергетической безопасности состоит в том, что энергоресурсы должны не разъединять, а соединять страны и народы. Энергоресурсы должны служить не конкуренции или столкновениям, а региональному и международному сотрудничеству. Интересы поставщиков, стран-транзитеров и потребителей должны совпадать и, прежде всего, вести к прогнозированию и взаимной выгоде. Как и в снабжении, так в транзите мы являемся надежной страной» (8).

В целом, реализация масштабных нефтяных проектов на транснациональном и региональном уровнях, экспорт нефти на европейские рынки заложили основу совершенствования и развития энергетического комплекса, стали гарантом стабильности системы энергетической безопасности как Азербайджанской республики, так и стран Европейского Союза.

За счёт богатейших углеводородных ресурсов Каспийского моря было сформировано и обеспечено стабильное функционирование системы энергетической безопасности путём экспорта масштабных объёмов нефти посредством действующих

нефтепроводов на рынки Европейского Союза.

Значительные запасы нефти создали условия для устойчивого динамичного развития топливно-энергетический комплекса Азербайджана на основе рационального использования собственных энергоресурсов. Реализация энергетической стратегии позволило Азербайджану обеспечить собственные потребности нефти. Население и экономика республики стало получать нефть и нефтепродукты по доступным ценам, которые стали одним из гарантов обеспечения энергетической безопасности.

Литература

1. Energetika kompleksi 2016 – Bülleten, analitik icmal. Bakı, İqtisadiyat institutu, 2017, 91 s.
2. Əliyev Q. Azərbaycan xarici siyasətində Bakı-Tbilisi-Çeyhan əsas ixrac boru kəmərinin yeri və əhəmiyyəti // Dövlət idarəcliyi (nəzəriyyə və təcrübə), 2003, №3, s. 122-129
3. Алиев М. Значение стратегического трубопровода БТД в реализации нефтяной стратегии Азербайджана / В сб.ст. «Азербайджан на пути экономического роста, Институт экономики Академии Наук АР, Баку, Элм, 2002, с.286-294
4. Алиев И.Г. Из первых уст: Президент Азербайджана об основных вопросах государственного строительства. Баку: CBS Polygraphic Production, 2008, 158 с.
5. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М., «Известия», 2003, 789 с.
6. И.Алиев принял участие во встрече министров в рамках Консультативного совета по Южному газовому коридору в Баку 12 февраля 2015 года. <https://tr.president.az/>
7. Бакинский рабочий, 2006, 9 ноября
8. Выступление Президента Фонда Гейдара Алиева Мехрибан Алиевой 16 сентября 2011 г. на Международной конференции в Париже на тему «Азербайджан: стратегический партнер для энергетической безопасности Европы». [https://heydar-aliyev-foundation.org/.../Parisda - "Azərbaycan: Avropanın-enerji-təhlükəsizliyi](https://heydar-aliyev-foundation.org/.../Parisda-Azərbaycan-Avropanın-enerji-təhlükəsizliyi).
9. Гасанов А.М. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку, «Зардаби ЛТД» ММС, 2103, 1003 с.
10. Гасымлы А.А. Роль геоэкономического (энергетического) фактора в процессе трансформации политического режима в Азербайджане: ретроспективный анализ и современность. // Теоретическая и прикладная экономика. 2013, № 3, с.89. http://e-notabene.ru/etc/article_1014.html
11. Гулиев И. Азербайджан в международном движении капитала: нефтегазовые аспекты // «Мировое и национальное хозяйство». Издание МГИМО, 2013, №2(25), с.44-56 www.mirec.ru/.../azerbajdzhan-v-mezhdunarо-dnom-dvizhenii-kapitala-neftegazovye-...
12. Курбанов Р.А., Акимов А.И. Правовые аспекты инвестирования в топливно-энергетический комплекс Азербайджанской Республики // Политика и общество, 2010, №6, (72), с.19-25
13. Мир-Бабаев М.Ф. Краткая история азербайджанской нефти. Книга вторая. Баку, Изд-во SOCAR, 2012, 112 с.

14. Мурадов А. Нефтяные запасы Азербайджана: состояние и перспективы использования // Центральная Азия и Кавказ, 2003, №4, с.117-128
15. Полухов Э. “Контракт века” (Проблема в исторической ретроспективе) // Кавказские Региональные Исследования, 1997, Т. 2, Вып. 1, с.7-19
[//poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/R02-005.html](http://poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/R02-005.html)
16. Пылин А. Обновление экономической политики в Азербайджане // Мир перемен, 2017, № 1, с.22-31
17. Речь Президента Гейдара Алиева на церемонии подписания в Баку контракта между ГНКР и консорциумом зарубежных нефтяных компаний//lib.aliyevheritage.org/ru/8223457.htm
18. Салимов С.М. Нефтегазовая промышленность – основа стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики. М., МАКСПресс, 2015, 228 с.
19. Чихарев И.А. Проблематика политического пространства и времени в современной политологии и международных отношениях // Политическая наука, 2009, № 1, с. 6-13

Интернет-ресурсы

20. Европейский Союз: факты и комментарии. М.: 2011, Выпуск 63-64: январь-июнь. <http://www.edcaes.ru>
21. Нефть и газ Азербайджана в цифрах. Обзор – Caspian Barrel. caspianbarrel.org/az/2015/11/neft-i-gaz-azerbajdzhana-v-tsifrah-obzo/
22. Нефтяная стратегия Гейдара Алиева // Маршруты транспортировки азербайджанской нефти (Баку-Новороссийск, Баку-Супса). azerbaijan.az. Фонд Гейдара Алиева.
23. Развитие мировой энергетики до 2050 года в прогнозах лауреатов и членов Международного комитета энергетической премии «Глобальная энергия». <http://vygon.consulting/pressroom/conferences/191/>.
24. Ровнаг Абдуллаев: ГНКАР входит в число крупнейших нефтегазовых компаний мира. July 28, 2010. <https://aze.az> › Экономика
25. Суммарный объем добычи нефти с блока Азери-Чираг-Гюнешли составил 357 млн. т. [www.biznesinfo.az/news/economy/ params/ln/ru /article/ 98](http://www.biznesinfo.az/news/economy/params/ln/ru/article/98)
26. BP Statistical Review of World Energy. June 2016. <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>
27. Energy 2020. A strategy for competitive, sustainable and secure energy. [https://eur-lex.europa.eu/.../TXT/? ...CELEX%3A52010DC06](https://eur-lex.europa.eu/.../TXT/?...CELEX%3A52010DC06)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ NEFT FAKTORUNUN ROLU

A.Ə.Əliyev

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyi sisteminin təmin edilməsində neft amilinin rolu, yeri və əhəmiyyəti müzakirə olunur. Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının ümumi balansında neft ehtiyatlarının əhəmiyyəti göstərilir, onların in-

kişaf dinamikası və strategiyası əks olunur. Azərbaycan neftinin neft boru kəmərləri şəbəkəsi və ilk növbədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə genişmiqyaslı tədarükünün Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyi sisteminin sabit və dayanıqlı inkişafının qarantı olduğu vurğulanır.

THE ROLE OF OIL FACTOR IN ENSURING ENERGY SECURITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A.A.Aliev

SUMMARY

This article discusses the role, place and significance of the oil factor in ensuring the energy security system of the Republic of Azerbaijan. It shows the importance of oil reserves in the overall balance of hydrocarbon resources of the Caspian Sea and reveals the dynamics and strategy of their development. It is concluded that the large-scale supply of Azeri oil through the network of oil pipelines, and primarily through the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline, is the guarantor of stable and sustainable development of the energy security system in the Republic of Azerbaijan.

Məqalə redaksiyaya 23 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 29 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

İQTİSADI ARTIMIN MAHİYYƏTİ VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARINA BAXIŞ

N.B.Əkbərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6
e-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com

Açar sözlər: iqtisadi artım, gəlirlilik, istehsal faktorları, qiymət, rəqabətqabiliyyətlilik

Keywords: economic growth, profitability, production factors, price, competitiveness

Ключевые слова: экономический рост, рентабельность, факторы производства, цена, конкурентоспособность

Giriş

İqtisadi münasibətlərin və inkişaf parametrlərinin, sivilizasiyanın elmi-texniki səviyyəsinin yüksəlməsi ilə yeni-yeni keyfiyyət xarakterlərinin yaranması sürətlə intensivləşməkdədir. Buna baxmayaraq, iqtisadiyyatın fundamenti hesab edilən klassik dominantların əhəmiyyəti heç də azalmır. Əksinə, müasir dövrdə iqtisadi inkişafda möhkəmlənən yeni trendlərin adekvat izahı üçün artıq kanonikləşmiş iqtisadi kateqoriyaların mahiyyətinə yenidən baxılmasına zərurət daha da artır.

Məlum olduğu kimi, bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyə artımı istehsalın öz təbii səviyyəsinə görə qısa müddətli artıb-azalması kimi yox, məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində real istehsal həcminin, uzun müddətli dəyişməsi kimi izah edir. Bu halda bir tarazlıq vəziyyətindən digərinə doğru artan istehsalın potensial həcmi tədqiqat obyektinə çevrilir. Real iqtisadi artımın mahiyyəti iqtisadiyyatın potensial ehtiyatlarının məhdudluğu və ictimai tələbin sonsuzluğu kimi əsas ziddiyyətinin yeni səviyyədə həll olunmasındadır. İqtisadiyyatın bu “əbədi” probleminin iki həll yolu var: istehsal gücünün artırılması və ya mövcud güclərdən daha səmərəli istifadə olunması. Aydındır ki, iqtisadi subyektlər həmişə artıma çalışırlar. Lakin real inkişaf heç də həmişə potensial imkanlara müvafiq olmur. Bu fikri təsdiq edəcək nümunələr indi kifayət qədər çoxdur. Belə nümunələrdən biri kimi Alan Qrinспенin “Amerikada kapitalizm: tarix” adlı kitabında ABŞ-da iqtisadi inkişafın müasir xarakteri ilə bağlı şərhlərini göstərmək olar (1).

Bildiyimiz kimi, mahiyyət etibarilə geniş anlamda iqtisadi artımın əsas və inteqral məqsədləri əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və milli təhlükəsizliyin təminatıdır. Təcrübə göstərir ki, bütövlükdə iqtisadi inkişafın sürəti və keyfiyyəti arasında müəyyən ziddiyyət və ya uyumsuzluq vardır. İqtisadi fikrin uzun müddətli təkamül tarixində artım məsələsi müxtəlif prizmalardan çox geniş spektrdə tədqiq olunmuş və müxtəlif elmi nəşrlərdə şərh olunmuşdur. Bu məqalədə “iqtisadi artım” kateqoriyasının mahiyyəti və şərtləndiricilərinin identifikasiyasını əsas götürməklə, funksional və institusional müstəvilərdə nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmış və müasir dövrdə bu anlayışın daha dolğun qavranılması məqsədilə müəllif tövsiyələri verilmişdir.

İqtisadi artımın funksional müstəvidə təzahürünün qiymətləndirilməsi

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi artımın tədqiq və qiymətləndirilməsinə çox geniş və müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bizim də tərəfdarı olduğumuz yanaşmaya əsasən, müvafiq əsas yanaşmaları iki qrupda:- cəmiyyətin tələb və imkanları prizmasından və istehsal faktorlarının istifadəsi səviyyəsindən təsnifləşdirmək mümkündür. İqtisadi artımın cəmiyyətin tələb və imkanları prizmasından fərqləndirilməsi ideyasına əsasən iqtisadi artım, əhali artımının sürəti ilə şərtləndirilir. Belə yanaşmada təbii, zamanətli və faktiki artım tipləri ayrılır. Geniş spektrə malik bu yanaşmada iqtisadi artımın istehlak və imkanlar prizmasından təhlili müəhm yer tutur. Bu istiqamətdə R.Harrodun tədqiqatları daha əhəmiyyətli hesab olunur. İqtisadi artımın əhalinin artımı tendensiyası ilə şərtlənən təbii istehsal kateqoriyasını fərqləndirən Harrod hesab edir ki, əhalinin artım sürətinin xarakteri, təbii iqtisadi artımı formalaşdırılan ilkin parametrdir. Beləki, iqtisadi mahiyyət baxımından aydındır ki, iqtisadi artımın sürəti əhalinin çoxalması sürətindən həmişə üstün olmalıdır. Təbii iqtisadi artım sürətinin ikinci səbəbi - insanların özlərinin maddi-mənəvi tələbatının tam ödənilməsinə cəhdləridir. Çünki, istehlak artan xarakterə malikdir və tələb, istehlak və istehsal arasında güclü korrelyasiya mövcuddur. Bu əlaqənin özünün xarakteri haqqında isə iqtisad elmində iki yanaşma vardır: İstehsalın inkişafının, yeni fəaliyyət növlərinin yaranması və sərvətin yığılmasının yeni tələbi yaratması konsepsiyasına əsaslanan Smit, Rikardo, Marşall, Marks və s. irəli sürdüyü “İstehsalın dominantlığı” nəzəriyyəsi; R.German və N.Seniyorun müəllifi olduğu istehlakın, istehsalın nəticəsi kimi qəbul edən “istehlakın dominantlığı” nəzəriyyəsi. Əlbəttə demək olar ki, hər iki yanaşma mahiyyət etibarı ilə qasıqlı əlaqəlidir: istehsal istehlakı genişləndirir, istehlak isə istehsalı irəli itələyir (3).

İstehlak və imkan baxımından iqtisadi artımın ikinci növü zamanətli artım hesab olunur. Bu elə artım növüdür ki, sahibkarlar belə artımı öz maraqlarına cavab verdiyi üçün dəstəkləyir. Sahibkarlar daha çox gəlir əldə etmək və kapitalını artırmaq üçün “kapitalist təsərrüfatçılığı mənəviyyatına” malik olduqları üçün iqtisadi artıma səbəb ola biləcək hər bir addımı dəstəkləyir və öz fəaliyyətində belə yanaşmanı təsərrüfatçılığın ana xəttinə çevirir.

İqtisadi artımın tələbat və imkanlar baxımından üçüncü növü faktiki iqtisadi artımdır. Bu, təbii və zamanətli artım fonunda real olaraq həyata keçirilən iqtisadi artımdır. İqtisadi artım mahiyyət etibarı ilə daxilən ziddiyətlidir. Belə ki, bir tərəfdən iqtisadi artım əhalinin tələbatını ödəyərək, rifahı yüksəldir, məşğulluğu artırır, kasıblıq səviyyəsinin aşağı düşməsinə təmin edir və s. Digər tərəfdən isə, iqtisadi artımın nəticəsi olaraq, təbii resursların qeyri-səmərəli istifadəsi, ekologiya pisləşməsi, sosial bərabərsizliyin güclənməsi və s. kimi vəziyyətlərin yaranması tezləşir. Beləliklə təbii olaraq iqtisadi artımın sürətlənməsi müəyyən qabaqalayıcı tədbirlərin görülməsini zəruri edir. Yaranmış şəraitdə, dövlət və biznesin sosial məsuliyyətliyi problemi daha da aktuallaşır.

İqtisadi artımın şərh olunan təbii, zamanətli və faktiki növləri kimi təsnifatı ən “qədim” köklərə malikdir. Məsələn, merkantilistlər hesab edirdi ki, İqtisadi artım- “xəşbəxtlik mənbəyidir”, insanların xəşbəxtliyi malik olduğu sərvətlərlə müəyyənləşir, sərvətlərə malik olmaq isə toplanmış daş-qaş və pullarla, tədiyyə balansının müsbət saldusunda ifadə olunur. Pul-sərvətlərə malik olmağın əsas ölçüsüdür. Fiziokratlar hesab edirdi ki, iqtisadi artım kənd təsərrüfatında olan sərvətdir. “Torpaq sərvətin yeganə mənbəyidir və əkinçilik belə sərvətləti dəfələrlə artırır”.

Klassiklər isə iqtisadi artımı əməklə bağlayırlar. Məsələn, Adam Smitin təbirincə, iqtisadi artımın əsas determinantları əmək bölgüsü, istehsal olunmuş məhsulun istehlakının artımı, əhali sayının artımıdır (“istənilən ölkənin çiçəklənməsinin ən mühüm təzahürü əhali artımıdır” (4, s. 67), təbii qiymət və ya azad rəqabətin qiymətidir (5, s.61) və s. J.B.Sey isə iqtisadi artıma “humanistik yanaşma” göstərərək, hesab edirdi ki, artım milli sərvətdir və üç faktorun dəyişməz alyansı hesabına əldə edilir: torpaq yaradılan məhsulun maddi dəyərini verir, əmək belə maddi əsası dəyişir; kapital isə torpaq və əməyin gücünü qat-qat artırır (2, s.32). Eyni zamanda Sey hesab edirdi ki, milli sərvətinin daha bir amili bütün siniflər üçün əlçatan olan bilikdir. Maraqlı orasıdır ki, Sey hesab edirdi ki, bilik xüsusi ilə elə qruplara vacibdir ki, “onların sərvəti halal zəhmətlə qazanılıb, istirahət zamanı əmək vərdisləri istifadə edilir və belə mühütdə insanların dostluq təmasları tez-tez baş verir”. Bu faktorun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkənin sərvətini başa düşən, təhsilli adamların vasitəsi ilə daha tez artırmaq olar. Hətta hökumət ən yaxşı planları hazırlasa belə insanların onları qavramasına yetəcək savadlarının olması vacibdir (5).

İkinci yanaşmada iqtisadi artım tipləri istehsal faktorlarını istifadəsi səviyyəsindən qiymətləndirilir. Faktor yanaşması adlanan bu yanaşmada, intensiv və ekstensiv artım növləri fərqləndirilir. Bəzən bu növləri kəmiyyət və keyfiyyət tipləri adlandırılır. Keyfiyyət növünün tərkib hissəsi kimi çox zaman innovasiyalı iqtisadi artım növü qəbul edilir. Tanınmış Amerikalı iqtisadçı E.Denisonun amerika iqtisadiyyatında əmək məsrəfləri və əmək məhsuldarlığı faktorlarının tədqiqi nəticələri fikrimizcə artımın faktorlardan istifadənin nəticələrindən asılığının sübutu kimi yetərincə əsaslı hesab edilə bilər (9). Onun hesablamalarına əsasən, istehsal artımının üçdə biri, əmək məsrəflərinin artımı, üçdə ikisi isə əməyin məhsuldarlığının artımı hesabına baş verir. Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, əmək məsrəflərinin ölçüləri özü də iki qrup faktorların təsiri ilə formalaşır: əhalinin məşğulluğu ilə şərtlənən ekstensiv çoxalma və əməyin intensivliyi hesabına. Sonuncu məqam, cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşundan, ölkənin inkişaf səviyyəsi və təsərrüfatçılıq tipindən ciddi asılıdır. Bu faktorlar çox əhəmiyyətli və bütövlükdə, dövlətin və onun vətəndaşlarının rifahını müəyyənləşdirən vacib amillərdir. Əmək məhsuldarlığının artmasına təsir edən amillər içərisində elmi-texniki tərəqqi də mühüm xüsusi çəkiyə malikdir. Məsələn, Denisonun hesablamalarına görə, ETT-nin məhsul artımına təsirinin payı 42%, kapital qoyuluşlarının çəkisi isə 27%-dir.

Digər tərəfdən məlum olduğu kimi, iqtisadi artım milli yığım və qənaət norması, iqtisadiyyatın açıqlığı və təhsil potensialı ilə bilavasitə bağlıdır. Gəlirin dövlət institutları vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsi faktoruna gəldikdə isə şərait bir mənalı deyildir. ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi çəkisinin artırılması iqtisadi inkişafa ziddiyyətli, müxtəlif istiqamətli təsirlər edir. Lakin bu göstəricinin yol verilə bilən intervaldan kənara çıxması iqtisadi artımı dayandırır.

Təcrübədən bildiyimiz kimi, klassik anlamda digər amillərin təsirlərini sərf-nəzər etdikdə hesab etmək olar ki, milli iqtisadiyyatda yığım və istehlakın nisbəti ilə bağlı iki inkişaf variantı mümkündür: yığımın həcmi azalarsa, istehlak fondu artar və əksinə. Yəni yığım azalarsa təbii olaraq investisiya həcmi azalır. İstehlak çox azalarsa balans pozular və əgər yığım norması yüksəlsə istehlak səviyyəsi azalar. Yığımın maksimallaşmasına hədəflənmək, təbiidir ki, kapitalın həcmi kəskin artıracaq və istehlak imkanları azalacaq. Burada qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, iqtisadi artım faktorlarının müxtəlif kombinasiyalarına əsaslanan yanaşmada qeyri-iqtisadi, xüsusi ilə koqnitiv və riyazi metod-

ların tətbiqi daha tez-tez rast gəlinir və bu istiqamətdə çox maraqlı nəzəri-təcrübi nəticələr əldə edilmişdir (6). Məsələn, “İnkişaf magistralı” və ya “genişlənən iqtisadiyyat” ideyasının müəllifi Con fon Neymanın çox məhşur teoremi bu baxımdan olduqca önəmlidir. Neyman ideyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “inkişaf magistralı”, balanslı dinamikanı nəzərə almalı və optimal variant olmaqla reallıqda daha ehtimallıdır. Çünki balansın hər iki tərəfə pozulması müqabilində yenidən optimallaşmaya cəhdlər, əslində qeyd olunan magistraldan keçir. Balanslı iqtisadi artımın çatışmazlıqlarını - “qızıl qaydaları” formalaşdıran Felps teoremi izah edir. Bu teoremə görə, iqtisadi artım prosesində həmişə yığma nisbətən, istehlak fonduna önəm vermək gərəkdir. Felps teoreminin mahiyyəti, Keyns nəzəriyyəsinin və neoklassikanın məzmunu ilə səsleşir.

İqtisadi fikir tarixində mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş Keynsin iqtisadi artım nəzəriyyəsinin mahiyyətini, getdikcə genişlənərək iqtisadi artımı təmin edən “məcmu səmərəli tələb” konsepsiyası təşkil edir (7). Başqa sözlə, Keyns, klassik yanaşmanın əksinə olaraq, əsas vurğunu təklif yox, tələb faktorlarına edir. Keyns inqilabi mülahizələrinin təsdiqi kimi, məcmu tələbin tərkib hissələrinin tədqiqi modelini təklif edir. Onun mülahizələrinə görə, məcmu gəlirin istehlak və yığım kimi iki hissəyə ayrılmasının əsasında məlum psixoloji qanun dayanır. Bu qanuna görə gəlirin artması davam etdikcə, insanlarda yığma meyllilik artır və əksinə istehlaka meyllilik azalır. Nəticədə ev təsərrüfatlarında, istehlakın azalması və yığımın artması sayəsində istehsalın azalması, iqtisadi artımın ləngiməsi (“qənaət ziddiyyəti”) baş verir. Keynsin nəticələri belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, ölkələr varlandığıca artan milli gəlirin böyük hissəsi yığma gedir və az hissəsi istehlak olunur. Ona görə də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə multiplikatorun ölçüləri kiçik və iqtisadi artımın sürəti isə dayanıqlıdır. Əgər ölkə kasıbdırsa, onda artan milli gəlirin demək olar ki, hamısı istehlak olunacaq və bu güclü multiplikasiya effekti yaradacaqdır. Yəni, investisiyadakı dəyişiklərin iqtisadiyyata təsirləri daha güclü olacaqdır. Beləliklə, Keyns dövlətin iqtisadiyyata təsirinin mümkün istiqamətlərini formalaşdırır:

- Gəlirlərin yığma daha az meylli insanlara yönəlik yenidən bölgüsünün aparılması (proqressiv vergiyə cəlb etmə və transfertlər hesabına);
- Monetar siyasət vasitəsi ilə bazar faiz dərəcəsinə təsir etməklə, investisiyaların cəlb ediliyinin yüksəldilməsi;
- Dövlət xərclərinin ciddi həcmə nail olmaqla və multiplikativ effektin hesabına məcmu tələbin genişləndirilməsi.

Keynsin iqtisadi inkişafa baxışları, bildiyimiz kimi, əsasən qısamüddətli dövrü əhatə edir. Ümumiyyətlə, C.Keynsin iqtisadi mahiyyətə baxışları daha çox cari vəziyyətin tələblərinin prioritetliyi üzərində qurulur. Onun, “uzunmüddətli dövrdə biz hamımız öləcəyik” fikirləri, iqtisadi siyasətin daha qısamüddətli hədəflərə istiqamətlənməsinin leytmotivi hesab oluna bilər. XX əsrin ikinci yarısında Keyns nəzəriyyəsinin ciddi uğurlara nail olması onun yaxşı mənada “təftişini” sanki stimullaşdırdı. Müharibədən sonrakı dövrdə dünyada iqtisadi inkişafın həm paradigmasının həm də resurs-texnoloji bazasının transformasiyasını nəzərə alaraq, Keynsin davamçıları, onun nəzəriyyəsinin müxtəlif prizmalardan genişləndirilməsi üzrə ciddi tədqiqatlara rəvac verdi. Belə istiqamətlərdən biri, nəzəriyyənin uzunmüddətli dövrə transformasiyası ilə bağlı idi.

Bu sahədə mühüm və maraqlı yanaşmalardan biri, artım faktorlarının qarşılıqlı əlaqələri modelini təklif edən Amerikan alimi R.Solouya məxsusdur. 1987-ci il Nobel mükafatçısı Robert Solou modelin ilkin formasını «*A Contribution to the Theory of Eco-*

nomic Growth» (9) adlı əsərində vermişdir. Solou modelinin əsas həlqəsini iqtisadi artımda kapital yığıcı təşkil edir. Fərz olunur ki, əsas kapitalın aşınma norması - amortizasiyanın iqtisadi norması daimidir və kapitalın həcminə mütənasibdir. Digər tərəfdən, məcmu buraxılışı kapitaldan asılıdır, ona görə də kapitalla silahlanma nə qədər yüksək olarsa istehsal həcmi və investisiya da yüksək olar. Deməli mövcud kapitalın ehtiyatları ilə yeni kapitalın yığıcı arasında əlaqələr şəxsizdir.

Solou modelinin mühüm məziyyətlərindən biri onun geniş interpretasiya və nüfuz etmə imkanlarıdır. Yəni bu yanaşma əsasında daha fərqli şəraitlərdə iqtisadi artımın özəlliklərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, “Dayanıqlı vəziyyət” (*Steady State*) kateqoriyası ilə müəyyənləşdirilən tarazlı artım vəziyyəti dediklərimizin sübutu kimi qəbul edilə bilər. Mahiyyətə isə “Dayanıqlı vəziyyət”: uzunmüddətli tarazlı artımın- zamanın hər anında məhsul və istehsal faktorları bazarlarının tarazlığı və nisbi iqtisadi parametrlərin sabilliyinin mövcudluğu ilə mümkünlüyünü ehtiva edir. Başqa sözlə, tarazlı iqtisadi artımı müxtəlif yığım normaları vasitəsi ilə təmin etmək mümkündür. Lakin optimal yığım norması eləsi olacaqdır ki, burada istehsalın həcmi maksimumlaşdırmaq olar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Amerikan iqtisadçısı Ekmund Felps belə optimal yığım normasını müəyyənləşdirən meyarları “yığımın qızıl qaydaları” adlandırmışdır.

Müasir dövrdə iqtisadi artımın problemlərinin nəzəri-praktiki məsələlərinin müxtəlif aspektlərin tətbiqi məmunələrinin araşdırılması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, iqtisadi nəzəriyyənin müxtəlif qollarında irəli sürülən müddəaların heç də hamısı “təmiz” şəkildə özünü doğrultmamışdır və bu təbii hesab edilməlidir (11). Çünki mahiyyət etibarı ilə iqtisadi nəzəriyyənin bütün fundamental konsepsiyaları təcrübədə (uzun dövrlər ərzində, davamlı və tam olaraq) həmişə xüsusi özəlliklərlə müşayiət olunur. Məsələn, fikrimizcə, rus tədqiqatçısı G.R.Skvorsovanın (3) təklif etdiyi kimi, ənənəvi iqtisadi dinamikanın mühüm istiqmətləri çərçivəsində struktur elementləri ilə yanaşı, geniş anlamda iqtisadi fəaliyyətin institusional cəhətləri hesab ediləcək sosial və siyasi sabillik, ekoloji mühitin vəziyyəti, təkmil bazar münasibətlərin və s. iqtisadi artımın mühüm amilləri kimi tədqiq edilməsi müasir inkişaf mərhələsində zəruri hesab edilməlidir. Hesab edirik ki, belə yanaşmanın seçimini şərtləndirən əsas amillər ondan ibarətdir ki, iqtisadi artıma təsir edən amillərin strukturlaşmasının təkmilləşdirilməsi, onların təsirlərinin birbaşa və ya dolaylı xarakterinin dəqiqləşdirilməsi müasir inkişaf mərhələsində bütün milli iqtisadiyyatlar üçün, hətta o cümlədən, inkişaf etmiş və tam liberal Amerikan iqtisadiyyatı üçün olduqca vacib məsələyə çevirilmişdir. Məsələn, həmin aparılan tədqiqatlar sayəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, Amerika iqtisadiyyatında son dövrlərdə bir neçə parametrdən görə artımın nisbi mürəkkəbləşməsi və ləngiməsi, istehlak proseslərində deyil, məhz istehsal sahəsində baş vermişdir.

İqtisadi artımın struktur-institusional müstəvidə tədqiqi

İqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi ilə xarakterizə olunan müasir inkişaf mərhələsində iqtisadi artımın institusional amilləri, üç qrupda təsnifləşdirilə bilər (8). Birinci qrupa biznesin təşkili göstəriciləri - müəssisələrin ölçüləri, korporativləşmə səviyyəsi, diversifikasiya səviyyəsi, bazarın inhisarlığı göstəriciləri, muzzdlu əməyin istifadəsi aid edilir. Buraya həmçinin sənaye klasterləri, sahibkarların sahəvi birlikləri və müxtəlif kooperativlər daxil edilir. İkinci qrupa iqtisadi infrastruktur aiddir. Onun tərkibində bilavasitə son istehlak üçün məhsul istehsal etməyən, lakin həmin istehsalı təmin edən sa-

hələr birləşir. Belə ki, müasir dövrdə zəruri infrastruktur elementləri olmadan iqtisadiyyatın effektiv və səmərəli fəaliyyəti mümkünsüzdür. İqtisadi artımın institusional amillərinin üçüncü qrupuna işgüzar fəallığın normativ qanunvericilik mühitini aid edilir. Belə mühit dövlətin müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyətinin məhsuludur. Dövlət çox müxtəlif aspektlərdən biznes fəaliyyətini reqlamentləşdirir, lakin belə cəhətlərin hamısının iqtisadi artıma yönəldiyini demək olmaz. İnstitusional amillər müftəlif təzahür formalarına malik ola bilər, bununla belə onların hamısı cəmiyyətin maraqları baxımından təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyət çərçivəsini müəyyənləşdirərək, iqtisadi fəaliyyətin effektivliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Beləliklə, qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi artımın struktur və institusional amilləri sistemi kifayət qədər mürəkkəbdir və ona görə də əslində onların düzgün dəyərləndirilməsi sistemli təhlil tələb edir. Struktur və institusional amillər arsında əsas fərq ondan ibarətdir ki, struktur amillər iqtisadi artıma birbaşa təsir edərək, ÜDM-in dəyər komponentlərini müəyyənləşdirir. İnstitusional amillər isə ətraf mühit, çevrə amilləri kimi dolayı, lakin olduqca əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Dövlət vacib institusional amil kimi və digər belə amillərin vasitəsi ilə, real ÜDM artımını təmin edən istehsal prosesinə, birbaşa müdaxilə etməyərək, iqtisadiyyatın strukturuna səmərəli və nəticəli təsir edə bilər. Belə yanaşma daxilində, fikrimizcə, müasir dövrdə artımın xarakteri və daşıyıcılarının mahiyyətini aydınlaşdırmaq baxımından, əsas institusional faktorlar kimi daxili bazarların struktur-təşkilatı faktorları; dövlət institutları və təsərrüfatçılığın normativ-hüquqi bazası; milli iqtisadi infrastrukturun inkişafını səciyyələndirən amillər və iqtisadi artımın dəstəklənməsi üzrə dövlətin iqtisadi siyasətinin qəbul edilməsi məqsədyüğüdür.

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, müasir dövrdə institusional amillərin iqtisadi artıma təsiri getdikcə güclənməkdədir. Ona görə də hesab edirik ki, mühüm institusional amillərin, o cümlədən, ilk növbədə, qlobal və milli iqtisadi siyasətin xarakter transformasiyası, həmçinin sürətlə genişlənən və mürəkkəbləşən bazarın strukturu, normativ-qanunvericilik və unifikasiya edilmiş konvensial tövsiyyələr (milli və beynəlxalq müstəvilərdə) kompleksinin artıma təsiri xüsusiyyətlərinin diqqətlə izlənilməsi və nəzərə alınması indiki mərhələdə və perspektivdə son dərəcə vacibdir. Fikrimizcə eyni zamanda nəzərə almaq gərəkdir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda artımın institusional amilləri kimi bazarın təşkilatı strukturu, dövlət institutları və təsərrüfatçılıq mexanizmini xüsusiyyətləri ilə yanaşı, infrastruktur və artıma tarqetlənmiş siyasət hədəflərinin, təklif, bölgü və istehlak qruplarına aid edilən amillərin sistemləşdirilməsi göstərir ki, iqtisadi fəaliyyətin mürəkkəbliyi ilə yanaşı, onun geniş mənada strukturunun sanki sintetikliyi xüsusiyyətləri formalaşmaqdadır. Ona görə də resurs potensialına daha sıx bağlı ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətin faktorları arasında müəyyən struktur münasibətləri və nisbətlərlə xarakterizə olunan səmərəliliyi və məhsuldarlığının arzu olunan səviyyəyə yüksəldilməsi, son dərəcə vacibdir.

Məlum olduğu kimi, bütövlükdə iqtisadi artım praktik prizmadan real ÜDM-in uzunmüddətli böyüməsi trendini ifadə edir. Bu trend göstərir ki, real ÜDM-in hər il mütləq şəkildə böyüməsi vacib deyil, vacib olan iqtisadiyyatın hərəkətinin istiqamətimeylidir. Qiymətləndirmənin uzun müddətliliyi isə artımın özünün uzunmüddətli xarakteri, tam məşğulluq şəraitindəki potensial ÜDM-in həcmi, iqtisadiyyatın istehsal imkanlarının artımı ilə bağlılığı ilə şərtlənir. Beləliklə, ümumiləşdirdikdə hesab etmək olar ki, iqtisadi artım üç vasitə ilə: real ÜDM-in trayektoriyası, istehsal imkanlarının trayektoriyası və məcmu tələb-təklif AD-AS modeli daxilində təmin edilə bilər və ya təsvir

edilə bilər. Bu mülahizələrin doğruluğunun sübutu kimi, artımın praktiki monitorinqi yavaşması kimi qəbul edilə biləcək məhsur, “70 qaydası” nümunə ola bilər. Bu qayda sübut edir ki, əgər hansısa iqtisadi parametr, ildə $x\%$ -lə artırsa həmin göstəricinin iki qat həcmi “70/x” ildə təmin olunacaqdır. Bu qaydadan çıxış etsək, məsələn, adətən fərdi iqtisadi fəallıq dövründə, yəni işlədiyi müddətdə özündən sonra ikiqat çoxalmış ÜDM miras qoymaq arzusunda olan Amerikalıların istəklərinə nail olunması üçün ölkədə orta illik 3% -lik artımın olması gərəkdir. Bəlkə də bu baxımdan uzun illərdir ki, ABŞ-da iqtisadi artımın $3-3.5\%$ -lik artımı normal inkişaf səviyyəsi kimi qəbul edilir.

Lakin “70 qaydası” göstərir ki, illər boyu sürətlə böyüyən iqtisadiyyatda artım sürəti daha böyük ilkin ÜDM üzrə hesablandığından, buraxılışın həcmi zəif böyüyən ölkələrdən daha sürətli olur. Məsələn, ÜDM-in ikiqat həcmi, 1% -lə artan iqtisadiyyatda 70, 4% -li iqtisadiyyatda isə 17,5 ildən sonra alınacaq. Deməli, 70 ildən sonra 4% -li iqtisadiyyat öz ÜDM-ni 16 dəfə, 1% -li iqtisadiyyat isə cəmi iki qat artıracacaqdır. Əgər startda hər iki iqtisadiyyatda eyni ÜDM həcmi varsa, kumulyativ effekt sayəsində, 4% -li artıma malik iqtisadiyyat 70 ildən sonra 1% -li iqtisadiyyata nisbətən 8 dəfə böyük ÜDM-ə malik olacaqdır. İlkin zəif istehsal potensialı və ÜDM səviyyəsinə malik kasıb ölkənin sürətli artım hesabına inkişafa başlaması hadisəsi “sürətli start” (*«catch-up effect»*) effekti adlanır. Qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, sonuncu xüsusiyyət Azərbaycanın müstəqillik dövründəki iqtisadi inkişafı üçün xarakterik və adekvat mahiyyətə malikdir.

Ayındır ki, cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində intensiv inkişaf amilləri daha çox diqqət mərkəzində olmaqla tədqiq edilir və onların növ və formaları ETT inkişafı ilə daima artmaqdadır. Resursların keyfiyyətini xarakterizə edən əsas iqtisadi parametr onların məhsuldarlığıdır. Ona görə də ölkədə həyat səviyyəsinin müəyyənləşdirən və resursların nəticəliliyinin, səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində onların məhsuldarlığı səviyyəsi aparıcı dominant element sayılır.

İqtisadi artım parametrinin fikrimizcə əsas mahiyyəti ondadır ki, rifah səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirir. Müxtəlif sosial proqramların realizasiyasının maddi əsaslarını təmin etməklə bərabər istehsal imkanlarını genişləndirməklə, resursların məhdudluğu amilinin təsirlərini kompensasiya edir. İqtisadi artım, yeni effektiv texnologiyaların yaradılması və məhsul və xidmətlərin müxtəlifliyinin zənginləşməsi, həyat səviyyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. kimi məsələlərin həllini şərtləndirir. Lakin iqtisadi artım öz-özlüyündə bütün çoxsaylı iqtisadi, sosial, ekoloji və s. problemləri həll etmir. Eyni zamanda iqtisadi artımın təmin edilməsi müəyyən xərcləri tələb edir.

İqtisadi artımın institusional amilləri sırasında sahibkarlıq qabiliyyəti və müvafiq fəaliyyətin özünəməxsus rolu vardır. Bildiyimiz kimi, neoklassik iqtisadi nəzəriyyələrin demək olar ki, hamısında sahibkarlıq qabiliyyəti mühüm iqtisadi resurs kimi dəyərləndirilir və iqtisadi artımın təmin olunmasında onun payını yüksək olaraq qəbul edirlər. Belə ki, hesab olunur ki, sahibkarlıq potensialı və qabiliyyəti, ölkədə iqtisadi artımın əsasını təşkil edən elmi-texniki proqresin realizasiyasında həlledici rola malikdir. Məsələn, Jan Batist Sey sahibkarlığın əsas funksiyasını istehsal faktorlarının koordinasiyası kimi təsvir edirdi. Jozef Şumpeter isə, sahibkarlığı innovativliyin əsas daşıyıcısı kimi qəbul edirdi. Sahibkarlığın mühüm funksiyaları kimi Şumpeter, yeni məhsulların istehsalı, yeni xammal mənbələrinin mənimsənilməsi, sahə strukturunun dəyişdirilməsi və s. təşkili hesab edirdi. Onun fikrincə, sahibkar elmi kəşfin iqtisadi reallaşdırıcısıdır. Müasir dövrdə də iqtisadi artımın aparıcı elementi elmi-texniki tərəqqi hesab olunur. ETP-nin inkişafı sayəsində hazırda demək olar ki, planetar miqyasda iqtisadi

artımın intensiv amillərinin prioritetliyi təmin edilmişdir.

Nəticə

İqtisadi fikrin uzunmüddətli təkamül dövründə artım probleminin mütamadi öyrənilməsi ona görə vacib hesab edilir ki, artım ilk növbədə iqtisadi fəaliyyətin əsas hədəfi olan rifahın yüksəldilməsinin əsasıdır. Bu baxımdan artımın xarakteri və sürətinin tərkib hissələrinin təhlili, təminədiçi amillərinin qiymətləndirilməsi ayrı-ayrı ölkələrdə və fərqli zamanlarda inkişaf səviyyələrinin və artım sürətinin fərqlərinin izahını mümkün edir. İqtisadi artımı necə təmin etmək olar, hansı səbəbdən bəzi ölkələr daha sürətli inkişaf edir və əksinə, yüksək rifah halına nail olunması və saxlanılması üçün nələr edilməlidir, iqtisadi artımın xərcləri nədir və hansı mənbələrdən maliyyələşir və s. kimi çoxsaylı sualların cavabı verilməlidir. Belə sualların cavabının nəzəri-metodoloji müstəvilərdə axtarılması isə global iqtisadiyyatın indiki mərhələsində faktiki olaraq qarşısızalmaz trendə çevirilmiş - inkişafın qeyri-bərabərliyinin dərinləşməsinin konkret səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacibdir. Lakin aparılan araşdırmalar göstərir ki, qloballaşmanın genişlənməsi və dərinləşməsi fonunda inkişafda institusional amillərin rolunun son dərəcə yüksəlməsi heç də artımın funksional amillərinin “unudulmasına” səbəb olmamalıdır. Xüsusilə son illərdə “beynəlxalq rəqabətlik” kateqoriyasının yeni-yeni reyting sistemlərinin yaradılması ilə zənginləşdirilməsi, həmçinin belə yanaşmanın “universallaşdırılması” meylləri fikrimizcə, artımın iqtisadi funksionallıqla bağlılığını inkar etməməlidir.

Ədəbiyyat

1. Алан Гринспен: «Американцы предпочитают считать, что они «заработали» свои пособия и льготы». https://republic.ru/posts/94803?utm_27/09/2019
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - М.: Дело, 1994. - 687 с., с.32
3. Скворцова Г.Р. Автореферат диссертации по теме "Структурные и институциональные факторы экономического роста в зрелой рыночной экономике". М., 2011
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М.: Соцэкгиз, 1962. - 684 с., с. 67
5. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии. - М.: Дело: Академия нар. хоз-ва при Правительстве Рос.Федерации, 2000: [Электронный ресурс]. <http://ek-lit.narod.ru/say001.htm>)
6. История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В.Автономова, О.Ананьина, Н.Макашевой. М.: Инфра-М, 2002
7. Лавров Е.И., Капогузов Е.А. Экономический рост: теории и проблемы: уч. пос. Изд-во ОмГУ, 2006. – 214 с.
8. Нуреев Р.М. Экономика развития модели становления рыночной экономики: Учебное пособие. М.: Инфра-М, 2001, с. 125–137
9. Denison E.F. Why Growth Rates Differ. Postwar Expiriense in Nine Western Countries, Washington, D.C. 1967. ”
10. Solow R.M. Growth theory: an exposition. New York Oxford. Oxford University Press, 2000
11. <http://www.grandars.ru/ ekonomicheskaya -teoriya/ekonomicheskiy-rost.html>)

**VIEW ON THE ESSENCE AND THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
FOUNDATIONS OF ECONOMIC GROWTH**

N.B.Akperov

SUMMARY

This article discusses the author's approach to the generalization of theoretical and practical considerations in terms of identifying and evaluating economic growth that constitutes the material base of development. Proper classification of economic growth is important for the proper assessment of modern development processes, the author claims.

**ВЗГЛЯД НА СУЩНОСТЬ И ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА**

Н.Б.Акперов

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается авторский подход к обобщению теоретических и практических соображений с точки зрения выявления и оценки экономического роста, составляющего материальную базу развития. Автор считает, что правильная классификация экономического роста важна для правильной оценки современных процессов развития.

Məqalə redaksiyaya 29 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, və həmin tarixdə çapa qəbul olunmuşdur.

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI ARTIMIN
TƏMİN OLUNMASINDA TURİZM SEKTORUNUN ROLU**

M.T.Abbaszadə

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti, 115
e-mail: zeynalovamexriban@mail.ru

Açar sözlər: turizm, ümumi daxili məhsul, iqtisadi artım, integrasiya, qloballaşma

Key words: tourism, gross domestic product, economic growth, integration, globalization

Ключевые слова: туризм, валовой внутренний продукт, экономический рост, интеграция, глобализация

Giriş

Qabaqcıl dünya ölkələrində turizm sahəsinin inkişafı əsas prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Çünki bu sahə digər iqtisadi sahələrlə müqayisədə daha intensiv inkişaf edən sahə olmaqla bərabər, ölkənin davamlı inkişafının və iqtisadi artımının saxlanılmasında da mühüm rol oynayır. Azərbaycanda da milli iqtisadiyyatın ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olan turizm ən çox perspektivi olan sahə hesab olunur. Bu sahədə son illər dövlət səviyyəsində ciddi iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Ümumiyyətlə, turizm sahəsinin inkişafı ölkəmizin təbii-iqlim şəraitinin və regionların əsas iqtisadi xüsusiyyətlərinin istifadə olunmasına, müvafiq sahibkarlıq fəaliyyətinin həvəsləndirilməsinə, maliyyə axınlarının tənzimlənməsinə və turizmin inkişafının müxtəlif amillərinin və modellərinin mənimsənilməsinə əsaslanan çoxsaylı məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Məhz bu baxımdan bu sahədə bir sıra problemlərin həlli zəruri hesab olunur. Müasir, qloballaşan dünyada iqtisadi artımın təmin olunmasında xidmət (infrastruktur) bölmələrinin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır.

Məlumdur ki, turizm cəmiyyətin inkişafı ilə formalaşaraq, insanların istirahət tələbatını, eyni zamanda müxtəlif əmtəə və xidmətlərə olan tələbatını ödəməklə, genişlənən tələbat növünə daxildir. Səyahət etmək turizmin meydana gəlməsi və onun iqtisadi əsasını yaradır. Turizm mənəvi dəyər olmaqla, həm də mühüm zövq və əyləncə əhəmiyyəti kəsb edir. İnsanın müəyyən fizioloji tələbatları və həmin tələbatların mənalı ödənilmə forması olaraq, turizm səyahətləri meydana çıxır. Turizm tələbatı xüsusi fizioloji tələbat olmaqla, insanın sağlam inkişaf və digər anoloji tələbatlarının ödənilməsi şəraitində meydana çıxır və formalaşır.

Müasir iqtisadi şəraitdə turizm bəşəriyyətin real inkişaf amillərindən və istiqamətlərindən birinə çevrilməkdədir. Son dövrlər beynəlxalq turizm daha geniş yayılmağa başlamışdır. Beynəlxalq turizmin inkişafı aşağıdakı amillərlə bağlıdır [1]:

- iqtisadi inkişaf səviyyəsi və sosial tərəqqi meylləri mövcud işgüzar səfərlərin həcm və ölçülərini artırmış, eyni zamanda öyrənmək xarakteri daşıyan səfərlərin sayını da yüksəltmişdir;
- nəqliyyat vasitələrinin çoxalması və təkmilləşdirilməsi turist səfərlərini əhalinin geniş təbəqəsi üçün əlçatan etmiş və ucuzlaşdırmışdır;
- ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin və qarşılıqlı mədəniyyət mübadiləsinin inkişafı həm regi-

ondaxili, həm də regionlararası ictimai-mədəni əlaqələrin xeyli genişlənməsinə şərait yaratmışdır;

- xidmətlər (infrastruktur) sahələrinin inkişaf etdirilməsi – informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahələrində texnoloji tərəqqini daha da stinullaşdırmış, nəticədə isə dünyanın müxtəlif ölkələrinə və regionlarına edilən səfərlərə marağı artırmışdır;

- bunlarla yanaşı, müasir şəraitdə əksər ölkələrdə valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması və həm də sərhəd rəsmiləşdirilməsi mexanizmlərinin sadələşdirilməsi də turizmin davamlı inkişafını yüksək dərəcədə stimullaşdırmışdır və s.

Turizm sahəsində müasir vəziyyətin dəyərləndirilməsi

Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafının təmin olunmasında rolu çox böyükdür. Bu sektor eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişafın əsas təkanverici qüvvəsi kimi dünyanın bir çox ölkələrinin milli iqtisadi prioriteti hesab edilir. Ümumilikdə isə iqtisadiyyata turizmin təsiri üç əsas kateqoriyaya bölünür:

Hava nəqliyyatı, mehmanxanalar, avtomobil kirayəsi ilə məşğul olan şirkətlər kimi turizm altsektorlarının ÜDM-ə birbaşa təsirindən əlavə, digər sektorların da dolayı təsiri - turizmin müasir əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. Turizm sektorunun birbaşa və dolayı təsirlərindən başqa, xidmət, tikinti, habelə istehsal sektorlarını əhatə edən və onlar vasitəsilə ÜDM-i artıran induksiya edilmiş təsirləri də mövcuddur. Bununla yanaşı, turizm sektoru inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün xarici valyuta daxilolmalarının da əsas təminatçısı qismində çıxış etməkdədir [2].

Turizm sektorunun inkişafının məşğulluğa və regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsiri də böyükdür. Belə ki, bu sektorda istənilən inkişaf yalnız şəhərlərdə deyil, eyni zamanda ekoturizm, kənd turizmi, çimərlik və dini turizm kimi çoxsaylı turizm növlərinin inkişafı vasitəsilə regionlarda və kənd yerlərində də məşğulluq imkanlarının yaradılmasına təkan verir.

Turizmin inkişafı ölkə üzrə güclü infrastrukturun yaradılması ilə müxtəlif regionların, o cümlədən kəndlərin infrastrukturunun inkişafına səbəb olur. Əlavə olaraq, uğurlu turizm strategiyası ölkənin imicinin beynəlxalq miqyasda yaxşılaşdırılmasına kömək etdiyindən turizm həm də ölkələr üçün marketinq aləti rolunu oynayır. Nəhayət, turizm sektoru ekoloji dayanıqlılıq, mədəni irs, yerli dəyərlərin mühafizəsi və inkişafı istiqamətində göstərilən səyləri də dəstəkləyir”.

Göründüyü kimi, modern xüsusiyyətlərə malik olan, həmçinin yüksək səviyyəli maddi-texniki bazanı özündə ehtiva edən turizm sənayesi milyonlarla insanın səmərəli məşğulluğunu təmin edərək, demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və kompleks şəkildə fəaliyyət göstərir. Bütün bunlaqırı nəzərə alaraq, çağdaş turizm sənayesinə, ilk növbədə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- müxtəlif növ sərnişin nəqliyyatı növlərinin (hava, su, avtomobil, dəmiryolu) zəruri texniki xidmətinin geniş şəbəkəsi ilə birgə fəaliyyəti;

- ölkə iqtisadiyyatının fərqli sahələrində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin, mövcud turizmə xas olan xüsusiyyətləri birbaşa biruzə verməyən və turizm sənayesi üçün bir növ ikinci səviyyəli hesab edilən iqtisadi qurumlar (o cümlədən, kənd təsərrüfatı və yeyinti, nəqliyyat avadanlıqlarının istehsalı və s.) ilə qarşılıqlı şəkildə fəaliyyətin göstərilməsi.

Beləliklə, turizm sənayesi turistlərin geniş şəkildə istifadə etdiyi xidmət sahələrindən ibarət olan və onları səmərəli birləşdirən təsərrüfat kompleksidir. Bu baxımdan, tu-

rizm sahəsində mövcud olan xidmət növlərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- turistlərin yerləşdirilməsi üzrə (mehmanxana, motel, otel, pansionat, sanatoriya, turist bazarları və s.) xidmətlərin göstərilməsi;
- bununla yanaşı, turistlərin əsasən yerli əhalidən icarəyə götürülən şəxsi mənzillərdə və evlərdə, eyni zamanda müxtəlif çadır, avtomobillə daşıma bilən qoşqu evləri, karvanıqlar, gəmi, qatar, yaxta, və s. yerləşdirilməsi;
- turistlərin normal səviyyədə qidalanması sahəsində üzrə (restoran, yeməxana, kafe, qəlyanaltı, kafeteri, bar, və s.) çoxsaylı xidmətlərlə təmin edilməsi;
- müxtəlif turizm məhsullarının satışına yönəldilmiş tədbirlər kompleksi (reklam, ixtisaslaşdırılmış sərgilər, yarmarkalarda iştirak, turizm məhsulunun satışı üzrə turizm informasiya mərkəzlərinin təşkili, kataloqların, bukletlərin və s. nəşri) tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- çoxsaylı turist agentlikləri tərəfindən həyata keçirilən bir sıra xidmətlərin (səyahət marşrutunun hazırlanması, mehmanxanada və nəqliyyat vasitələrində yerlərin bronlaşdırılması, yer kürəsinin istənilən bölgəsinin turizm resursları haqqında bilgilər, turistin getdiyi bölgədə olan yerləşdirmə vasitələri, gömrük və sərhəd rəsmiyyəti, valyuta məzənnəsi və s.) göstərilməsi [9];
- turistlərin çoxsaylı mədəni tələbatlarının ödənilməsi (müxtəlif teatr, kino, konsert zal-ları, muzey, sərgi, rəsm qaleriyası, parklar, tarixi və təbiət qoruqlarına gedişlərin təşkili, tarix və mədəniyyət abidələrinə baxışların keçirilməsi, festivallarda, idman yarışlarında və digər tədbirlərdə iştirakın təmin edilməsi) üzrə anoloji xidmətlərin təşkil olunması;
- turistlərin həmçinin işgüzar və elmi maraqların təmin edilməsi (konqress, assambleya, konfrans, simpozium, toplantı, seminar, yarmarka və sərgilərdə iştirak etmək) üzrə xidmətlərin göstərilməsi;
- həm ümumi təyinatlı, həm də xüsusi istiqamətli (suvenir, hədiyyə, açıqca və s. satışı) ticarət müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlər;
- inzibati-nəzarət orqanlarının (sərhəd, valyuta, karantin, polis-gömrük xidmətləri, həm-çinin pasport, viza və digər sənədlərin hazırlanması) göstərdikləri xidmətlər;
- təbiətin mühafizəsi, tarixi və mədəni irsin qorunması sahəsində göstərdikləri xidmət-lər;
- çoxsaylı informasiya vasitələrinin (internet, qəzet, jurnal, radio, televiziya və s.) gös-tərdikləri xidmətlər;
- dövlətə aid müxtəlif turizm qurumlarının (nazirlik, komitə, departament və s.) göstər-dikləri xidmətlər və s.

Müasir qloballaşma şəraitində sürətlə inkişaf edən və dəyişən dünya iqtisadiyyatında turizm fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi artımın təmin olunmasına münbit şərait yaradır. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq turizm bir sıra konkret funksiyaları yerinə yetirir. Onlar isə, əsasən aşağıdakı funksiyalardan ibarətdir [7]:

- beynəlxalq turizm ölkəyə xarici valyuta qazandırmaq funksiyasını yerinə yetirir;
- turizmin xidmət şəbəkələrinin genişləndirilməsinə təkan verir. Bunun da nəticəsində yer-li əhali üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur;
- ölkədə məşğulluğun sahələrini və istiqamətlərini genişləndirir və s.

Turizmin əsas funksiyalarına nəzər yetirərkən görürük ki, bu mühüm əhəmiyyət kəsb edən sosial-mədəni sahədən hər bir ölkə faydalanır. Turizmdən faydalanma əmsalı isə çox böyükdür. Birincinövbədə turizmə qoyulan sərmayə hesabına və ondan əldə olu-

nan gəlirlə yeni müəssisələr yaradılır. Yeni müəssisələrin yaradılması isə bütün dünyanın əsas və bir nömrəli problemi olan işsizliyin azalmasına yardımçı olur. Digər tərəfdən ölkənin büdcəsinə turizmdən əlavə gəlir daxil olur və bunun da hesabına dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilat və qurumların əmək haqları artır, təqaüdlər və s. çoxalır.

Əgər turizm səfərlərində olan insanların sayına nəzər yetirsək görürük ki, onların sayı milyonlardır. Bu milyonlarla insanın isə gündəlik tələbatı ödənilməlidir. Təbii ki, bu tələbatı ödəmək üçün ölkə bazarının çeşidini genişləndirmək lazım gəlir. Faktiki olaraq turistlərin sayının ölkə miqyasında artması yeni bazarlar yaradır. Bu da ölkəəhalisinin istehsal etdiyi məhsulun satışını artırmaqla, onun istehsal həcmnin artırılmasına da şərait yaradır [3].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkəmizdə turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müxtəlif mülkiyyət növlü (dövlət və qeyri-dövlət) qurumların əldə etdikləri gəlir və xərcləri bir-birindən fərqlənirlər. Sözsüz ki, innovativ yeniliyə daim can atan sahibkarlıq qurumları daha çox bu növ fəaliyyətlə məşğul olmaq və turizm fəaliyyətinin çoxsaylı növlərinin geniş, hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirilməsində çox maraqlıdırlar [8]. Lakin dövlətin bu sektora lazımi dəstəyinin göstərilməsi (ilk növbədə ölkə imicinin beynəlxalq arenada zəngin flora, fauna, qonaqpərvərlik baxımından daha çox tanınması, həm də yeni iş yerlərinin yaradılması, mövcud resurs və imkanlardan səmərəli istifadə edərək zəruri infrastruktur sahələrinin formalaşdırılması və inkişaf etdirərək, iqtisadi artımın təmin olunması və s.), həmçinin onun daim gücləndirilməsi mühüm və zəruridir [4].

Azərbaycanda turizm bazarının əsas meyillərinin təhlili göstərir ki, iqtisadi islahatlar, əhalinin gəlirlərinin artması, müvafiq infrastrukturun təcridən yaradılması, regionlarda iqtisadi canlanma, turizm sənayesinin perspektiv inkişafını təmin edir. Turizm bazarında bölgələrinin rolunun üstün olması və yeni tikilən yerləşmə müəssisələrinin əksəriyyətinin regionları əhatə etməsi, bu sahənin prioritet olmasına şərait yaratmışdır. Turizmin strateji planlaşdırılması ölkədə baş verən iqtisadi islahatlar nəzərə alınmaqla aparılır. Bu baxımdan ölkədə iqtisadi islahatların genişlənməsi, iqtisadi artım tempinin yüksək olması daxili və xarici turizmin inkişafında baza rolunu oynayır.

Nəticədə, keçən dövr ərzində dövlətin turizm siyasəti nəticəsində respublikamız böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Son illər Azərbaycanda turizmlə əlaqəli müxtəlif sahələr sürətlə inkişaf etmişdir. Bu irəliləyiş, ilk növbədə, turizm sahəsində dövlət siyasətinin, müvafiq iki dövlət proqramının uğurlu icrasının nəticəsində baş vermişdir.

Cədvəl 1

Son illər Azərbaycanda turizm sahəsində fəaliyyət göstərən mehmanxana tipli müəssisələrin sayı və bu müəssisələrin əldə etdiyi gəlirlər (mln. manat) üzrə əsas göstəricilər

İllər	Turizm müəssisələrinin sayı	Gəlirləri
2014	535	181,1
2015	536	183,1
2016	548	240
2017	563	284,4
2018	596	359,4

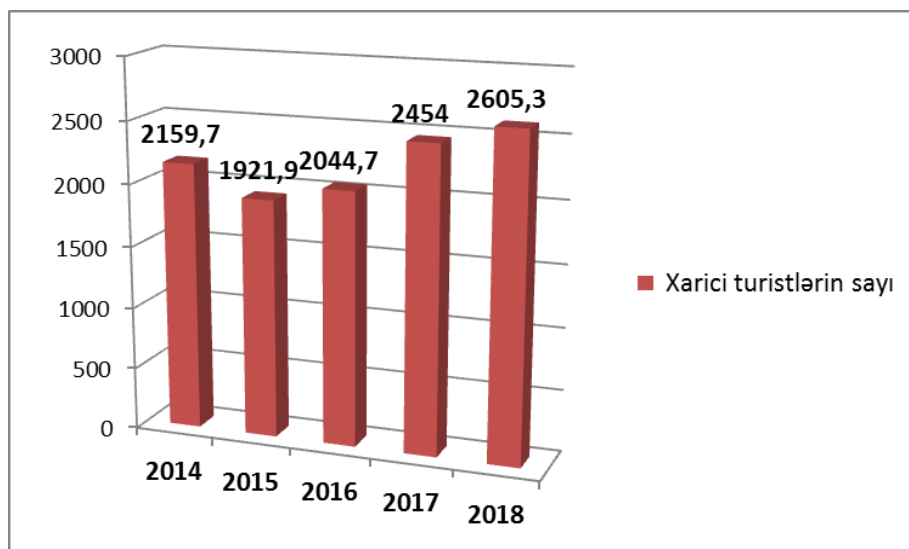
Son illər Azərbaycanda turizm müəssisələrin sayı 2014-cü ildə 535, 2016-cı ildə 548, 2018-ci ildə isə bu göstərici əvvəlki illərlə müqayisədə artaraq 596-a çatmışdır [11]. Qeyd edək ki, turizm müəssisələrinin sayında da ciddi artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, məsələn, 2015-ci ildə turizm müəssisələrinin gəlirləri 183,1 mln. manat, 2016-cı ildə 240 mln. manat, 2017-ci ildə 284,4 mln. manat olmuşdur. Ölkəmizdə mövcud turizm obyektlərinin gəlirləri isə 2014-cü illə müqayisədə 2 dəfə artaraq, 2018-ci ildə 359,4 mln. manata kimi artmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 2

**Azərbaycana turizm məqsədilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı (min. nəfər)
və turizm müəssisələrinin əldə etdiyi gəlirlər (mln. manat)**

İllər	Xarici turistlərin sayı	Turizm müəssisələrinin gəlirləri
2014	2159,7	181,1
2015	1921,9	183,1
2016	2044,7	240
2017	2454,0	284,4
2018	2605,3	359,4

Aparılmış təhlil onu göstərir ki, Azərbaycana gələn turistlərin sayı ilə turizm müəssisələrinin əldə etdiyi gəlirlər də ilbəil artmaqdadır [11]. Belə ki, 2014-cü ildə Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 2159,7 min nəfər, 2018-ci ildə bu göstərici 2605,3 min nəfər olmuşdur. Son illər turizm müəssisələrinin gəlirləri də artmışdır. 2015-ci ildə turizm müəssisələrinin gəlirləri 183,1 mln. manat, 2016-cı ildə 240 mln. manat olmuşdur. Turizm müəssisələrinin gəlirləri 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə 2 dəfə artmışdır (Cədvəl 2 və Şəkil 1).

Şəkil 1

Azərbaycana son illər gələn xarici turistlərin say tərkibinin dəyişmə dinamikası

Göründüyü kimi, turizm çoxfunksiyalı mahiyyəti ilə sahələrarası iqtisadi katalizator rolunu oynayır. Turizm istehsal sahələrinin yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, regionlarda əhalinin davamlı məşğulluğunun artırılması, gəlirlərin yaradılması, regional uyğunsuzluqların aradan qaldırılması kimi mühüm iqtisadi funksiyaları ilə də diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan, nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsindən əldə olunan iqtisadi mənfəəti dəqiq hesablamaq mümkün deyildir”.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, son illər ərzində turizm sektoru üçün xarakterik hesab edilən bir sıra sahələr üzrə əsas göstəricilərdə müsbət dinamika müşahidə edilərək, artım meylləri müşahidə olunmaqdadır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında digər infrastruktur sahələri ilə yanaşı, turizm sektorunun dayanıqlı inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər, xüsusən də beynəlxalq səviyyəli tədbirlər (məsələn, Eurovision mahnı yarışması, digər mədəni-kütləvi, idman yarışları və s.) onun davamlı inkişafına öz təsirini göstərmiş, nəticədə isə ölkəmizə həm gələn xarici turistlərin, həm də xarici ölkələrə gedən vətəndaşlarımızın sayında dəyişikliklər baş vermişdir.

Ölkəmizdə turizm sektorunun inkişaf perspektivləri

Ölkə rəhbərliyinin 6 dekabr 2016-cı il tarixdə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” bu sahədə ciddi addım olmuşdur. Bu sektor üzrə uzunmüddətli perspektivə nail olmaq məqsədilə, 2020-ci ilədək olan dövr üçün ölkə üzrə turizm sektorunda dörd əsas hədəf müəyyənləşdirilmişdir. Bu hədəflər aşağıdakılardan ibarətdir.

Birinci hədəf Bakının turizm potensialından tam istifadə etməkdir. Hazırda Bakı şəhəri daha yaxşı inkişaf etmiş infraqurktura malik olmaqla, çoxsaylı xarici turistlərin marağını cəlb etməkdədir. Bu istiqamətdə müəyyənləşdirilmiş dörd prioritet Azərbaycanın bu perspektivə nail olmasına imkan verəcəkdir. Potensialdan daha səmərəli istifadə məqsədilə xüsusi idarəetmə mexanizminin yaradılması, məlumatlılığın daha da artırılması, turist xidməti paketlərinin yenilənməsi, müxtəlif turizm fəaliyyət növlərinin səmərəli təbliği və turizm infraqurkturunun məqsədyönlü inkişafı nəzərdə tutulur.

İkinci hədəf milli səviyyədə daha yaxşı idarəetmənin təşkili, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, mövsümliliyin aradan qaldırılması üçün regional səviyyədə turizm infraqurkturunun inkişafı, hava əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi də daxil olmaqla, turizm sektorunun inkişafı üçün ölkə üzrə əlverişli mühitin formalaşdırılmasıdır.

Üçüncü hədəf regional turizm təşəbbüslərini həyata keçirməklə Azərbaycanda turizmi inkişaf etdirməkdir. Belə ki, daha yaxşı integrasiya olunmuş turizm sektoruna nail olmaq üçün sağlamlıq, qış və ekoturizm kimi turizm növlərinin inkişafına investisiya qoyuluşları həyata keçiriləcəkdir.

Dördüncü hədəf isə turizm sahəsində təhsil proqramlarına investisiya qoyuluşunu həyata keçirməkdən və turistlərin məmnunluğunu daha da artırmaq üçün standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirməkdən ibarətdir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən hər bir hədəfin dolğun şəkildə reallaşdırılması üçün geniş və perspektiv imkanlar mövcuddur. Doğrudan da, Bakı şəhəri ölkəmizin pay-

taxtı olmaqla yanaşı, nəinki Azərbaycan Respublikasının, bütövlükdə Qafqazın ən böyük sənaye, ticarət-biznes və mədəniyyət mərkəzi, Avropa ilə Asiya qitələrinin tam kəsişməsində yerləşən, Avropanın və bütövlükdə dünyanın ən böyük, önəmli tədbirlərinə ev sahibliyi edən modern formaya malik Avropa şəhəri, sürətlə böyüyən şəhərdir. Sevindirici haldır ki, Bakının Qız Qalası, Şirvanşahlar Sarayı, Mərdəkan qəsri və digər dünya əhəmiyyətli mədəni-tarixi abidələrinin adları UNESCO-nun Mədəni İrs siyahısına əlavə edilmiş, şəhərin imicinə böyük uğurlar gətirmişdir. Şəhər həm də ölkə iqtisadiyyatının ən çox təmərküzləşdiyi, böyük potensial imkanlara malik, keçmişlə bu günün, Şərqlə Qərbin sintezi olan modern bir şəhərdir. Son illər Bakının xarici görkəmi nəinki tam dəyişmiş, eyni zamanda xarici turistlər üçün əlverişli bir məkana çevrilmişdir.

İlk növbədə ölkə əhalisinin (vətəndaşlarının) mənalı istirahətini, səmərəli əyləncəsini, əsas etibarilə təbii vasitələrlə müalicəsini və həmçinin sağlam yaşayışını təmin edən, lazımi şəraitə və turizm infrastrukturuna malik olan, bununla yanaşı özünəməxsus təbii-ekoloji, tarixi-bərpa, mədəni-maarifçilik əhəmiyyətinə malik olan, çoxsaylı zəngin təbiət və mədəniyyət komplekslərinin əhatə olunduğu, həmçinin ətraf mühiti, milli və mədəni irsin qorunması, xüsusən də gənc nəslin zəngin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi, geniş elmi araşdırmalar və digər anoloji məqsədlər üçün istifadə olunan, yaxud da olunması nəzərdə tutulan ərazilərdə turizm - rekreasiya zonalarının yaradılması məqsədəuyğun hesab olunur [5].

Azərbaycan Respublikası regional turizm hədəflərini inkişaf etdirmək və təşəbbüslərini genişləndirmək baxımından da əlverişli imkanları ilə seçilir. Respublikamızda turizm sənayesinin, ilk öncə isə onun mövcud infrastrukturunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi, qloballaşan dünyanın keyfiyyət yönümlü xarizmasına uyğun olan turizm xidmətlərinin təşəkkül tapması, turizm sahəsinin hüquqi-normativ elementlərinin və səmərəli tənzimlənmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, turizm sahəsindəki istifadə imkanlarının daha da artırılması, bir-birindən fərqli və əsrarəngiz təbii-iqlim imkanları ilə seçilən bölgələrdə turizm çalışmalarının daha da artırılması, milli mədəniyyətimizi, həmçinin hər bölgənin adət və ənənələrini özündə birləşdirən modern istiqamətlərin seçilməsi və digər zəriri əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə ehtiva edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkə başçısının 1 sentyabr 2016-cı il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamı da, qarşıda duran və həlli vacib məsələlərin optimal həll olunması istiqamətində böyük əhəmiyyət kəsb edən məqamlardandır.

Ölkəmizdə turizm fəaliyyətinin davamlı inkişaf etdirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinə uyğun olaraq, müxtəlif turizm növlərinin inkişafına diqqət yetirilməsini zəruri hesab edirik. Məlumdur ki, bu gün Azərbaycanda inkişaf potensialı geniş olan turizm növləri çoxdur və onların hər birinin dayanıqlı inkişafı üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bunlara misal olaraq, sağlamlıq, mədəni, idman, işgüzar, kənd, dağ, qış, yay, ekoloji, ov və digər turizm növlərini misal göstərə bilərik. Göstərilən hər bir turizm növünün kifayət qədər əlverişli inkişaf imkanları mövcuddur və onlar ölkə büdcəsinə kifayət qədər valyuta cəlbinə imkan yarada bilər. Məsələn, onlardan biri – kənd turizmi, yaxud aqroturizmin mahiyyəti, məzmun elementləri, formalaşması və inkişaf istiqamətləri haqqında müəyyən fikirləri nəzərdən keçirək.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Avropa Şurası Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatının möhkəmlənməsini aqroturizmin inkişafında görür. Avropada kənd turizmi XX əsrin 70-ci illərindən inkişaf etməyə başlamışdır. O dövrdə bir çox iri sahələrdə ekoloji problemlər ciddi narahatlıq doğurduğundan adamlarda canlı təbiətlə bilavasitə təmasda olmaq, təmiz havada və sakitlik şəraitində yaşamaqla ekoloji cəhətdən təmiz təbii məhsullardan istifadə etmək zəruriyyəti yarandı. Hazırda aqroturizm çox ölkələrdə müvəffəqiyyətlə inkişaf etməklə bərabər, turistaxımının bir hissəsini özünə cəlb edir. İtaliya, Fransa, İrlandiya aqroturizmin ən çox inkişaf etdiyi ölkələrdir. Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, aqroturizmin inkişafının ilk mərhələlərində İtaliya hökuməti aqroturizm xidmətini təşkil etmək məqsədi ilə fermerlərə köməklik göstərmişdir. Lakin aqroturizmə olan mövcud tələbat ilkin konsepsiyanın köklü surətdə dəyişməsinə səbəb oldu. İndiki zamanda aqroturizm İtaliyada bir çox fermerlərin əsas məşğuliyyətinə və əsas gəlir mənbəyinə çevrilmişdir [6].

Azərbaycanda aqroturizmin təşkili iqtisadi məsələlərlə yanaşı, bir sıra sosial məsələlərin də həllinə şərait yaradır. Aqroturizmin əsas müştəriləri şəhər əhalisi olduğundan onların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ictimai-mədəni mühitləri yaxınlaşır, şəhərlə kənd arasında fərqi aradan qaldırılması üçün real şərait yaranır. Onu da göstərmək lazımdır ki, aqroturizm digər istirahət formalarından bir neçə cəhətdən fərqlənir. Aqroturizmin inkişafı həm də kənd yerlərində işlə təminata şərait yaradır və kənd yerlərindən miqrasiya azalır.

Nəticələr və tövsiyələr

Təbii ki, ölkə ərazisinin tarixi baxımdan böyük mədəniyyətə, şanlı keçmişə, həmçinin tarixi dinlərin qovuşduğu zəngin mədəniyyət abidələrinə, əsrarəngiz təbiətə, flora və faunaya malik olması, digər üstün cəhətlər yuxarıda sadalanan turizm növlərinin daha yaxşı inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, göstərilən sahədə yeni infrastruktur obyektlərinin tikilərək, istifadəyə verilməsi, həmçinin həm yerli, həm də gəlmə qonaqların məmnunluğunu və xoş əhval-ruhiyyəsini formalaşdırma biləcək digər bu tip kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində turizm sektorunun səmərəli və davamlı inkişafından bəhs etmək mümkündür. Hesab edirik ki, bu sahədə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş prioritetlərin tam reallaşması nəticəsində, sahə üzrə iqtisadi artım templərinin xeyli yüksəlməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsinə və bütövlükdə isə, ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə təkan verə bilər [10].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin olunması istiqamətində turizm sektorunun rolunu yüksəltmək üçün yaxın dövrdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

- ölkədə fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması;
- regionlar üzrə fəaliyyət göstərən mehmanxana tipli obyektlərdə yataq yerlərinin sayının bir neçə dəfə artırılması;
- beynəlxalq turizm xidmətləri bazarında ölkəmizin rəqabətqabiliyyətinin artırılması, müasir turizm sənayesinin formalaşdırılması;
- regionlar üzrə yeni turizm-rekreasiya zonalarının yaradılması, müasir turizm marşrutlarının təşkili;
- turizm xidmətləri üzrə ölkədə müasir beynəlxalq standartların tətbiqi;

- turizm sahəsində çalışanların peşə hazırlığının yüksəldilməsi, kadr hazırlığı sahəsində beynəlxalq əlaqələri genişləndirmək, yeni turizm təhsil müəssisələrinin yaradılması;
- turizm sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlara əlverişli şərtlərlə bank kreditlərinin verilməsi və s.

Ədəbiyyat

1. Dərgahov V.Ş. Rekreatsiya-turizm ehtiyatları. Bakı, Təhsil, 2008, 214 səh.
2. Yeganlı Ş.T., Hacıyev E.M. Turizm. Dərs vəsaiti. Bakı, ABU, 2006, 324 səh.
3. Məmmədov C.A., Bilalov B.Ə. Azərbaycanda gəlmə turizm və onun inkişaf yolları. Bakı, Mütərcim 2004, 212 s.
4. Qənbərov F.Ə. Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım. Bakı, Elm, 2012, 251 s.
5. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı, Avropa, 2013, 369 s.
6. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Elm, 2015, 466 s.
7. Институциональные основы экономического роста. (под редакцией член-корреспондента РАН Дынкина А.А). Москва, Инфра-М, 2002, 295 с.
8. Лавров Е.И., Капогузов Е.А. Экономический рост: теории и проблемы (учебное пособие). Омск, ОмГУ, 2006, 214 с.
9. Мишулин Г.М., Стягун А.В. Экономический рост: факторы, источники, механизмы (монография). Москва, ЗАО издательство «Современная экономика и право», Краснодар, Изд. ФГБОУ ВПО «КубГТУ», 2012, 212 с.
10. www.president.az/articles/22480/ Azərbaycanın perspektiv inkişafı
11. www.stat.gov.az/iqtisadi_inkisaf/2018

THE ROLE OF TOURISM INDUSTRY IN ENSURING ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN

M.T.Abbaszadeh

SUMMARY

This article treats the role of tourism industry in ensuring economic growth in Azerbaijan. Existing problems in the field of tourism are identified, suggestions and recommendations are made to solve them.

РОЛЬ ТУРИСТИЧЕСКОГО СЕКТОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

М.Т.Аббасзаде

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль туристического сектора в обеспечении экономического роста в Азербайджане. Выявлены существующие проблемы в сфере туризма, предлагаются предложения и рекомендации по их решению.

Məqalə redaksiyaya 29 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 31 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**METHODOLOGICAL APPROACHES
TO THE EFFECTIVE USE OF SOCIAL AND
PSYCHOLOGICAL MANAGEMENT METHODS**

E.E.Mamedzadeh

Odlar Yurdu University
13 Koroglu Rahimov St., Baku
e-mail: oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: menecment, istehsal, menecmentin sosial-psixoloji metodları

Keywords: management, production, socio-psychological management methods

Ключевые слова: управление, производство, социально-психологические методы управления

Introduction

In modern conditions, the most important task of management is to have the ability of the head of production and commerce to effectively manage human resources using management systems.

Along with economic, organizational and regulatory methods, socio-psychological methods of solving many management issues in industrial and commercial enterprises are also on the forefront. All this increases the urgency of the problem and requires a deep scientific approach.

The main purpose of the research in this area is to bring socio-psychological methods to the industrial-commercial enterprises and to gain a deeper understanding of them.

In this regard, the issues of social and psychological formation of labor collectives in the industrial and commercial enterprises, improvement of the social and psychological climate, good behavior of the leader with the subordinates, as well as rational organizational behavior remain relevant. At the same time, socio-psychological methods of management use other methods of management, especially those economic, administrative, legal, etc.

The simplest definition of social-psychological methods of management found in the literature is as follows: socio-psychological methods of management reflect the differential effects of individual relationships and interactions that occur between managers and subordinates in the enterprise team, as well as emerging social processes.

As the most common classification of social-psychological methods of management, it can be considered that their sequential distribution is based on their scale and socio-psychological effects: social methods that focus on human groups and their interactions, including staff environment, in the production process of goods and services, psychological methods aimed at personality, including the internal environment of the staff.

Socio-psychological methods are based on different relationships within and among the collectives, by controlling their perceptions and behaviors through the context and purpose of people's activities (needs, interests, motivations, ideas, goals, etc.).

A number of methods of social impact can be distinguished:

- Management of individual group events and processes (moral stimulation of employees' creative activity, social forecasting, planning, regulation, etc.);
- Management of personal and personal behavior (moral stimulation of personal initiative, upbringing and education).

Psychological management techniques are used to harmonize employee relationships within the organization and to create a favorable psychological climate.

Psychological methods are aimed at the formation of initial labor collectives in accordance with the individual abilities, tendencies and interests of the collective members. At the same time, it is important to observe the psychological compatibility of employees by regulating relationships within the staff, and the ability of the manager to influence the individual psychology of employees.

Factors that can be used in the implementation of social and psychological methods of management include: formation and development of primary labor collectives; humanization of labor, psychological motivation; psychological methods of staff recruitment and training; formation of optimal psychological climate in production and commercial enterprises.

Socio-psychological methods of management contribute to the effective management of the social and psychological processes in the collective to achieve the goals set by maintaining the health of workers and maintaining a good moral and psychological climate in the collective.

The objects of management of social and psychological processes are {2}: personal qualities of the staff, as well as psychological and psycho-physiological characteristics; methods of work and work organization; system of selection, placement, training and retraining of personnel; information support and its application; staff motivation system; moral and psychological climate at the enterprise; social and living conditions of the staff.

The following can be attributed to the management of social and psychological processes: the development of norms and norms of social and psychological processes; analysis, registration and control over the implementation of norms and norms of social and psychological processes; development of measures to normalize and improve the course of social and psychological processes; control over the organization and implementation of the developed measures; regulation of social and psychological processes.

An important issue in socio-psychological processes is the provision of a favorable socio-psychological climate, where the following can be distinguished: collective mood; goodwill and objectivity of staff performance evaluation; creative atmosphere in the enterprise; coordination and cohesion of activities at the enterprise; lack of formalism at work; the existence of trust and freedom among the collective members; emotional connection and mutual assistance of team members in different situations; absence of pressure on the subordinates by the leader; availability of sufficient level of awareness and responsibility of collective members; accepting responsibility by each member of the collective for the state of affairs at the enterprise; satisfaction with belonging to the collective; benevolent and business criticism; ability to express ideas during the discussion; absence of long-term, dysfunctional conflicts in the collective; high level of mutual assistance, etc.

Table

***Classification of management methods
according to R.A.Fatkhutdinov***

Classification of management methods	Methods of coercion	Incentives	Methods of persuasion
A) Classical methods of management	Organizational	Economic	Socio-psychological
B) Substance of methods	Legal aspects	Motive optimization	Psychology, Sociology
C) The purpose of management	Indications, discipline	Creating a competitive environment	Achieving mutual understanding
D) Organizational structure of management	Agility	Adaptation to Problems	Adaptation versus personality
E) Property types	Partner country	Collective-corporate	Special
F) Direction of the subject	Collective, personality	Personality	Personality
G) Types of impact	Methodical methods	Stimulation and motivation.	Management of socio-psychological processes
H) Basic requirements for the subject to use the methods	Execution of decisions made	Ability and specialty	Psychological stability of the individual
I) Requirements for the provision of methods	Physiology, safety	Physiological	All requirements
J) The type of management characteristic of the group of methods	Authoritarian	Together	Free
K) Type of temperament of the control object	Phlegmatic	Sangwinian	Sangwinian

However, it should be noted that the above-mentioned classification of social and psychological methods of management in enterprises is quite simple. Modern manufacturing and commercial enterprises need more modern management techniques. According to R.A.Fatkhutdinov, traditional management methods should be abandoned, and the generally accepted classification of management methods does not fully reflect their essence. He considers that another basis should be based on the classification of control methods - the degree of freedom of the control object in relation to the subject's influence, which may include the following: freedom; motivated freedom and complete freedom.

It would be advisable to divide management methods into three groups, based on the object freedoms considered: coercion, motivation, and persuasion.

We refer to the classification provided by R.A.Fatkhutdinov, as the Table above highlights the characteristics of the Management Methods and reflects the advantages or priorities for specific signs in specific method groups.

This approach is based on the following:

A. Compulsion methods are a substance of management. Low quality of the substation - legislative and regulatory acts - will lead to the following components of the management system:

B. Incentives are focused on resource saving, improving the quality and competitiveness of goods and services, and improving the infrastructure and quality of life in accordance with the ideology and policies of the given system.

C. Methods of persuasion are based on the study of the psychological portrait of the individual and the motivation of his or her needs, physiological, moral and social needs.

Despite the generalized approach to the classification of management methods, in our opinion, it is necessary to more closely examine the essence of the social and psychological management methods, the success of any business depends on the active and conscious participation of people in this work. The social relationships that emerge in the production process and affect the final results of the enterprise are based on the use of social-psychological management techniques.

It is clear from social studies that if there is a favorable "social and psychological climate" between the collective members, the supervisor and the collective, the Production Collectives will successfully solve their problems.

The experience of foreign countries shows that partnership (cooperation) is more effective than relations based on administrative coercion. There may be civil inequality, but in the work environment workers should feel themselves as partners.

Voluntary, equal rights, liability, self-restraint and mutual privileges can be the absolute conditions for creating a favorable social climate, both within the management and the staff, and within the labor collective.

The sources of sociological information include: statistical documents; statistical questionnaires; collective discussion of problems; observation; questioning; interview.

Management relationships act as psychological interactions of people. Psychological processes management involves the consideration of the psychology of the team, manager, management and human interaction.

Studies show that the outcome of the production is largely determined by addressing staffing issues, influencing employee morale to increase productivity, and the formation of a "new" employee.

References

- 1) Соколов Н.Н. Разработка управленческих решений. М.: Спутник, 2012
- 2) Семенов А.К., Набоков В.И. Основы менеджмента. М.: Дашков и К., 2008, 556 с.
- 3) Ермакова Ж.А. и др. Оценка экономической эффективности ИКТ на промышленных предприятиях // Вестник ТНИКОГУ, №11(172), 2014, с. 255-260

**SOSIAL-PSIXOLOJİ İDARƏETMƏ METODLARINDAN
SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏYƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR**

E.E.Məmmədzaadə

XÜLASƏ

Məqalədə idarəetmənin sosial-psixoloji metodlarının təsnifatı verilmişdir. İdarəetmənin sosial-psixoloji metodlarının reallaşdırılması prosesində tətbiq olunan amillər araşdırılmışdır.

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ЭФФЕКТИВНОМУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЮ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ**

Э.Э.Мамедзаде

РЕЗЮМЕ

В статье представлена классификация социально-психологических методов управления. Изучены факторы, используемые при реализации методов социально-психологического управления.

Məqalə redaksiyaya 29 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 31 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

A SYSTEMATIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF INDUSTRIAL PRODUCT MARKET

R.N.Mikailova, E.S.Rahmanov

Azerbaijan State University of Economics
135 Hasan Aliyev St., Baku
e-mail: rana.mikayilova@unec.edu.az

Açar sözlər: əmtəə bazarı, struktur təhlili, indeks təhlili, təkrar istehsal, makroiqtisadi göstəricilər, sənaye sektoru

Keywords: commodity market, structural analysis, index analysis, processing production, macro-economic indicators, industrial sector

Ключевые слова: товарный рынок, структурный анализ, индексный анализ, перерабатывающее производство, макроэкономические показатели, промышленный сектор

Introduction

Given the complexity of the analysis of the industrial trading market, we suggest using a systematic approach. This is primarily due to the fact that the classical model of the industry market, including the industrial product market, is based on the paradigm “structure - behavior - result” [1; 2], which is formulated by many conditions. The individual attributes of the industry market are distributed as follows:

a) the conditions of the proposal may be regional location, scientific and technological progress; information and communication technologies, etc.;

c) pricing policy, import substitution, characterization of new goods, their technical equipment, etc. can act as demand conditions.

The list of conditions for analyzing the commodity market, including the industrial one, can be continued. However, a significant place among them is occupied by the structural one, which necessitates the use of a systematic approach.

In economic literature, the main direction for solving this problem is considered to be the development of methods for dynamic analysis of industrial market for industrial products. V.Blagodatsky [3, p. 101-105] offers five stages of structural analysis of industry market:

I. Formation of market boundaries (determination of product, geographic and time boundaries);

II. Formation of industry entry barriers (rate of entry of new firms into the market, rate of penetration of firms into the market);

III. Selection of an indicator for assessing the size of a company in the product market (specific gravity of sales, specific gravity of employees, specific gravity of assets, specific gravity of value added);

IV. Determination of the concentration indicator (number of producers / consumers, index indicators);

V. Dynamic analysis of the structure of the commodity market (turbulent market share, market development prospects, etc.).

The above stages, although they describe the structure and dynamics of the development of the commodity market for industrial products, are not sufficient from the standpoint of industry forecasting. It is thought that forecasting the industrial commodity market should be based on a systematic approach to the analysis of the structure of the manufacturing industry itself. It is the manufacturing industry that is the main supplier of industrial goods and thereby forms the industrial product market.

We propose the following stages of the structural analysis of the manufacturing industry, which is the core of the industrial product market:

- I. General analysis
- II. General index analysis
- III. Production index analysis of the manufacturing industry
- IV. Industrial Producer Price Index Analysis
- V. Investment analysis of subsystems of the manufacturing industry
- VI. Analysis of the main indicators of manufacturing enterprises.

As you can see, the basic basis for forecasting the industrial commodity market is the index approach, which makes it possible to study the prospects for market development not by absolute indicators, but by relative ones.

Next, we analyze the information base of the industrial commodity market according to the above sequence:

A. General analysis.

The analysis of macroeconomic indicators of industry of the republic showed that for 2013-2017. No significant changes were observed: the additional cost increased from 26,442 million manats to 28,087 million manats (the share decreased from 45.4% to 40.0%); total profit - from 24,440 million manats to 24,958 million manats (from 55.7% to 46.1%); net profit - from 23,554 to 22,996 (from 57.1% to 48.3%); the number of employees - from 197.2 to 197.1 (from 13.1% to 12.9%); etc.

Table 1

Macroeconomic indicators of the industrial sector and their share [4, p. 14]

	2013	%	2014	%	2015	%	2016	%	2017	%	2017 in % by 2003
Additional cost, mln. manats	26442	45,4	24169	41,0	17912	32,9	22398	37,1	28087	40,0	106,2
Total income, million manats	24440	55,7	22215	50,7	15803	41,4	19903	46,1	24958	14,1	102,2
Net profit, million manats	23554	57,1	21140	52,1	14318	41,5	18339	46,8	22996	48,3	97,6
The average number of people, thousand people	197,2	13,1	197,2	12,8	187,1	12,1	186,1	12,7	197,1	12,9	97,2

Monthly average salary, manat	630,8	148,4	694,8	156,3	809,3	173,3	927,6	185,6	969,2	183,4	153,6
Fixed assets, million manats	53529,0	57,9	61809,4	59,9	71978,8	58,5	111009,6	65,7	123408,4	65,8	2,3 r
Investments in fixed assets, mln. manats	7499,6	42,0	7639,5	43,4	8499,9	53,3	9949,8	63,1	10610,1	60,9	141,4

In addition, it should be noted that the decline in macroeconomic indicators of industry occurs against the background of growth of fixed assets (from 57.9% to 65.8%) and investment in fixed assets (from 42.0% to 60.9%).

However, if we take a longer period, the index indicators of the industry as a whole, including manufacturing, are naturally much higher (Table 2) [4, p. 23]. The highest indexes cover the period from 2000 to 2017; average indexes - from 2005-2017; low - from 2010-2017.

Table 2

Indices of industrial production, %

Years	Total	Including:			
		mining	processing	energy sector	water management sector
2000=100					
2005	163	159	163	121	109
2007	276	297	187	124	90
2008	293	313	200	134	90
2009	318	352	184	118	89
2010	326	357	202	127	88
2011	310	327	216	138	98
2012	303	313	228	154	100
2013	308	315	241	159	111
2014	306	309	246	169	119
2015	313	315	263	168	121
2018	312	313	266	167	120
2017	301	301	261	163	119
2005=100					
2007	169	187	115	103	82
2008	180	197	122	111	83
2009	195	221	113	98	82
2010	200	224	124	105	81
2011	190	205	132	114	90
2012	186	197	139	128	92
2013	189	198	148	132	102
2014	188	194	151	140	109

2015	192	198	161	139	111
2016	191	196	163	139	110
2017	185	188	160	135	109
2010=100					
2011	95	92	107	108	112
2012	93	88	113	121	114
2013	95	88	119	125	127
2014	94	87	122	133	135
2015	96	88	131	132	138
2018	96	88	132	132	137
2017	92	84	129	129	135

Next, we will analyze the production index indicators on the structure of the manufacturing industry as a percentage of the previous year and by 2010 = 100 (Table 3).

For 2013-2017 index indicators in% to the previous year were as follows: food products - 1.05 and 1.01; drinks - 1.12 and 1.17; tobacco - 0.71 and 1.08; textiles - 0.76 and 1.45; clothes - 0.91 and 1.15; leather and shoes - 0.93 and 0.95; wood-wood - 0.92 and 1.35; paper and cardboard - 0.93 and 0.1; printing - 1.33 and 0.97; petroleum products - 1.06 and 0.92; chemistry - 1.19 and 1.16; rubber and plastic - 1.06 and 1.72; building materials - 1.21 and 1.147; metallurgy - 1.01 and 0.91; other equipment - 0.57 and 0.88; Computers and electronic equipment - 0.97 and 1.35; machinery and equipment - 1.27 and 1.43; cars - 1.29 and 0.01, etc.

As you can see, the production index indicators of the industrial commodity market for the study period was distributed unevenly. Therefore, when forecasting the main elements of the industrial commodity market, this factor should be taken into account.

As for the production index indicators of the manufacturing industry for the period (2010 = 100), then naturally, in this case they are much higher (in 2017) as they cover a longer period of time (2010-2017). These indices can be used in forecasting the industrial commodity market for a longer period.

Table 3

Production indices of indicators of the manufacturing industry, % [4, c. 24-27]

	2010=100									
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
Manufacturing industry	119,4	122,0	130,5	131,8	129,2	105,8	102,2	107,0	101,0	98,0
Food products	112,1	114,3	117,6	123,2	124,4	104,8	102,0	102,9	104,8	101,0
Drinks	123,8	136,3	121,0	114,2	133,8	112,5	110,1	88,8	94,4	117,2
Tobacco	56,4	93,2	84,2	77,3	83,4	70,9	165,3	90,3	91,8	107,9
Textile	140,1	147,4	66,0	172,2	249,2	76,2	105,2	44,8	260,9	144,7
Clothes	164,3	221,0	123,3	173,9	200,9	90,9	134,5	55,8	141,0	115,5
Leather and shoes	88,7	52,3	53,9	36,8	35,1	93,3	59,0	103,0	68,2	95,3
Wood	64,8	198,2	331,6	578,6	779,4	91,6	305,9	167,3	174,5	134,7
Paper and cardboard	152,5	129,6	139,3	142,9	143,8	92,8	85,0	107,5	102,6	100,6
Polygraphy	281,7	223,7	417,7	454,0	443,1	132,8	79,4	186,7	108,7	97,6

Oil products	102,3	94,1	89,5	81,4	75,1	106,1	92,0	95,1	90,9	92,2
Chemistry	118,9	153,3	219,5	194,9	227,1	119,5	128,9	143,2	88,8	116,5
Rubber and plastic	168,4	117,4	92,3	114,9	197,3	105,7	69,7	78,6	124,5	171,7
Construction materials	146,9	183,0	194,5	175,1	256,7	121,0	124,6	106,3	90,0	146,6
Metallurgy	223,4	239,3	229,7	230,4	210,4	101,5	107,1	96,0	100,3	91,3
Other equipments	78,1	81,2	125,1	151,0	132,9	57,1	104,0	154,1	120,7	88,0
Computer and electronic equipments	129,8	88,0	181,0	183,4	230,2	77,8	67,8	205,7	101,3	125,5
Electronic equipments	121,3	136,3	138,8	463,3	623,6	97,3	112,4	101,8	333,8	134,6
Machinery and equipment	114,3	101,7	72,7	60,9	87,0	127,3	89,0	71,5	83,8	142,9
Cars	33,6	53,2	55,6	65,1	0,8	128,8	158,2	104,6	117,0	1,2
Other transportation	301,6	10,3 d.	9,7 d.	10,0 d.	11,5 d.	232,5	339,9	94,6	103,2	114,7
Furniture	306,7	328,2	361,3	393,8	457,6	105,9	107,0	110,1	109,0	116,2
Jewelry	117,6	126,9	258,0	171,1	225,9	139,2	107,9	203,3	66,3	132,0
Car repair	261,1	367,1	9,7 p.	10,8 d.	6,0 p	131,8	140,6	265,3	110,7	55,6

It is known that one of the main elements of any product market is the price on which the market value of the product depends.

Therefore, it is proposed to analyze the producer price indices of manufacturing products that have developed over 2013-2017. as follows (in% to the previous year): food products - 1.07 and 1.16; drinks - 1.04 and 0.97; tobacco 1.02 and 1.44; textiles - 1.05 and 1.39; clothes - 1.07 and 1.18; leather and shoes - 1.0 and 1.07; wood-wood - 0.99 and 1.09; paper and cardboard - 0.92 and 0.99; printing - 1.02 and 1.16; petroleum products - 1.0 and 1.4; chemistry - 1.10 and 1.31; rubber and plastic - 0.94 and 1.13; building materials - 1.03 and 1.113; metallurgy - 1.04 and 1.38; computer and electronic equipment - 1.04 and 1.08; electronic equipment - 0.99 and 1.10, etc. (Table 4)

As you can see, the producer price index of manufacturing products increases from year to year, which naturally affect the increase in retail prices. This factor must be taken into account when forecasting the industrial commodity market.

Table 4

The producer price index of manufacturing products, in % to the previous year
[4, p. 28-29]

	2013	2014	2015	2016	2017
Manufacturing industry	102,0	115,7	91,9	115,2	130,3
Food products	107,2	98,8	102,9	131,6	116,1
Drinks	104,5	102,0	104,9	127,5	96,7
Tobacco	101,8	105,2	110,3	169,5	143,9
Textile	105,2	105,0	96,3	113,1	139,9
Clothes	107,0	102,7	104,3	111,3	117,8
Leather and shoes	100,2	98,2	101,1	103,2	106,9

Wood	98,9	95,3	98,2	103,3	109,3
Paper and cardboard	92,0	99,6	100,7	100,1	99,5
Polygraphy	102,6	108,4	102,7	113,1	115,7
Oil products	100,0	128,2	86,0	109,7	140,0
Chemistry	110,1	100,2	71,4	135,8	130,9
Rubber and plastic	94,1	106,9	105,5	115,1	113,0
Construction Materials	102,6	98,8	96,0	104,4	112,8
Metallurgy	104,2	97,9	92,1	128,0	138,3
Other equipments	106,2	95,0	101,3	104,7	138,3
Computers and electronic equipment	104,2	99,4	100,8	113,9	108,3
Electronic equipment	99,7	98,7	102,1	109,8	110,5
Machinery and equipment	98,4	100,7	103,8	104,6	106,4
cars	100,2	107,8	100,9	119,0	126,3
Furniture	104,0	100,5	100,1	100,7	102,3
Jewelry	95,4	98,3	100,8	105,3	108,2
Car repair	90,5	98,7	114,7	105,1	100,0

The formation and expansion of the industrial commodity market largely depends on investment activity. It should be noted that in this market of the republic, investments are mainly domestic, there are practically no foreign investments (Table 5). According to 2017 data, total investments in fixed assets of the manufacturing industry amounted to 652.6 million manats, including domestic investments of 620.6 million manats, and foreign investments - 32 million manats. for other product groups, this indicator was as follows: food products 125.5 million manats; drinks - 26.9 million manats; tobacco - 0.4 million manats; textiles - 5.9 million manats; clothes - 15.3 million manats; leather and shoes - 0.1 million manats; wood-wood - 20.7 million manats; paper and cardboard - 5.7 million manats, etc.

Table 5

Investments in fixed assets of manufacturing industry, mln. manats [4, p. 66-67]

	2013	2014	2015	2016	2017	2017 in % by 2013
Manufacturing industry	888,9	644,6	482,9	424,3	652,6	73,4
External investment	0,2	0,9	16,1	-	32,0	-
Domestic investment	888,7	643,7	466,8	424,3	620,6	69,8
Food products	160,8	92,4	87,9	63,6	125,5	78,0
drinks	16,8	14,6	23,7	4,1	26,9	160,1
Tobacco	0,0	0,0	-	0,8	0,4	-
Textile	10,4	38,8	10,2	-	5,9	56,7
clothes	0,0	9,0	10,4	10,5	15,3	-
Leather and shoes	-	-	88	0,0	0,1	-
Wood	23,4	15,0	17,6	17,8	20,7	88,4
Paper and cardboard	3,5	21,1	4,1	-	5,7	162,8

Studying the industrial commodity market, it is necessary to analyze its subjects, the main indicators of which for 2013-2017 formed as follows: the number of enterprises - 1764 and 1826 (state-owned - 154 and 117; non-state - 1610 and 1709); the number of

workers - 12948 and 17154; volume of output - 7.2 billion manats and 9.7 billion manats; as% of the previous year - 105.8% and 96.0%; specific gravity of 21.4% and 24.4%.

Table 6

Key performance indicators of manufacturing enterprises [4, p. 103]

	2013	2014	2015	2016	2017
Number of enterprises	1764	1762	1778	1775	1826
State	154	149	144	140	117
Non-state	1610	1613	1634	1635	1709
The number of entrepreneurs	12948	14559	15711	16009	17154
The cost of industrial production, million manats	7243,8	8071,6	7880,4	8899,5	9723,5
Indices,% of the previous year	105,8	102,2	107,0	101,0	98,0
Specific gravity, %	21,4	25,1	29,9	27,6	24,4

Consequently, in general, the main indicators of the activity of manufacturing enterprises can be considered positive.

Conclusions - thus, in analyzing the industrial product market (using the manufacturing industry as an example), a systematic approach was used that made it possible to comprehensively diagnose this industry:

- The following stages of the structural analysis of the manufacturing industry, which is the basis of the industrial product market, are proposed: general analysis; general index analysis; production index analysis; investment analysis; analysis of manufacturing enterprises. Accordingly, the following conclusions were made:

- for 2013-2017 in industry as a whole, the added value increased from 26.4 billion manats to 28.1 billion manats; total profit - from 24.4 to 24.9; net profit decreased - from 23.5 to 23.0; the number of employees - from 197.2 thousand people. up to 197.1 thousand people Index indices in the industry as a whole fell from 95 to 92, while in the manufacturing industry they rose from 107 to 129. At the same time, production indexes in this industry sector decreased from 105.8 to 98.0;

- for 2013-2017 Index indicators of producer prices for manufacturing products rose sharply - from 102.0 to 130.3.

Weak indicators are observed in investment activities of the manufacturing industry, which during the study period decreased from 888.9 million manats to 652.6 million manats and amounted to 73.4%.

References

1. Шерер Ф., Росс Д. Структура отраслевых рынков. М.: ИНФРА-М, 1997, 37 с.
2. Хохлов А.В. Товарный рынок. М.: СПб.: Питер, 2011, 47 с.
3. Благодатских В.Ю., Ярошевич Н.Ю. Исследование отраслевой структуры рынка промышленной продукции: динамический подход // Известия УрГЭУ, №6 (74), 2017, с. 101-105
4. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. ARDSK. Bakı, 2018

SƏNAYE MƏHSULLARI BAZARININ ANALİZİNƏ SİSTEMATİK YANAŞMA

R.N.Mikaylova, E.S.Rəhmanov

XÜLASƏ

Məqalədə ticarətin rasionallığına məhsulun növü, çeşid genişliyi, xidmət səviyyəsi, qiymət kimi amillərin əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyi göstərilir. Sənaye malları bazarının verilənlər bazasının təhlili aparılmışdır. 2013-2017-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında sənaye sahəsinin mikroiktisadi göstəriciləri təhlil edilmişdir. İstehsal indeksləri, əsas kapital qoyuluşları, emal sənayesinin əsas göstəricilərinin cədvəlləri təqdim edilmişdir.

СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ РЫНКА ПРОМЫШЛЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Р.Н.Микаилова, Э.С.Рахманов

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что на рациональность торговли существенно влияют различные факторы, такие, как вид товара, широта ассортимента, уровень услуг, цена и др. Представлен анализ информационной базы промышленного товарного рынка. Проведен анализ микроэкономических показателей промышленности Азербайджанской Республики за 2013-2017 гг. Приведены таблицы производственных индексов, инвестиций основного капитала, основных показателей работы обрабатывающей промышленности страны.

Məqalə redaksiyaya 31 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 2 noyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**TİBB,
BİOLOGİYA
VƏ PSİXOLOGİYA
ELMLƏRİ BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
MEDICINE,
BIOLOGY AND
PSYCHOLOGY**

UOT № 616-092

AZƏRBAYCANIN CƏNUB BÖLGƏSİNDƏ Malyariyaya GÖRƏ EPİDEMİOLOJİ VƏZİYYƏTİN RETROSPEKTİV TƏHLİLİ

N.M.Zeynalova

Azərbaycan Tibb Universiteti, Epidemiologiya kafedrası
Bakı, Mərdanov qardaşları küçəsi 124
e-mail: iris.ax@mail.ru

Açar sözlər: malyariya, eliminasiya, retrospektiv epidemioloji təhlil

Keywords: malaria, elimination, retrospective epidemiological analysis

Ключевые слова: малярия, элиминация, ретроспективный эпидемиологический анализ

Tarixi yazılı mənbələrə görə malyariya xəstəliyi qədim xəstəliklərdən sayılmaqla, Azərbaycan üçün də endemik regional patologiya hesab olunur [1,2,5].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının üzv dövlətlərinin «Avropa regionunda malyariya əleyhinə fəaliyyətinin gücləndirilməsi» barədə qəbul etdiyi qətnamədən sonra 2002-ci ildə malyariya ilə mübarizə «Malyariyanı geri döndərək» regional strategiyası çərçivəsində daha da gücləndirildi [3]. 2005-ci ildə isə malyariya ilə mübarizə tarixinə «Daşkənd Bəyannaməsi» kimi daxil olmuş «Malyariya ilə mübarizədən onun eliminasiyasına doğru irəli» adlı sənəd qəbul edilmiş və Azərbaycan da daxil olmaqla, malyariyaya görə endemik olan ölkələrin Səhiyyə Nazirləri tərəfindən imzalanmışdır [4]. Azərbaycanda malyariyanın eliminasiyası dövründə də malyariyaya qarşı əkspepidemik tədbirlərin aparılmasının davam etdirilməsinin vacibliyi Səhiyyə Nazirliyinin 10 dekabr 2015-ci il tarixli «2016-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında malyariyanın bərpa edilməsinin qarşısının alınması üzrə» Milli strategiyanın ana xəttini təşkil edir [1].

Bu baxımdan, Azərbaycanda malyariyanın eliminasiyası dövründə ölkənin cənub rayonlarında malyariya ilə xəstələnmə və ona qarşı əkspepidemik tədbirlərin retrospektiv epidemioloji təhlilinin aparılması məqsəd kimi irəli sürülmüşdür.

Material və müayinə üsulları

Tədqiqat materialı kimi Respublika Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzindən malyariya ilə xəstələnmə və malyariyaya qarşı aparılmış əkspepidemik tədbirlər haqqında statistik məlumatlar təhlil edilmişdir (01 sayılı forma üzrə). Cənub bölgəsinin Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad və Yardımlı rayonları üzrə qeyd olunan göstəricilər təhlil edilmişdir. Retrospektiv epidemioloji təhlil 10 ili (2003-2012-ci illər) əhatə etmişdir.

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi

Ölkənin cənub bölgəsinin 5 rayonu – Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad və Yardımlı rayonlarında malyariya ilə xəstələnmə halları Cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1

Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad və Yardımlı rayonlarında malyariya ilə xəstələnmə
(2003-2012-ci illər)

İllər	Lənkəran	Astara	Masallı	Cəlilabad	Yardımlı
2003	8	3	10	1	–
2004	6	–	6	–	–
2005	7	–	3	–	–
2006	5	–	–	–	–
2007	7	–	–	–	–
2008	8	–	–	–	–
2009	12	–	–	–	–
2010	8	–	–	–	–
2011	2	–	–	–	–
2012	–	–	–	–	–

1 sayılı cədvəldən görünür ki, Yardımlı rayonunda 2003-2012-ci illərdə malyariya ilə xəstələnmə hadisəsi qeydə alınmamışdır (amalyariogen rayon). 2004-cü ildə Cəlilabad rayonunda yalnız 1 hadisə, Astara rayonunda isə 3 hadisə qeydə alınmış, sonrakı illərdə bu rayonlarda malyariya ilə xəstələnmə halı olmamışdır. Bu rayonları malyariyaya görə hipoendemik rayonlar hesab etmək olar.

Masallı rayonunda malyariya ilə xəstələnmə 2003-2005-ci illərdə 10,6 və 3 hadisə olmaqla göstərilmişdir. Malyariya ilə xəstələnmə səviyyəsinə görə Masallı rayonu mezoendemik rayon sayıla bilər.

Cənub bölgəsi rayonları arasında 1 sayılı cədvəldən də aydın olur ki, malyariya ilə xəstələnmə səviyyəsinə görə Lənkəran rayonu liderlik edir. Bu rayonda 2003-2011-ci illərdə malyariya ilə xəstələnmə halı orta hesabla 7 hadisə təşkil etmişdir. Lənkəran rayonu cənub bölgəsinin rayonları arasında malyariya ilə xəstələnmə səviyyəsinə görə hiperendemik rayona aid edilə bilər.

Cənub bölgəsinin rayonlarında 10 il ərzində malyariya ilə xəstələnmə hallarının epidemioloji təhlili nəticəsində bu rayonları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Amalyariogen rayon – Yardımlı;
2. Hipoendemik rayon – Astara, Cəlilabad;
3. Mezoendemik rayon – Masallı;
4. Hiperendemik rayon – Lənkəran.

Malyariya üzərində epidemioloji nəzarətin həyata keçirilməsində rayonların endemiklik dərəcəsinə görə belə təsnifləşdirilməsi çox vacibdir.

Bununla yanaşı, epidemioloji nəzarət sisteminin ikinci tərkib hissəsi əksepidemik tədbirlərin aparılma vəziyyəti və onun effektivliyinin qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədlə sözü gedən rayonlarda malyariyaya qarşı aparılan əksepidemik tədbirlərin həcmi və yerinə yetirilmə vəziyyəti araşdırılmış və qan preparatlarının malyariyaya görə müayinəsi nəticələri Cədvəl 2-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 2

Cənub bölgəsi rayonlarında malyariyaya görə qan preparatının müayinəsi vəziyyəti
(2003-2012-ci illər) (min nəfər)

İllər	Lənkəran	Astara	Masallı	Cəlilabad	Yardımlı
2003	15296	13550	15093	5257	2810
2004	19341	13644	15215	5629	2825
2005	13422	14277	11912	5821	2485
2006	13709	14920	11600	7089	2650
2007	15790	10846	16607	6798	–
2008	13213	11211	10625	6526	–
2009	14874	10622	10050	4920	–
2010	16347	11463	11637	4963	1932
2011	500,0	200,0	300,0	250,0	50,0
2012	150,77	103,38	12545	6633	–

2003-2012-ci illər ərzində cənub bölgəsinin 5 rayonunda (Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad və Yardımlı) malyariyaya görə müayinə olunan qan preparatlarının götürülmə və müayinə olunma vəziyyətinin təhlili nəticəsində məlum olur ki, say etibarilə götürülsə, bu illər ərzində dövrü olaraq artma və azalma meyli nəzərə çarpır. Epidemioloji baxımdan malyariya ilə xəstələnmə səviyyəsinin müayinə olunan qan preparatlarının sayından asılı olmasını müşahidə edə bilmədik. Yəqin ki, bu halda rayonlarda 2005-ci ildən başlayaraq malyariya ilə xəstələnmənin dinamikasında azalmaya doğru tendensiyanın izlənməsinin səbəbinin izahını başqa bir amildə axtarmaq lazımdır. Bununla belə malyariya üzərində epidemioloji nəzarətin aparılması sistemində əhali arasında qan preparatlarının malyariyaya görə müayinəsinin aparılması çox mühüm diaqnostik şərtidir.

Epidemioloji vəziyyətlə əlaqədar ÜST-nin tövsiyələrinə uyğun olaraq 1999-2004-cü illər üçün malyariya ilə mübarizəyə aid Milli Proqram işlənib hazırlanmışdır. Kifayət qədər mürəkkəb və gərgin malyariogen vəziyyəti, eləcə də yüksək effektiv insektisidlərin və dərman preparatlarının çatışmazlığı və digər bu kimi problemlərlə əlaqədar olaraq yaranmış müxtəlif xarakterli çətinlikləri nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti tərəfindən bütün aidiyyəti dövlət, qeyri-hökumət və humanitar təşkilatlara malyariya ilə mübarizəyə köməklik göstərilməsi üçün müraciət qəbul edilmişdir. Bu müraciətə ilk növbədə ÜST, Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Federasiyası, BMT-nin Uşaq Fondu, İtaliyanın ACIP neft kompaniyası, Belçika və Hollandiyanın Sərhədsiz həkimlər təşkilatı, Küveytin Xəstələrə Yardım Cəmiyyəti və s. tərəfindən pozitiv münasibət göstərilmişdir. Bu təşkilatların köməyi nəticəsində respublikanın səhiyyə orqanları müəyyən qədər lazım olan dərman preparatları, effektiv insektisidlər, laborator diaqnostika ləvazimatları, səhiyyə maarifi, tədris materialları və s. ilə təmin edilmişdir.

Səhiyyə Nazirliyində yaradılmış malyariya ilə mübarizə qərargahı kompleks əksepideмик tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsində və onların əlaqələndirilməsində böyük rol oynamışdır.

Beləliklə, Səhiyyə Nazirliyinin Malyariya ilə Mübarizə üzrə Milli Proqramına müvafiq olaraq respublikanın bütün ərazisində malyariya əleyhinə ardıcıl və məqsədyönlü, operativ kompleks tədbirlərin və digər vacib təşkilati tədbirlərin yerinə yetirilməsi, həmçinin əhali arasında geniş səhiyyə maarifi işlərinin aparılmasının nəticəsində 1997-ci ildən başlayaraq epidemiyaya ilə mübarizədə müəyyən nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Malyariya ilə xəstələnmə ilbəil azalmağa başlayaraq, 1996-cı ildə 13135 hadisəyə qarşı 2002 və

2003-cü illərdə, müvafiq olaraq, 506 və 482 malyariya hadisəsi qeydə alınmışdır. Yəni, müvafiq olaraq, xəstələnmə 25,9 və 27,3 dəfə azalmışdır. 2002-2003-cü illərdə Azərbaycan üzrə hər 100 min nəfər əhaliyə malyariya ilə xəstələnmənin intensiv göstəricisi müvafiq olaraq 6,3 və 6,01 olmuşdur. Buradan göründüyü kimi, bu illərdə respublikada malyariya ilə xəstələnmə artıq kütləvi xarakter daşımır, yəni, faktiki olaraq 1994-1996-cı illərdə baş vermiş geniş miqyaslı epidemiyanın qarşısı 5-6 ildən sonra alınmışdır.

Hazırkı dövrdə ölkədə malyariogen vəziyyət sabit hesab etmək olar. Aparılan geniş miqyaslı tədbirlərin və daimi diqqətin sayəsində qısa müddət ərzində gərginliyin aradan qaldırılmasına nail olunmuş və 2007-ci ildə cəmi 110 malyariya hadisəsi qeydə alınmışdır.

Lakin, malyariya ilə xəstələnmənin 2007-ci ildə hər 100 min nəfər əhaliyə 1,29 olmasına baxmayaraq, ölkə ərazisinin 80%-i malyariyaya görə endemik olaraq qalmaqdadır. 2007-ci ildə malyariyaya yerli yoluxma halları respublikanın 36 rayonunda 70 yaşayış məntəqəsində qeydə alınmışdır. Ocaqların sayının azalmasına baxmayaraq onların sayı, qeydə alınmış hadisələrin azalması ilə qeyri-mütənasibdir (Cədvəl 3).

Cədvəl 3

İllər	Malyariya hadisələrinin sayı	Ocaqların ümumi sayı	O cümlədən yeni ocaqların sayı
1996	13135	677	450
1997	9911	856	361
1998	5175	776	165
1999	2315	512	92
2000	1526	468	96
2001	1058	354	69
2002	605	199	40
2003	482	181	66
2004	386	136	39
2005	242	97	27
2006	143	74	25
2007	110	70	25

Bununla əlaqədar olaraq, hazırda bütün tədbirlər malyariyanın qalıq ocaqlarının sağlamlaşdırılmasına yönəldilməlidir. Odur ki, əvvəlki illərdə malyariya ilə mübarizə sahəsində əldə olunmuş təcrübəyə əsasən, hazırda ölkədə yaranmış nisbi müvəffəqiyyət və xəstələnmənin kəskin azalması, heç də malyariya əleyhinə kompleks tədbirlərin həcmindən vaxtından əvvəl azaldılmasına əsas vermir.

Ədəbiyyat

1. Milli Strategiya - 2016-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında malyariyanın bərpa olunmasının qarşısının alınması / Bakı, 2015, 34 s.
2. Ağayev İ.Ə., Abdullayev X.İ., Məmmədov S.M. və b. Malyariya üzərində epidemioloji nəzarətin təşkili / Metodik tövsiyələr, Bakı, 2010, s.37-58
3. World Health Organization. Global Technical Strategy for Malaria 2016-2030 / WHO, Geneva, 2016
4. Azərbaycan Respublikasında 2008-2013-cü illər üçün malyariyanın eliminasiyası üzrə Milli Strategiya, Bakı, 2008, 38 s.

5. Abdullayev X.İ., Hacıyev İ.A., Hüseynova F.H. Hazırkı dövrdə Azərbaycanı yerli əhali arasında malyariya xəstəliyinin aşkar olunması epidemioloji vəziyyətin gərgin olmasının göstəricisi kimi // Azərbaycan təbabətinin müasir nailiyyətləri, Bakı, 2010, № 2, s.58-61

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF EPIDEMIOLOGICAL SITUATION WITH MALARIA IN SOUTHERN REGIONS OF AZERBAIJAN

N.M.Zeynalova

SUMMARY

The data on retrospective analysis of epidemiological situation with malaria in southern regions of Azerbaijan during 2003-2012 are presented in this article. Based on the data about incidence of malaria during the above time period, the classification of rayons in degree of endemicity is conducted. It is established that the volume of parasitological investigations on blood does not affect in any way malaria morbidity in the above regions.

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ ПО МАЛЯРИИ В ЮЖНЫХ РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Н.М.Зейналова

РЕЗЮМЕ

В статье представлены данные по ретроспективному эпидемиологическому анализу эпидемиологической ситуации по малярии в южных регионах Азербайджана за 2003-2012 гг. На основании данных по заболеваемости малярией за указанный период, дана классификация районов по степени эндемичности. Установлено, что объем паразитологических исследований крови на малярию никак не влияет на выявляемость заболеваемости малярией в указанных регионах.

Məqalə redaksiyaya 8 iyun 2019 tarixində daxil olmuş, 19 iyun 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 61:578.7, 616:579.61

РЕЗУЛЬТАТЫ СЕРОЛОГИЧЕСКОЙ ВЕРИФИКАЦИИ ЦИТОМЕГАЛОВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ СРЕДИ ЖЕНЩИН В БАКУ

И.А.Агаев, З.Н.Гусейнова

Азербайджанский Медицинский Университет
Баку, ул. Братьев Мардановых, 124
e-mail: iris.ax@mail.ru

Açar sözlər: sitomeqalovirus infeksiyası, anti-SMV IgG əksicismlər, immunoferment analiz

Key words: cytomegalovirus infection, anti-CMV IgG antibodies, ELISA

Ключевые слова: цитомегаловирусная инфекция, анти-ЦМВ IgG антитела, иммуноферментный анализ

Цитомегаловирусная инфекция занимает одно из ведущих мест в структуре перинатальной смертности, являясь причиной смерти у 37,5% умерших новорожденных [7, 9]. Согласно эпидемиологическим данным, большинство людей в течение своей жизни инфицируются ЦМВ. При этом частота манифестации инфекции в разных популяциях варьирует в зависимости от ряда географических, возрастных и социально-экономических факторов.

ЦМВИ одна из наиболее частых внутриутробных инфекций. Частота врожденной ЦМВИ в странах мира составляет 0,5-5%. Вертикальная трансмиссия ЦМВИ реализуется ранеплацентарным путем, восходящим и нисходящим через околоплодные воды и оболочки, передачей ЦМВ при контакте поврежденных покровов плода с инфицированными родовыми путями матери, аспирацией инфицированных околоплодных вод во время родового акта.

Источником внутриутробной инфекции является беременная женщина, которая может быть носителем или переносит ЦМВИ во время беременности. Установлено, что инфицирование в ранние сроки беременности приводит к мертворождению, выкидышам и различным уродствам, а на поздних гестационных сроках преобладает нейротропное воздействие вируса.

Согласно исследованиям последних лет, большинство людей (40-90%) в течение своей жизни инфицируются цитомегаловирусом (ЦМВ) [5, 7, 9]. По официальным данным Всемирной Организации Здравоохранения, заболевания, вызванные представителями семейства *Herpesviridae*, в которую входит и ЦМВ, как причина смертности от вирусных инфекций занимают второе место в мире (15,8%) после гриппа (35,8%) [11, 14].

В последнее время значимость ЦМВ в патологии взрослого населения ощутимо возросла [6, 8, 12, 13].

Из наиболее эффективных инструментов диагностики ЦМВИ при отсутствии специфических улинических проявлений служит определение класса и динамики видоспецифических антител в крови пациента, поскольку наличие видоспецифического IgM или нарастание титра специфических IgG антител является практически однозначным свидетельством активного течения первичной инфекции или реинфек-

ции, или обострения хронического процесса [7-10].

Исходя из вышесказанного, цель настоящего исследования сводилась к проведению серологической верификации цитомегаловирусной инфекции среди женщин в г. Баку.

Материалы и методы

Критериями отбора пациенток явились:

- отсутствие заболеваний, передаваемых преимущественно половым путем, требующих антибактериальной терапии;
- репродуктивный возраст;
- отсутствие беременности и лактации;
- отсутствие системной и местной антибактериальной терапии в течение 1 месяца до настоящего исследования;
- отсутствие других инфекций вирусной этиологии (ВИЧ, вирусы гепатита В и С).

Нами проведено серологическое обследование на цитомегаловирусную инфекцию (ЦМВИ) 66 женщин, поступивших в клинко-эпидемиологическую лабораторию Азербайджанского Медицинского Университета в 2017 г. Возраст женщин колебался от 17 до 64 лет (средний возраст $28,3 \pm 13$ лет).

Анамнестический опрос показал, что 43 (65,2%) женщин имели генитальную патологию преимущественно воспалительного генеза.

Для серологической верификации диагноза ЦМВИ использовали иммуноферментный анализ с определением специфических анти-ЦМВ IgG и IgM антител (Асон, США). Оценку результатов осуществляли согласно инструкции фирмы производителя.

Статистическую обработку результатов проводились с использованием пакета прикладных компьютерных программа STATISTIKA 6. Различия считали статистически значимыми при $p < 0,05$.

Результаты и их обсуждение

Результаты определения серологических маркеров ЦМВИ у женщин в разных возрастных группах отражены в нижеследующей таблице.

Таблица

Серологические маркеры ЦМВИ у женщин в зависимости от возраста

Возрастные группы	Обследовано	Анти-ЦМВ IgG (%)	Анти-ЦМВ IgM
До 30-ти лет	46	37(80,4)	3(6,5)
30-39 лет	17	14(82,4)	–
40-49 лет	1	1(100,0)	1
50 лет и выше	2	2(100,0)	–
Итого	66	54(81,8)	4(6,1)

Как видно из таблицы, специфические анти-ЦМВ IgG антитела больше выявлялись у женщин в возрастной группе 30-39 лет (82,4%). В общем серопозитивность по анти-ЦМВ IgG составляла 81,8%. Специфические анти-ЦМВ IgM антитела опре-

делялись в возрастной группе до 30-ти лет в 6,5% случаев, в возрастной группе 40-49 лет у одной женщины. Выявляемость специфических антител класса М у женщин равнялась 6,1%. Из общего числа обследованных у 3-х женщин определялись одновременно и анти-ЦМВ IgG и анти-ЦМВ IgM антитела, что составляет 4,5%.

Как показывают литературные источники, отдельные исследователи полагают, что наличия в крови больного специфических IgM-антител или существенное увеличение титра специфических IgG-антител недостаточно для окончательной диагностики ЦМВИ [9-11]. Однако, как правило, серологических маркеров активной цитомегаловирусной инфекции вполне достаточно для ее диагностики, тем более, что их определение наиболее доступно для большинства клинико-диагностических лабораторий [11-13].

Полученные нами результаты серологической верификации ЦМВИ полностью согласуются с данными других исследований, в которых алгоритм серологического исследования предусматривает выявление антител к цитомегаловирусу, определение их класса, определение авидности и титра IgG-антител и при необходимости выявление специфических антител классов М и G к отдельным антигенам цитомегаловируса, позволяющее отслеживать динамику смены антител в ходе инфекционного процесса, что имеет важное диагностическое и прогностическое значение [8, 10, 12, 13].

Как показывают клинические исследования, одним из наиболее эффективных инструментов диагностики цитомегаловирусной инфекции при отсутствии специфических клинических проявлений служит определение класса и динамики видоспецифических антител в крови пациента, поскольку наличие видоспецифических IgM или нарастание титра специфических IgG антител является практически однозначным свидетельством активного течения первичной инфекции или реинфекции, или обострением хронического процесса [4, 7, 8]. Отдельные исследователи полагают, что наличие в крови больного специфических IgM-антител или существенное увеличение титров специфических IgG-антител недостаточно для окончательной диагностики ЦМВИ, а достоверным критерием высокой активности ЦМВ доказывающим его этиологическую роль в развитии тех или иных клинических синдромов, считают высокий титр ДНК ЦМВ в лейкоцитах периферической крови [3, 6, 9]. Однако, как правило, серологических маркеров активной ЦМВИ вполне достаточно для ее диагностики, тем более, что их определение наиболее доступно для большинства клинико-диагностических лабораторий. Алгоритм серологического исследования, т.е. выявление специфических антител классов М и G к отдельным антигенам ЦМВ имеет важное не только диагностическое, но и прогностическое значение, что и прослеживалось по результатам наших исследований.

Результатами ряда исследований установлено, что среди женщин с реактивацией хронической ЦМВИ у беременных с индексом авидности IgG к цитомегаловирусу 38-50%, в сравнении с пациентками с индексом авидности IgG к цитомегаловирусу 65-70% отмечается повышение сосудистого сопротивления в маточных артериях с развитием значительных эхоструктурных изменений плаценты и жизненно важных органов плода, что может быть связано с более ранним инфицированием и прямым воздействием ЦМВ [2]. Такого же мнения придерживаются и другие авторы [4].

Также исследованиями показано, что обострение ЦМВИ в гестационный период действует как повреждающий фактор на метаболизм прогестерона, приводя к снижению содержания гормона и его важнейших для формирования нервной системы метаболитов. Это в свою очередь, может задерживать развитие и дифференцировку клеток предшественников олигодендроцитов, что ведет к нарушению процесса миелинизации нервного волокна, повреждению белого вещества головного мозга и развитию неблагоприятных неврологических последствий [3].

Анализ литературных источников за последние 10 лет показал, что проблеме цитомегаловирусной инфекции в Азербайджане посвящены немало работ. Изучение эпидемиологических закономерностей распространения цитомегаловирусной инфекции среди населения Азербайджана показало важность коррекции поведенческих факторов для профилактики ЦМВИ. Несмотря на то, что из всех противоэпидемических мероприятий санитарно-агитационная работа является наиболее простой и доступной, тем не менее, она способствует эффективной коррекции поведенческих факторов. Полученные данные свидетельствуют о том, что выявление наиболее эпидемиологически значимых факторов и их коррекция путем санитарной агитации способствует снижению уровня заболеваемости ЦМВИ [1].

Таким образом, анализируя полученные результаты можно утверждать, что у обследованных женщин с ЦМВИ эта инфекция в основном протекала как латентная инфекция. Приобретенная острая цитомегаловирусная инфекция составляла 4,5%. Проведение дальнейшего серологического мониторинга таких больных в динамике позволяет конкретизировать и дифференцировать клинические формы цитомегаловирусной инфекции у женщин.

Литература

1. Mahmudov C. Əhali arasında SMVI-nin yayılmasının epidemioloji qanunauyğunluqları // Sağlamlıq, 2006, N 7, s.149-154
2. Гориков И.Н. Допплерометрическая оценка маточно-плацентарного, плодово-плацентарного и плодового кровотока при латентном течении и реактивации хронической цитомегаловирусной инфекции у женщин в III триместре беременности // Бюллетень, 2014, вып. 52, с.87-90
3. Довжикова И.В. Нарушение преобразования дегидроэпиандростерона при беременности, осложненной реактивацией цитомегаловирусной инфекции // Бюллетень, 2015, вып. 57, с.97-99
4. Довжикова И.В., Андриевская И.А., Петрова К.К. Влияние цитомегаловирусной инфекции на преобразование прогестерона в метаболит 5α-прегнан – 3,20-дион в плаценте ранних сроков беременности // Бюллетень, 2018, вып.68, с.50-54
5. Долгих Т.И., Далматов В.В., Запарий ЕН.С., Кадцына Т.В. Цитомегаловирусная инфекция в Омской области // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии, 2008, 3, с.85-87

6. Жукова Л.И., Ковалевская О.И., Лебедев В.В., Городин В.Н. Приобретенная острая манифестная цитомегаловирусная инфекция у иммуносохранных взрослых больных // Эпидемиология и инфекционные болезни, 2014, № 1, с.11-16
7. Исаков В.А., Рыбалкин С.Б., Романцев М.Г. Герпесвирусная инфекция, СПб, 2006, 78 с.
8. Марданлы С.Г., Кирпичникова Г.И., Неверов В.А. Цитомегаловирусная инфекция: этиология, эпидемиология, патогенез, клиника, лабораторная диагностика, лечение // Методическое пособие, Электрогорск, 2005, 62 с.
9. Петрова К.К. Причина и диагностика раннего невынашивания при цитомегаловирусной инфекции // Бюллетень, 2017, Вып.64, с.50-54
10. Покровский В.И., Аитов К.А., Покровский В.В. Цитомегаловирусная инфекция у взрослых. Клинические рекомендации, М., 2014, 74 с.
11. Bechtel M., Froust W. Sexually transmitted diseases // Clin. Obstetr. Gynecol., 2015, 48(1), p.172-184
12. Leruez-Ville M., Sellier Y., Salomon L. et al. Prediction of fetal infection in cases with cytomegalovirus immunoglobulin M in the first trimester of pregnancy: a retrospective cohort // Clin. Infect. Dis., 2013, 56(10), p.1428-1435
13. Lumley S., Patel M., Griffiths P. The combination of specific IgM antibodies and IgG antibodies of low avidity does not always indicate primary infection with cytomegalovirus // J. Med. Virol., 2014, 86(5), 834-837
14. Luvira V., Chammanchanunt S., Bussaratid V. et al. Seroprevalence of latent cytomegalovirus infection among elderly Thais // Southeast Asian J. Trop. Med. Publ. Health, 2012, 43 (6), p.1419-1425
15. Sellier Y., Guilleminot T., Ville Y. et al. Comparison of the Lialison CMV IgG avidity II and the VIDAS CMV IgG avidity VV assays for the diagnosis of primary infection in pregnant women // J. Clin. Virol., 2015, p. 46-48
16. Susan P., Ricardo P., Wood E. et al. Cytomegalovirus in pregnancy: to screen or not to screen // BMC Pregnancy Childbirth, 2013, 13, p.96
17. Wu D., Wu Y., Wang I. et al. Evaluation of a novel array based toxoplasma, rubella cytomegalovirus and herpes simplex virus IgG enzyme linked immunosorbent assay and its comparison with virion serion enzyme linked immunosorbent assay // Ann. Lab. Med., 2014, 34(1), p.38-42

BAKİ ŞƏHƏRİNDƏ QADINLAR ARASINDA SİTOMEQALOVİRUS İNFEKSİYASININ SEROLOJİ VERİFİKASIYASININ NƏTİCƏLƏRİ

İ.Ə. Ağayev, Z.N. Hüseynova

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi Bakı şəhərində qadınlar arasında sitomeqalovirus infeksiyasının seroloji verifikasiyasının aparılması olmuşdur. Bu məqsədlə 66 qadın sitomeqalovirus infeksiyasının seroloji markerləri olan anti-SMV IgG və anti-SMV IgM əksicismlərinə görə immunferment analiz üsulu ilə müayinə olunmuşdur. Müayinə olunan qadınların orta yaşı 28,3 olmuşdur. Müayinə olunan qadınlarda IgG əksicismləri 81,8%, IgM əksicismləri isə 6,1% halda təyin edilmişdir. IgG əksicismləri daha çox 30-39 yaş qrupunda müəyyən

edilmişdir. Müayinə olunan qadınlarda eyni zamanda G və M sinif əksicismləri 4,5% halda qeydə alınmışdır. Alınan nəticələr qadınlarda daha çox latent, az halda isə kəskin sitomeqalovirus infeksiyasının olduğunu göstərir.

RESULTS OF SEROLOGICAL VERIFICATION OF CYTOMEGALOVIRUS INFECTION AMONG WOMEN IN BAKU CITY

I.A.Agayev, Z.N.Huseynova

SUMMARY

This research is aimed at carrying out serological verification of cytomegalovirus infection among women in Baku City. For this purpose, 66 women have been examined for the serological markers of cytomegalovirus infection – anti-CMV IgG and anti-CMV IgM antibodies by ELISA. The average age of these women was 28,3. The IgG antibodies have been found in 81,8%, and the IgM antibodies in 6,1% of women. The IgG antibodies have been detected mostly in women between 30 and 39. The IgG and IgM antibodies have been both detected in 4,5% of cases. The obtained results show that the latent cytomegalovirus infection occurs in women more frequently than the acute cytomegalovirus infection.

Məqalə redaksiyaya 8 iyun 2019 tarixində daxil olmuş, 21 iyun 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 577.112.083

**ASPERGILLUS FLAVUS BDU-44 KİF GÖBƏLƏYİNƏ
KARBON VƏ AZOT MƏNBƏLƏRİNİN TƏSİRİ**

A.X.Səfərova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

X.Q.Qənbərov

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: ayten.84.safarova@gmail.com

Açar sözlər: Aspergillus flavus, karbon, azot, proteolitik aktivlik, göbələk

Keywords: Aspergillus flavus, carbon, nitrogen, proteolytic activity, fungus

Ключевые слова: Aspergillus flavus, углерод, азот, протеолитическая активность, гриб

Son illər kif göbələklərinin, o cümlədən Aspergillus cinsli göbələklərin enzimlərinin, xüsusən proteazaların öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Proteolitik enzimlər bütün canlıların (insanın, heyvanların, bitkilərin, göbələklərin və bakteriyaların) metabolizmində mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, proteolitik enzimlər sənayenin müxtəlif sahələrində, cərrahiyyədə irinli yaraların müalicəsində istifadə olunur (9; 13-15). Fibrinolitik xassəyə malik proteazalar qan damarlarında zülal təbiətli fibrinlərin əridilməsində tətbiq olunur (6; 7).

Proteazalar ətin yumşaldılması üçün qida əlavəsi kimi (11), zülal təbiətli çirklənmələrin təmizlənməsi üçün yuyucu vasitələrin komponenti kimi (16), orqanizmdə arzu olunmayan zülalların əmələ gəlməsinin qarşısını almaq üçün (12) istifadə edilir. Lipolitik enzimlərlə bir yerdə proteolitik proseslərin aktivləşdirilməsi pendirin yetişməsi prosesini intensivləşdirir (4).

Hazırda sənayedə istifadə olunan proteolitik enzimlər mikrobioloji yolla alınır və əsasən kif göbələklərindən istifadə olunur (12; 17).

Əvvəlki tədqiqatlarımızda Azərbaycan torpaqlarından ayrılmış Aspergillus və Penicillium cinsli göbələklərin proteolitik aktivliyi tədqiq edilmişdir (1; 3).

Bu işin məqsədi Aspergillus flavus BDU-44 kif göbələyində proteolitik enzimlərin əmələ gəlməsinə karbon və azot mənbələrinin təsirinin öyrənilməsi olmuşdur.

Material və metodlar

Aspergillus flavus göbələyi aşağıdakı tərkibə malik sintetik qidalı mühitdə becərilmişdir: saxaroza - 2%; pepton - 1%, NaCl - 0,2%, MgSO₄ - 0,5%, KH₂PO₄ - 0,05%. Qeyri-üzvi azot mənbəyi kimi KNO₃, NaNO₃, NH₄NO₃, (NH)₂SO₄, NHCl, NH₄H₂PO₄ duzları, üzvi azot mənbəyi kimi pepton, sidik cövhəri və aspargin yuxarıdakı tərkibdə olan qidalı mühitə 0, 3% miqdarında əlavə olunmuşdur. Azot mənbələrinin miqdarı azota görə hesablanmışdır.

Karbon mənbələrinin təsirini öyrənərkən azot mənbəyi kimi pepton (1%), azot mənbələrinin təsirini öyrənərkən karbon mənbəyi kimi saxaroza (3%) götürülmüşdür.

Kultura 28°C temperaturda 72 saat inkubasiya olunduqdan sonra biokütlə sentrifüqalaşdırmaqla çökdürülmüş və çöküntüüstü maye enzim məhlulu kimi istifadə olunmuşdur. Ümumi proteolitik aktivlik viskozimetrik üsulla təyin edilmişdir. Enzimin substratı kimi jelatinin 2, 75%-li məhlulu istifadə olunmuşdur və proteolitik aktivlik $\%_k$, $dəq^{-1}_x$, mq^{-1} zülal və ya $Vk\ mq^{-1}$ zülal kimi ifadə olunmuşdur (10). Enzimin aktivliyini təyin edərkən reaksiya qarışıqda olan zülalın miqdarı spektrofotometrik üsulla təyin edilmişdir (18).

Duru qidalı mühitdə göbələyin inkişafı onun əmələ gətirdiyi biokütlənin miqdarına görə müəyyən olunmuşdur. Kultural mühit steril filtr kağızından süzülmüş, 105°C temperaturda sabit çəki alınana qədər qurudulmuş və tərəzidə çəkilməklə biokütlənin miqdarı təyin edilmişdir (2).

Bütün təcrübələr 4 təkrarda qoyulmuş və statistik işlənmişdir (19). Cədvəllərdə verilən rəqəmlər, xətası ($\pm M$) 5%-dən çox olmayan ortalamadan ($\pm M$) ibarətdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Aspergillus flavus BDU-44 kif göbələyinin proteolitik aktivliyinə mono və disaxaridlərin, şəkərsiirlərin, zülalların təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, göbələyin yüksək proteolitik aktivliyi kazein, jelatin, qlükoza, saxaroza, fruktoza və maltoza olan mühitlərdə, zəif proteolitik aktivliyi isə ksiloza və arabinosa olan qidalı mühitlərdə özünü göstərir. Bununla belə, maksimal proteolitik aktivlik jelatin zülalı olan mühitdə müşahidə olunub. Proteolitik aktivliyə təsir göstərən karbon mənbələrini 4 qrupa bölmək olar (Cədv. 1). Birinci qrupa 33, 4-38, 2 $V \cdot mq^{-1}$ zülal intervalında aktivlik göstərən jelatin və kazein aiddir. İkinci qrupa 22, 2-25, 8 $V \cdot mq^{-1}$ zülal intervalında aktivlik göstərən saxaroza, qlükoza, fruktoza və maltoza şəkərləri daxildir. Üçüncü qrupa 16, 6-18, 2 $V \cdot mq^{-1}$ zülal intervalında aktivlik göstərən maltaza və sellobiza şəkərləri aiddir. Dördüncü qrupa 6, 8-8, 7 $V \cdot mq^{-1}$ zülal intervalında aktivlik göstərən arabinosa və ksiloza şəkərləri, mannit və sorbit şəkərsiirləri daxildir. Birinci qrupdakı enzimatik aktivlik 2;3 və 4-cü qrupdakı enzimatik aktivlikdən, müvafiq olaraq, 1, 3-1, 7;1, 8-2, 3 və 3, 8-5, 6 dəfə çox olmuşdur. İkinci qrupdakı enzimatik aktivlik 3-cü və 4-cü qruplardakı enzimatik aktivlikdən, müvafiq olaraq, 1, 2-3, 0 və 2, 5-3, 8 dəfə çox olmuşdur. Üçüncü qrupdakı enzimatik aktivlik 4-cü qrupdakı enzimatik aktivlikdən 1, 9-2, 7 dəfə çox olmuşdur. Deməli, enzimin biosintezinin aktiv induksiyası qlükoza, fruktoza və saxaroza olan mühitlərdə müşahidə olunsada onun maksimal induksiyası enzimin substratları (jelatin və kazein) ilə gedir.

Aspergillus flavus BDU-44 kif göbələyinin proteolitik aktivliyinə həm üzvi, həm də qeyri-üzvi azot mənbələrinin təsiri öyrənilmişdir. Enzimin aktivliyinə təsir göstərən azot mənbələrini 3 qrupa bölmək olar (Cədv. 2). Birinci qrupa enzimin aktivliyi 23, 6-27, 3 $V \cdot mq^{-1}$ zülal intervalında olan pepton və asparagin aiddir. İkinci qrupa enzimin aktivliyi 14, 8-19, 2 $V \cdot mq^{-1}$ zülal intervalında olan sidik cəvhəri, NH_4NO_3 , NH_4Cl , $(NH_4)_2SO_4$, və $NH_4H_2PO_4$ aiddir. Üçüncü qrupa enzimin aktivliyi 6, 5-8, 2 $V \cdot mq^{-1}$ zülal intervalında olan $NaNO_3$ və KNO_3 duzları daxildir. Birinci qrupdakı enzimatik aktivlik 2-ci və 3-cü qruplardakı enzimatik aktivlikdən, müvafiq olaraq, 1, 2-1, 8-3, 0-4, 2 dəfə çox olmuşdur. İkinci qrupdakı enzimatik aktivlik 3-cü qrupdakı enzimatik aktivlikdən 1, 8-3, 0 dəfə çox olmuşdur. Deməli, yüksək enzimatik aktivlik pepton, asparagin, $(NH_4)_2SO_4$ və $NH_4H_2PO_4$ azot mənbələri olan mühitdə müşahidə olunur. Bununla belə, enzimin maksimal biosintezi üzvi azot mənbələri olan mühitdə baş verir. Belə ki, pepton və asparagin olan mühitlərdəki

Cədvəl 1

**Aspergillus flavus BDU-44 kif göbələyinin proteolitik aktivliyinə
karbon mənbələrinin təsiri**

Karbon mənbələri	Göbələyin biokütləsi q/l	Göbələyin proteolitik aktivliyi, $V \cdot \text{mq}^{-1} = \text{zülal}$
Qlükoza	2, 3±0, 06	23, 2±1, 0
Fruktoza	2, 1±0, 06	22, 0±0, 7
Saxaroza	2, 5±0, 07	25, 8±1, 2
Maltoza	1, 6±0, 05	18, 2±1, 0
Ksiloza	1, 1±0, 04	8, 7±0, 06
Arabinoza	0, 7±0, 02	6, 8±0, 03
Cellobinoza	2, 0±0, 05	16, 6±0, 4
Mannit	0, 8±0, 02	8, 5±0, 06
Sorbit	0, 7±0, 03	8, 0±0, 07
Jelatin	1, 8±0, 06	38, 2±1, 2
Kazein	1, 9±0, 07	33, 4±1, 1

enzimatik aktivlik $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ və $\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$ duzları olan mühitdəki aktivlikdən 1, 3-1, 5 dəfə çox olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, göbələyin yaxşı inkişaf edə bildiyi substratlarda (qlükoza, fruktoza və saxaroza) və azot mənbələrində ($(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ və $\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$) enzimin aktivliyi də yüksək olmuşdur. Lakin, şəkərlər olan mühitdə biokütlənin miqdarı jelatin və kazein olan mühitlərdəki biokütlədən 1, 2-1, 4 dəfə çox olmasına baxmayaraq, onlarda enzimin induksiyası jelatin və kazeinə nisbətən 1, 3-1, 7 dəfə az olmuşdur. Bütövlükdə, göbələyin biokütləsi ilə proteolitik enzimin aktivliyi arasında düzünə korrelyativ əlaqə mövcuddur. Bu onu göstərir ki, A. flavus BDU-44 göbələyində proteaza enzimi birincili metabolik kimi sintez olunur.

Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, Aspergillus flavus BDU-44 kif göbələyinin yüksək proteolitik aktivliyi karbon mənbəyi kimi jelatin, kazein, qlükoza, fruktoza və saxaroza, azot mənbəyi kimi isə pepton, asparagin, $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ və $\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$ olan qidalı mühitlərdə müşahidə olunur. Göbələyin biokütləsi ilə enzimin aktivliyi arasında düzünə korrelyativ əlaqə mövcuddur. Deməli, A. flavus BDU-44 ştamında proteaza enzimi bircinsli metabolik kimi sintez olunur.

**Aspergillus flavus BDU-44 kif göbələyinin proteolitik aktivliyinə
azot mənbələrinin təsiri**

Azot mənbələri	Göbələyin biokütləsi q/l	Göbələyin proteolitik aktivliyi, V*mq ⁻¹
Pepton	2, 4±0, 08	27, 3±1, 2
Sidik cövhəri	1, 5±0, 05	16, 4±0, 6
Asparagin	2, 0±0, 05	23, 6±1, 1
NaNO ₃	1, 4±0, 06	8, 2±0, 07
KNO ₃	0, 8±0, 004	6, 5±0, 03
NH ₄ NO ₃	1, 7±0, 06	16, 6±0, 8
NH ₄ Cl	1, 5±0, 04	14, 8±0, 6
(NH ₄) ₂ SO ₄	1, 9±0, 08	19, 2±0, 9
NH ₄ H ₂ PO ₄	2, 0±0, 06	18, 4±0, 5

Ədəbiyyat

1. Səfərova A.X., Şəfiyeva S.M., Ağayeva N.A., Qənbərov X.Q. Penicillium cinsli göbələklərin proteolitik aktivliyi // AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun elmi əsərləri, 2018, c. 16, n1, B. S. 48-53
2. Билай В.М. (отв. Ред.) Методы экспериментальной микологии. Киев: Наукова Думка, 1982, 550 с.
3. Ганбаров Х.Г., Сафарова А.Х., Шафиева С.М. Протеолитическая активность грибов рода Aspergillus, выделенных из почв Азербайджана // Известия Уфимского научного центра РАН, 2018, N3(1), С. 80-84
4. Крус Г.Н., Храмцова А.Г., Волокитина З.В., Карнычев С.В. Технология молока и молочных продуктов. М. Колос, 2004, 455 с.
5. Кудрявцева О.А., Дунаевский Я.Е., Камзолкина О.В., Белозерский М.А. Протеолитические ферменты грибов: особенности внеклеточных протеаз ксилорофиных базидиомицетов // Микробиология, 2008, т. 77, п6, с. 725-737
6. Осмоловский А.А., Рукавицына Е.Д., Крейнер В.Г., Баранова Н.А., Егоров Н.С. Образование протеиназфибринолитической и фибриногенолитической активности микромицетом Aspergillus ochraceus // Микробиология, 2017, том 84, N4, С. 504-509
7. Шаркова Т.С., Кураков А.В., Осмоловский А.А., Матвеева Э.О., Крейнер В.Г., Баранова Н.А., Егоров Н.С. Скрининг продуцентов протеиназ с фибринолитической и коллагенолитической активностями среди микромицетов // Микробиология, 2015, том 84, N3, с. 316-322
8. Calkins C., Sullivan G. Adding enzymes to improve buf tendermees // Buf food. Product Enhancement, 2007, P-1-6
9. Chancharoong C., Hisich P., Sheu S. Enzyme production and growth of Aspergillus oryzae on soybean kofi fermentation // APCBEE Procedia, 2012, Vol. 2, P. 57-61
10. Chopra S., Mehta P. Influence of various nitrogen and carbon sources on the production of pectolytic, cellulolytic and proteolytic enzymes by Aspergillus niger // Folia microbio, 1985, vol. 30, n2, P. 117-125
11. Hussain A., Mannan A., Zubaur H., Mirra B. Purification and characterization of alkaline proteases from Aspergillus terreus // 7. Chem. Soc. Pac., 2010, Vol. . 32, N4, P. 437-504

12. Kalaskar V., Narayanan K., Subrah Munyam V., Rao V. Partial characterization and therapeutic application of protease from a fungal species // Indian Drugs, 2012, Vol. 49, N10, P. 42-46
13. Madhumithah C., Krithiga R., Sundaram S., Sasikumar Ch., Guhathakurta S., Cherian K. Utilitazioon of vegetable wastes fot productin of protease by solid fermentation using *Aspergillus niger* // World for Agricultural sciences, 2011, vol. 7, n5, p. P. 550-555
14. Munavaz T.M., Swamy A.V., Varadacharyuli N.C. Production, purification and characterization of alkaline protease from *Aspergillus niger* MTCC281 by using agro-industrial wastes under solid-state fermentation // Int. f. Adv. Res, 2014, vol. 2, Is, S, P. 931-938
15. Negi S., Gupra S., Banerjee R. Extaction and purification of gluccamylase and protease produced by *Aspergillus awamori* in a single-stage fermentation // Food Technol. Biotechnol, 2011, vol. 49, n3, P. 310-315
16. Niyonzima F.N., More S.S. Purification and characterization of detergent-compatible protease from *Aspergillus terreus* // F. Bioteih, 2015, vol. 5, Is-1. P. 61-71
17. Osmolvskiy A.A, Kreier V.G., Kurkov A.V., Baranova N.A., Egorov N.S. *Aspergillus ochraceus* micromycetes-producers of extracellular proteinases // Appl. Biochem. microliol, 2012, vol. 48, n5, P. 488-492
18. Whitaker F., Ganum P. An absolute method for protein determination based on difference in absorbance at 235 and 280 nm // Analitical Biochemistry, 1980, vol. 109, P. 156-159

THE IMPACT OF CARBON AND NITROGEN SOURCES ON MOULD ASPERGILLUS FLAVUS BDU-44

A.Kh.Safarova, Kh.G.Ganbarov

SUMMARY

The impact of carbon and nitrogen sources on protease biosynthesis of mould *A. flavus* BDU-44 is studied. It is shown that the high proteolytic activities of mould *A. flavus* BDU-44 are seen in the presence of casein, gelatin, glucose, fructose, saccharose as carbon sources.

ВЛИЯНИЕ ИСТОЧНИКОВ УГЛЕРОДА И АЗОТА НА ПЛЕСНЕВОЙ ГРИБ ASPERGILLUS FLAVUS BDU-44

А.Х.Сафарова, Х.Г.Ганбаров

РЕЗЮМЕ

Изучено влияние источников углерода и азота на биосинтез фермента протеазы у плесневого гриба *Aspergillus flavus* BDU-44. Показано, что высокая протеолитическая активность гриба *A. flavus* BDU-44 проявляется в присутствии казеина, желатина, глюкозы, фруктозы и сахарозы как источников углерода.

Məqalə redaksiyaya 16 iyul 2019 tarixində daxil olmuş, 18 iyul 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

ÜMUMİ EKOİKLƏRLƏRİN YARANMASINA NƏZƏRİ BAXIŞ

Ü.Ə.Məmmədov

AMEA Tarix İnstitutu

Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 115

email: ulvi-hissler@mail.ru

Açar sözlər: ekologiya, təkamül, geofizika

Keywords: ecology, evolution, geophysics

Ключевые слова: экология, эволюция, геофизика

Giriş

Ekologiya elminin inkişafı onun bir neçə hissə və istiqamətə ayrılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, ekoloji istiqamətlər sistemində sıralamanı ümumi ekologiya, insan ekologiyası, bioekologiya, geoekologiya və tətbiqi ekologiya şəklində göstərmək mümkündür.

Bu istiqamətlərin hər birinin də haçalanaraq qruplaşmış istiqamətlər kimi bölündüyünü xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Sıralamaya uyğun olaraq, ümumi ekologiyaya nəzəri ekologiya, riyazi ekologiya, ekoloji sistem və proseslərin modelləşdirilməsi, eksperimental ekologiyayı aid etmək olar.

Ekologiyanın bəzi şaxələnmiş istiqamətləri

İnsan ekologiyasının insan bioekologiyası (təkamül ekologiyası, homo sapiens və müasir antropogenez) və sosial ekologiya (şəxsiyyət, ailə, sosial qrupların ekologiyası, təlabat ekologiyası, etnos və etnogenezin ekologiyası, demoqrafik bəşəriyyətin ekologiyası) olmaqla 2 qrupa bölündüyünü (qrupların hər biri öz nəvbəsində şaxələnir) söyləmək mümkündür.

Bioekologiyanın orqanizmlərin sistematik qruplarının – növlərin, fəsilələrin, siniflərin, tiplərin (bakteriya, göbələk, bitki, heyvanlar) ekologiyasına və təbii biosistemlərin ekologiyasına (fərdlərin ekologiyası, qrupların ekologiyası, populyasiya ekologiyası çoxnöv bitki qruplaşmalarının – biosenozların ekologiyası, biogeosenologiya, təkamül ekologiyası) bölündüyünü qeyd etmək olar.

Geoekologiya istiqaməti geosfer və orqanizmlərin yaşadığı təbii mühit hissələrinin ekologiyası, biocoğrafi vilayətlər, təbii zonalar, biomların ekologiyası, iqlimşünaslıq – region, ölkə və kontinentlərin ekologiyası kimi sahələri özündə ehtiva edir.

Tətbiqi ekologiya istiqaməti mühəndis ekologiyası (sənaye, tikinti, nəqliyyat, ekoloji erqonomika), kənd təsərrüfatı ekologiyası (aqroekologiya, kənd təsərrüfatı heyvanlarının ekologiyası), bioresurs və sənaye ekologiyası, kommunal ekologiya, tibbi ekologiya, təbiətdən istifadənin ekoloji iqtisadiyyatı kimi sahələri özündə birləşdirir.

Geofiziki tədqiqatlarda tarixi ekoloji istiqamətlər

Geofiziki tədqiqat üsulları haqqında məlumatlar, geofizikanın fiziki əsasları və inkişaf tarixi geoeкологиya elminin inkişafında müstəsna rol oynayır. Yer və təbiət elmləri eyniköklü elmlər sisteminə aid olmaqla, bu sahələrin qarşılıqlı inkaredilməz əlaqələri mövcuddur.

Yer qabığının bərk və maye qatlarında baş verən fiziki prosesləri və onunla əlaqəli olan hadisələri öyrənən elmə geofizika deyilir. Geologiyada demək olar ki, geofiziki tədqiqatlarda alınan nəticələr tam istifadə olunur və bu məlumatlar yerin dərin qatlarına girmədən belə oranı tədqiq etməyə imkan verir, həmçinin, yerin dərin qatlarının və daxili quruluşunun tədqiq edilməsində yeganə məlumat mənbəyi sayılır.

Yerin süni və təbii fiziki sahələrinin öyrənilməsi, məhz, geofiziki kəşfiyyat üsullarına əsaslanır.

İnsanlara hələ çox qədim zamanlardan yerin fiziki sahəyə malik olması haqda bilgilər məlum olmasına baxmayaraq, bu sahələrdən istifadə eləyərək yerin daxili qatlarının quruluşunun öyrənilməsinə, təbii sərvətlərin və faydalı qazıntıların axtarışına XVII əsrdə başlamışlar. Geoloji məsələlərin həllində əməli cəhətdən geofizika üsulundan istifadə olunmasına XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində əldə edilmiş külli miqdarda tədqiqatların toplanmasından sonra başlamış və həmin dövrdə həm iqtisadi, həm də elmi cəhətdən ilkin şərtlər artıq bu tip üsulun işlənilib hazırlanmasına demək olar ki, tam şəkildə təminat verdi. Yerdə öyrənilən fiziki sahələrin müxtəlifliyinə görə geofiziki kəşfiyyat maqnit, qravi, elektrik, seysmik və radioaktiv elementlərin kəşfiyyatları da daxil olmaqla, bir neçə üsullara bölünmüşdür və vaxt keçdikcə də bu üsullar geniş şəkildə şaxələnməyə və inkişaf etməyə başlamışdır.

Süxurların və dəmir filizinin yaratdığı maqnit sahələrinin müxtəlifliyi maqnit kəşfiyyatının, süxurların sıxlığına görə əsaslanaraq, yerin müxtəlif nöqtələrində cismin sərbəstdüşmə təcilinin qiymətinə təsiri qravimetrik kəşfiyyat, süxurlardan elektrik cərəyanı keçdikdə onda baş verən proseslər isə elektrik kəşfiyyatı öyrənir və yuxarıda adı qeyd edilən seysmik kəşfiyyat üsulu vasitəsi ilə də süxurlarda elektrik dalğalarının yayılması tədqiq edilir, həmçinin, süxurlarda süni və təbii radioaktivliyi təyin etməklə radioaktiv kəşfiyyat məşğul olur.

Quyu geofizikası dərin quyuların və quyu ətrafı sahələrin tədqiqi ilə məşğul olan geofiziki üsula deyilir.

Yer səthində, kosmosda, havada, dənizdə, dərin şaxtalarda və müxtəlif dağ-mədən işləri aparılan ərazilərdə, müvafiq şəraitlərdə geofiziki üsullardan geniş istifadə olunmaqdadır və geofiziki məsələlərin daha da səmərəli həlli üçün kompleks geofiziki üsullar tətbiq edilməkdədir, həmçinin, geofiziki kəşfiyyat üsulu ilə aşkar edilən fiziki sahəni yoxlamaq üçün geokimyəvi və geoloji üsullar birgə aparılmaqdadır.

Maqnit kəşfiyyat üsulu ilk geofiziki metod olmaqla bu üsuldan birinci dəfə XVII əsrin II yarısında İsveçdə istifadə edilmişdir.

Maqnit kəşfiyyat işləri Rusiyada keçən əsrin sonlarından başlanmış və bu üsulla ilk tədqiqatlar D.İ.Mendeleyev tərəfindən Uralda (1899), Kursk quberniyasında N.D.Pilçikov (1888) və Y.A.Leystov tərəfindən (1894, 1896-1914), Uralda və Sibirdə V.İ.Bauman tərəfindən (1914-1918) illərdə aparılmışdır [1].

Dəmir filizinin geofiziki üsulla axtarışı işinə SSRİ-də 1919-cu ildə başlanılmış və XX əsrin əvvəllərindən etibarən maqnit axtarışında, eyni zamanda geoloji məsələlərin həllində bu üsuldan geniş istifadə olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq, təyyarə vasitəsilə maqnit axtarışı aparmaq üçün cihazlar da keçmiş SSRİ-də yaradılmış və bu cihazın müəllifi Leninqrada Dağ-Mədən İnstitutunun professoru olan A.A.Loqaçovdur.

Geoloji məsələlərin Qravi kəşfiyyat üsulu ilə həlli XX əsrin əvvəllərində Macar alimi R.Etvisin icad etdiyi qravimetrik variometrin kəşfindən sonra başlanılmış və məhsuldar iş qabiliyyətinə malik olan cihazlar, o cümlədən, qravimetrlər 1930-cu ildən başlayaraq, Amerika və İsveçdə istehsal edilmişdir.

S.A.Poddubn, M.S.Molodemski, K.E.Veslov, A.M.Lozińska və başqa alimlər keçmiş Sovetlər ölkəsində qravimetrlərin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişlər.

B.A.Andreyevin, Q.A.Henbursevin, Q.M.Nikifirovun və başqa alimlərin qravikəşfiyyatın nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında xüsusi rolu və böyük əməyi olmuşdur.

İlk dəfə olaraq, təbii sərvətlərin və faydalı qazıntıların axtarışlarında elektrik cərəyanından istifadə edilməsinə başlanılmış və 1923-cü ildə ingilis alimi A.Foke ilk dəfə olaraq, mis filizi yatağı üzərində təbii elektrik sahəsinin mövcudluğunu müşahidə etmişdir.

1912-ci ildə fransız alimi K.Şlyumberq sabit cərəyan elektrik axtarışı üsulunu işləyərək hazırlamışdır. İcveç alimləri N.Zundberq və K.Zundberq elektrik kəşfiyyatında dəyişən cərəyandan da istifadə etməyi təklif etmişlər.

Elektrik kəşfiyyat üsulunun yaradıcısı keçmiş Sovetlər ölkəsində Leninqrada Dağ-mədən İnstitutunun professor A.A.Petrovski olmuşdur və elektrik axtarışları üsulunun inkişafında L.İ.Alpin, A.Y.Boqdanov, V.N.Daxnov, A.İ.Zabrovski, E.N.Kalinov, A.M.Playev, A.S.Semenov böyük bir əmək sərf etmişlər. Son zamanlar elektrik kəşfiyyat üsulundan nəinki filiz və qeyri-filiz yataqlarının axtarışlarında, hətta eyni zamanda neft və qaz yataqlarının axtarışlarında geniş şəkildə istifadə edilməkdədir.

Seysmik axtarış kəşfiyyatları

1930-cu ildən başlayaraq seysmik kəşfiyyat üsulu keçmiş Sovetlər ölkəsində geniş istifadə edilməyə başlanılmış və bu sahəyə aid olan cihazların hazırlanmasında, həmçinin, bu üsula aid nəzəriyyənin işlənilib hazırlanmasında akademik B.B.Qolitsının böyük bir zəhməti olmuşdur.

Qolitsın 1912-1916-cı illər ərzində mexaniki rəqsləri elektrik rəqslərinə çevirən seysmoqrafları ixtira etmişdir.

Seysmik kəşfiyyat məktəbinin təşkilində və seysmik kəşfiyyat üsulunun inkişafında Q.A.Hambursevin böyük rolu olmuşdur.

1896-cı ildə Fransız fiziki A.Bekkerl tərəfindən təbii radioaktivlik üsulu ilk dəfə olaraq kəşf edilmişdir və bu xassədən istifadə edərək radioaktiv elementlərin axtarışı XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından başlanılmışdır [2, s.267].

Yerüstü geofiziki kəşfiyyat üsulu ilə quyu geofiziki kəşfiyyatı üsulu demək olar ki, paralel olaraq, XX əsrin 20-ci illərinin sonundan inkişaf etməyə başlamışdır.

Keçmiş Sovet alimlərindən V.N.Doxnov, S.Q.Komarov, V.A.Şpak və bir çox başqa tanınmış alimlərin quyu geofiziki kəşfiyyat üsulunun yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur.

Hələ çox qədim zamanlardan süxurların maqnit sahəsinə malik olmasından Çində insanlar xəbərdar olub və hətta bir çox hallarda bundan öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Bu dövrlər bizim eradan əvvəl VII-X əsrə təsadüf edir. Maqnitləşmiş dəmir çubuğun

şimal və cənub qütbə malik olması isə Avropada XII əsrdə aşkar edilmişdir.

Q.Pereqin 1558-ci ildə Almaniyada maqnit haqqında kitabını buraxdırdı. İlk olaraq, təklif etdi ki, maqnitləşmiş çubuğun Şimal qütbünə tərəf yönələn ucunu yerin şimal qütbü, cənub tərəfə yönələn ucunu isə yerin Cənub qütbü kimi adlandırsınlar və bununla eyni zamanda kompasi təkmilləşdirdi ki, bu da əsrin ən ümdə kəşflərindən biri kimi sayılır. Kompasın əqrəbinin şimala doğru yönəldən Qütb əvvəllər ulduzun cazibə qüvvəsi hesab edilsə də, daha sonralar elmə məlum oldu ki, Yer kürəsinin bir çox hissəsində kompasi əqrəbi ya şərqə, ya da qərbə doğru yerini dəyişməkdədir.

Avropada bundan başqa ikinci bir vacib kəşf edildi. Qartman 1544-cü ildə Nyurnberqdə məlumat verdi ki, kompasi əqrəbinin şimal qütbü aşağı basılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qartman özü cavanlıqda mexanik kimi fəaliyyət göstərmişdir.

İngilis dənizçi, kompasi ustası Norman eyni hadisəni müşahidə edərək, 1576-cı ildə Yerin Cənub qütbündə kompasi əqrəbinin cənub qütbünün aşağıya basılmasını aşkar etmiş və bununla əlaqədar olaraq aşkar edilmişdir ki, kompasi əqrəbinə maqnit sahəsi təsir edir, bu isə Yerin daxilində gizlənməkdədir.

İngilis Krallığının hakimi olan Qilbert 1600-cü ildə “Maqnit, maqnit cismi”, “Yer böyük maqnit kimi” kitabını çapdan çıxartdı və Qilbert özü şəxsən təcrübə olaraq göstərdi ki, formasından asılı olmayaraq süni, yaxud da təbii maqnit həm şimal, həm də cənub qütbünə malikdir, həmçinin bu qütblər təklidə heç cür mövcud ola bilməz.

Qilbertə görə Yerin maqnit qütbü coğrafi qütblə üst-üstə düşür, amma bu təsdiqini tapmadı. Maqnit qütbü coğrafi qütbdən çox fərqlidir.

Ekologiya elminə aid olan elmlərdən biri olaraq geofizikanın inkişafı nəticəsində daha sonralar məlum oldu ki, maqnit qütbü coğrafi qütb ətrafında yerini dəyişir və aşkar edildi ki, maqnit sahəsinin çevrəsinin sərhəddi mürəkkəb bir formaya malik olub, nəhəng bir meduzanı xatırladır və həmçinin onun başı maqnit qüvvə xətlərinin sıxlaşdığı hissəsinə uyğun gəlməklə, günəşə tərəf yönəlmiş vəziyyətdə, quyruğu isə çox uzanmış (maqnit sahəsinin çevrəsi yerdən çox uzaq məsafələrə yayılır – Günəşə tərəf bu 60 000 km, əks istiqamətdə isə 100 000 km-dən çoxdur, quyruğu isə daha böyük ölçüyə, hətta bəzi hallarda Aya qədər çatır) maqnit qüvvə xətlərinin günəş tərəfdən əsən küləyin hesabına əmələ gəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. <https://ebooks.azlibnet.az.book.ULxFINH8>
2. Xələfli A.A. Geofiziki kəşfiyyat üsulları. - Bakı, 2011, s.267

THEORETICAL OVERVIEW OF FORMATION OF ECOLOGICAL KNOWLEDGE

U.A.Mamedov

SUMMARY

This work presents a theoretical overview of formation of general ecological knowledge. Classification of various areas of ecological science is provided. Inventions by some scientists who have made exceptional contributions to the science of ecology are discussed.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩИХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

У.А.Мамедов

РЕЗЮМЕ

В статье представлен теоретический обзор формирования общих экологических знаний. Составлена классификация разных направлений экологической науки. Рассмотрены изобретения некоторых ученых, внесших исключительный вклад в развитие науки об экологии.

Məqalə redaksiyaya 19 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 26 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**HÜQUQ, TARİX VƏ SİYASİ
ELMLƏR BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
LAW, HISTORY AND
POLITICAL SCIENCE**

UOT № 327

SON İLLƏRDƏ ENERJİ DAŞIYICILARININ NƏQLİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞINA DAİR

H.N.Məmmədov, Ö.K.M.İşık

Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, Süleyman Rüstəm küçəsi, 33
elmi-hisse@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, enerji ehtiyatları, enerji təhlükəsizliyi

Keywords: Azerbaijan, Turkey, energy resources, energy security

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, энергоресурсы, энергетическая безопасность

Azərbaycanın “Yeni neft strategiyası”nın əsas istiqamətlərindən biri də ölkənin enerji ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılması olmuşdur. Türkiyənin Enerji Strategiyasına əsasən, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ölkənin enerji resurslarının əsas hasilatçıları və istehlakçıları arasında enerji körpüsü rolunu oynamasıdır. Belə ki, Türkiyə təbii qazın Avropaya çatdırılmasında Rusiya, Norveç və Əlcəzairdən sonra 4-cü enerji arteriyası olmaq niyyətindədir [11].

Bildiyimiz kimi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz ixrac kəmərlərində Türkiyə həm tranzit, həm də layihə iştirakçısı kimi çıxış etmişdir. BTC-də TPAO-nun payı 6,53%-dir [8].

2011-ci il oktyabrın 25-də “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında təbii qazın Türkiyə Respublikasına satışı və Azərbaycan Respublikasından gələn təbii qazın Türkiyə Respublikasının ərazisi vasitəsilə tranziti haqqında və təbii qazın Türkiyə Respublikasının ərazisindən nəql edilməsi üçün müstəqil boru kəmərinin inşasına dair” Hökumətlərarası saziş imzalandı. Sazişdə Tərəflər təbii Qazın Gürcüstan/Türkiyə sərhədindən Türkiyənin ərazisində və sərhədlərində yerləşən çıxış nöqtəsinə(lərinə) kimi nəql edilməsi üçün yeni müstəqil boru kəmərinin Tərəflərin təyin etdiyi şirkətlərdən ibarət birgə konsorsium vasitəsilə inşasını və idarə olunmasını nəzərdə tutan bir layihəyə töhfələrini verəcəklərini bəyan edirlər [2].

Bundan sonra 2011-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri Layihəsinə dair, Türkiyə Respublikasının iştirak payına uyğun olaraq 20% (iyirmi faiz) və Azərbaycan Respublikasının iştirak payına uyğun olaraq 80% (səksən faiz) iştirak ilə layihə üzrə konsorsiumun yaradılması məqsədilə Anlaşma Memorandumu imzalandı [3].

2012-ci il iyun ayının 26-da Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri üzrə “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Hökumətlərarası Saziş”, Türkiyə Respublikası və “Trans Anatolian Gas Pipeline Company B.V.” şirkəti arasında “Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri üzrə Tranzit ölkə ilə saziş” (bundan sonra “TÖS”) imzalanmışdır. Sazişə əsasən, “Trans Anatolian Gas Pipeline Company B.V.” şirkəti öz hüquq və öhdəliklərini Türkiyə Respublikası qanunvericiliyinə əsasən təsis olunan “TANAP Doğal Qaz İletim Anonim Şirkəti”nə ötürmüşdür. Burada daha sonra göstərilirdi ki, Azərbaycan mənşəli və onun ərazisindən gələn təbii qazı Türkiyə/Gürcüstan sərhədindən, Türkiyə ərazisin-

dən keçərək və Türkiyədə, Türkiyə/Yunanıstan və Türkiyə/Bolqarıstan sərhədlərində, eləcə də Dövlətlər tərəfindən razılaşdırılmış digər nöqtələrdə olan çıxış nöqtələrinə nəql edəcək təhlükəsiz və səmərəli təbii qaz boru kəməri Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri Sistemi TANAP Şirkəti tərəfindən quraşdırılır. Boru Hatları ilə Petrol Təşəvvüsü A.Ş. (“BOTAŞ”) və TANAP Şirkəti arasında təbii qazın BOTAŞ tərəfindən TANAP sistemi ilə nəql edilməsi məqsədilə qazın nəqli üzrə müqavilə bağlanmışdır (“BOTAŞ GTA”) [6].

2014-cü il mayın 26-da “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında Trans-Anadolu təbii qaz sisteminə dair” imzalanmış Anlaşma Memorandumunda Tərəflərin öhdəlikləri əks olunur, həmçinin SOCAR Türkiyə üçün qazın nəqlinin 31 dekabr 2021-ci il tarixinə qədər uzadılmasına və BOTAŞ-ın STPAS-BOTAŞ GSA-nın müddətinin 31 dekabr 2021-ci il tarixinə qədər uzadılmasının təmin edilməsinə razılıq verir [3].

2014-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin 20-ci ildönümünü günündə Avropanın ən böyük infrastruktur layihəsi olan “Cənub” qaz dəhlizinin təməli qoyuldu. Rəsmi Bakı həm öz maraqlarını reallaşdırmış, həm də böyük dövlətlərin maraqlarını qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında uzlaşdırmışdır. Belə ki, “Cənub Qaz Dəhlizi” dörd elementdən ibarətdir: birincisi, “Şahdəniz-2” yatağı, ikincisi, Cənubi Qafqaz boru xətti, üçüncüsü, TANAP və dördüncüsü – TAP. Trans-Adriatik (TAP) qaz boru kəməri Türkiyə-Yunanıstan arasında inşa edilən boru xəttidir. Bununla da Xəzərdən başlayan yol Avropaya qədər uzanır [5].

Nəhayət, 2015-ci il martın 17-də Türkiyənin Qars vilayətinin Selim rayonunda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Gürcüstan Prezidenti Giorgi Marqvelaşvilinin iştirakı ilə Trans-Anadolu qaz boru kəməri – TANAP-ın təməlinin qoyulması münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi.

2016-cı il fevralın 29-da “Cənub” qaz dəhlizi Məşvərət Şurasının 2-ci iclasında 11 dövlət və Avropa Komissiyasının iştirakı ilə bəyannamə imzalandı. Türkiyə bu layihənin əsas üzvlərindən biridir. Prezident İ. Əliyev layihənin əhəmiyyətindən bəhs etdi: “...Əlbəttə ki, enerji əməkdaşlığı layihələri digər sahələrdəki əməkdaşlıqda da çox mühüm rol oynayır. Mən xüsusilə nəqliyyatı qeyd edərdim. Bu gün Azərbaycan Avrasiyanın nəqliyyat mərkəzinə çevrilir. Şərq - Qərb, Şimal - Cənub nəqliyyat dəhlizləri bizim ölkəmizin ərazisindən keçir. Biz müasir nəqliyyat infrastrukturuna böyük həcmdə investisiya yatırmışıq. Bakı dəniz limanı, Avropa ilə Asiyanı birləşdirən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, magistral yollar, Xəzər dəniz gəmiçiliyi, hava limanları - bütün bunlar bizim neft və qaz satışından əldə etdiyimiz gəlirlər sayəsində mümkün olub... Nəqliyyat layihələri, eləcə də enerji layihələri ölkələri birləşdirir. Ölkələr əlaqəli, qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olur və hər kəs mənfəət əldə edir. Ona görə də biz enerji təhlükəsizliyi layihələrinin faydasını digər sahələrdə görürük. Əlbəttə ki, Azərbaycanın uğurlu enerji inkişafı bizə özümüzü dünyaya etibarlı ölkə, etibarlı tərəfdaş, xarici investisiyaları 100 faiz qoruyan ölkə kimi təqdim etməyə imkan verir” [9].

2018-ci il may ayının 29-da Səngəçal terminalında “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinin açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Cənub Qaz Dəhlizi”nin siyasi, iqtisadi, geosiyasi və enerji təhlükəsizliyi aspektlərində verdiyi töhfəni dolğun şəkildə ifadə etdi: “...belə nəhəng layihələri tərəfdaşlarımızla birlikdə icra edirik və Avropanın enerji xəritəsini yenidən tərtib edirik” [15].

Söhbət Avropanın enerji xəritəsini yeniləşdirməkdən gedirsə, vaxtilə BTC layihəsinə qarşı çıxan, Avropaya ildə 193 milyard kubmetr qaz satan və Ukraynadan yan

keçən “Türk axını” layihələrini reallaşdırmağa çalışan Rusiyanın buna reaksiyası necə oldu? PF prezidenti bu layihəni müsbət qarşıladı. Çünki “Cənub Qaz Dəhlizi” vasitəsi ilə Avropaya 16 milyard kubmetr qaz nəql oluna bilər. Bu, Rusiyanın Avropaya verdiyi qazın miqdarından bir neçə dəfə azdır. Deməli, neqativ mənada Rusiyaya rəqib olmaqdan söhbət gedə bilməz.

“Cənub Qaz Dəhlizi” bütövlükdə global əməkdaşlığın enerji təhlükəsizliyinə verdiyi töhfə aspektində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Regional əməkdaşlıq kontekstində daha böyük məna kəsb edən bu layihə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlıq formatını daha geniş məkana genişləndirməyin də orijinal modeli sayıla bilər.

Eyni zamanda “Cənub Qaz Dəhlizi” enerji resurslarının şaxələndirilməsi baxımından önəm daşıyır.

ABŞ prezidenti Donald Tramp “Cənub Qaz Dəhlizi”ni “Türkiyə və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə töhfə” adlandırmışdır [1]. Bu dəyərləndirmə Azərbaycan sözün həqiqi mənasında dünya siyasətinə, onun enerji təhlükəsizliyinə ciddi töhfələr verdiyinin bir daha təsdiq edir.

2018-ci il iyunun 12-də Türkiyənin Eskişehir şəhərində Azərbaycan, Türkiyə, Ukrayna və Serbiya dövlət başçıları və Şimali Kipr lideri Mustafa Akıncının iştirakı ilə Trans-Anadolu qaz boru kəməri layihəsinin açılışı oldu. TANAP Türkiyənin Gürcüstan sərhədində, Ərdəhanın Posof bölgəsindəki Türkgözü kəndindən başlayaraq, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Bayburt, Gümüşhanə, Girəsun, Sivas, Yozgat, Kırşəhər, Kırıkkale, Ankara, Eskişehir, Bilecik, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Çanaqqala, Təkirdağ və Ədirnə də daxil olmaqla 20 vilayətdən keçərək Yunanıstan sərhədində Ədirnənin İpsala bölgəsində başa çatır.

TANAP Layihəsinin Gürcüstan-Türkiyə sərhədindən başlayaraq CQBK sistemə birləşməsi, Türkiyə ərazisindən keçərək Türkiyə-Yunanıstan sərhədində başa çatması və sonra təbii qazın Avropaya çatdırılması üçün TAP boru kəmərinə birləşməsi planlaşdırılır [17].

Prezident İ.Əliyev Türkiyə və Azərbaycan “bərabərhüquqlu, faydalı əməkdaşlığa dayanan inkişaf kursu”ndan bəhs edərək bildirdi ki, “Türkiyənin gücü bizim gücümüzdür” və “bizim gücümüz birliyimizdədir”. “Türkiyə-Azərbaycan birliyi, qardaşlığı həm ölkələrimiz üçün, həm xalqlarımız üçün, bölgəmiz üçün, Avrasiya üçün önəmli amildir”. Azərbaycanın dövlət başçısının bu geniş geosiyasi baxış bucağı altında TANAP-ı tarixi bir layihə kimi Azərbaycanla Türkiyənin növbəti zəfəri olaraq qiymətləndirməsi çox əhəmiyyətlidir və tam qəbul ediləndir. “Bu gün biz XXI əsrin enerji tarixini birlikdə yazırıq. Bu tarix işbirliyi tarixidir, bu tarix sabitlik tarixidir. Enerji layihələrimiz bölgəmizə sabitlik gətirir. Bu layihələrdə iştirak edən bütün ölkələr, bütün şirkətlər fayda görür, xalqlar fayda görür” [10].

Açılış mərasimində çıxış edən Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyip Ərdoğan isə TANAP-ı “Enerjinin İpək yolu” adlandırdı, bunun Azərbaycanla Türkiyənin enerjini savaşa yaradan amil kimi deyil, əməkdaşlıq, inkişaf və xalqların rifahına xidmət etmək imkanı olaraq görməsi nəticəsində həyata keçdiyini xüsusi olaraq vurğuladı [12].

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, TANAP Avropanın enerji ilə təchizatını şaxələndirərək Avropanın enerji təhlükəsizliyinə böyük töhfə olub, Avropa ilə Asiya arasında səmərəli əməkdaşlıq körpüsü funksiyasını yerinə yetirir və həm də beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinə xidmət edir. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi: “Cənub Qaz Dəhlizi” enerji təhlükəsizliyi layihəsidir. Enerji təhlükəsizliyi isə hər bir ölkənin milli

təhlükəsizliyi məsələsidir. "Cənub Qaz Dəhlizi"nin önəmi məhz bundadır – enerji təhlükəsizliyi və enerji resurslarının şaxələndirilməsi. "Cənub Qaz Dəhlizi" vasitəsilə Azərbaycan qazı yeni yollarla Türkiyəyə və Avropa bazarlarına çıxarılacaqdır [13].

Beləliklə, biz TANAP-ı enerji təhlükəsizliyi sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının böyük uğuru və mühüm mərhələsi hesab edə bilərik.

2019-cu il fevralın 27-də Bakıda Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin beşinci toplantısı keçirildi. Tədbirdə enerji sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, enerji resurslarının nəqli, nəqliyyat dəhlizləri, nəqliyyat marşrutlarının və mənbələrinin şaxələndirilməsi aspektlərində əhəmiyyətli olan məsələlərə geniş yer verildi [4]. Toplantıda çıxış edən prezident İlham Əliyev enerji təhlükəsizliyi, enerjinin şaxələndirilməsi və geniş beynəlxalq əməkdaşlıq layihəsi olan "Cənub Qaz Dəhlizi"nin Azərbaycanın 1994-cü ildə təməli qoyulmuş enerji strategiyasının tərkib hissəsi olduğunu, milli təhlükəsizlik maraqları təmin etdiyini xüsusi olaraq vurğuladı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan hökuməti Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin respublikanın ərazisindən keçməsi üçün ciddi səylər göstərir, həm enerji layihələrini reallaşdırır, həm də nəqliyyat sahəsində regionda aparıcı funksiyanı yerinə yetirir. Nəticədə Azərbaycan global geosiyasət üçün vacib sayılan enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi ilə tarazlığı təmin edir və beynəlxalq əməkdaşlığa öz töhfəsini verir. Neft-qaz kəmərlərini şaxələndirməsi təkcə ölkənin enerji təhlükəsizliyinə xidmət etmir, eyni zamanda, transmilli enerji ixracının daha səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə müsbət təsirini göstərir.

Qərb dövlətləri bölgənin karbohidrogen ehtiyatlarının etibarlı və təhlükəsiz nəqli üçün Xəzər-Qara dəniz və Xəzər-Baltik dənizi Enerji Tranziti Məkanının yaradılması təşəbbüslərini davam etdirməyi vacib saymaqla yanaşı, Azərbaycanın Avropa və dünyanın enerji bazarlarına alternativ marşrutlar axtarma və ixracı şaxələndirmə siyasətini dəstəkləyirlər.

Beləliklə, Prezident İ.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Türkiyə və Azərbaycan birgə səylərlə güclü siyasi iradə nümayiş etdirərək Avrasiyanın enerji və nəqliyyat xəritəsini yenidən cızır. Bunu biz edirik və bu yeni xəritələrin altında bizim imzamız var. Bütün bunları biz birgə səylərlə etdik. Bütün bu layihələr böyük maliyyə yatırımı tələb edən layihələrdir" [16].

Bütün bu nəhəng transmilli layihələr Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, bu sahədə onu Avropa ölkələrinin əsas tərəfdaşına çevirmiş [7], Azərbaycan, Türkiyə və Avropa İttifaqı arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığın, həmçinin enerji tranzitinin yeni istiqamətini yaratmışdır. Bu kəmərlər Azərbaycan, Türkiyə və Yunanıstan üçün böyük geosiyasi əhəmiyyət daşımaqla bərabər, həm də enerji sahəsində bölgədə yeni transmilli iş birliyinin əsasını qoyur. TAP-ın işə salınması ilə Avropa İttifaqı-Azərbaycan əməkdaşlığı enerji təhlükəsizliyi sahəsində yeni mərhələyə qədəm qoyur.

Azərbaycan və Qazaxıstandan neft kəmərləri və Türkmənistandan qaz kəməri dünya bazarlarına Türkiyə ərazisindən keçə bilərlər. Son illərdə Türkmənistan-Azərbaycan-Türkiyə üçtərəfli əməkdaşlıq formatının iclaslarında türkmən qazının "Cənub" Qaz Kəməri vasitəsilə nəqlinə dair müsbət fikirlər səslənməkdədir. Beləliklə, Türkiyə hakim tranzit ölkəsinə çevrilə bilər. Bu, nəinki onun nüfuzunu artırardı, həm də Rusiya və İran ilə müqayisədə Cənubi Qafqaza və hətta Orta Asiyaya daha güclü təsir etmək üçün ona siyasi və iqtisadi imkanlar

verərdi.

Son illər ərzində Türkiyə alternativ boru xətlərindən istifadə imkanlarına əsaslanaraq geniş xarici enerji siyasətini həyata keçirməyə çalışır. Bu situasiya Türkiyəni regiona münasibətdə Avropa İttifaqının siyasətindən fərqlənən xüsusi enerji siyasəti yürütməyə məcbur edir.

Beləliklə, neft və təbii qaz ehtiyatlarının 3/4-ünə sahib olan istehsalçı və istehlakçı ölkələr arasında yerləşən Türkiyə Xəzər, Yaxın Şərq bölgələri və Avropa arasında bir enerji körpüsü vəzifəsini icra etməkdə israrlıdır. Türkiyə geo-siyasi mövqeyi ilə böyük avantaja sahibi olmuş, bu gün daxili və xarici enerji boru kəmərlərinə bürünmüşdür. Bu kəmərlərin müvəffəqiyyətli istifadəsi və Qara dəniz boğazlarından keçən neftin yük gəmilərilə daşınması Türkiyə üçün çox əhəmiyyətli bir neft-tranzit ölkəsi imici yaratmışdır.

Eyni zamanda, Azərbaycan qazının Suriyaya nəqli 65 km-lik Türkiyə-Suriya boru kəməri çəkildəndən sonra mümkün olacaqdır. Lakin Suriyadakı siyasi qeyri-sabitlik davam etdiyindən Kilis-Hələb layihəsi başa çatmamışdır. Həmin boru xətti ARDNŞ-ə Azərbaycan qazını İordaniya və İsrailə satmaq imkanı verəcəkdir. Bu isə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığın yeni mərhələyə qədəm qoymasını təmin edəcəkdir.

Beləliklə, araşdırma belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, enerji amili Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlərin əsasını təşkil etmişdir. Ş.Ş.Hacıyevanın qeyd etdiyi kimi, bununla da Azərbaycanın dünya bazarına neft və qaz ixrac etmək imkanı qazanması Avropa qonşuluq siyasəti çərçivəsində səmərəli əməkdaşlığını daha da genişləndirmiş, dövlət müstəqilliyi və suverenliyinin möhkəmlənməsini təmin etmişdir [6, s.123].

Enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasını regionda təmin edən Azərbaycan Respublikası, həm də dünyanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən aparıcı ölkələrdən birinə çevrilmiş, enerji təhlükəsizliyi strategiyasını formalaşdırmışdır.

Ermənistan regionda dövlət dəstəklili terroru həyata keçirərək regional əməkdaşlığın inkişafına hər an maneə olmasına, erməni diasporu və lobbisinin Azərbaycan haqqında dezinformasiya formalaşdırmasına baxmayaraq Azərbaycanın enerji siyasəti, bu sahədə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı daim inkişaf edir və uğur qazanır. Regional integrasiyanın və əməkdaşlığın formalaşması üçün bütün enerji layihələrindən kənarda qalmış Ermənistanın “Böyük Ermənistan xəyalına” əsaslanan utopik siyasətindən əl çəkməsi və Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunması əsas şərtidir [14, s.4-5].

Eneji bazarındakı rəqabətdə İran və Rusiya kimi nəhəngləri nəzərə alsaq, indiyə kimi Azərbaycanın enerji siyasəti uğurla həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, Türkiyəyə tranzit ölkə kimi üstünlük verilməsi onun milli təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsində, regional və beynəlxalq nüfuzunun artmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Donald Trampdan / AZƏRTAC, 30 may 2018.
2. Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında təbii qazın Türkiyə Respublikasına satışı və Azərbaycan Respublikasından gələn təbii qa-

zın Türkiyə Respublikasının ərazisi vasitəsi ilə tranziti haqqında və təbii qazın Türkiyə Respublikasının ərazisindən nəql edilməsi üçün müstəqil boru kəmərinin inşasına dair Saziş // <http://azstand.gov.az/.pdf>

3. Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında Trans Anadolu təbii qaz sisteminə dair Anlaşma Memorandumu

// http://www.minenergy.gov.az/docs/qanunlar/30.09.2016%20_307-VQ.pdf

4. “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi: maraqlar balansının iki aspekti

<http://newtimes.az/az/processes/trends/6006/>

5. “Cənub Qaz Dəhlizi” enerji layihəsi

https://www.bp.com/az_az/caspian/operations/projects/Shahdeniz/SouthernGasCorridor.html

6. Hacıyeva Ş.Ş. Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əlaqələri (1990-2010) // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası) 2012, №2, s.119-125

7. Həsənov Ə. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti. Bakı, Zərdabi LTD, MMC, 2016, 296 s.

8. <http://socar.az/btc-az.html> (2011)

9. İlham Əliyev Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində keçirilən nazirlərin beşinci toplantısında iştirak edib. 20 fevral 2019/ <https://president.az/articles/31920>

10. İlham Əliyev Türkiyənin Eskişehir şəhərində TANAP layihəsinin açılış mərasimində iştirak edib. 12 iyun 2018 // <https://president.az/articles/29087/print>

11. Kırmızı Kitap // <http://kirmizikitap.blogspot.com/>

12. Muhtəşəm açılış / "Milliyet", 13 iyun 2018

13. Prezident İlham Əliyev: TANAP-ın istismara verilməsi Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının növbəti təzahürüdür / AZƏRTAC, 13 iyun 2018

14. Quliyev S.F. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və Qafqazda təhlükəsizlik problemləri (1991-2008-ci illər): Tar.üzrə fəl.dok.... dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2015, 32 s.

15. Səngəçal terminalında “Cənub Qaz Dəhlizi”nin rəsmi açılış mərasimi keçirilib. Prezident İlham Əliyev mərasimdə iştirak edib / AZƏRTAC, 29 may 2018

16. “Star” neft emalı zavodunun açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi

<https://president.az/articles/30380>

17. Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri (TANAP)

<http://www.socarmidstream.az/az/project/tanap/#cover>

ON AZERI-TURKISH COOPERATION IN THE FIELD OF ENERGY TRANSPORTATION DURING LAST YEARS

H.N.Mammadov, O-K.M.Isik

SUMMARY

This article discusses the role of cooperation between Azerbaijan and Turkey in providing international energy security in the field of energy transportation for the last years. It is noted that the government of Azerbaijan is making serious efforts to ensure that the East-West and North-South transport corridors intersect on Azeri territory and participates in various energy projects.

ОБ АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ В ОБЛАСТИ ТРАНСПОРТИРОВКИ ЭНЕРГОНОСИТЕЛЕЙ ЗА ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ

Х.Н.Мамедов, О.-К.М.Ишык

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль сотрудничества Азербайджана и Турции в обеспечении международной энергетической безопасности в области транспортировки энергоносителей за последние годы. Отмечается, что правительство Азербайджана предпринимает серьезные усилия по пересечению транспортных коридоров Восток-Запад и Север-Юг через территорию республики и реализует различные энергетические проекты.

Məqalə redaksiyaya 17 iyul 2019 tarixində daxil olmuş, 1 avqust 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ YUNESKO-NUN ƏSAS FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

N.F.Qədirova

Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı, Rəşid Behbudov küçəsi 134
e-mail: gadirovanarmin@yahoo.com

Açar sözlər: YUNESKO, beynəlxalq əməkdaşlıq, mədəniyyət, elm, təhsil

Keywords: UNESCO, international cooperation, culture, science, education

Ключевые слова: ЮНЕСКО, международное сотрудничество, культура, наука, образование

Müasir mərhələdə intellektual sahədə əməkdaşlığın yaranması və inkişaf etdirilməsi birbaşa YUNESKO-nun adı ilə bağlıdır. BMT-nin ixtisaslaşmış orqanı olmaqla, YUNESKO müvafiq istiqamətdə dünyanın ən böyük hökumətlərarası forumudur. BMT-nin Nizamnaməsi 1945-ci ilin noyabr ayının 16-da qəbul olunmuşdur. YUNESKO-nun yaranma tarixi isə BMT Nizamnaməsinin 1946-cı ilin noyabrın 4-də qüvvəyə mindiyi vaxt qəbul olunur. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, YUNESKO-nun əsas vəzifəsi xalqların təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı yolu ilə sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasından ibarətdir. Bu istiqamətdə əməkdaşlıq ədalətə, qanunçuluğa, insan hüquq və azadlıqlarına söykənir. Məlumdur ki, bu prinsiplər BMT Nizamnaməsində dəqiqliklə əksini tapmışdır. Belə əməkdaşlıq zamanı xalqların dili, dini, irqi fəqləri heç bir rol oynamır [4]. YUNESKO-nun fəaliyyətinin başlıca prinsipi insanlar arasında kommunikasiyaları yaratmaq və inkişaf etdirmək və bu kommunikasiyalardan qarşılıqlı anlayışın təmin olunması üçün istifadə etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, bütün insanların YUNESKO-nun vəzifələri və idealları haqqında aydın təsəvvürlərə malik olmaları vacibdir. Çünki YUNESKO-nun fəaliyyətinin həlledici elementlərini məhz insanlar təşkil edirlər [1, s.62]. YUNESKO-nun yaradılmasında real tarixi zərurətin təsiri olmuşdur. Belə ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra YUNESKO-nun yaradıcıları dünyanın dəyişdirilməsi istiqamətində ciddi fəallıq nümayiş etdirmişlər. Əsas məqsəd insanlar arasında zorakılığın qarşısının alınmasından, qarşılıqlı anlayışın təmin olunmasından ibarət idi. İnsanlar arasında müxtəlif əlamətlərə görə fərq qoyulmasının qarşısının alınması, elm, təhsil və mədəniyyət amilləri üzərində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baza ideya kimi müəyyənəşdirilmişdir. YUNESKO-nun yaradılması bəşəriyyətin intellektual və mənəvi həmrəyliyinə əsaslanan sülhün təminatı kimi çıxış etmişdir.

YUNESKO özünün bütün tədbirlərində və layihələrində bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir ki, bu funksiyalar da elm, təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində təşkilatın aparıcı rolunu müəyyənəşdirir. Bu baxımdan, YUNESKO-nun funksiyalarının daha yaxından nəzərdən keçirilməsi onun mahiyyətinin daha dəqiq dərk olunmasına imkan verər [5, s.13]. Beləliklə, YUNESKO-nun əsas funksiyalarını ümumi şəkildə aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

Birincisi, YUNESKO “ideyalar laboratoriyası” rolunda çıxış edir. Yəni, elm, təhdil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığa istinad edərək müasir dünyanın yenidən qurulmasının hansı yollarla həyata keçirilməsini müəyyənləşdirmək. Bu əməkdaşlığın yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün yeni və real ideyaların irəli sürülməsi və həyata keçirilməsi YUNESKO-nun fəaliyyətinin mərkəzi prinsipini təşkil edir. Təşkilatın səlahiyyət çərçivəsinə daxil olan sahələrdə problemlərin üzrə çıxarılmasında, proqnozlaşdırılmasında və aradan qaldırılması istiqamətində həlledici rola malikdir. Ən əsası isə YUNESKO-nun ideyaları mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

İkincisi, YUNESKO informasiya mübadiləsi mərkəzi rolunda çıxış edir. Belə ki, YUNESKO informasiyaları toplayır, ötürür, genişləndirir və hazır informasiyaların birgə istifadə olunması üçün şərait yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman təkcə informasiya deyil, həmçinin, biliklərin, qabaqcıl təcrübənin də mübadiləsi həyata keçirilir ki, bu da daha səmərəli əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır. Problemlərin aradan qaldırılmasının yeni və ən işlək vasitələrinin tapılması və bu vasitələrin tətbiqi istiqamətində əməkdaşlığın təmin olunması YUNESKO-nun fəaliyyətinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Eyni zamanda birgə pilot layihələrin həyata keçirilməsi də təcrübədə geniş tətbiq olunur. Bir sözlə, YUNESKO-nun vacib vəzifəsi bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsindən və onların dünyada yayılmasından ibarətdir. Məqsəd bunların ümumi istifadəsinə nail olmaqdan ibarətdir. YUNESKO fəal şəkildə regional və ümumdünya şəbəkələrinin işini dəstəkləyir, koordinasiya edir və onlara rəhbərliyi həyata keçirir. Belə şəbəkələr elmi tədqiqatların həyata keçirilməsinə, nəticələrin mübadiləsinə və kadrların hazırlanmasına kömək edir. Bu istiqamətdə YUNESKO-nun geniş konfransları aparıcı rola malik olurlar. Bu konfranslar çərçivəsində aparıcı ekspertlər mövcud problemlər və mürəkkəb məsələlərlə bağlı ümumi yanaşmalar işləyib hazırlayırlar və vəzifələri müəyyənləşdirirlər. YUNESKO-ya üzv dövlətlər isə problemlərin aradan qaldırılması və əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində imkanlarını səfərbər edirlər. Təbii ki, birgə səmərəli fəaliyyətin təmin olunması üçün informasiya mübadiləsi həlledici rolu yerinə yetirir.

Üçüncüsü, YUNESKO üzv dövlətlərin potensiallarının yaradılmasında və ya gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Təşkilat səlahiyyət çərçivəsinə aid olan bütün sahələrdə üzv dövlətlərin maraqları çərçivəsində beynəlxalq əməkdaşlığı yaradır və inkişaf etdirir. Bu zaman kadr və institusional potensialın yaradılması əsas vəzifə kimi müəyyənləşdirir. Belə ki, məhz bu potensial elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı təmin etməklə, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasını şərtləndirir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO üzv dövlətlərin müraciətləri əsasında həm də texniki dəstək göstərir. Bununla bağlı çoxsaylı dünya təcrübəsinin mövcud olduğunu vurğulamaq mümkündür. Məsələn, YUNESKO-nun yaxından dəstəyi ilə Mavrikinin təhsil sistemində geniş islahatlar həyata keçirilmişdir. Daha bir nümunə kimi qeyd edək ki, Qazaxstanda mətbuat azadlığının genişləndirilməsi istiqamətində də YUNESKO-nun yaxından dəstəyi və birbaşa koordinasiyası olmuşdur. Salvadorun hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarına təlimlərin keçirilməsi, onlara yeni bilik və bacarıqların öyrədilməsində də YUNESKO ilə əməkdaşlığın mühüm töhfələri olmuşdur. Müxtəlif istiqamətlərdə islahatların həyata keçirilməsi, milli strategiyaların hazırlanması zamanı YUNESKO çərçivəsində əməkdaşlıq və təşkilatın yaxından koordinasiyası olduqca təsirli rolu vardır. Təbii ki, müxtəlif islahatların həyata keçirilməsi zamanı maliyyə dəstəyinin rolu olduqca bö-

yükdür. YUNESKO müxtəlif islahatların həyata keçirilməsini dəstəkləmək üçün maliyyə yardımını da həyata keçirir. Bütün bunlarla yanaşı, bir əməkdaşlığın və həyata keçirilmiş islahatların nəticələrinin qiymətləndirilməsi də YUNESKO çərçivəsində əməkdaşlığın səmərəliliyinə dəlalət. Belə qiymətləndirmə daha səmərəli addımların atılmasını və strategiyanın hazırlanmasını mümkün edir.

Dördüncüsü, YUNESKO beynəlxalq əməkdaşlıq platformasını yaradır. Belə ki, ixtisaslaşmış və multidisiplinar təsisat kimi YUNESKO öz səlahiyyətləri çərçivəsində və sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı stimullaşdırır. Müvafiq olaraq, təşkilat elə məqsədlər, prinsiplər və prioritetlər müəyyənləşdirir ki, onlar ikitərəfli və çoxtərəfli proqramlarda öz əksini tapa bilsinlər və reallaşdırılsınlar. Bu zaman regional və milli səviyyələr prioritet təşkil edir və səmərəli üsullara və metodlara istinad olunur. Təbii ki, mütəxəssislərin şəxsi təmaslarını istifadə etməklə, bilikləri yaymaq mümkündür. Lakin YUNESKO bu işi daimi və sistemli əsaslarla həyata keçirməyə çalışır. Bunun üçün təşkilat əlavə funksiyaları da həyata keçirir. Bu funksiya xüsusi informasiyaların toplanması və genişləndirilməsi üzrə mərkəz tərəfindən həyata keçirilir. Bu zaman daha çox çap və elektron resurslardan istifadə olunur. Belə ki, YUNESKO dövrü olaraq nəşrlər buraxır, illik hesabatlar çap edir və yüzrlə kitabın çapında iştirak edir. Bu nəşrlər müvafiq olaraq, elm, təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrini əhatə edir. Beynəlxalq əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün üzv və ya iştirakçı dövlətlərin maraqlarına, prioritetlərin uyğun olaraq zəruri proqramların və layihələrin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Təcrübə göstərir ki, YUNESKO çərçivəsində əməkdaşlıq üzv dövlətlərin müvafiq sahələrdə problemlərin həllində kifayət qədər səmərəli olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO-nun ənənəvi mövzuları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir [6]:

- təhsil;
- təbii elmlər;
- sosial və humanitar elmlər;
- mədəniyyət;
- kommunikasiya və informasiya.

Bunlarla yanaşı, YUNESKO çərçivəsində xüsusi mövzular da diqqət mərkəzində olur və əməkdaşlıq sahəsini təşkil edir. Bu mövzular bir qayda olaraq, vacib və aktual hadisələr və vəziyyətlərlə bağlı olur. Əksər hallarda belə mövzular ixtisaslaşmış mövzular kimi nəzərdən keçirilir. Bunlara daha çox aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğundur:

- qadın və gender bərabərliyi;
- dünya mədəniyyəti;
- sivilizasiyalararası dialoq və s.

YUNESKO-nun mandatının aktuallığı onun islahatları haqqında danışmaq üçün əsas verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, bütün BMT sisteminə aiddir. YUNESKO BMT-nin bütün sistemi kimi bu gün faktiki olaraq, seçim qarşısındadır. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq yeni reallıqlarla ayaqlaşmaq və inkişaf etmək, ya da artıq ötməkdə olan dövrün əhəmiyyətsiz təsisatlarından biri sıralarında olmaq [3]. Həqiqətən də, həm BMT-nin, həm də ayrıca olaraq, YUNESKO-nun strukturunda və fəaliyyət mexanizmlərində ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə ehtiyac vardır. Tədqiqatlarımıza əsasən YUNESKO-nun fəaliyyətinin daha səmərəli olmasını və cəlbədiciliyinin artmasını şərtləndirəcək bir sıra addımların atılmasının vacibliyini qeyd etmək mümkündür. Öncə, təşkilatın qarşısında du-

ran bəzi problemləri müəyyənləşdirməyə çalışaq. Birincisi, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qarşı yeni çağırışlar meydana gəlmişdir. Təbii ki, YUNESKO özünün səlahiyyət çərçivəsində birbaşa aid olmayam siyasi məsələlərin həllini üzərinə götürə bilməz. Lakin bununla yanaşı, təşkilat münaqişələrin köklü səbəblərini vaxtında identifikasiya edə və preventiv addımlar üçün müəyyən konturlar müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, dil, təhsil və mədəniyyət elementləri əsasında diskriminasiya hallarını müəyyənləşdirmək və qarşısını almaq istiqamətdə fəaliyyət və əməkdaşlığın təşkil olunması birdəfə YUNESKO-nun səlahiyyət çərçivəsinə aiddir. Bu da təbii ki, gələcək problemlərin qarşısının alınmasında kifayət qədər təsirli rol oynaya bilər. Müvafiq olaraq, bu gün artıq YUNESKO-nun yalnızca sülhməramlı töhfələrindən danışmaq azdır. Regional, etnik və konfessional münaqişələrin aradan qaldırılmasında və nəticələrinin minimuma endirilməsində təşkilatın daha fəal rolunun təmin olunması vacibdir. Yəni, YUNESKO-nun profilaktik fəaliyyətindən praktiki fəaliyyətinə keçidin yollarının və ya mexanizmlərinin axtarılması böyük aktuallıq kəsb edir. Yəni, real beynəlxalq terrorizmlə qarşılaşmış dövlətlərə təşkilatın səlahiyyət çərçivəsində dəstəyin göstərilməsi ciddi səmərəli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırkı mərhələdə baş verən verən münaqişələrin bir çoxunun əsasında məhz mədəni elementlər də dayanırlar. YUNESKO belə elementlərin aradan qaldırılmasında kifayət qədər potensiala malikdir. Preventiv addımlar isə, ümumiyyətlə bu zəmində münaqişələrin baş verməsinin qarşısının alınmasına imkan verir. Bu istiqamətdə fəallığın artırılması ehtiyacı özünü getdikcə daha kəskin şəkildə büruzə verməkdədir.

İkincisi, problemlər dairəsi həm də elmi-texniki tərəqqinin və informasiya təhlükəsizliyinin etik aspektlərini əhatə edir. Artıq hamılıqla dərk olunur ki, insanların maraqlarını sivilizasiyanın nəticələrindən qorumaq lazımdır [7, s.131]. Maraqlı burasıdır ki, sivilizasiyanın nəticələri insanın özünün təfəkkürünün və əməyinin nəticəsidir.

Üçüncüsü, problemlərin təkcə dərk olunması və üzə çıxarılması ilə yanaşı, onların həllinin səmərəli yollarının tapılması da vacibdir. Bu zaman daha çox qloballaşmanın nəticəsi olaraq, meydana çıxan problemlərin qaradan qaldırılması daha böyük aktuallıq kəsb edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO-nun maliyyə imkanları hədudsuz deyildir. Bu baxımdan, üzərində işlərin detdiyi proqramların optimallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu zaman aşağıdakı bir sıra suallara cavab axtarmaq lazımdır. Məsələn, ən vacibləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- bütün proqramlar öz aktuallığını saxlayırmı?
- planlaşdırmanın daha da təkmilləşdirilməsi üçün daha hansı addımların atılması mümkündür?
- hansı vacib məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir? və s.

Yuxarıdakı suallara cavabların axtarılması və fəaliyyətin onların əsasında qurulması səmərəli nəticələrin əldə olunmasının vacib şərtini təşkil edir. Bununla yanaşı, YUNESKO-nun digər BMT strukturları ilə sıx qarşılıqlı əlaqələrinin olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, digər qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq kontekstində problemlərin aradan qaldırılması yollarının axtarılması səmərəliliyin vacib şərti rolunda çıxış edir [9]. Dövlətlərin və vətəndaş cəmiyyətinin təşəbbüsləri isə ən etibarlı dayaq kimi qiymətləndirilməlidir. Bu təşəbbüslər təşkilatın yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla, mövcud problemlərin həllində onun daha çevik davranmasına imkan verir [2, s.21].

Nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO yarandığı bir gündən özünün fəaliyyət və ya səlahiyyət sahələrini universal ədalət, insan hüquq və azadlıqları prinsipləri əsasında birləşdirməyə çalışmışdır. YUNESKO-nun sabiq Baş direktoru K. Matsuuranın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, YUNESKO-nun bütün tarixi bu prinsiplərin aliliyinə sadıqlığı nümayiş etdirir. Vurğulamaq lazımdır ki, elə vacib prinsiplərə istinad olunaraq, əsas prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və resursların konsentrasiya olunması yolu ilə proqramlarının sayının ixtisara salınması daha səmərəli nəticələrin əldə olunmasına hesablanmışdır. Həmçinin, yeni idarəetmə sisteminin yaradılması, fəaliyyətdə şəffaflığın artırılması və yeni texnologiyaların daha geniş tətbiq olunması ondan xəbər verir ki, YUNESKO müasir çağırışlara daha çevik reaksiya vermək imkanlarını genişləndirməyə çalışır. Təbii ki, bütün bunlar üzv dövlətlərə özlərinin milli strategiyalarını daha uğurla həyata keçirməyə imkan yaradır [8, s.55]. Ümumiyyətlə, son illərdə YUNESKO çərçivəsində genişmiqyaslı islahatlar davamlı xarakter almışdır. Artıq nəzərdən keçirdiyimiz məqamlardan da göründüyü kimi, YUNESKO çərçivəsində həyata keçirilən islahatların hədəfi bütün bəşəriyyətin dayanıqlı inkişafını təmin edəcək şərtlərin yaradılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu, təşkilatın gələcək fəaliyyət istiqamətlərini də müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu fəaliyyətin sərhəddinin insan hüquqlarının qorunmasından ümumi bəşəri irsin qorunmasınadək dəyişdiyini qeyd etmək olar. Əsas yol kimi isə, keyfiyyətli təhsilin genişləndirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının təşviq olunması, dünya mədəni irsinin qorunması istiqamətində ümumi fəallığın təmin olunması nəzərdən keçirilir. Bu sərhədlərin səmərəlilik əmsalının yüksəldilməsi ilə şərti ilə genişləndirilməsi təşkilat rəhbərliyinin və üzv dövlətlərinin ciddi diqqət mərkəzindədir.

Yekun olaraq, qeyd edək ki, YUNESKO sistemli şəkildə sülhün möhkəmləndirilməsi, dayanıqlı inkişafın və insan hüquqlarının qorunması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət istiqamətləri biri-birilərindən ayrılmazdır və müasir dünyamızda keyfiyyət dəyişikliyinə ən vacib şərti rolunda çıxış edir. Beynəlxalq ictimaiyyətin maraqları çərçivəsində öz missiyasını yerinə yetirən YUNESKO olduqca mühüm funksiyaları reallaşdırır. Bu funksiyalar ümumbəşəri prioritetlərin həyata keçirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsini təmin edir ki, bu da global integrasiya üçün real zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Международные нормативные акты ЮНЕСКО: Конвенции, соглашения, протоколы, рекомендации, декларации / Сост. И.Д. Никулин. М.: Логос, 1993, с.62
2. Ройтер В. ЮНЕСКО: Цели, структуры, деятельность / Ройтер В., Хюфнер К. М.: Рудомино, 2002, с.21
3. Среднесрочная стратегия ЮНЕСКО 2008-2013 гг. Париж, 3–23 ноября 2007 г. Режим доступа: <http://www.unesco.org>
4. Устав ЮНЕСКО // Основные документы Организации объединенных наций по вопросам образования, науки и культуры. Париж: ЮНЕСКО, 2006
5. Early J., Seitel P. UNESCO Meeting in Rio: Steps toward a Convention // Smithsonian Talk Story. 2002 Spring, № 21, p.13
6. Intangible Heritage. UNESCO, http://mirrours.unesco.org/culture/heritage/intangible/html_eng/index_en.shtml/ (ссылка последний раз проверялась 01.10.2013 г.)

7. Kirshenblatt-Gimblett B. Destination Culture: Tourism, Museums and Heritage. Berkeley, California, 1998, p.131-176
8. Matsuura K. UNESCO: Factor of hope. UNESCO Press, 2005, p.55
9. Medium — Term Strategy (2014-2021). Doc. 37 C/4. UNESCO, 2014. Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002278/227860e.pdf> (accessed 10 September 2015)

THE MAIN ACTIVITIES OF UNESCO AT PRESENT TIME

N.F.Gadirova

SUMMARY

This work presents an analysis of the nature and activities of UNESCO. It is noted that after the World War II, the founders of UNESCO have shown serious activity to change the world. The main goal was to prevent violence among people, to provide mutual assistance. Preventing discrimination among people and encouraging cooperation in science, education and culture were declared the main ideas of UNESCO. The creation of UNESCO was a guarantee of peace based on the intellectual and spiritual solidarity of mankind.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮНЕСКО В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

Н.Ф.Гадирова

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются сущность и деятельность ЮНЕСКО. Отмечается, что после Второй мировой войны создатели ЮНЕСКО проявили серьезную активность в направлении изменения мира. Основной целью было предотвращение насилия среди людей, оказание взаимопомощи. Предотвращение дискриминации среди людей и развитие сотрудничества в области науки, образования и культуры были определены в качестве основных идей ЮНЕСКО. Создание ЮНЕСКО было гарантией мира, основанного на интеллектуальной и духовной солидарности человечества.

Məqalə redaksiyaya 12 sentyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 16 sentyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 343.3

DƏNİZ MÜHİTİNİ ÇİRLƏNDİRMƏ CİNAYƏTİNİN OBYEKTİ VƏ PREDMETİ

Ş.Ə.Hüseynova

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı, Mərdəkan pr. 30
e-mail: shakhlahuseynova@mail.ru

Açar sözlər: dəniz, çirkləndirmə, cinayət

Keywords: sea, pollution, crime

Ключевые слова: море, загрязнение, преступление

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin "Dəniz mühitini çirkləndirmə" adlanan 252-ci maddəsində deyilir: "Dəniz mühitini quruda olan mənbələrdən çirkləndirmə, yaxud nəqliyyat vasitələrindən və ya dənizdə quraşdırılmış süni qurğulardan insan sağlamlığı və dənizin canlı sərvətləri üçün zərərli olan, yaxud dənizdən qanuni istifadəyə mane olan maddələri və ya materialları tullama və ya basdırma qaydalarını pozmaqla dəniz mühitini çirkləndirmə - üç min manatdan altı min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və ya bir ilədək müddətə islah işləri və ya bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə cəzalandırılır.

Eyni əməllər insan sağlamlığına, heyvanlar və bitki aləminə, balıq və digər su bioresurslarına, ətraf mühitə, istirahət zonalarına və ya qanunla qorunan digər maraqlara əhəmiyyətli zərər vurulmasına səbəb olduqda - altı min manatdan doqquz min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Eyni əməllər ehtiyatsızlıqdan zərər çəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olduqda - üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır".

Dəniz çirklənməsinin müxtəlif tərifləri var. Olduqca əhatəli elmi bir dəniz çirklənməsi tərfi 1970-ci ildə BMT tərəfindən reallaşdırılan ətraf çirklənməsi ilə əlaqədar konfransda verilmişdir. Bu tərifə görə, dəniz çirklənməsi dəniz mühitinə və bioloji qaynaqlara zərər verəcək, insan sağlamlığına təhlükə yaradacaq, su məhsulları istehsalını da ehtiva edən dənizdən iqtisadi faydalanma imkanlarını məhdudlaşdıracaq və dənizin istirahət məqsədilə istifadə edilməsinə suyun keyfiyyətini pozaraq maneə yaradacaq şəkildə insanlar tərəfindən birbaşa və ya dolayı yollarla maddə və enerji buraxılması hadisəsidir. Başqa bir əhəmiyyətli dəniz çirklənməsi tərfi isə 2872 sayılı Ətraf Mühit Qanununa əsaslanaraq, Su Çirklənməsinə Nəzarət İdarəsi tərəfindən verilən tərifdir.

"Dəniz çirklənməsi - dəniz qaynaqlarının kimyəvi, fiziki, bakteriyoloji, radioaktiv və ekoloji xüsusiyyətlərinin mənfi istiqamətdə dəyişməsi formasında müşahidə edilən və birbaşa ya da bilavasitə olaraq bioloji qaynaqlarda, insan sağlamlığında, balıqçılıqda, dəniz suyunun keyfiyyətində və dəniz suyunun digər məqsədlərlə istifadə edilməsində maneə törədici pozulmalar yaradacaq maddə və ya enerji tullantılarının boşaldılmasıdır" (2).

4 aprel 2006-cı il tarixdə "Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin Qanuna əsasən, "Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında" 4 noyabr 2003-cü il tarixdə Tehrandə imzalanmış Çərçivə Konvensiyası təsdiq edilmişdir. Xəzəryanı dövlətlər - Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası və Türkmənistan tərəfindən imzalanmış bu Konvensiyada "Razılığa gələn tərəflər" Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin vəziyyətinin insan fəaliyyəti nəticəsində, həm dənizdə, həm də quruda yerləşən mənbələrdən zərərli, təhlükəli maddələrin, tullantıların və digər çirkləndiricilərin axıdılması, atılması və yerləşdirilməsi nəticəsində pisləşməsinə qeyd etmiş, Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarını indiki və gələcək nəsillər üçün qorumaqda qətiyyətli olduqlarını göstərmiş, habelə quruda həyata keçirilən fəaliyyətin Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinə ziyan vurmamasının təmin edilməsi zərurətini etiraf etmişlər. Həmin Konvensiyada qeyd olunur ki, "tullantı" dedikdə, dəniz ətraf mühitinə Xəzər dənizindəki gəmilərdən, uçan aparatlardan, platformalardan, yaxud digər süni qurğulardan tullantı və ya digər materialların qəsdən atılması və yaxud gəmilərin, uçan aparatların, platformaların və digər süni qurğuların Xəzər dənizində qəsdən batırılması; "çirklənmə" dedikdə, bioloji ehtiyatların və dəniz canlılarının həyatı, insan sağlamlığı üçün təhlükə törədən və ya törədə biləcək və Xəzər dənizinin hüquqauyğun istifadəsinə maneə yaradan və ya yarada biləcək maddələrin, yaxud enerjinin insan tərəfindən birbaşa və ya dolaylı yolla dəniz ətraf mühitinə daxil edilməsi; "quruda yerləşən mənbələrdən çirklənmə" dedikdə isə quruda yerləşən bütün nöqtəvi və səpələnmiş mənbələrdən su və ya hava vasitəsilə dənizin çirklənməsi, yaxud bilavasitə sahilədən və qurudan tunel, boru kəməri, yaxud başqa bir yolla çirkləndirici maddələrin istənilən yolla dəniz ətraf mühitinə atılması başa düşülür (3).

Azərbaycan Respublikasında dəniz mühitini çirkləndirmə cinayəti ilə mübarizənin müasir hüquqi metod və vasitələri qanunvericilik aktlarında, ilk növbədə, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlarda əks olunmuşdur. Əgər elmi tövsiyələr hüquq normaları şəklində salınmamışdırsa, bu tövsiyələrin önəmli və inandırıcı olmasından asılı olmayaraq, onlar dəniz mühitini çirkləndirmədən qorunması qaydaları hesab edilə bilməz. Başqa sözlə, konseptual baxımdan, hüquqi normalar daxil edilməmiş elmi tövsiyələr, elmi ədəbiyyatda onların araşdırılma dərəcəsindən asılı olmayaraq, dəniz mühitini çirkləndirməyə qarşı qaydalar hesab edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 252-ci maddəsinin normasında məqsəd dəniz mühitini qorumaqdan, heyvanlar və bitki aləminə, balıq və digər su bioresurslarına, ətraf mühitə, istirahət zonalarına, qanunla qorunan digər maraqlara, eləcə də insan sağlamlığına zərər vurulmasının qarşısını almağı təmin etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, dəniz mühitini çirkləndirməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək qərarının əhəmiyyəti dəniz mühitini cinayətkar qəsdlərdən qorumaqda ifadə olunur.

Dəniz mühitini çirkləndirmə cinayətinə görə məsuliyyətin həcmi müxtəlifdir. Bu cinayətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək qərarının əhəmiyyəti dəniz mühitini cinayətkar qəsdlərdən mühafizə etməkdir.

O.L.Dubovik və A.E.Jalinskiyin fikrincə, ekoloji cinayətin, o cümlədən dəniz mühitini çirkləndirmənin obyektini faktiki ictimai münasibətlərin və onların hüquqi formasının mürəkkəb bir kompleksi kimi müəyyən edilə bilər. Həmin münasibətlərin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi fəaliyyətinin bilavasitə əsası kimi və digər sosial tələbatların ödənilməsi

üçün ətraf mühitdən istifadə edilməsi üzrə insanın optimal həyat fəaliyyətini təmin edir (5, s. 25).

V.D.Pakutin hesab edir ki, ekoloji cinayətin, o cümlədən dəniz mühitini çirkləndirmənin obyektini kimi “təbiəti mühafizə mənafeyi” xüsusi qeyd edilməlidir. Bu obyekt təbiətə qarşı bütün cinayətlər üçün vahid olub təbii şəraitin keyfiyyətini və kəmiyyətini elə vəziyyətdə saxlamağı nəzərdə tutur ki, insanlar bioloji və sosial varlıqlar kimi həm salamat qala bilsin, həm də sosial tərəqqi yolunda inkişaf etsinlər (8, s. 25).

Əvvəlki qanunvericilikdə ekoloji cinayətlər qrupu özünəməxsus və müxtəlif şəkildə müəyyən edilirdi, yəni bu cinayət hüquq normasının dispozisiyasında əks etdirilirdi və ətraf təbii mühitə ziyan vura biləcək əməllərə (hərəkətə və hərəkətsizliyə) görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu. Hüquqi tənzimləmənin bu cür xarakteri bütövlükdə obyektiv məna daşmasına baxmayaraq, o, ekoloji cinayətlər qrupunun həddlərinin müəyyən edilməsini, konkret olaraq müəyyən cinayətin ekoloji cinayətlər qisminə aid edilməsi məsələsinin həllini mürəkkəbləşdirirdi. Bu halda ekoloji kriminogen səbəbiyyət deyilən əlamətlər üzrə müəyyən kriminoloji təhlil və bu növ cinayətlərin ictimai təhlükəsinin müəyyənəşdirilməsi də çox vacib idi.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, ekoloji cinayətlərin obyektini (predmetini) və hüquqazidd əməllərə müvafiq əlamətləri nəzərə alınaraq, bu cinayətləri ümumi xarakterli ekoloji cinayətlərə və xüsusi xarakterli ekoloji cinayətlərə bölmək olar (7, s. 256).

Dəniz mühitini çirkləndirmə əməli xüsusi xarakterli ekoloji cinayətlərə aiddir.

Dəniz mühitini çirkləndirmə cinayətinin növ obyektinin hüquqi təbiəti və ya mahiyyəti onun tərkib hissəsi olan elementlərinin, yəni dəniz mühitinin mühafizəsi sahəsində hüquq normalarına əsaslanan ictimai münasibətlər kimi müxtəlif elementlərin məcmusudur.

Dəniz mühitini çirkləndirmə cinayət hüququ üçün cinayətkar qəsdin obyektini kimi deyil, predmeti kimi yalnız o halda əhəmiyyət kəsb edir ki, belə çirkləndirmə sosial əlaqələr sahəsinə aid edilmiş olsun və müəyyən ictimai münasibətlərin maddi daşıyıcısı qismində çıxış etsin. Bu nöqteyi-nəzər Karl Marksın dediyi bir kəlamla uzlaşır ki, təbiət yalnız cəmiyyətdə insan üçün insanla insanla bağlayan bir həlqədir (6, s. 543).

Beləliklə, cinayətin obyektini üçün, o cümlədən dəniz mühitini çirkləndirmə cinayətinin obyektini üçün ictimai münasibətlər həlledici anlayışdır. Dəniz mühitini çirkləndirmə cinayətinin obyektini dəniz mühitinin ekoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı olan ictimai münasibətlərdir. Bütün ekoloji cinayətlərin, o cümlədən dəniz mühitini çirkləndirmə cinayətinin növ obyektini ekoloji tarazlığı qoruyan ictimai münasibətlər təşkil edir (9, s. 16).

Dəniz mühitini çirkləndirmə maddəsini Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutmaqla qanunvericinin məqsədi dəniz mühitini və dənizin canlı sərvətlərini çirklənmədən cinayət-hüquqi vasitələrlə mühafizə etməkdən, dənizdən qeyri-qanuni surətdə istifadə edilməsinin, habelə qanunla qorunan digər maraqlara əhəmiyyətli ziyan vurulmasının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Təhlil olunan cinayət hüquq normasının qüvvədə olma sahəsi dəniz və hava nəqliyyatı, faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və çıxarılması, balıqçılıq, habelə qanunla qorunan digər maraqlara əhəmiyyətli ziyan vurulmasının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 252-ci maddəsi mürəkkəb quruluşa malikdir. Qanunverici Cinayət Məcəlləsinin 252-ci maddəsində iki sadə cinayət tərkibini və baş verən nəticələrə görə fərqləndirilən, tövsifedici əlamətləri olan daha iki cinayət tə-

kibini nəzərdə tutmuşdur (1, s. 821-822).

Cinayətin predmeti isə qəsdin yönəldiyi obyektin elementidir. Obyektin elementlərindən birinə, yaxud da bir neçəsinə təsir göstərməklə şəxs qanunla qorunan ictimai münasibətləri pozur. Cinayətin predmeti ilə ictimai münasibətləri (cinayətin obyektini) eyniləşdirmək olmaz. İctimai münasibətə bir tam kimi baxılırsa, element ancaq tamın hissəsi ola bilər. İctimai münasibətlər zəruri tərkib hissələri kimi elementlərdən kənarda mövcud ola bilməz.

Maddi dəyərlər və ya hərəkətlərlə bağlı şəxslər arasında baş verən münasibətlər ictimai münasibətlərdir. Münasibətlərin subyektləri, onların fəaliyyəti, dəyərlər ictimai münasibətlərin elementləri hesab edilir. Onlar qəsdin predmeti kimi çıxış edir.

Cinayətin predmeti həm də ictimai münasibətlərin subyektlərinin fəaliyyəti ola bilər. Belə hallarda cinayətkar tərəfindən, yaxud da cinayətkarın arzusu ilə başqa şəxslər tərəfindən hərəkətin növünü dəyişməklə ictimai münasibətə ziyan yetirilir. Buradan belə nəticə çıxır ki, predmetsiz cinayət yoxdur. Lakin qanunvericilik bütün hallarda cinayətin predmetini cinayət tərkibinə daxil etmir.

Cinayətdən ictimai münasibət həmişə ziyan çəkir. Lakin cinayətin predmeti ziyan çəkməyə də bilər. Oğurlanan əmlak təsərrüfat təyinatına uyğun istifadə edilir. Qanunsuz ovlanan balıq satılır, istehlak edilir. Müəyyən hallarda obyektə yanaşı predmet də ziyan çəkir. Məsələn, əmlak məhv edilir, yandırılır, insanlar və heyvanlar zəhərləndirilib öldürülür və s. (4, s. 146-147).

Dəniz mühitini çirkləndirmə cinayətinin predmeti dəniz mühitidir. Dəniz mühiti dedikdə, Azərbaycan Respublikasının daxili dəniz suları, ərazi dəniz suları, sahiləni şelfi örtən sular, açıq dəniz, habelə dənizin yaşayış mühiti ilə sıx bağlı olan dənizin canlı ehtiyatları (sərvətləri) başa düşülür.

Dəniz mühitini çirkləndirmə cinayəti həmçinin Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 252-ci, Türkmənistan Cinayət Məcəlləsinin 315-ci, Ukrayna Cinayət Məcəlləsinin 243-cü, Qazaxıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 330-cu maddəsində əks olunmuşdur. Göründüyü kimi, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv dövlətlərindən yalnız ərazisində dəniz olan ölkələrin cinayət qanunvericiliyində dəniz mühitini çirkləndirməyə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Ərazisində dəniz olmayan ölkələrin cinayət qanunvericiliyində (Özbəkistan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Tacikistan Respublikası, Belarus Respublikası, Moldova Respublikası) qeyd olunan əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / Hüquq elmləri doktoru F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2012, 1104 s.
2. Dəniz ekologiyası. https://az.wikipedia.org/wiki/D%C9%99niz_ekologiyas%C4%B1
3. Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 4 aprel 2006-cı il tarixli Qanunu. http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/11/f_11556.htm
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ: ümumi hissə. Bakı: Digesta, 2013, 720 s.
5. Дубовик О.Л., Жалинский А.Э. Причины экологических преступлений. М.: Наука, 1988, 240 с.
6. Марксистско-ленинская общая теория государства и права: в 4-х томах, т.4. М.: Юридическая литература, 1973, 647 с.

7. Новое уголовное право России: Особенная часть / Под ред. Кузнецовой Н.Ф. М.: Зерцало, ТЕИС, 1996, 391 с.
8. Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды: объект и система преступлений. Уфа: Башкирский государственный университет, 1977, 79 с.
9. Попов И.В. Преступления против природной среды: Теоретические основы и практика применения: Дисс. ... докт. юр. наук. Екатеринбург, 2014, 451 с.

OBJECT AND SUBJECT OF MARINE POLLUTION CRIME

Sh.A.Huseynova

SUMMARY

This article states that the object of the marine pollution crime is environmental safety in general, as well as the stability and natural resource potential of marine environment. According to the law, an especially qualifying sign of a crime (Part 3 of Article 252 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan) caused by the acts mentioned in Part 1 or Part 2 of the above article is the death of a person due to negligence.

ОБЪЕКТ И ПРЕДМЕТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СВЯЗАННОГО С ЗАГРЯЗНЕНИЕМ МОРСКОЙ СРЕДЫ

Ш.А.Гусейнова

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что объектом преступления, связанного с загрязнением морской среды, выступает экологическая безопасность в целом, а также стабильность и природно-ресурсный потенциал морской среды. Особо квалифицирующим признаком преступления (часть 3 статьи 252 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики) в результате деяний, указанных в части 1 или части 2 статьи, закон называет наступление смерти человека по неосторожности.

Məqalə redaksiyaya 1 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 4 oktyabr 2019 tarixində işə qəbul olunmuşdur.

UOT № 343.6

ÖZÜNÜ ÖLDÜRMƏ HƏDDİNƏ ÇATDIRMA CİNAYƏTİNİN SUBYEKTİV CƏHƏTİ VƏ SUBYEKTİ

Z.Z.Quliyev

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı, Mərdəkan pr. 30
e-mail: zaur_quliyev2019@mail.ru

Açar sözlər: cinayət, özünü öldürmə, hüquq, cinayətin subyekti, subyektiv cəhət

Keywords: crime, suicide, law, subject of a crime, subjective side

Ключевые слова: преступление, самоубийство, право, субъект преступления, субъективная сторона

Cinayətin subyektiv cəhəti istənilən cinayət tərkibinin məcburi elementidir. Tanınmış alim A.İ.Raroq düzgün olaraq qeyd edir ki, cinayətin subyektiv cəhəti cinayətin bilavasitə törədilməsi ilə əlaqədar şəxsin fiziki fəaliyyətidir (12, s. 6). V.V.Voroşilin və Q.A.Kriqer də analoji fikir söyləyərək göstərirlər ki, cinayət hüquq nəzəriyyəsində cinayətin subyektiv cəhəti dedikdə, cinayətin bilavasitə törədilməsi ilə əlaqədar şəxsin psixi fəaliyyəti başa düşülür (8, s. 9-10).

L.D.Qauxman bildirir ki, cinayətin subyektiv cəhəti cinayət hüququ elminin ən çətin problemlərindən biridir (9, s. 132).

Cinayətin subyektiv cəhəti ictimai təhlükəli əməli etməyə qətiyyət yaradan, dərk edilən tələbatı, əməlin obyektiv əlamətlərinin şüurda inikasını (yaxud inikas imkanını) və bunlara münasibəti ifadə edir.

Yalnız idrak nəzəriyyəsi mövqeyindən insanın psixi münasibəti kimi təqsiri, cinayətin motiv və məqsədini düzgün anlamaq olar. Cinayətin subyektiv cəhəti psixi proses və psixi münasibət kimi kriminal əməlin törədilməsi ilə bağlı olur, onun ünsürü kimi meydana gəlir, mövcud olur. Kriminal əmələ qədər əmələ vadar edən daxili tələbatlar, əməlin motiv və məqsədi formalaşır, faktiki törədiləcək əməlin subyektiv elementləri şüurda inikas edilir, ona seçici, fəal, müsbət, yaxud da mənfi psixoloji münasibət ifadə olunur. Burada psixoloji inikas həm də psixoloji münasibəti ifadə etdiyi üçün, təqsir də subyektin qəsd edilən sosial sərvətlərə münasibətini ifadə etmiş olur.

Cinayətin subyektiv cəhəti – təqsir (qəsd və ehtiyatsızlıq), motiv, məqsəd və emosiya baş verən cinayətin elementləri kimi, habelə müəyyən növ cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən tərkib əlamətləri kimi fərqləndirilir (10, s. 21-22). Cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən tərkib əlamətləri qanunda göstərilir, təqsiri (qəsd və ehtiyatsızlığı), cinayətin motiv və məqsədini nəzərdə tutur, ictimai təhlükəli əməldə bunların olub-olmamasını araşdırıb müəyyən etməyi, törədilən konkret əməldə şəxsin təqsirinin olub-olmamasını aydınlaşdırmağı tələb edir.

Təqsir, motiv və məqsəd, habelə bunları müşayiət edən emosional vəziyyət cinayətin subyektiv cəhətini yaradan elementlərdir. Bunlar müstəqil psixoloji hadisələrdir və adətən, biri digərini tərkib hissəsi kimi əhatə etmir (6, s. 193).

Təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ və bu əməlin törədilməsi ilə baş verən və ya baş verə biləcək ictimai təhlükəli nəticələrə psixi münasibəti başa düşülür.

Qəsd (ehtiyatsızlıq) şüur, iradə, emosiya kimi elementlərin dərin təhlilini tələb edir. Qəsd (ehtiyatsızlıq) əməllə psixofiziki vəhdətdə olur. Biz ancaq fikrən onu parçalayırıq. Qəsd (ehtiyatsızlıq) rəngsiz, dadsız, iysiz xassəyə malik hadisədir. İctimai təhlükəli, qeyri-hüquqi, qeyri-əxlaqi əməlin törədilməsi ilə bağlı əməli törədəndə baş verən psixi prosesdir. Əməldən kənar qəsdə (ehtiyatsızlığa) qiymət vermək mümkün deyildir. Burjuva cinayət hüquq ədəbiyyatında qəsdə (ehtiyatsızlığa) “qiymətləndirici təqsir nəzəriyyəsi” adı verilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə məhkəmələr konkret iş üzrə onun olub-olmamasına ayrıca qiymət verir. Belə yanaşma praktikada bir çox hallarda obyektiv təqsirləndirməyə, səhvə gətirib çıxarır. Qəsd (ehtiyatsızlıq) ictimai təhlükəli əməllə vəhdətdə olduğundan onun idrakı mümkün olur, ona obyektiv hal kimi qiymət verilir (4, s. 10-11).

İstənilən cinayət əməli təkcə zahiri bədən hərəkətlərindən ibarət deyildir. Cinayət insan davranışlarının növlərindən biridir. Davranış isə insanın onu əhatə edən mühitə, cəmiyyətə, başqa insanlara münasibətini ifadə edən əməldir. Buna görə hər bir cinayət müəyyən psixoloji məzmunla malikdir. Psixoloji məzmun, başqa sözlə, şəxsin əməlin faktiki xarakterini və ictimai əhəmiyyətini dərk etməsi, öz əməlinin ictimai-təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görməsi və ya görməməsi, onlara müəyyən iradi münasibət, subyektin rəhbər tutduğu motiv cinayətin subyektiv cəhətini təşkil edir. Subyektiv cəhət subyektin psixikasında cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin özünəməxsus “model”indən ibarətdir (11, s. 147).

İ.B.Ağayevin fikrincə, təqsir subyektiv cəhətin məzmununun əsası, bir növ onun oxudur. Şəxsin hərəkətlərində cinayət tərkibinin olması haqqında ancaq onun bu hərəkətləri təqsirli şəkildə törətdiyi müəyyən edildiyi halda danışmaq olar. Təqsirin olmadığı halda, hətta, əgər bu cür hərəkətlərin nəticəsində ictimai zərərli dəyişikliklər baş vermiş olarsa belə, şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Təqsirin olmaması cinayətin subyektiv cəhətinin və ümumiyyətlə, cinayət tərkibinin özünün olmamasını göstərir (1, s. 216). Bildirmək istərdik ki, bu müddəa Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsində (təqsirə görə məsuliyyət prinsipi) təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə görə, “yalnız törətdiyi ictimai-təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər.

Şəxs təqsirsiz olaraq vurduğu zərərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz”.

İ.B.Ağayev təqsirlə bağlı daha sonra yazır: “Təqsir dedikdə, cinayət hüququnda şəxsin özünün törətdiyi və cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əmələ və onun nəticələrinə olan psixi münasibəti nəzərdə tutulur. Təqsir şəxsiyyətin və cəmiyyətin maraqlarına qarşı mənfi münasibəti ifadə edən və cinayət törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətini tələb edən halların məcmusudur” (1, s. 216).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 24-cü maddəsində təqsirin iki forması – qəsd və ehtiyatsızlıq formaları fərqləndirilir. Cinayət Məcəlləsinin 25-ci maddəsinə əsasən, qəsd birbaşa qəsdə və dolay qəsdə, 26-cı maddəsinə uyğun olaraq isə ehtiyatsızlıq cinayətkarcasına özünəgüvənməyə və cinayətkarcasına etinazsızlığa bölünür.

Motiv ilə bağlı İ.Q.Filanovskinin fikirlərinə nəzər yetirək: “Cinayətin motivi – ictimai təhlükəli əməli törətməyə sövq edən dərk olunmuş və əşyalaşmış maraqdır” (13, s. 35)

Fikrimizcə, A.Q.Kərimlinin cinayətin motivinə verdiyi anlayış onun mahiyyətini daha dəqiq müəyyən edir. A.Q.Kərimli yazır: “Cinayətin motivi – müəyyən tələbatların ödənilməsinə yönələn və bu və ya digər səviyyədə dərk olunan niyyətin cinayətkar davra-

nış aktı (hərəkət və ya hərəkətsizlik) formasında həyata keçməsinə sövq edən qüvvədir.

Bu anlayış bir sıra suallara birmənalı cavab verir:

1) bütün cinayətlərin motivləri müəyyən təlabatların mövcudluğu sayəsində oyanır;

2) cinayət motivlərinin cinayətkar nəticəyə doğru hərəkəti cinayətin niyyəti (məqsədi) ilə müşayiət olunur;

3) cinayətin motivi hiss impulslarının ifadəsidir, yəni psixi qüvvədir” (5, s. 33).

Cinayətin motivi onun məqsədi ilə sıx bağlıdır, bununla belə, onlar eyni anlayışlar deyildir. Məqsəd törədiləcək cinayətin xarici aləmdə yaradacağı arzu olunan dəyişiklik barəsində şəxsin təsəvvürüdür. Motiv və məqsəd qanunverici tərəfindən bu və ya digər cinayət tərkibinə daxil edildikdə, onlar konkret cinayət tərkibinin subyektiv cəhətinin məcburi əlamətlərinə çevrilir və beləliklə, onların olub-olmaması törədilmiş əməlin təsvifinə təsir göstərir.

Beləliklə, cinayət tərkibinin zəruri elementi olan cinayətin subyektiv cəhəti şəxsin bütövlükdə törədilən cinayətə və onun ayrı-ayrı obyektiv xarakterli əlamətlərinə (ictimai təhlükəli əməl, ictimai təhlükəli nəticələrə, ictimai təhlükəli əməl ilə baş vermiş ictimai təhlükəli nəticələr arasındakı səbəbli əlaqəyə, cinayətin edilmə üsuluna, törədildiyi zaman, məkan və şəraitə, törədilməsinin alət və vasitələrinə) münasibətdən ibarət olan cinayətkar davranışının daxili psixoloji səciyyəsinə bildirən, qanunla müəyyən olunmuş əlamətlərin məcmusudur (7, s. 204-205).

Özünü öldürmə həddinə çatdırma cinayəti subyektiv cəhətdən yalnız dolayı qəsdlə törədilə bilər. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 24.2-ci maddəsinə görə, ehtiyatsızlıqdan törədilmiş əməl yalnız Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət sayılır. Cinayət Məcəlləsinin 125-ci maddəsində isə bu cinayətin ehtiyatsızlıqdan törədilə bilməsi barədə göstəriş yoxdur. Amma F.Y.Səməndərov, B.C.Kərimov və Ə.H.Hüseynov hesab edirlər ki, bu cinayət zərərçəkmiş şəxsin özünü öldürməsi və ya özünü öldürməyə cəhd etməsi faktına təqsirkarın psixi münasibəti nöqtəyi-nəzərindən ehtiyatsızlıqdan da törədilə bilər.

Təqsirkar özünün zərərçəkmiş şəxslə amansız rəftarı, onun ləyaqətini mütəmadi olaraq alçaltması və ya hədə-qorxu gəlməsinin nəticəsi olaraq zərərçəkmiş şəxsin özünü öldürəcəyini qabaqcadan görüb dərk edirsə və onun ölümünü arzu edirsə (birbaşa qəsd), zərərçəkmiş şəxsin özünü öldürməsi qəsdən adam öldürməyə (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci və ya 120.2-ci maddələri) görə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Azyaşlı uşağı, habelə psixi vəziyyətinə görə öz hərəkətlərinin mahiyyətini dərk etməyən və ya onlara rəhbərlik edə bilməyən şəxsi özünü öldürməyə sövq etməyə nail olmuş şəxsin əməli də Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci və ya 120.2-ci maddəsi ilə təsvif olunmalıdır (3, s. 333-334).

Cinayətin subyektı ilə bağlı bildirməyi zəruri hesab edirik ki, cinayətin subyektı ictimai təhlükəli əməli törədən və buna görə qanuna uyğun cinayət məsuliyyəti daşımaq qabiliyyəti olan şəxsdir. Cinayətin subyektı anlaqlı, qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatmış fiziki şəxs ola bilər. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində öncə qüvvədə olan Məcəllədən fərqli olaraq cinayətin subyektinə ayrıca – dördüncü fəsil həsr edilmişdir. Məcəllədə, ilk dəfə cinayətin subyektı olmaq üçün zəruri olan “müəyyən yaş həddinə çatma”, şəxsin “... anlaqlı şəxs...” olması kimi əlamətlər xüsusi normada (Cinayət Məcəlləsinin 19-cu maddəsi) birbaşa təsbit edilmişdir. Bu əlamətlər

zəminində Cinayət Məcəlləsinin 19-cu maddəsində faktiki olaraq cinayətin subyektinin tərfi verilmişdir (6, s. 246).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 19-cu maddəsində göstərilən şəxsin qanunla müəyyən olunmuş yaş həddi dedikdə, insanın həyatının anadan olmasından qanunverici tərəfindən hesablanan anadək olan dövrü nəzərdə tutulur ki, yalnız bu dövr tamam olduqdan sonra o, cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər. Cinayət məsuliyyəti tədbirlərinin tətbiq olunmasının tarixi təcrübəsi insanın məhz bu xüsusiyyətinin daha sabit, şəxsin psixi inkişafının tipik səviyyəsini daha tam əks etdirən meyar kimi seçilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, cinayətə görə cinayət məsuliyyətinin yarandığı yaş həddi cinayət-hüquqi tənzimləmə üzrə milli-mədəni ənənələrin ümumdünya tarixi təcrübəsi, psixologiya, pedaqogika, təbabət, biologiya elmlərinin insan psixikasının formalaşmasının qanunauyğunluqları və mərhələləri ilə bağlı göstəriciləri, eləcə də cinayətlərin ayrı-ayrı növlərinin xarakteri nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra insan həyat təcrübəsi qazana bilir, onun ətraf aləmi qavrama meyarları daha dəqiq şəkildə alır. O, artıq öz davranışının xarakterini ətrafdakılar üçün faydalı və ya zərərli olması baxımından dəyərləndirmək və müəyyən dərəcədə düzgün davranış variantları seçmək iqtidarında olur (2, s. 174).

Yaşın müəyyən edilməsinin aşağıda göstərilən iki üsulu vardır:

- 1) şəxsiyyət vəsiqəsi və ya doğum haqqında şəhadətnamə yaxud pasport əsasında;
- 2) məhkəmə-tibb ekspertizasının keçirilməsi yolu ilə.

Fiziki şəxsin anadan olduğu günü təsdiq edən şəxsiyyət vəsiqəsi və ya doğum haqqında şəhadətnamə yaxud pasport olmadıqda, yaş məhkəmə-tibb ekspertizasının keçirilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Yaş məhkəmə-tibb ekspertizası tərəfindən müəyyənləşdirildiyi hallarda təqsirkarın doğum günü kimi ekspertlərin müəyyən etdiyi ilin son günü qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 19-cu maddəsinə əsasən, cinayətin subyekti olmaq üçün zəruri olan ikinci əlamət kimi şəxsin anlaqlı olması çıxış edir. Anlaqlılıq şəxsin öz əməlinin xarakterini dərk etmək və ona rəhbərlik etmək, habelə bununla əlaqədar törədilən ictimai təhlükəli əmələ görə cavabdeh olmaq qabiliyyətidir.

Özünü öldürmə həddinə çatdırma cinayətinin subyekti 16 yaşına çatmış anlaqlı şəxs ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ.B. Cinayət tərkibi: Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 2005, 496 s.
2. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ: ümumi və xüsusi hissələr. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2010, 832 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / Hüquq elmləri doktoru F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2012, 1104 s.
4. Əliyev S.S. Cinayət hüququnda təqsirin qəsd forması, məsuliyyətin həllində onun yeri və rolu. Hüquq üzrə fəl. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2016, 28 s.
5. Kərimli A.Q. Qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin təsvirində motivin yeri və rolu. Hüquq elmləri namizədi ... dis. Bakı, 2007, 181 s.
6. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ: ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Digesta, 2013, 720 s.
7. Агаев И.Б. Состав преступления: понятие, элементы, значение. М.: Юрист, 2008, 335 с.

8. Ворошилин В.В., Кригер Г.А. Субъективная сторона преступления: Учебное пособие. М.: МГУ, 1987, 75 с.
9. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. М.: Центр ЮрИнфор, 2001, 316 с.
10. Кадников Н.Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования. М.: Юриспруденция, 2011, 304 с.
11. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М.: Юрист, 2007, 302 с.
12. Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. М.: ООО «Профобразование», 2001, 134 с.
13. Филановский И.Г. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974, 478 с.

THE SUBJECTIVE SIDE AND THE SUBJECT OF THE INCITEMENT TO SUICIDE

Z.Z.Guliyev

SUMMARY

This article states that the actions provided for in article 125 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan are also due to the characteristics of the subjective side, which reflects the person's internal mental activity. Responsibility for incitement to suicide comes upon reaching the age of 16. Common features of the subject include sanity and the achievement of a certain age at the time the act was committed.

СУБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА И СУБЪЕКТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ДОВЕДЕНИЯ ДО САМОУБИЙСТВА

З.З.Гулиев

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что совершение действий, предусмотренных статьей 125 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики, обусловлено и особенностями субъективной стороны, которая отражает внутреннюю психическую деятельность человека. Ответственность за доведение до самоубийства наступает по достижении 16-летнего возраста. Общие признаки субъекта включают вменяемость и достижение определенного возраста на момент совершения деяния.

Məqalə redaksiyaya 10 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 12 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 340.5

**BƏZİ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN QANUNVERİCİLİYİNƏ ƏSASƏN FİZİKİ
ŞƏXSLƏRDƏN GƏLİR VERGİSİ TUTULMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

R.A.Qasımzadə

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı, Mərdəkan pr. 30
e-mail: ramiz.qasimzade@yandex.ru

Açar sözlər: hüquq, qanunvericilik, gəlir vergisi

Keywords: law, legislature, income tax

Ключевые слова: право, законодательство, подоходный налог

Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi ilə bağlı qabaqcıl elmi təcrübə və nailiyyətlərin üstünlüklərini qəbul etmədən heç bir ölkədə vergi qanunvericiliyi hərtərəfli və dinamik inkişaf edə bilməz. Həmçinin fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi ilə bağlı xarici ölkələrin qanunvericiliyinin öyrənilməsi və müqayisəli təhlili də zəruri və əhəmiyyətli bir işdir. Çünki müqayisəli hüquqşünaslıq hüquqi hadisələrin öyrənilməsi və tədqiqatı metodudur. Fransa alimi M.Ansel haqlı olaraq bildirmişdir ki, hüquqşünasın xarici ölkələrin hüquq təcrübəsini öyrənməsi onun öz ölkəsinin hüququnu daha yaxşı bilməsinə kömək edir, onu öz ölkəsinin hüququnu hətta çox yaxşı bilməklə əldə edə bilməyəcəyi ideya və dəlillərlə silahlandırır (1, s. 38). Hüquqşünas alimlərin mülahizələrinə görə, müqayisəli hüquqşünaslıq həmişə hüquqi təzahürlərin dərin və miqyaslı tədqiq edilməsinə və nəticə etibarilə təkmilləşdirilməsinə geniş imkanlar açır. Hüquqi təzahürlərin ümumi və spesifik xüsusiyyətləri, xarici ölkələrdəki müvəqqəti və stabil hüquqi vəziyyət və onların təsiri, bu ölkələrdə qanunvericiliyin dəyişilməsi, hüquqi aktların qəbul edilməsi amilləri, hüququn həyata keçirilməsinə imkan yaradan və ya ona mane olan şərtlərin tədqiq edilməsi, həmin hüquqi təzahürlərin bu və ya digər ölkədə mövcud münasibətlər nəzərə alınmaqla daha tam təhlil edilməsinə və dəqiq qiymətləndirilməsinə obyektiv şərait yaradır (7, s. 37).

Müqayisəli hüquqşünaslıq metodu müasir hüquqi tədqiqatların ayrılmaz hissəsidir. O, həm xarici ölkələrin qanunvericiliyində hüquq institutlarının xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına, həm də Azərbaycan Respublikasının qanunlarının ayrı-ayrı norma-müddələrinin komparativist təhlili əsasında tənqidi qiymətləndirilməsinə xidmət edir.

H.C.Qattericin təbirincə, müqayisəli hüquqşünaslıq hüquqi hadisələrin öyrənilməsi və tədqiqatı metodudur (11, s. 5).

Vergi hüququnda müqayisəli-hüquqi metod – vergi münasibətlərində fərqlərin və oxşarlıqların aşkar olunması məqsədilə qanunvericiliyin tədqiqi üsullarının, vergilərlə bağlı, o cümlədən fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi ilə bağlı hüquq normalarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış məcmusudur. Komparativistika aşağıdakılarla fərqlənən obyektiv amillərlə şərtləşir: 1) Azərbaycanın dünyanın hüquq sistemində yerləşməsi; 2) Beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış norma və prinsiplərinin milli hüquq sistemlərinə daxil edilməsi; 3) Beynəlxalq hüququn və milli hüququn bir-birinə qarşılıqlı təsirinə gücləndirilməsi, vergilərlə, o cümlədən fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi ilə bağlı qanunvericiliyin im-

plementasiyası, yaxınlaşması və unifikasiyası.

Müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərinin müqayisəsi öz milli hüququnun müsbət və mənfi cəhətlərini daha yaxşı bilməyə imkan verir, çünki özünün hüquq sisteminin spesifik xüsusiyyətləri digər sistemlərlə müqayisə edilərkən daha yaxşı təzahür edir. Bu və ya digər problemlərin oxşar həllinin, hüquqi texnikanın oxşarlığının və digər ümumi cəhətlərin aşkar olunması gələcəkdə digər hüquq sisteminin müsbət təcrübəsindən istifadə etməyə və əksinə, səhvlərdən qaçmağa, yəni buna əsasən ölkə qanunvericiliyini səmərəli təkmilləşdirməyə imkan verir. Bundan başqa, müasir dövrdə milli hüquq sistemini əlahiddələşdirməyə və onu xarici təsirdən diqqətlə qorumağa artıq nail olmaq mümkün deyil. Bu əlçatmazdır, çünki elə bir dövlət yoxdur ki, beynəlxalq münasibətlər bu və ya başqa cür cəlb edilməklə öz daxili hüququnu digər dövlətlərin hüququ ilə və beynəlxalq hüquqla razılaşdırmaq məcburiyyətində qalmasın.

Xarici ölkələrin qanunvericiliklərinin təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı xarici ölkələrin qanunvericiliyində vergilərlə bağlı normaların bir-birinə uyğunlaşdırılması baxımından müəyyən məqamlar vardır. Bu məqamların dərinlən öyrənilməsi tələb olunur. Hazırkı şəraitdə vergilərlə bağlı vahid hüquqi məkanın yaradılması olduqca zəruridir və bu, baxılan problemi daha da aktuallaşdırır. Y.A.Tixomirov haqlı olaraq yazır: "Dövlətlərin bir-birinə yaxınlaşmasını çətinləşdirən milli qanunvericiliklərin normalarının fərqli olması onların yaxınlaşdırılmasının xüsusi üsuluna müraciət etmək istəyi doğurur. Burada milli qanunvericiliklərin üst-üstə düşməyən normaları əvəzinə ictimai münasibətləri vahid şəkildə tənzimləyən, onların ümumiliyi üçün əsas yaradan unifikasiya edilmiş hüquqi normalar nəzərdə tutulur.

Həm dövlətlər arasında, həm də dövlətin daxilində münasibətlərin eyni şəkildə hüquqi tənzimlənməsi onların səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və hüquqi kolliziylərin qarşısının alınmasına kömək edir" (7, s. 59).

N.D.Sergeyevskinin fikrincə, elmi tədqiqat hər hansı tək bir xalqın (vətən hüququ ilə) müsbət hüququ ilə məhdudlaşa bilməz. Zəruri material qismində digər dövlətlərin müəyyən hüququnun tərifləri də cəlb edilməlidir. Sivil xalqa qapalı həyat yarasdır; beynəlxalq təsir bütün sferalarda özünü göstərir və biz onu təcrid edə bilmərik. O, eyni zamanda xəbərdarlıq edərək bildirir: "Yadellilərin materialından istifadə edilməsində bütün vəzifə ondan ibarətdir ki, ona onun malik olmadığı mənanı vermə, o, kor təlqinetmə predmeti ilə deyil, digər xalqların təcrübəsi və hazır biliklər ehtiyatı ilə tanışlıq üçün vasitəyə xidmət etməlidir" (5, s. 8).

Beləliklə, hüquq elmində müqayisəli metoddan həm eyni vaxtda, həm də tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş obyektlərin, onların spesifik xüsusiyyətlərinin, nəhayət, həmin obyektlərdə müvafiq dövrün tələblərinə uyğun baş vermiş dəyişikliklərin və inkişaf ənənələrinin müqayisə edilməsi (normativ hüquqi aktların məzmununun, onlarda baş vermiş dəyişikliklərin, təkmilləşdirmələrin və s.) üçün istifadə olunur.

Belə ki, yeni biliklər əldə edilməsinə yönələn elmi fəaliyyət prosesində təhlil və tədqiqatlar müqayisəli xarakter daşıyır. Bu, elmə yanaşmanın müasir mərhələdə hamılıqla qəbul olunmuş ən optimal metodlarından biridir. Hüquq elmində müqayisəli metoddan hazırda geniş istifadə edilir. Bu, iki və ya daha çox obyektlərin üst-üstə qoyulmaqla və ya tutuşdurulmaqla müqayisə edilməsindən ibarətdir. Müqayisəli metod ən qədim zamanlardan bu günə qədər elmə məlum olan, həm də məlum olmayan obyektlərin ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənəndirilməsini özündə ehtiva etməklə yanaşı, eyni zamanda, ədə-

biyyatda göstərildiyi kimi, həmin obyektlərin müxtəlif dövrlərdə, habelə keçmişdə və indi mövcud olan keyfiyyətlərinin, onlarda baş vermiş dəyişikliklərin və ya inkişaf əməllərinin müəyyən edilməsinə yönələn metoddur (6, s. 14).

Xarici ölkələrdə vergilər, o cümlədən fiziki şəxslərdən tutulan vergilər dövlətin əsas maliyyə mənbələrindən biri sayılır. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin vergi sistemi içərisində önəmli yer tutduğunu, xarici ölkələrdə bu vergi növünün geniş tətbiq olunduğunu nəzərə alsaq, əmək qabiliyyətli əhəlinin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasında mühüm rol oynayan fiziki şəxslərin gəlir vergisi haqqında ətraflı məlumat əldə etmək olduqca zəruridir. Xarici ölkələrdə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək üçün bu vergi növünün tətbiq tarixinə nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi (*income tax*) ilk dəfə 1798-ci ildə İngiltərədə təmtəraqlı həyat sürən şəxlərə tətbiq edilmişdir. O zamanlar bu vergi daha çox əmlak xarakterli idi və fiziki şəxsin malik olduğu daşınmaz əmlakının dəyəri, qulluqçularının sayı və minik arabalarının olması faktı və s. əsas götürülərək tutulurdu.

1842-ci ildə yeni gəlir vergisinin tətbiq olunmasına başlanıldı. Bu vergi müasir vergitutma prinsiplərinə daha yaxın olan bir vergi idi. Yeni gəlir vergisinin tətbiqi onunla əlaqədar idi ki, cəmiyyət artıq bundan əvvəlki vergilərin bəzilərindən, xüsusilə də dolayı vergilərdən narazı idi. Bu vergilər kasıblarla varlılar arasında fərq qoymurdu. Bundan əlavə, əvvəlki gəlir vergisinin məbləği vətəndaşların ödəmə qabiliyyəti ilə əsla uyğun gəlmirdi (8, s. 277).

Sonralar Prussiyada 1891-ci ildən və Fransada 1914-cü ildən gəlir vergisinin tətbiq edilməsinə başlanılmışdır (4, s. 198). Həmin dövrdə Fransada vergitutma haqqında Qanun hazırlanarkən həm İngiltərənin, həm də Prusiyanın vergitutma mexanizmindən istifadə edilmişdir. Belə ki, bu ölkədə həm təsnifat sistemi ilə (*schedule taxation system*), həm də qlobal sistem ilə vergilərin tutulması nəzərdə tutulmuşdu. Vergitutmanın təsnifat sistemi zamanı 7 (yeddi) növ gəlirlərin hər birindən xərclər nəzərə alınmaqla müxtəlif dərəcələrlə vergi tutulur. Qlobal sistem ilə vergitutma zamanı isə bütün 7 (yeddi) növ gəlirlər daxil olmaqla məcmu gəlirdən vergi tutulur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında federal səviyyədə fiziki şəxslərdən gəlir vergisi ilk dəfə 1862-ci ildə Vətəndaş müharibəsini maliyyə cəhətdən təmin etmək məqsədilə tətbiq edilsə də, bu vergi 1872-ci ildə ləğv edilmişdir. 1894-cü ildə daha çox Vilson-Qormanın “Tariflər haqqında” Qanunu kimi tanınan “Gəlirlər haqqında” (*revenue act*) Qanunla həmin vergi yenidən qüvvəyə minmişdir.

Müasir dövrdə bəzi ölkələrin vergi sistemində gəlir vergisi əsas vergidir. Məsələn, ABŞ-da gəlir vergisi həm federal vergi kimi, həm də ştatların vergisi kimi tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, ABŞ-da gəlir vergisinin vergiqoyulma bazası daha çox olduğuna görə anqlosakson vergi sistemi modelinə üstünlük verilmişdir. ABŞ-ın dövlət büdcəsində gəlir vergisinin xüsusi çəkisi 44,2%-dir. Buna baxmayaraq, ölkədə gəlir vergisinin təsiri bir o qədər də hiss olunmur. Belə ki, vergiqoyulma sahəsində sənaye korporasiyalarının gəlirlərinə münasibətdən fərqli olaraq, bəzi fəaliyyət sahələrinə, məsələn, kənd təsərrüfatına ABŞ hökumətinin mövqeyi daha yumşaqdır. İnvestisiyaları stimullaşdırmaq məqsədilə fermerlərin gəlirləri güzəştli şərtlərlə gəlir vergisinə cəlb edilir. İtaliyada 1987-1988-ci illərdə aparılan vergi islahatları nəticəsində gəlir vergisi üzrə güzəştlərin dairəsi daha da genişləndirilmişdir. Gəlir vergisi Avropa ölkələrinin demək olar ki hamısında tətbiq olunur. Almaniyanın dövlət büdcəsində gəlir vergisinin həcmi 38,7%, Böyük Brita-

niyada 46%, İsveçrə və İsveçdə 40%, Fransada 20%-dir. Fransa büdcəsində bu verginin həcmnin aşağı səviyyədə olması onunla izah olunur ki, bu ölkədə istehlaka qoyulan vergilər gəlirlərə qoyulan vergilərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Gəlir vergisinin həcmnin büdcədə çox olduğu ölkələrdə bu vergiyə verilən üstünlük onunla əsaslandırılır ki, əvvəla, gəlir vergisi vergiqoyulmanın ümumilik və bərabərlik prinsiplərini maksimum dərəcədə reallaşdıran vergi sayılır. İkincisi, hesab olunur ki, şəxsi vergi kimi gəlir vergisinin obyektı vergi ödəyicinin ehtimal olunan gəliri deyil, onun real həqiqi gəliridir (9, s. 232-233).

Rusiyada "Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi haqqında" Qanun 6 aprel 1916-cı il tarixdə qəbul edilmişdi və həmin Qanunun 1 yanvar 1917-ci ildən qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin əvvəlcə fevral burjua-demokratik inqilabı, sonra isə oktyabr inqilabı buna imkan vermədi (3, s. 307).

Hazırda Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, xarici ölkələrdə də birbaşa vergi sayılan fiziki şəxslərin gəlir vergisinin ödəyiciləri rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər hesab olunur və həmin şəxslərin maddəli işə aid edilən fəaliyyətdən gəlirləri, sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirləri bu verginin vergitutma obyektini təşkil edir.

Xarici ölkələr yürütdükləri iqtisadi siyasətə uyğun olaraq vergi siyasətini formalaşdırırlar. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr içərisində Belçika ən yüksək həddə olan vergi dərəcələri ilə fərqlənir. Burada fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 50 (əlli) faizə çatır. Bundan başqa, bu ölkədə digər vergi növlərinin də dərəcəsi yüksəkdir, məsələn, qeyd olunan ölkədə hüquqi şəxslərin mənfəətindən 29 (iyirmi doqquz) faiz dərəcəsi ilə vergi tutulur.

Belçikanın rezidentləri bu ölkənin ərazisində və ondan kənarda əldə etdikləri gəlirlərdən vergi ödəyirlər. Həmçinin qeyri-rezidentlərin Belçika ərazisində əldə etdikləri gəlirlərdən vergi tutulur. İl ərzində minimum 6 (altı) ay Belçikada yaşayan şəxs vergi rezidenti hesab olunur. Göstərilən ölkədə vergi ili təqvim ili ilə üst-üstə düşür və bütün fiziki şəxslər (rezidentlər və qeyri-rezidentlər) hər il vergi orqanına bəyannamə təqdim etməlidirlər. Bəyannamə internet şəbəkəsi vasitəsilə elektron formada da təqdim edilə bilər. Nikahda olan şəxslər və birgə yaşayan kimi qeydiyyatda alınmış fiziki şəxslər birgə bəyannamə təqdim etməlidirlər. Cari ilin vergi bəyannaməsi növbəti ilin iyun ayının 1-nədək vergi orqanına verilməlidir.

Bəyannamə forması elektron poçt vasitəsilə vergi ödəyicilərinə göndərilir. Elektron poçt vasitəsilə bəyannamə forması almayan vergi ödəyiciləri iyun ayının 1-nədək Belçikanın Maliyyə Nazirliyinə (Belçikanın Maliyyə Nazirliyini bəzən Belçikanın Federal Dövlət Maliyyə Xidməti də adlandırırlar) müraciət etməlidirlər. Vergi administrasiyası Belçikanın Maliyyə Nazirliyinin tərkibindədir (10).

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi hesablanarkən vergi bazası əsas götürülür. Bu zaman Belçikada və ya xaricdə ödənilən məcburi sosial sığorta haqları vergi bazasından çıxılır (2).

Ədəbiyyat

1. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права // Очерки сравнительного права / Отв. ред. В.А.Туманов. М.: Прогресс, 1981, с. 36-86
2. Бельгия. Основные налоги.
<https://gsl.org/ru/taxes/tax-zones/%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B8%D1%8F/>

3. Налоги и налогообложение / Под ред. профессора И.А. Майбурова. М.: Юнити, 2010, 463 с.
4. Основы налогового права: Учебное пособие / Под ред. С.Г.Пепеляева. М.: Инвест Фонд, 1995, 496 с.
5. Сергеевский Н.Д. Русское уголовное право: пособие к лекциям. Санкт-Петербург: Типография Стасюлевича, 1904, 420 с.
6. Тилле А.А., Швеков Г.В. Сравнительный метод в юридических дисциплинах. М.: Высшая школа, 1973, 193 с.
7. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. Москва: Норма, 1996, 432 с.
8. Финансовое право. Учебник / Отв. ред. Н.И.Химичева. М.: Юрист, 2004, 749 с.
9. Mirzəyeva A.Q. Azərbaycan Respublikasının vergi hüququ. Bakı: Digesta, 2007, 336 s.
10. Federal Public Service Finance. <https://finance.belgium.be/en>
11. Gutteridge H.C. Comparative law. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 226 p.

FEATURES OF THE COLLECTION OF INCOME TAX FROM INDIVIDUALS ON THE BASIS OF THE LEGISLATIONS OF SOME FOREIGN COUNTRIES

R.A.Gasimzadeh

SUMMARY

This article states, in particular, that in Belgium, personal income tax is levied on income of residents of Belgium received on the territory of Belgium and abroad, and income of non-residents earned on the territory of Belgium. Tax resident is considered to be a person who lives at least six months a year in Belgium.

ОСОБЕННОСТИ ВЗИМАНИЯ ПОДОХОДНОГО НАЛОГА С ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ НА ОСНОВАНИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВ НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Р.А.Гасымзаде

РЕЗЮМЕ

В статье, в частности, указывается, что в Бельгии подоходный налог с физических лиц взимается с доходов резидентов Бельгии, полученных на территории Бельгии и за ее пределами, и доходов с нерезидентов, заработанных на территории Бельгии. Налоговым резидентом считается лицо, которое живет как минимум шесть месяцев в году в Бельгии.

Məqalə redaksiyaya 11 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 12 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

LİDER QADINLARIN SİYASİ İMİCİ VƏ AZƏRBAYCAN QADINLARINDA NAILİYYƏT MOTİVİ

E.Q.Niftili

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı, Lermontov küçəsi 74
e-mail: esmira.niftili@dia.edu.az

Açar sözlər: siyasi imic, lider qadınlar, nailiyyət motivi, rol model

Keywords: political image, female leaders, motive of achievement, role model

Ключевые слова: политический имидж, женщины-лидеры, мотив достижения, ролевая модель

Siyasət bir qayda olaraq, kişilərin fəaliyyət sferası hesab olunub. Lakin XIX əsrdən başlayaraq qadınların seçki hüququ uğrunda fəal mübarizə aparması, sufrajizm hərəkatının geniş vüsət alması, dünyada ilk dəfə olaraq 1893-cü ildə Avstraliyada qadınların seçib-seçilmək hüququnu əldə etməsi (10), müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq 1918-ci ildə Azərbaycanda qadınların bu hüququ əldə etməsi onların fəal şəkildə siyasi səhnəyə atılması ilə nəticələndi. Bu tendensiya getdikcə güclənməkdədir. Daha çox qadın bütün sferalara, o cümlədən siyasi sferaya maraq göstərir. Konservativ cəmiyyətlərdə qadınların bu addımı sakit qarşılanmır. Buna görə onlar hələ də gələcək siyasi seçkilər üçün potensial qüvvə rolunu oynayır.

Davidson-Şmişin öz məqaləsində qeyd etdiyi kimi, qadınların siyasi imicini təhlil edərkən, bu mövzuda elmi təhlilin azlığını nəzərə alaraq bütün lider qadınların xüsusiyyətlərini eyniləşdirmək, hamısına xas olan ortaq cəhətləri üzə çıxarmaq meyli hiss edilir. Onlara həsr edilmiş empirik tədqiqatlar təhlil deyil, əsasən təsviredici və bioqrafik xarakter daşıyır. Halbuki bu tamamilə yanlış yanaşmadır. Belə ki, hakimiyyətdə olan qadınlar kişilər kimi fərqli xüsusiyyətlərə malik və liderin fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin gözləntiləri və onun keçdiyi təkrarolunmaz həyat yolunun məhsuludur. Bunu nəzərə alıb, BMT-nin Qadınların Statusu üzrə Pekin Fəaliyyət Platforması mühüm siyasi vəzifəyə malik qadınların dünya siyasətinə təsirini araşdırmaq üçün çağırış etmişdir (5, s. 327).

Lider qadınların siyasi imicinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Polittexnoloqlara görə, qadın auditoriyası ilə işləyərkən, siyasətçilər etibarlı müdafiəçi obrazını yaratmalıdırlar. Bu asan deyil. Qadınlar kişilərə nisbətən yalan və saxtakarlığı daha tez hiss edirlər (13, s. 180). Siyasətdə qadın obrazı təzadlı xarakterə malikdir. Gender rollarına görə qadınlardan gözləntilər daha çox onun ailənin qayğısına qalan, fədakar bir obraz olmasıdır. Şöhrətpərəstlik, özünü realizə etmək, rəqabət, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaq daha çox kişi xarakteri ilə assosiasiya olunur.

Rusiyalı siyasətçi İrina Xakamada iştirak etdiyi televiziya verilişində qeyd etmişdir: “Qadın siyasətçilərə qarşı qoyulan tələb daha sərtidir, belə ki, kişidən fərqli olaraq, onu ideal obrazla müqayisə edirlər” (14, s. 622). Azərbaycanın nisbətən dindar və mühafizəkar rayonu olan Masallıdan millət vəkili seçilmiş Elmira Axundova müsahibəsində qeyd et-

mişdir: “Qadının kişi ilə eyni mövqeyə çatması üçün o, kişidən on qat çox çalışmalıdır. Biz daha istedadlı, bilikli və peşəkar olmalıyıq ki, diqqət cəlb edək və irəli çəkək” (9).

Kütləvi şüur mühafizəkar xarakterə malikdir. Bu səbəbdən o qadına “başçı” deyil, “ailə ocağının keşikçisi” rolunu yaraşdırır. Böyük Britaniyanın sabiq baş naziri Marqaret Tetçerin “dəmir ledi” ləqəbi bu təzadın əla illüstrasiyasıdır. Bir çox müasir siyasətçi qadınlar M.Tetçerin geyim stilini əsas kimi götürürlər. O, geyimdə sərt işgüzar üslub ilə əsl xanım yanaşmasını çox gözəl uyğunlaşdırı bilirdi. Onun ingilis burjuaziyasının elementlərini özündə birləşdirən işgüzar üslubu, çox güman ki, peşəkar məsləhətçilərin xidməti idi (13, s. 206).

Poçeptsovnun fikrincə, siyasətçi qadınlar kişilərin malik olmadığı üstünlüyə də malikdirlər. Bu elastiklik və təbii artistizmdir (14, s. 626). Qadınlar ictimaiyyətlə əlaqələr baxımından daha cəlbədicə və əsrarəngiz obyekt sayıla bilər. Qadınların geniş spektrli geyim aksesuarları və siyasət üçün ənənəvi olmayan emosional davranış tərzləri onları ictimaiyyət üçün daha maraqlı və yaddaqalan edir. Mariya Arbatova “Zəif cinsin güclü rəhbərliyi haqqında” məqaləsində yazırdı: “Qadınlar keçən əsrin 80-ci illərində karyeralarını quraraq, ən yaxşı kuturyelərdən geyinməyə başladılar. Uğurlu karyera və ailəni uyğunlaşdırmaq dəb oldu” (11).

Maklellandın motivasiya nəzəriyyəsi

Qadın və kişilərdə siyasi ambisiya, güc və nailiyyət motivlərini müqayisə etmək üçün Devid Maklellandın motivasiya nəzəriyyəsinə müraciət edək. 1961-ci ildə Maklellandın “Nail olan cəmiyyət” adlı bestselleri işıq üzə gəldi (12, s. 400). Maklellandı görə, insanın fəaliyyətini şərtləndirən üç əsas amil vardır: hakimiyyət, nailiyyət və aidiyyət motivləri.

Hakimiyyət motivi üçün gələcək üstünlük və yüksəlmə arzusu mütləqdir. İnsanlar aşağılıq duyğusundan qurtulmaq üçün çox çalışmaq və karyerada yüksəlmək uğrunda mübarizə aparırlar. Burada insan psixikasının kompensator funksiyaları işə düşür. Yəni vaxtilə başqaları tərəfindən sərt idarəetmə metodlarına məruz qalmış şəxslər özləri gələcəkdə təsiri yalnız güc əldə etməklə qazana biləcəklərini düşünərək hakimiyyətə can atırlar. Bu mənada hakimiyyət motivi güclü olan rəhbərləri idarə etdikləri insanları təsirləndirməyi, onlar tərəfindən sevilməyi önəmli hesab edən şəxslər kimi xarakterizə etmək olar (9, s. 26).

Nailiyyət motivi hakimiyyət motivindən fərqli olaraq, bir çox elmi tədqiqatların əsas mövzusu olmuşdur. Bu motiv “yüksək səviyyəli nəticə göstərmə və ya rəqabət vəziyyətində üstün olma” ehtiyacından irəli gəlir. Nailiyyət motivi ilə ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri arasında əlaqənin olması təsbit edilmişdir. Bu qənaətdə, sivilizasiyaların yüksəlib böhran vəziyyətinə düşməsindən öncə dövrün ədəbiyyat yazılarının məzmunu təhlil edildikdən sonra gəlinmişdir. Bundan əlavə, bəzi peşələr üçün nailiyyət tələbatının yüksək olması mütləqdir.

Nailiyyət motivinin uşaqlara öyrədilməsindən çıxış edərək, Maklelland ABŞ, Meksika və Hindistan şirkətlərində iş adamlarına kurslar təşkil etmişdir. Kursu qatılanlar arasında bir nəfərdən başqa hamının 2 il ərzində eyni mövqeyə malik digər insanlara nisbətən daha çox pul qazanmış, xidməti irəliləyişə nail olmuş və işlərini böyütdükləri müşahidə edilmişdir (9, s. 28). Başqaları ilə birlikdə olmaq (aidiyyət) motivi erkən yaşda inkişaf edir. Uşaqlar gəzməyə başladıkları andan etibarən digər uşaqlarla bir yerdə olmağı sevirlər. Bu sosial motivdir və qrupların əmələ gəlməsi onunla bağlıdır.

Aidiyyət bir qrupa aid olmaq hissi insana güvən verir və narahatlıqdan qoruyur. Bu motivin inkişafı ailədən başlayır. Fərdlər bir qrupa aid olma hissini ilk olaraq ailədə öyrənirlər. Asılı (qeyri-müstəqil) uşaq tərbiyələndirmə tərzini mənimsəmiş bir ailədə və ya çox yaxın və isti münasibətləri olan ailələrdə yetişmiş fərdlərin aidiyyət motivinin daha güclü olduğu düşünülməkdədir. Müstəqil təhsil verilən uşaqlarda bunun əksinə nailiyyət motivi yüksək, aidiyyət motivi isə aşağı olur. Bu motiv rəsm-hekayə testləri və ya anket formaları istifadə edilərək ölçülə bilər. Maklelland nailiyyət və aidiyyət motivlərinin tərs mütənəsb olduğu fikrini müdafiə etmiş və nailiyyət motivinin yüksək olduğu fərdlərin aidiyyət motivinin aşağı olacağı fikrini irəli sürmüşdür.

Azərbaycanlı psixoloq Svetlana Məcidovanın fikrincə, “Ailə bir qadın proqramıdır”. Qadınların öz ailəsinə və sosial çevrəsinə yaxın olduqlarını nəzərə alaraq, onların aidiyyət motivi bir çox hallarda nailiyyət motivindən üstün olur. Cəmiyyətdə öz inkişafını uşaqlarına və ailəsinə fəda edən bir çox qadın nümunələri vardır. Bunun səbəbi kişilərin özünü realizə etmək, karyera qurmaq, gəlirlərini maksimallaşdırmaq istəyinin cəmiyyətin gözləntiləri ilə üst-üstə düşməsidir. Qadınların eyni arzuları ilə onlara ayrılmış sosial rol və gözləntilər arasında bir ziddiyyət vardır. Qadın özünü realizə etmək barədə düşünmək üçün prioritet müəyyən etməlidir, çünki cəmiyyətin ona dair gözləntiləri ilə onun karyera ambisiyaları arasında istiqamət fərqləri vardır, bu, kişilərdəki kimi bir-birini dəstəkləyən fəaliyyətlər deyil.

Qadınlarda nailiyyət qorxusu fenomeni

ABŞ mədəniyyətində qızlar sosial rollarında uğurlu olmağa motivasiya edilməmişlər və nailiyyət əldə etmə təşəbbüsü mənfi nəticələr vermişdir. Bu səbəbdən qadınlar nailiyyət motivlərini ərlləri və oğlan uşaqlarının uğurları ilə qarşılamaqdadır. Bu fenomeni Matina S.Horner nailiyyət qorxusu ilə izah etmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə qadınlarda nailiyyət qorxusu rəqabətçilik, iddiaçılıq və səriştəliliyin maskulin xarakteristika sayılması və qadınların daha az motivasiyalı və tələbkər olması stereotipindən irəli gəlir (7, s. 157). Nailiyyətin sosial təcrid olunma kimi ciddi sonuculara səbəb olması fərziyyəsini yoxlamaq məqsədilə kişi və qadınlar arasında Tematik Qavrayış Testi (TAT) sınaqdan keçirilmişdir. Horner rəsm-hekayə testinin bənzəri olan hekayə tamamlama testi inkişaf etdirmiş və bunu qız və oğlan tələbələrə 2 ayrı qrupda tətbiq etmişdir. Araşdırmadakı qızlara verilən başlanğıc cümləsi belə idi: “Birinci semestrin nəticələrinə görə Anna fakültə birincisi olmuşdur.” Oğlanlara verilən testdə isə Anna adı Con ilə əvəz edilmişdir. Anna və ya Conun uğurlu olmaları haqqında pis nəticəli hekayələr nailiyyət qorxusunu üzə çıxarır. Öz həmcinsinə aid olan hekayədə uğur əlamətinə rəğmən neqativ və ya uğurlu gələcəyə dair şübhə doğuran cavablar olduqda nailiyyət qorxusunun varlığı təsbit edilir (7, s. 159).

Matina S.Hornerin tədqiqatında 178 respondent iştirak etmişdir, onlardan 90-ı qadın, 88-i isə kişi olmuşdur. Nəticələr qız tələbələrinin böyük əksəriyyətində nailiyyət qorxusunun yüksək olduğunu üzə çıxarmışdır. Qızların 65%-dən çoxu, oğlanların isə 10%-dən azı nailiyyət qorxusu göstərən hekayələr yazmışlar. Bu nəticələr qızlar və oğlanlar arasındakı fərqlərin bacarıq əksikliyindən deyil, mədəniyyətdən irəli gələn cinslərarası motivasiya fərqlərindən qaynaqlandığını göstərir. Nailiyyət qorxusu, qadınların iş həyatında ikinci planda qalmalarını açıqlaya biləcək bir anlayışdır (7, s. 161).

Azərbaycanda sosioloji tədqiqat

Matina S.Hornerin tədqiqatını əldə rəhbər tutaraq Azərbaycan cəmiyyətində qadınlarda nailiyyət qorxusunun nə dərəcədə olduğunu müəyyən etmək məqsədilə 2019-cu ilin yanvar-fevral aylarında sosial şəbəkələrdə 266 nəfər arasında qeyri-ehtimal statistik seçmə metodundan (başqa adı əlverişlilik örnəyidir, ehtimal nəzəriyyəsinə istinad etməyən, tədqiqatçıya əlverişli olan respondentlər arasında toplanılmış məlumatlar bazasına deyilir) istifadə edərək sorğu keçirdik. Respondentlərdən 222-i qadın, 44-ü kişi idi. Yerli auditoriyanın xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, Anna və Con adlarını Ayan və Ceyhun ilə əvəz etdik. Beləliklə, respondentlər “Birinci semestrin nəticələrinə görə Ayan/Ceyhun fakültə birincisi olmuşdur” cümləsi ilə başlayan həyat hekayəsini iki cümlə ilə tamamlamalı idilər.

Fərziyyənin əksinə olaraq, kişi respondentlər arasında neqativ cavablar qadınlara nisbətən daha çox idi. Belə ki, kişilərin 58%-i mənfi sonluqlu hekayə yazdıqları halda, qadınların yalnız 27%-də bu kimi cavablar müşahidə edilmişdir. Hər iki cinsin nümayəndələrinin mənfi və müsbət cavabları statistik metod vasitəsilə müqayisə edilmişdir. $p < .05$ olduqda, fərq əhəmiyyətli hesab edilmişdir. Xi-kvadrat göstəricisi 15.5434-ə bərabər idi, p -nin dəyəri isə 000081 idi (4).

Nəticə			
	Mənfi	Müsbət	Cəmi
Kişilər	25 (13.89) [8.88]	19 (30.11) [4.10]	44
Qadınlar	59 (70.11) [1.76]	163 (151.89) [0.81]	222
Cəmi	84	182	266

Tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş nəticələr fərziyyəni doğrultmadı, belə ki, Azərbaycanda keçirilmiş sosioloji tədqiqatda qadınlar üçün nailiyyət qorxusu və öz həmcinsləri barədə pessimist təsəvvür xarakterik deyil. Tədqiqatın məhdud cəhətləri kimi ehtimal nəzəriyyəsinə istinad etməyən metoddan istifadə edilməsi və respondentlər arasında gender balansının qadınların xeyrinə pozulmasını deyə bilərik (44 kişiye qarşı 222 nəfər qadın).

Beləliklə, aparılmış sosioloji tədqiqatın nəticələrini şərh edərkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda qadınlar arasında öz həmcinsləri barədə nikbin təsəvvür vardır, eyni zamanda bunu onların özlərinə dair fikirləri ilə də əsaslandırmaq olar. Belə ki, Matina S.Hornerin öz tədqiqatında qeyd etdiyi kimi, insanın öz həmcinsi barədə irəli sürdüyü fərziyyələr əsasən onun özü barədə fikirlərinin proyeksiyasından ibarətdir [7, s. 162]. Yəni Azərbaycan qadınlarında istər öz həmcinsləri, istərsə də öz imicləri barədə pozitiv təsəvvür mövcuddur və bu onlara cəmiyyətdə öz potensialını realizə etmək üçün müsbət şərait yaradır.

Qadınlar rol modelinin təsirinə daha həssasdırlar

2013-cü ildə İsveç universitetlərinin birində uğurlu siyasi liderlərin portretlərinin önündə çıxış edən oğlan və qız tələbələrinə necə təsir etməsinə həsr edilmiş tədqiqat işi

aparılmışdır. Rol modelinin, yəni nümunəvi şəxsiyyətin gənclərin davranışına təsirinə həsr edilmiş bu təcrübədə 149 tələbə iştirak etmişdir. Onlara virtual aləmdə tələbələrin məsrəflərinin artırılması ilə bağlı etiraz nitqi söyləmək tapşırığı verilmişdir. Başlarına real situasiyanı imitasiya edən qurğu taxmış iştirakçılar guya 12 nəfərin olduğu auditoriyada nitq söyləməli idilər. Təcrübənin arxasında duran ideya o idi ki, siyasət kişilərin dominantlıq etdiyi sferadır, lakin qadınlar öz uğurlu həmcinslərinin portretlərinin qarşısında özlərini daha cəsarətli hiss edəcəklərmi? Eksperiment zamanı natiqlər çıxış edərkən onlara 4 variant təqdim edilmişdir. Kontrol variant, ümumiyyətlə, portretin olmadığı və Bill Klintonun şəklinin asıldığı auditoriya idi. Eksperiment isə çıxış edən qadınların Angela Merkel və Hillari Klintonun portretlərinin asıldığı auditoriyadakı davranışlarını təhlil etməyi hədəf almışdır. Bu təcrübə zamanı nətiqin çıxışının uzunluğu, təqdimatın keyfiyyəti və şəxsin özünüqiymətləndirməsi diqqət mərkəzində saxlanılırdı. İştirakçılara əvvəlcədən deyilmişdir ki, onlar təsadüfi olaraq Siyasi elmlər fakültəsinin hər hansı bir auditoriyasına təhkim edilmişdirlər. Nitiqin keyfiyyəti beş ballıq şkala üzrə qlobal təəssürat koduna əsasən ölçülürdü. Bu zaman nitiqin strukturluğu və səlisliyi, həmçinin bədən dili və səs göstəriciləri diqqətə alınır. İştirakçıların özünüqiymətləndirməsi də beş ballıq şkala üzrə həyata keçirilirdi (8, s. 444-446).

Təcrübə nəticəsində məlum oldu ki, Hillari Klinton və Angela Merkelin portretlərinin asıldığı auditoriyalarda çıxışın uzunluğunda kontrol qruplarına nisbətən 24% və 49% artım müşahidə edilmişdir. Nitiqin uzunluğu ilə keyfiyyəti düz mütənasib idi. Ümumiyyətlə, hər üç göstərici üzrə: nitiqin uzunluğu, keyfiyyəti və özünüqiymətləndirmə qadın iştirakçılarda kişilərə nisbətən uğurlu rol modellərinin fonunda nəzərəcərpacaq müsbət dəyişikliklər var idi (8, s. 447). Bu təcrübədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uğurlu qadın siyasətçilərin imici digər qadınlar üçün motivasiya rolunu oynayaraq onları daha cəsarətli və özündən əmin edir.

Azərbaycan qadınlarının siyasi potensialı

Azərbaycan qadınlarında nailiyyət qorxusunun varlığını təsbit etmək məqsədilə keçirilmiş sosial tədqiqatdan bəlli olmuşdur ki, irəli sürülmüş fərziyyənin əksinə olaraq, qadınlar özlərindən əmin və gələcəyə dair nikbin cavablar verərək, böyük potensiala malik olduqlarını isbat etmişlər.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin həyat yoldaşı Mehriban Əliyeva dünya birinci xanımları arasında layiqli yer tutur. Tam əsasla onun MDB, türkdilli, müsəlman və bütövlükdə Şərq ölkələrinin birinci xanımları arasında lider mövqedə olduğunu söyləyə bilərik. Mehriban Əliyeva 2017-ci il fevralın 21-də Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-Prezidenti vəzifəsinə təyin edildi (2). Qadının dövlətin ikinci ən mühüm siyasi vəzifəyə təyin edilməsi hadisəsi dövlət səviyyəsində gender bərabərliyinin prioritet məsələ olduğunu bir daha göstərdi.

Mehriban Əliyeva nümunəsinin bütün Azərbaycan cəmiyyətində gender bərabərliyinin bərqərar olmasında müsbət rol oynadığını demək olar. O, bütün Azərbaycan qadınları üçün müsbət rol-modelidir. Heydər Əliyev Fondunun icraçı direktoru Anar Ələkbərovun məqaləsində qeyd edildiyi kimi: “Hazırda Azərbaycan qadını Mehriban Əliyeva ilə, onun nüfuzu ilə haqlı olaraq fəxr edir, ondan nümunə götürür. O, təbiətin, cəmiyyətin və öz mənəvi tələbatlarının əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi bütün sahələrdə özünü reallaşıdır bilən həmahəng, məqsədyönlü və güclü qadınlar üçün etalon oldu” (1, s. 4).

Azərbaycan qadınının özünə əminlik hissinin formalaşmasında Mehriban Əliyeva fenomeni müsbət rol oynayır. Onun təcrübəsi və təsiri hər bir azərbaycanlı qadın üçün dayaq və xoşbəxt gələcəyə dair inam hissi deməkdir. Qadının özünü həm ailədə, həm də karyerada realizə edə bilmək hissi və bunlar arasında balansı qoruya biləcəyinə dair güvəndir.

Frensis Fukuyamanın qeyd etdiyi kimi, “Qadınlar tərəfindən idarə olunacaq dünya başqa qaydalara tabe olacaq və bu istiqamət bütün post-sənaye və qərb cəmiyyətlərinin irəlilədiyi yoldur. Qadınlar hakimiyyətə gəldikcə, bu cəmiyyətlər daha az aqressiv, macəraçı, rəqabətçil və zorakı olacaqlar” (6, s. 27).

Nəticə

Beləliklə, müasir dövrdə siyasət həm kişilərin, həm də qadınların aktiv fəaliyyət göstərdiyi sfera statusunu qazanmışdır. Keçmiş stereotiplər günü-gündən sarsılır və lider qadın obrazları daha fəal surətdə siyasi arenaya daxil olurlar. Baxmayaraq ki, siyasətçi qadın obrazı imicmeykerlər üçün çətin tapşırıq hesab olunur, bir çox hallarda qadınlar bu sosial baryerləri qıra bilərək siyasi sferada kişilərlə çiyin-çiyinə mübarizə aparmağa haqq qazanırlar. Hal-hazırda dünyanın bir çox ölkəsində qadınlar istər seçkili (prezident, vitse-prezident və baş nazir), istərsə də qeyri-seçkili nominal siyasi rolların öhdəsindən uğurla gəlirlər. Azərbaycanda aparılmış sosioloji tədqiqat onu göstərmişdir ki, qadınlar öz həmcinslərinin imici barədə müsbət fikirdədirlər və bu onların böyük siyasi potensiala malik olmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov A. “Mehriban Əliyeva - xeyirxahlıq və ümid mücəssəməsi”. “Azərbaycan” qəzeti, 29 avqust 2014
2. Mehriban Əliyeva. <http://www.mehriban-aliyeva.org> (20.02.2019)
3. Adetule P.J. The handbook on management theories. Author House Publishing. 2011
4. Chi-Square Test Calculator. (2019, February 1) <https://www.socscistatistics.com/tests/chisquare2/Default2.aspx>.
5. Davidson-Schmich L.K. Gender, intersectionality, and the executive branch: The case of Angela Merkel. German Politics. 2011. 20 (3), p. 325-341
6. Fukuyama F. “Women and the evolution of world politics”. Foreign Affairs 77(5). 1998, p. 24-40
7. Horner M.S. Toward an understanding of achievement-related conflicts in women. Journal of social issues. 28(2), 1972, p. 157-175
8. Latu I.M. et al. Successful female leaders empower women’s behavior in leadership tasks. Journal of Experimental Social Psychology 49 (2013), p. 444-448
9. Rzayeva C. “Heydar Aliyev through the eyes of Elmira Akhundova”. 2018 <http://www.visions.az/en/news/1030/64a87834/>
10. Woman suffrage. <https://www.britannica.com/topic/woman-suffrage> (20.02.2019)
11. Арбатова М. О сильном руководстве слабого пола // Общая газета. 1998. №19
12. Кравченко А.И. История менеджмента. Учебное пособие для вузов. – 6-е изд. Москва, Академический Проект, 2007

13. Политическая психология: Учебное пособие. Под ред. Деркача А.А., Жукова В.И., Лаптева Л.Г. Москва, Академический Проект, 2003
14. Почепцов Г.Г. Имиджелогия, Москва, Рефл-бук, 2006

**POLITICAL IMAGE OF FEMALE LEADERS
AND MOTIVE OF ACHIEVEMENT FOR AZERI WOMEN**

E.G.Niftili

SUMMARY

This work is focused on the problems of participation of women in modern politics. The sociological analysis of this subject in Azerbaijan is presented.

**ПОЛИТИЧЕСКИЙ ИМИДЖ ЖЕНЩИН ЛИДЕРОВ
И МОТИВ ДОСТИЖЕНИЯ У АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНЩИН**

Э.Г.Нифтили

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы политической активности женщин в современном обществе. Представлен социологический анализ изучаемой темы в Азербайджане.

Məqalə redaksiyaya 14 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 16 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQ SUBYEKTLİLİYİ

İ.S.Əliyeva

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: ilhama.19@mail.ru

Açar sözlər: hüquqi şəxslər, hüquq subyektliliyi, hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, məhkəmə icraatı

Keywords: legal persons, legal personality, legal capacity, ability to act, legal proceedings

Ключевые слова: юридические лица, правосубъектность, правоспособность, дееспособность, судопроизводство

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, cinayət prosesində həm vətəndaşlar, həm də kollektiv təşkilatlar, o cümlədən, hüquqi şəxslər iştirak edə bilirlər. Bununla yanaşı, cinayət-prosessual elmdə təşkilatların hüquqi vəziyyətinə haqsız olaraq az diqqət ayrılır. Bir qayda olaraq, belə tədqiqatın obyektı ayrı-ayrı cinayət məhkəmə icraatı iştirakçıları (zərərçəkən, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh) və ya bütünlükdə şəxsiyyət (fiziki şəxs) olur. Bundan başqa, cinayət məhkəmə icraatı iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini tənzimləyən cinayət-prosessual normaların böyük hissəsi başlıca olaraq, fərdi subyektlərə aid edilir və heç də həmişə eyni rolda çıxış edən hüquqi şəxslərə tətbiq edilə bilməz. Eyni zamanda hüquqi şəxslər sivilistika elmində ən sevimli mövzulardan biridir. Bu mövzu ilə bağlı olan məsələlər ənənəvi olaraq böyük marağa səbəb olur və hüquqşünas alimlər arasında fəal müzakirələr yaradır. Bu, şübhəsiz ki, nəzərdən keçirilən hüquqi kateqoriyanın aktuallığını və kifayət qədər mürəkkəbliyini təsdiq edir. Bu hal təşkilatın cinayət prosesində iştirakı məsələlərinin ətraflı tədqiq edilməsinin zəruriliyini şərtləndirir.

Göründüyü kimi, hüquqi şəxsin cinayət məhkəmə icraatında hüquqi vəziyyətinin spesifikasiyasını onun ictimai münasibətlərin bu sahəsində hüquq subyektlilik xüsusiyyətlərini təhlil etməklə daha dəqiq təyin etmək olar. İlk növbədə, hüquq subyektliliyi anlayışının üzərində ətraflı dayanmaq lazımdır. Qanunvericilik bu termindən istifadə etmir, hüquq elmində isə əsasən ümumi hüququ nəzəriyyəsi və onun ayrı-ayrı bölmələrində artıq çoxdan bu hüquq institutuna hansı yeri ayırmaq lazım olması barədə mübahisələr gedir. Cinayət prosesi sahəsində bu anlayışın öyrənilməsinə (xüsusilə hüquqi şəxslərin hüquq subyektliliyi hissəsində) çox az diqqət ayrılır. Bununla əlaqədar olaraq, bu məsələnin nəzərdən keçirilməsi zamanı ilk növbədə hüquq nəzəriyyəçilərinin və sivilist alimlərin əsərlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Onların nöqtəyi-nəzərinin ümumiləşdirilməsi əsasında hüquq subyektliliyi anlayışının təyin edilməsinə üç əsas yanaşmanı qeyd etmək olar. Birinci istiqamət hüquq subyektliliyini hüququn və fəaliyyət qabiliyyətinin vəhdəti kimi, yəni hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirir.

Lakin hətta bu yanaşma çərçivəsində də hüquq subyektliliyinin mahiyyəti haqqında vahid təsəvvür yoxdur. Məsələn, Vitruk ehtimal edir ki, o, insan iradəsinin hüquqi ek-

vivalentidir (4,15). Alekseyevin fikrincə isə, hüquq subyektliliyi öz təbiətinə görə, praktik olaraq, “hüquq subyekti” olan şəxsdən ayrılmazdır. Digər nöqteyi-nəzərə görə hüquq subyektliliyinin məzmununu daha geniş nəzərdən keçirmək lazımdır. Xüsusilə, ona bilavasitə qanundan irəli gələn hüquq və vəzifələri də daxil etmək lazımdır. Hüquq subyektliliyinin belə izahı zamanı o daha çox hüquqi status anlayışı ilə uyğundur. Hüquq subyektliliyinin tərifinə üçüncü yanaşma tərəfdarları qəbul edirlər ki, hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti bu anlayışın məzmununu yaradır, lakin bununla belə nəzərə alırlar ki, real ictimai münasibətlər mövcuddur, onların iştirakçıları hüquqi qabiliyyətli, lakin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan subyektlərdir. Xüsusən, fiziki şəxslərin hüquq subyektliliyi ilə mülki hüquqda məsələ belədir, burada o bilavasitə mülki hüquqi qabiliyyətlə əlaqəlidir və belə hüquqi qabiliyyətin olması vətəndaşın hüquq subyekti kimi tanınması üçün zəruridir və kifayətdir (6, 506-507). Hüquq elmində hüquq subyektliliyinin təbiətinə çoxlu sayda nəzəri məsələsini nəzərə alaraq birinci növbəli məsələ tədqiq edilən mövzu üçün bu anlayışın daha uyğun tərifinin hazırlanmasıdır. Hüquqi qabiliyyət və fəaliyyət qabiliyyət kateqoriyaları ilk dəfə mülki hüquq nəzəriyyəsində mülki hüquq və vəzifələrin heç də həmişə bu hüquq və vəzifələrin öz hərəkətləri ilə həyata keçirmək qabiliyyəti ilə birləşməməsinə görə ayrılışdır. Bu anlayışlar sonradan qanunvericilik səviyyəsində öz əksini tapdı. Belə ki, AR MM- nə əsasən mülki hüquqlara malik olmaq və vəzifə daşımaq (mülki vəzifə) qabiliyyəti bütün vətəndaşlar üçün eyni dərəcədə tanınır. AR MM-nə əsasən vətəndaşın öz hərəkətləri ilə öz mülki hüquqlarını əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və onları icra etmək (mülki fəaliyyət qabiliyyəti) qabiliyyəti yetkinlik yaşının baş verməsi ilə, yəni on səkkiz yaşa çatdıqda tam həcmdə yaranır. Mülki prosessual qanunvericilik bu kateqoriyanın mülki məhkəmə icraatı üçün uyğunlaşdırılan bəzi dəqiqləşdirmələrlə fəaliyyət qabiliyyətinin analoji tərifini ehtiva edir. Hüquqi şəxslər barəsində bu terminər aşağıda bəhs edəcəyimiz xüsusiyyətləri olan vətəndaşlar barəsində tətbiq edilən mənada istifadə edilir.

Hüquq elminin nümayəndələrinin əksəriyyətinin bütülmədə hüququn və fəaliyyət qabiliyyətinin anlayışına analoji yanaşmalara tərəfdar olmalarına baxmayaraq (5, 19), fəaliyyət qabiliyyətindən məhrum olan, lakin hüquqi qabiliyyətə malik olan subyektin hüquqi münasibətlərdə iştirak imkanı haqqında məsələ mübahisəlidir. Bəzi alimlərin fikrincə, hüquq subyektliliyi özündə bu elementlərin hər ikisini birləşdirdiyinə görə məhkəmə ilə prosessual münasibətlərə yalnız özləri fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan şəxslər daxil ola bilərlər (9, 56). Digərləri ehtimal edirlər ki, prosessual hüquqi münasibətlər subyektləri həmçinin, fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmayan şəxslər də ola bilərlər. Gətirilən hər iki nöqteyi-nəzərin mülki proses elminin nümayəndələri tərəfindən söylənilməsinə baxmayaraq, görünür ki, belə arqumentlər cinayət məhkəmə icraatı sahəsində də öz aktuallığını itirmir. İkinci yanaşma tərəfdarları ilə razılaşıaraq şəxsin öz prosessual hüquq və vəzifələrini təkcə şəxsən deyil, həm də nümayəndəsi vasitəsilə (zəruri fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması zamanı) həyata keçirmək hüququ olduğuna görə ehtimal edirik ki, bu məsələ üzrə gələcək mülahizələri hazırki işin çərçivələrindən kənarda qoymaq lazımdır. Görünür ki, hüquqi şəxsin hüquqi qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti öz aralarında qırılmaz şəkildə əlaqəlidir və eyni zamanda, bir qayda olaraq, onun dövlət qeydiyyatı anında yaranır. Beləliklə, bu subyektlərin hüquqa malik olmaq imkanı həmişə onların həyata keçirilmə imkanı ilə üst-üstə düşür, deməli, hüquqi şəxsin hüquq subyektliliyinin tərkibində hüquqi qabiliyyət və fəaliyyət qabiliyyəti kimi elementlərin ayrılması ayrılması hazırki işin məqsədləri üçün məqsədə uyğun deyil. Hüquq subyektliliyinin daha

geniş başa düşülməsinə gəldikdə isə (ona hüquqi qabiliyyət və fəaliyyət qabiliyyətlə yanaşı, həmçinin hüquq və vəzifələrin daxil edilməsi) o zaman belə nöqtəyi-nəzəri tənqid edən müəlliflərlə razılaşmaq lazımdır. Hüquq subyektivliyini, yəni hüquq subyektini olmaq qabiliyyətini konkret hüquq və vəzifələrin, həmçinin bir sıra digər elementlərin daxil olduğu hüquqi statusla eyniləşdirmək olmaz, çünki bu halda bu anlayışın həddən artıq genişlənməsi baş verir, nəticədə o keyfiyyət müəyyənliyi itirir. Beləliklə, hüquqi qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti (hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti) vəhdət kimi nəzərdən keçirən və ya başqa sözlə, onu şəxsin hüquq subyektini kimi tanınması ilə eyniləşdirən alimlərin mövqeyi daha əsaslandırılmış görünür. Yuxarıda deyildiyi kimi, hüquqi şəxsin hüquq subyektivliyi kateqoriyası başlıca olaraq, mülki-hüquqi və mülki-prosessual ədəbiyyatda araşdırılır. Bununla belə, bu anlayış “hüquqi qabiliyyət” və “fəaliyyət qabiliyyəti” kimi sırf mülki-hüquqi kateqoriya deyil, o hüququn digər sahələrində də geniş istifadə edilir. Bununla əlaqədar olaraq hüquqi şəxsdə təkcə mülki və mülki-prosessual hüquq subyektivliyinin olması haqqında mülahizə ədalətlidir. O həmçinin digər hüquqi münasibətlərin, o cümlədən, inzibati, əmək, cinayət-prosessual və s. münasibətlərin də iştirakçısıdır (11, 220-225), deməli, müvafiq hüquq subyektivliyinə malik olmalıdır. S.S.Alekseyevin nöqtəyi-nəzərinə də diqqət etmək lazımdır, o ümumi, sahə və xüsusi hüquq subyektivliyini ayırır. Bu zaman ümumi hüquq subyektivliyi şəxsin bu siyasi və hüquqi sistem çərçivəsində ümumiyyətlə subyekt olmaq qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirilir; sahə hüquq subyektivliyi dedikdə bu və ya digər hüquq sahəsinin (mülki, mülki-prosessual, cinayət-prosessual və s.) hüquqi münasibətlərin iştirakçısı olmaq qabiliyyəti başa düşülür, xüsusi hüquq subyektivliyi şəxsin bu hüquq sahəsi çərçivəsində hüquqi münasibətlərin yalnız müəyyən dairəsinin iştirakçısı olmaq qabiliyyətindən ibarətdir (5, 240-247). Bu yanaşma cinayət-prosessual elmdə öz əksini tapdı. Xüsusən, B.A.Qalkin və L.D.Kokorev cinayət məhkəmə icraatının iştirakçılarının hüquqi qabiliyyətinin və fəaliyyət qabiliyyətinin xarakteristikası zamanı hüquqi qabiliyyətin iki növünü – ümumi və xüsusi növünü ayırırlar. Göstərilən müəlliflərin yalnız cinayət məhkəmə icraatı sahəsini nəzərdən keçirməsini nəzərə almaqla, görünür ki, ümumi hüquqi qabiliyyət dedikdə cinayət prosesi çərçivəsində hüquqlara malik olmaq və vəzifə daşımaq, yəni sahə hüquqi qabiliyyəti başa düşülür. Fikrimizcə, şərh edilən mövqelər cinayət-prosessual hüquq subyektivliyinin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki onun mürəkkəb strukturunu əks etdirir. Bu yanaşmaya tərəfdar olmaqla, iddia etmək olar ki, hüquqi şəxslər də müvafiq olaraq ümumi, sahə (o cümlədən, cinayət-prosessual) və xüsusi (o cümlədən, cinayət məhkəmə icraatı çərçivəsində) hüquq subyektivliyinə malik olur. Bu zaman hüquq subyektivliyi hüquqi şəxsin zərərçəkən, mülki iddiaçı və ya cinayət məhkəmə icraatının digər iştirakçısı olmaq qabiliyyətində təzahür edir. Beləliklə, hüquqi şəxsin cinayət-prosessual hüquq subyektivliyi onun ümumi hüquq subyektivliyinin təzahürlərindən biridir və cinayət məhkəmə icraatının iştirakçısı olmaq, cinayət-prosessual hüquq və vəzifələr subyektini olmaq imkanındır. Nəzərdən keçirilən kateqoriyanı cinayət-prosessual qanunla nəzərdə tutulan hüquqlara malik olmaq və vəzifələri daşımaq, həmçinin onları şəxsən və ya nümayəndəsi vasitəsilə həyata keçirmək qabiliyyəti kimi təyin etmək lazımdır. Müvafiq hüquq subyektivliyinə malik olmaq şəxsin cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinə daxil olması üçün ən vacib zəmin olduğu üçün məhz hüquqi şəxsin belə hüquq subyektivliyinin yaranması və dayanması anının təyin edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Qəbul etmək lazımdır ki, hüquqi şəxs mülki hüquq normalarına müvafiq olaraq yaradılır, fəaliyyət göstərir və fəaliyyətini dayandırır. Buna görə də o

mülki, inzibati, vergi, əmək və digər münasibətlərdə yalnız onun müvafiq hüquq subyekti kimi tanınmasından sonra və yalnız onun fəaliyyətinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada dayandırılmasına qədər iştirak edə bilər. Bu məqamların dəqiq təyin edilməsi və qeyd edilməsi dövlət qeydiyyatı proseduru vasitəsilə həyata keçirilir. Hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı aktı yeni hüquq subyektinin yaranmasını (həmçinin onun statusunun dəyişməsinə və ləğv edilməsinə), onun yaranmasının qanuniliyini (onun fəaliyyətinin dəyişməsi və ya dayandırılmasını) təsdiq edir.

Yuxarıda müəyyən edildiyi kimi, hüquq subyektliliyi yalnız hüquq subyekti olmaq imkanını əks etdirdiyi üçün, görünür ki, o öz başlanğıcını hüquqi şəxsin yaranma anından, yəni hüquqi şəxslərin Vahid dövlət reyestrinə müvafiq qeydin daxil edilməsi anından götürür. Çəcot hüquqi şəxsin mülki prosessual hüquqi qabiliyyət və fəaliyyət qabiliyyətinin yaranma anının təyin edilməsi məsələsi üzrə analoji mövqeyi əsaslandırmışdır. Ehtimal edirik ki, bu nöqtəyi-nəzəri cinayət prosesində tamamilə istifadə etmək olar. Beləliklə, hüquqi şəxsin cinayət-prosessual hüquq subyektliliyinin yaranması və dayanması onun mülki, mülki-prosessual, həmçinin digər hüquq subyektliliyi növlərinin meydana gəlməsi (dayanması) ilə bilavasitə bağlıdır. Bundan başqa, AR MPM-də mülki və mülki-prosessual qanunvericilikdən fərqli olaraq nə hüquq subyektliliyi, nə də onun tərkib hissələrindən biri (hüquqi qabiliyyət və fəaliyyət qabiliyyəti) haqqında bəhs edilmir. Bununla əlaqədar, labüd olaraq hüquqi şəxsin cinayət-prosessual hüquq subyektliliyi kateqoriyasının müstəqilliyi və özünüqiyətləndirməsi haqqında məsələ yaranır. Ədəbiyyatda belə bir fikir söylənilir ki, hüquqi şəxsin əmək və maliyyə hüququ sahələrində hüquq subyektliliyi törəmə xarakter daşıyır. O qanunla və ya onun təsis sənədləri ilə müəyyən edilmiş məqsədlər nail olmağa yönəlmiş fəaliyyəti ilə əlaqədar işəgötürən və vergiödəyicisi olur. Hüquqi şəxslərin, onların təsisçilərinin dairəsinin təyin edilməsi mülki hüququn predmetidir. Bu fikri məntiqi olaraq davam edərək cinayət - prosessual hüquq subyektliliyinin də törəmə xarakteri haqqında ehtimal yürütmək olar. Beləliklə, hüquqi şəxslərin mülki hüquqda hüquq subyektliliyinin növlərinin təsnifatının bütün təfərrüatlarına varmadan ümumiləşdirilmiş nəticə çıxarmaq olar ki, hüquqi şəxsin təşkilati-hüquqi formasından və onun həyata fəaliyyətdən asılı olaraq, onun hüquq subyektliliyinin həcmi və müvafiq olaraq əmlak dövriyyəsində hüquq subyektliliyi müxtəlif ola bilər. Mülki hüquqda hüquq subyektliliyinin növləri haqqında məsələ təkcə nəzəri deyil, həm də böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, hüquqi şəxsin cinayət-prosessual hüquq subyektliliyinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırmaq olar. Birincisi, o onun hüquqi qabiliyyətinin və fəaliyyət qabiliyyətinin vəhdətidir. Bu elementlərin hər ikisi nəzərdən keçirilən kateqoriya çərçivəsində öz aralarında sıx bağlıdır, onlar eyni zamanda yaranır və həcminə görə üst-üstə düşür. İkincisi, hüquqi şəxsin cinayət-prosessual hüquq subyektliliyinin yaranması (dayanması) anı hüquqi şəxslərin Vahid dövlət reyestrinə müvafiq qeydin daxil edilməsi anı ilə dəqiq təyin edilmişdir. Üçüncüsü, hüquqi şəxsin cinayət-prosessual hüquq subyektliliyi müstəqil hüquqi kateqoriyadır və onu həm hüquqi münasibətlərin digər iştirakçılarından hüquq subyektliliyindən, həm də hüququn digər sahələrində hüquq subyektliliyindən fərqləndirən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Şərh edilənlər təsdiq edir ki, nəzərdən keçirilən problemə ayrıca diqqət yetirmək və gələcəkdə tədqiq etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. "Digesta" nəşriyyatı, Bakı, 2018, 608 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. "Digesta" nəşriyyatı, Bakı, 2016, 1336 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2017, 856 s.
4. Витрук Н.В. О категориях правового положения личности в социалистическом обществе // Советское государство и право. 1974. № 12 27 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2 т. М.: Юридическая литература, 1982. Т. 360 с.
6. Венедиктов А.В. О субъектах социалистических правоотношений // Советское государство и право. 1955. № 6., 506-507 с.
7. Советское гражданское право: Субъекты гражданского права / Под ред. С.Н.Братуся. М.: Юрид. лит., 1984, 17-20 с.
8. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М., 1993, 343 с.
9. Чечина Н.А. Гражданские процессуальные правоотношения. Л., 1962, 68 с.
10. Осокина Г. Гражданская процессуальная право и дееспособность // Российская юстиция. 1997. № 5., 35-37 с.
11. Суворов Н.С. Об юридических лицах по римскому праву. М., 2000, 299 с.

THE SUBJECT OF CRIMINAL PROCEDURAL LAW OF LEGAL ENTITIES

I.S.Alieva

SUMMARY

This work deals with the matters related to the legal personality of a legal person. This category should be defined as the ability to exercise the rights and duties under the criminal procedure law, as well as to exercise them personally or through a representative, the author claims.

ПРЕДМЕТ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

И.С.Алиева

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам правосубъектности юридического лица. По мнению автора, эта категория должна быть определена как способность осуществлять права и обязанности в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством, а также осуществлять их лично или через представителя.

Məqalə redaksiyaya 15 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 22 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 32; 327-027.21

QƏRB DÜNYASINDA ANTI-SEMİTİZM VƏ İSLAMOFOBİYA

T.R.Şirin

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı, Lermontov küçəsi 74
e-mail: shirin.tural@gmail.com

Açar sözlər: islamofobiya, sosial deqradasiya, rasizm, terrorizm

Keywords: Islamophobia, social degradation, racism, terrorism

Ключевые слова: исламофобия, социальная деградация, расизм, терроризм

Avropa və ümumilikdə Qərb dünyası bu gün çətin etnopsixoloji dövrə qədəm qoyub. Deqradasiyada olan Qərb İslama meyl edir. Bu əslində heç də Xristianlığın pis bir din olması ilə də əlaqədar deyil. Yalnız və yalnız sosial deqradasiyaya qarşı bir cavabdır. Xüsusən də gəncliyin İslama meyli radikal xristian təmayüllü Avropa partiyalarını daha dərin düşündürməyə vadar edir. Çağdaş Qərb dünyası mənəvi tənəzzül qarşısındadır. Buna səbəb klassik dəyərlərin itirilməsi və yerinə süni modellərin keçməsidir. Demokratiyanın üçüncü dalğası cəmiyyətin özəyinə - insanların şəxsi həyatına, ailə dəyərlərinə müdaxilə etmişdir. Nəticədə transformasiya mərhələsi Qərb üçün süni dəyər meyarları yaratmışdır. İlk növbədə bu ailə dəyərlərində hiss olunmağa başlandı. Sosioloqlar artıq etiraf edir ki, həddən artıq liberalizm həmin cəmiyyətin deqradasiyasına və sivilizasiyanın mahiyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər.

Müasir dövrdə cinsi azlıqlar Qərbdə cəmiyyətin nümunəvi ailə modeli kimi göstərilir. Heç bir dəyəri olmayan azad həyat seçimi alqışlanır. Çərçivədən çıxan insan misalı yüksək qiymətləndirilir. Bu kimi mövqelər yeni tendensiyaya başlanğıc verir - "Mavi Avropa" ya. Bu gün cinsi azlıqlar üstün mövqeyə malik kateqoriya kimi göstərilir. Heç təsadüf deyil ki, Avropa İttifaqına üzvlük qazanmaq üçün sadalanan kateqoriyalarla yanaşı cinsi azlıqlara hörmət də əsas şərtlərdən biri kimi qəbul olunur. Tarixə nəzər salsaq, Avropanın bu imici çox uzun illər günah sayılan bir tabu kimi qəbul edilirdi. Hətta katolik kilsə bu günahı edənləri tonqalda yandırırdı. Kilsə ailə dəyərlərini pozanlara qarşı sərt davranırdı. Məhz buna görə puritanlıq üstün mövqe qazanmışdı. Puritanlar konservativ idilər.

"Mavi Avropa" tendensiyası bütün konservativ və klassik sayılan dəyərləri dağıtmağa istiqamətlənib. Əslində Avropa üçün bu yenilik deyil. Qədim Roma İmperiyasında bu cür dəyərlərin aradan qaldırılması Qərb dünyasını bir neçə yüz illik mədəni inkişaf səviyyəsindən geri saldı. Yalnız orta əsrlərdə Avropa yeni inkişaf səviyyəsinə qədəm qoymuşdu.

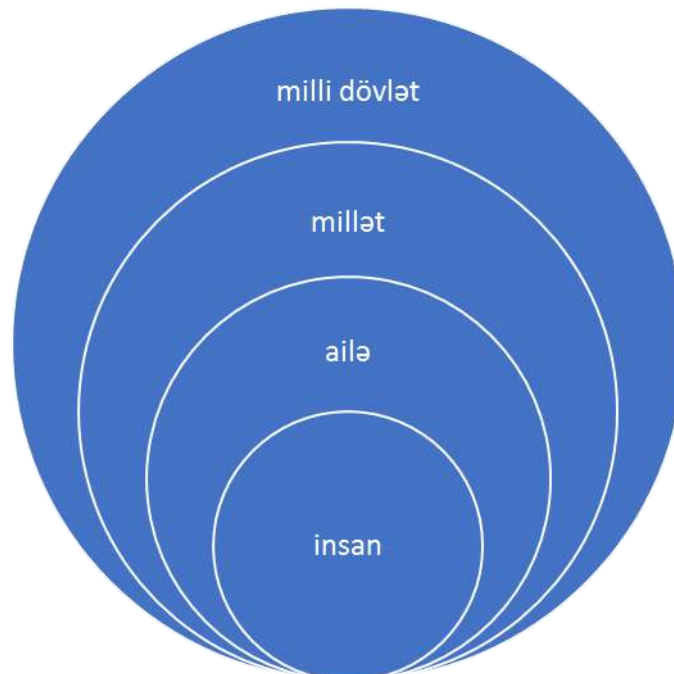
Nəinki Qərbdə, ümumilikdə bütün dünyada boşanmaların sayı, donor valideynlərin övladları, homoseksuallıq klassik ailə dəyərlərinin tənəzzülünə gətirib çıxarıb.

Ailə dəyərləri genetik kod, təlim-tərbiyyə və valideyn-övlad münasibətləri üzərində qurulur. Qərblə müqayisədə müsəlman Şərfində bu dəyərlər daha davamlı və möhkəmdir. Qərb aləmində təkvalideynli ailələr, süni mayalanma nəticəsində yaranan yeni nəsil,

övlad əvəzinə seçilən heyvan sevgisi, homoseksual evliliklər ailə cəmiyyətinin gələcəyini təhdid altında qoyur. Homoseksual ulduzların reklam edilən lüks həyatı çoxları üçün ideal model kimi görünməyə başlayır. Təbii ki, bir də avropada demoqrafik artımın müşahidə olunmaması mənzərəni daha aydın gündəmə gətirir. Qərbdə əhali artımı miqrantların hesabınadır. Vaxtiylə Vatikan rahibi Pyero Qeddo İngiltərənin “Daily Telegraph” qəzetində müsahibə verərək bildirmişdir ki, xristianlar Avropaya sahib olmalıdırlar, yoxsa müsəlmanların sayı arta-artı gedir və heç şübhəsiz ki, İslam dini hakim din olmağa çox yaxındır. Statistika göstəricilər onu sübut edir ki, miqrantların ailə dəyərləri daha sağlamdır. Müsəlmanlar isə nəinki ailə, qohumluq hətta qonşuluq münasibətlərinin də sağlam qalmasına çalışırlar (5). Yerli əhalidə bu dəyərlərin saxlanılmadığını nəzərə alsaq təbii ki, müsəlmanların bu həyat prinsipinin Avropanın gələcək müqəddəratına təsir edəcəyini proqnozlaşdırma bilərik.

Yaxşı dəyərlər etibarlı bir kompos kimi gələcək nəsillə düzgün yolu müəyyən etməkdə kömək edə bilər. “Parenting without borders” (Sərhədsiz valideyinlik) kitabında deyilir ki, uşaqlar (yeni nəsil) dünyanın yalnız özlərindən ibarət olmadığını, ailənin, məktəbin, cəmiyyətin bir hissəsi olduqlarını nə qədər yaxşı başa düşsələr, onda yalnız özlərinin yox, hər kəsin rifahı üçün xeyirxah işlər görmək onlara bir o qədər asan olacaq (4).

Sosioloqlar dünya dəyərlərini araşdırarkən, 5 əsas ünsürə önəm verirlər - ailə, iş, dost, din, asudə vaxt. Bunların içərisində, təbii ki, ailə başda gedir. Ailə dəyərlərinin ən çox qorunduğu ilk 5 ölkə isə Nigeriya, İndoneziya, Filippin, Bosniya-Herseqovina və Makedoniyadır. Rusiya və Çin bu siyahıda ən aşağı yerləri tuturlar.

Nation-State (Milli dövlət) konsepsiyası

Qlobalistlərin bir istəyi var: Vahid dövlət konsepsiyasını həyata keçirtmək və dünyanı idarə etmək. Transmilli Şirkətlər bu nəzəriyyənin tərəfdarlarıdır. Onların məqsədi 200 dövlətlik bir sistemi 1000 dövlətlik bir sistemə çevirməkdir. Diqital (rəqəmsal) dünya

düzəni tək dil, tək kultür, tək din, tək dövlətlik bir sistem olmalıdır. Bəllidir ki, Qərb dünyasında Kapitalistlər və Qlobalistlər arasında böyük mücadilə var. Qlobalistlərin dünyanı idarə etməsi üçün milli dövlət (nation state) konsepsiyasının süqutu mütləq vacibdir. Bunun üçün milliyətçiliyin tuğyan etməsi və milli dövlətin özəyinin -ailə konsepsiyasının pozulması təkənverici proses olmalıdır.

Böyük Britaniyanın pilot layihəsi olan “Cinsiyyət bərabərliyi” prinsiplərinin 8 böyük dövlətdə həyata keçirilməsi buna başlanğıcdır. Burda heç də qadın və kişi bərabərliyindən söz getmir, məsələ homoseksuallığa verilən haqlardan gedir. Bəllidir ki, milli dövlətin əsasını ailə təşkil edir. Artıq valideyn qavramı da ortadan qaldırılır. “Parent number 1” (valideyn nömrə 1) və “parent number 2” (valideyn nömrə 2) qavramı Qərbin yeni layihələrindəndir. Bu yaxınlarda Ukraynada 1 atalı və 3 analı döl həyata gətirilmişdir. Artıq bəllidir ki, qlobalizm və kürəsəlizm dini və siyasi, sosial həyatı, idealogiyaları dəyişdirmək üçün formalaşdırılıb. Çağdaş dövrdə dinlərsə dialoqların təşkilinin də təməli hz Məhəmmədsiz və Quransız İslam dinin yenidən formalaşmasıdır. Heç şübhəsiz, düzənlənən Yeni Dünya nizamı İslamı hədəfə alıb. Qlobalistlər İlahlıq iddiasındadır. Qurulan Yeni Dünya düzənində isə möhkəm ailə təməllərinə yer verilmir (1).

Ailə mənsub olduğu millət və cəmiyyət haqqında təsəvvür yaradır. Ailə burda milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır. Sağlam ailə təbii ki, sağlam cəmiyyət deməkdir. Möhkəm dövlətçiliyin əsasını sağlam ailələr təşkil edir. Qloballaşan və modernləşən cəmiyyətdə ailələr bir çox çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinlikləri dəf edə bilməyən ailələr dağılır, cəmiyyət assmilyasiya olur, milli-mənəvi dəyərlərini itirir. Sevgi, hörmət, ədalət, şəfqət və mərhəmət hislərinin yerinə qısqanclıq, ikiüzlülük, xəyanət, eqoizm kimi mənfi davranışlar tutur.

Müasir dövrdə “təmiz cəmiyyət” yaratmaq üçün heç şübhəsiz ki, əxlaqi və mənəvi mənada bir təmizlənməyə ehtiyac duyulur. Bu gün Qərb aləmində cəmiyyətlərdə müşahidə olunan böyük dəyişikliklər əxlaqi dəyərlərin itməsindən qaynaqlanır. Qərb müasir dövrdə qadını karyerist edərək artıq ailə dəyərlərinə bağlaya bilmir. Müşahidələr də onu göstərir ki, son illər hakimiyyətə gələn xanımların say artımı tendensiya halı alıb.

Qloballaşan şəraitdə 3-cü tip dövlətlərin və yaxud inkişaf etməkdə olan dövlətlərin Avropaya adaptasiyası kimi, Avropanın və yaxud bütövlükdə Qərb aləminin Şərqə, xüsusən də müsəlman dövlətlərinə integrasiyası zəruridir. Qərbin sağlam ailə və cəmiyyət yaratması üçün Şərq xalqlarının, müsəlman millətlərinin ənənələrini, millii-mənəvi dəyərlərini, əxlaqi normalarını mənimsəməsi mütləqdir. Bütün cür cəmiyyətlərdə şəxsi azadlıqdan, individuallıqdan çox başqasının xoşbəxtliyi hədəfdədir.

Qloballaşan dövrdə həm də nəzərə almaq lazımdır ki, insan sosial varlıqdır. Onun fərd kimi yetişməsi və kamil varlıq olması üçün yenə də ailənin mövcud olması vacibdir. Fərdin şəxsiyyətə çevrilməsinin ilkin mərhələsi elə ailədir. İnsan da formalaşdıqca cəmiyyətin dəyərlərinə hörmət qoymalıdır, yoxsa əks təqdirdə onu silməməlidir. Əgər yeni bir dəyərlər kodeksini kəşf etmək alınmırsa köhnəni silmək cəmiyyətin erroziyasına səbəb olacağını da nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycanda kişi ailə başçısı, qadın isə məsuliyyətli fərd kimi göstərilir. Məhz qadının dözümlülüyü və müdrikliyi ailəni qoruyur. Azərbaycanlı qadının milli özünəməxsus xüsusiyyəti - güzəştə getmək bacarığı və fədakarlığı ailə dəyərlərinin möhkəm təməlinə çevrilmişdir və məhz bu xüsusiyyət azərbaycanlı qadın modelini (İslamın təməllərinə dayanan) avropalıdan fərqləndirir. Ailənin formalaşmasında maddi ünsürlər rol oynadığı kimi mənəvi ünsürlər də xüsusi yer tutur bəlkə də ən əsas təməlini təşkil edir. Azərbaycan

ailəsi həm novator, həm də konservator olmalıdır - demokratik prinsipləri qavramalı, zamanın nəbzini tutmalı, ənənələrimizə zərbə vurmayacaq yenilikləri qəbul etməli, fərdlərin müstəqil düşüncə tərzini, seçiminə qadağalar qoymamalıdır (8).

Rus yazıçısı Lev Qumilyov deyirdi ki, ailə kişinin qadına, qadının isə kişiyyə münasibəti və məhəbbəti əsasında yaranır. Nə zaman ki, bu görünməz bağ qırılır, o zaman sistem çökür və bu böyük sistemə cəmiyyətə mənfi təsir göstərir (6).

Ailə əslində ona görə bu qədər önəmlidir ki, tarix boyu ənənəyə sadıq qalaraq adət və ənənələri, dəyərləri yeni nəsillərə ötürməyi bacarmışdır. Müsəlman cəmiyyəti də bunun öhdəliklərindən kifayət qədər gözəl gəlir. Mədəniyyətşünasların analizinə görə müsəlman cəmiyyətlərində uşaqlarda itaət və sədaqət duyğusu yetişdirilir. Cavan nəslin tərbiyyə və təhsili, daxilə yox xaricə yönəlik inkişaf etdirilir. Ümumi cəmiyyətin rifahına xidmət edən hərəkətlər tərbiyələndirilir. Qınaq bu cəmiyyətlərdə mühim rol oynayır, şərəf məsələsinə çevrilir hər hansı bir məsələ və ümumilikdə görülən günah iş də cəmiyyətdə problem kimi görülüb dərhal aradan qaldırılır.

Bəzi müsəlman ölkələrində gənclərdə axtarılan ideal dəyərlər	
Məsuliyyət	80.2
Dindarlıq	74.7
Başqalarına qarşı sayğı və hörmət	70.0
Çalışma əzmi	63.4
Müstəqillik	56.5
İtaət	49.3
Qənaətcillik	40.9
Qərarlılıq	31.0
Təvazükarlıq	27.1
Xəyal gücü	17.7

Göründüyü kimi, digər cəmiyyətlərdən fərqli olaraq müsəlman aləmində dindarlıq 2-ci yerdə qərar tutur. Modern cəmiyyətə qarşı dindarlıq hələ də konservativ bir dəyər kimi qorunub saxlanılmaqdadır və bütün bu qayda gənclərə ötürülür.

Dünya Ölkələrində gənclərdə aranan dəyərlər (%)	
Məsuliyyət	72.6
Başqalarına qarşı qayğı və hörmət	71.1
Çalışma əzmi	56.2
Müstəqillik	51.9
İtaət	43.0
Dindarlıq	41.5
Qənaətcillik	38.9
Qərarlılıq	38.1
Təvazükarlıq	34.3
Xəyal gücü	23.4

Dünya Dəyərlərinin Araşdırma Mərkəzi (2005-2007)

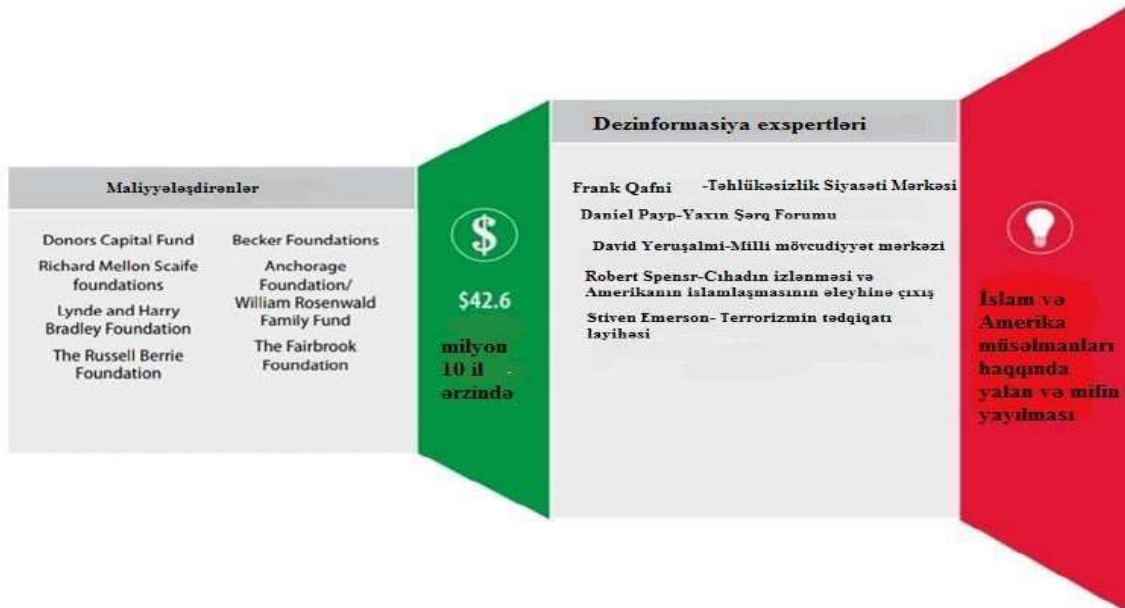
Bu gün Qərb ailə dəyərlərinin yox olma həyəcanının yaşandığı kimi, Şərq aləmi də modern dünyaya adaptasiya ola bilmədiyini problem kimi irəli sürür.

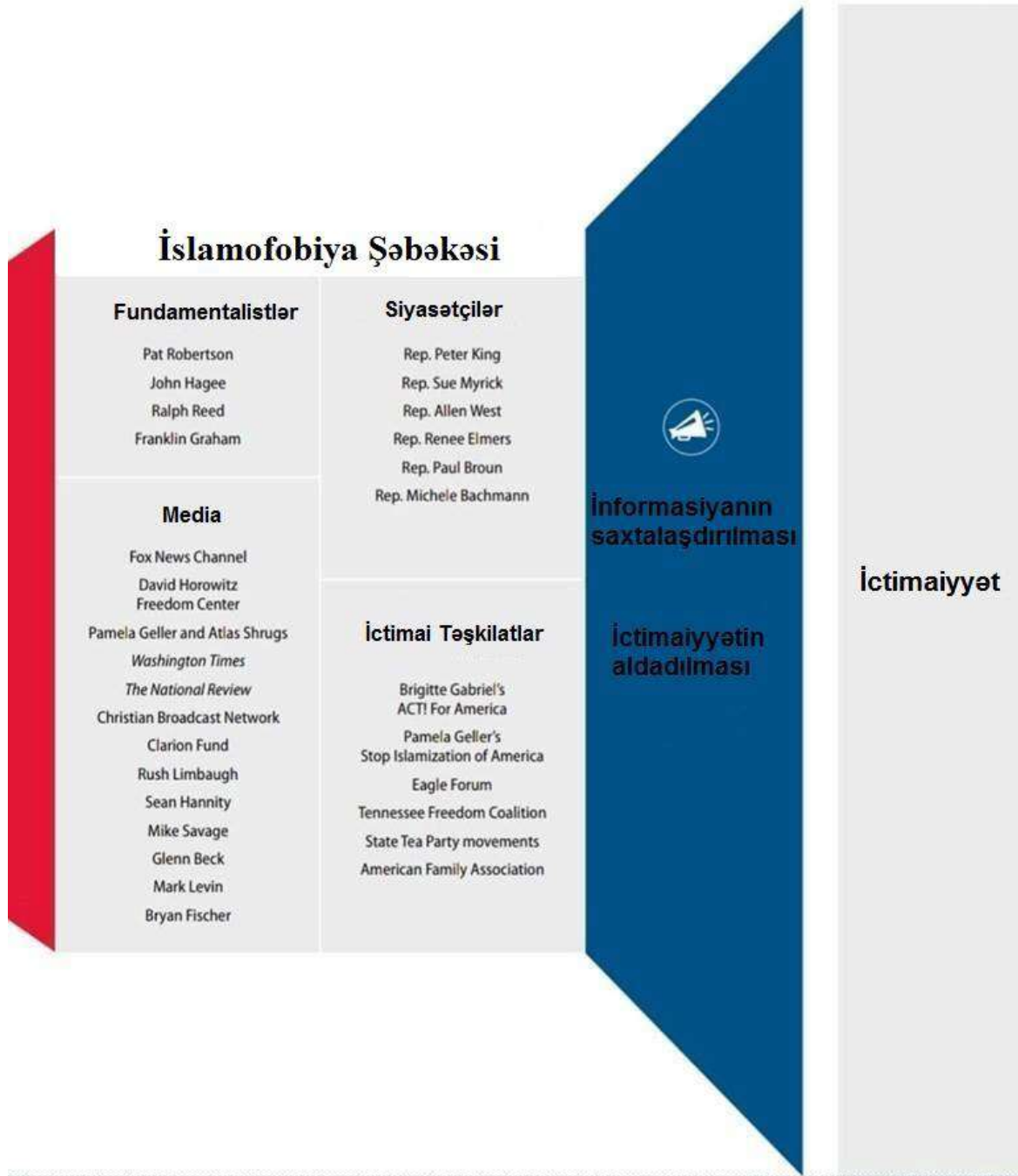
Dünya Dəyərlərinin Araşdırılması mərkəzinin analizinə görə müsəlman cəmiyyəti uşaqların say artımı cəmiyyətin ümumi integrasiya və innovativ proseslərinə təsir

edir (7, 14-17). Müsəlman cəmiyyətlərində yaşlı nəslin artımı gənc nəsə nisbətə çoxdur. Qərb dünyasında bu tendensiya bir xeyli fərqlidir. Çağdaş dünyada modernləşmənin sürətverici rıçağı təhsildir. Heç şübhəsiz ki, təhsilin keyfiyyəti və ona verilən önəm, dünyagörüşünün formalaşması cəmiyyətlərdəki fərd sayı ilə tərs mütənasibdir. Keyfiyyətli təhsil ancaq az sayda ailə fərdlərinə çatacaq üstünlükdür. Təbii ki, bura bir də urbanizasiya məsələləri də daxildir.

İnkişaf etmiş toplumlarda innovasiya və texniki irəlləyiş digərlərinə nisbətə çoxdur. Belə cəmiyyətlərdə kənd anlayışı getdikcə şəhər anlayışı ilə əvəz olunur. Kənd həyatında insanların say faktoru şəhərə nisbətə çoxluq təşkil edir. Ona görə demoqrafik artıma həmişə kənd mühiti aparıcı rol oynayır. İnkişaf etmiş Qərb dünyasında isə şəhərləşmə prinsipi ilə demoqrafik artım aşağı düşməkdədir. Məhz buna görə Avropanın müsəlmanlaşması proqnozu və bunun əsasında İslamofobiyanın üzə çıxan nəzəriyyələri gündəmi zəbt etməkdədir.

İSLAMOFOBİYA MAŞINI

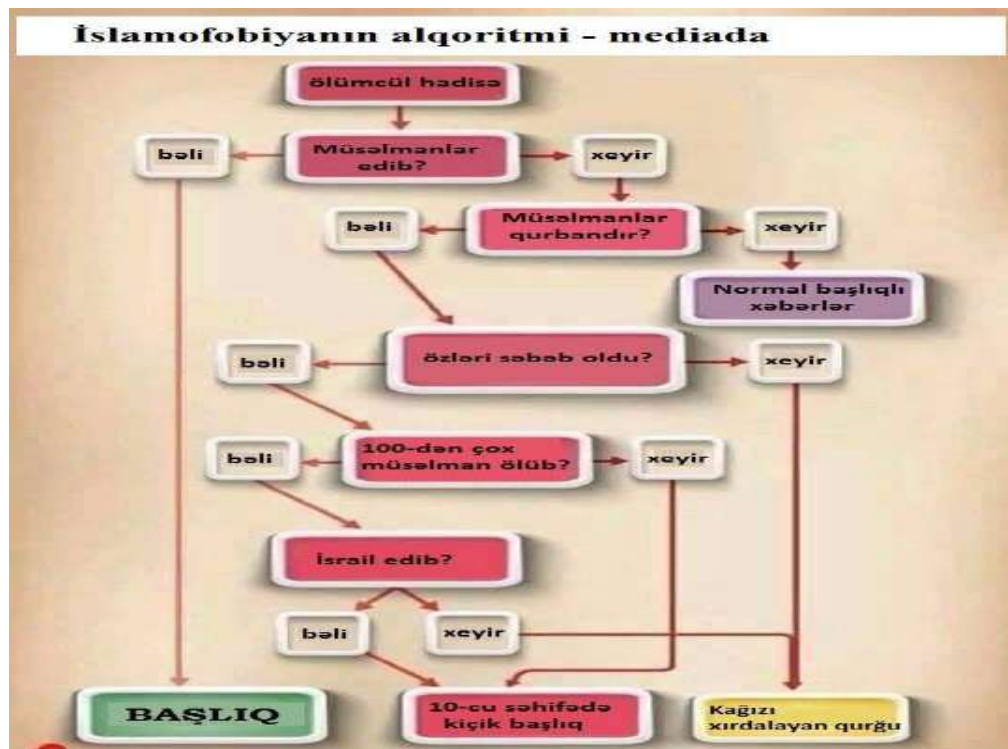

“Center for American Progress” İslamofobiyanın yayılmasında bilavasitə rol oynayan bütün donorların, ekspertlərin, ictimai qurumların, media sektorunun 2001-2009-cu illərdəki rolu haqqında hesabat hazırlamışdır. “Center for American Progress” Vaşinqtonda yerləşən liberal düşüncəli bir qurumdur. Məqsədi amerkanların yaşayış düzenini səhmana salaraq, cəmiyyəti narahat edən məsələləri araşdırıb aradan qaldırmaqdır. Quruma Neera Tanden başçılıq edir və həm Obama həm də Klinton dönəmində administrativ işlərdə xüsusi məsul vəzifə tutmuşdur. Bu gün “Center for American Progress”-in verdiyi məlumatlar həm İslam dünyasını xilas etmək və həm də ümumi bəşəriyyəti süquta sürüklənməkdən qorumaq adına çox qiymətlidir.

İslamofobiyanın maliyyə dəstəyi duran qurumları incələsək aşağıdakı kimi kateqoriyalasdırı bilərik: 1) “Donors Capital Fund” 2005-ci ildən 2012-ci ilə qədər 26.689.600 dollar maliyyə yardımı etmişdir. 2) “Richard Mellon Scaife Foundations” 2001-ci ildən 2012-ci ilə qədər 10.475.000 dollar yardım etmişdir. 3) “Lynde and Harry Bradley Foundation” 2001-ci ildən 2010-cu ilə qədər 6.540.000 dollar yardım etmişdir. 4) “Newton D & Rochelle F. Becker Foundation and Charitable Trust” 2001-ci ildən 2010-cu ilə qədər 1.411.000 dollar yardım etmişdir. 5) “Russel Berrie Foundation” 2001-2012-ci illər arasında 3.802.351 dollar yardım etmişdir. 6) “William Rosenwald Family Fund, Middle Road Foundation və Abstraction Fund” 4.952.979 dollar yardım etmişdir. 7) “Fairbook Foundation” 2004-2011-ci illər arasında 1.859.979 dollar yardım etmişdir. 8) “Alan and Hope Winters Family Foundation” 2008-2012-ci illər arası 817.060 dollar yardım etmişdir (12, 60-61).

“Center for American Progress” İslamofobiya sənayesinin işə düşməsi üçün lazım olan bütün resursları bir araya gətirib qruplaşmışdır. Bunu aşağıdakı şəkildən görmək olar:

Medyada İslamofobiyanın yayılması algoritmi

(Şəkildən də bəllidir ki, əgər terrorizmi müsəlman edibsə, birbaşa xəbərlərin baş köşəsində yayımlanır)

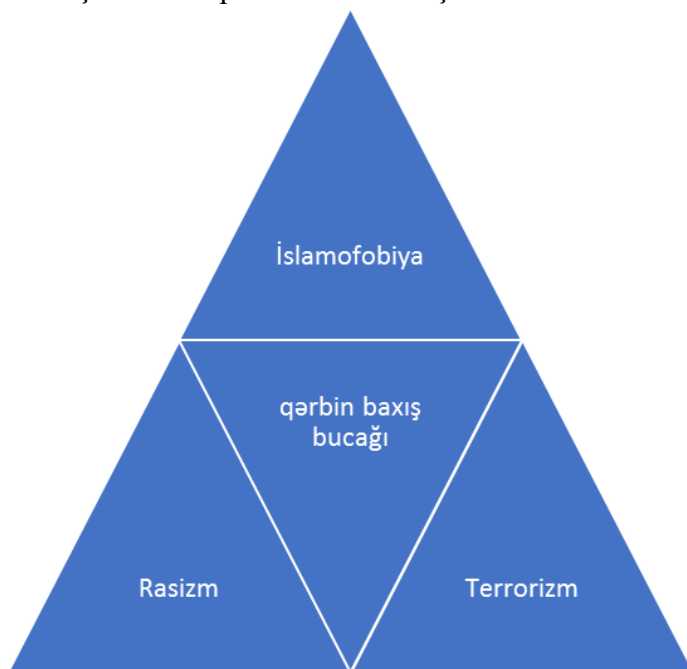
İslamofobiyanın yayılmasında təsir rıçaqları içərisində media xüsusi yer tutur.

Mediyanın propoqanda təsiri həddən artıq böyükdür. Maraqlıdır ki, Amerikada yerləşən həftəlik informasiya jurnalı "Time" 2010-cu ildə apardığı sorğuya görə müsəlmanlar haqqında qərəzli düşüncələrin 62%-nin heç həyatlarında müsəlmanlarla rastlaşmadıqlarını üzə çıxartmışdır (18, 12).

80-90-cı illərdən başlayaraq, "Iron Eagle", "True Lies", "The Siege" filmləriylə Avropa insanına müsəlmanların terrorist olması ideyası şüürlə yayılırdı. Amerikanın özündə 1200 yaxın film, televiziya proqramları, xəbər proqramlarının İslamofobiya haqqında propoqanda maşını rolunu oynaması qeydə alınmışdır.

Danimarkada "Jyllands-Posten" qəzetində 30 sentyabr 2005-ci ildə Hz Muhəmmədin karikaturasının çəkilməsi də bu minvaldandır. Bu karikatura həm də bilavasitə islam dünyasını təhdit etməklə islamofobik düşüncələri yaymaqda böyük missiyanı öz üzərinə götürmüşdü. Təbii ki, Danimarka siyasətçiləri buna səssiz qaldılar. Dövlət xadimi Rasmussen müsəlman ölkələrinin nümayəndələri ilə görüşü ölkəsində mediyanın söz azadlığının olmasını əsas gətirərək imtina etmişdir. Əslində bundan öncə də Hz İsanın yenidən dünyaya gəlişi haqqında bənzər karikatura çəkilmiş, amma xristianların təzyiqi ilə sərgilənməmişdir (9,87-90). 1921-ci ildə yayımlanan "The Sheik" (Şeyx) filmi müsəlmanların vəhşi və şəhvət dolu olmasının təbliğatını aparırdı. "Bir ərəb bir qadını istəyərsə onu öncə görər və sonra alar" sloqanı avropalını sarsıtmışdı. Şeyx filmi həmin dövrdə ərəblərə qarşı nifrəti və hiddəti yayan "Hollywood" strategiyasıdır (14,15).

Dini liderlərin və siyasətçilərin çıxışları da İslamofobiya təbliğatının təkanverici maşına çevrilmişdi. 16-cı Papa Benediktin müsəlmanlara qarşı sərgilədiyi nitqlər bu səpgidəndir. Papa terrorun qarşısını almaqda müsəlman liderlərindən kömək istəyərkən əslində müsəlmanları terrorda günahlandırırırdı. Dini siyasi-analitik proqramlardan "The 700 Club"-un sahibi Pət Robertsonun Amerikanın İslam kimi böyük "təhlükə" ilə üzləşməsi haqqında verilişlərinin yayımlanması da buna nümunədir (21). Keçmiş ABŞ prezidenti Corc Buş da bir neçə dəfə nitqlərində İslamı faşist bir din adlandırmışdır (16).

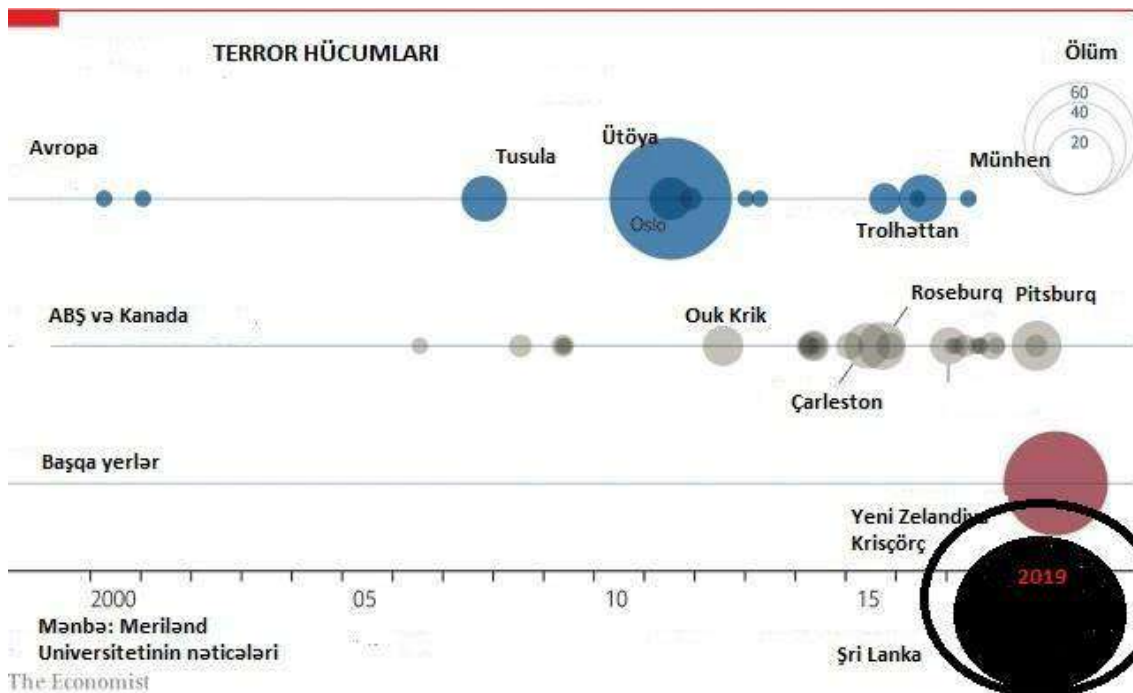
Qərbin baxış bucağına görə rasizm və terrorizm bilavasitə İslamofobiyanın sütunlarıdır.

Müasir dövrdə İslamı gözdən salmaq üçün bir çox qərb siyasətçiləri Quranda “öldürmək”, “baş kəsməklə” bağlı bir çox ayələrə istinad edərək çıxış etməkdədirlər. Bəzi süni şəkildə yaradılan terroristik qruplaşmaların da həyat təməli bu təhrif edilmiş ayələrdir. İŞİD, Əl-Qaidə və s. Bu qruplaşmalardandırlar. Bu cür qruplaşmalar qərb havadarlarının dəstəyi ilə bütün dünyaya İslam adına hiddət və şiddəti yaymaqdadırlar. Məsələn: Tövbə surəsində ‘Müsrükləri gördüyünüz yerdə öldürün’ ayəsiylə addımlayan qruplaşmalar dünyaya terrorizmin bayrağını dalğalandırmaqdadırlar. Halbuki bu surənin bir sonrakı ayəsi bağışlanmaq haqqındadır. Buna bənzər bir sıra ayələridə göstərmək olar: Bəqərə 191, Nisə 89, 91 və s.

11 sentyabr 2001-də Amerikada dünya Ticarət Mərkəzinə və 7 iyul 2005-ci ildə London metrosunda edilən terror aktları Qərb aləmini terrorizmə qarşı səfərbər etmişdir. Müasir dövrdə bəlkə də terrorizmin tarixi bu vaxtdan başlayır desək yanlışdır. Bu hadisələrdən sonra Avropa və Amerikada İslamın adı terrorla bərabər çəkilməyə başlanmışdır. Əslində müsəlmanlara qarşı olsa da bu kompaniya açıqca İslamın əmirlərinə əks idi. Çünki İslam dini şiddət və nifrət, saldırganlığı qadağan edirdi. Quranda “Kim bir cana qıyarsa, bütün insanlığı öldürmüş kimidir, kim də bir nəfsin yaşamasına səbəb olursa, bütün insanları yaşatmış kimidir” ayəsi keçir. (Maidə 32) “Kim axirət gününə inanırsa çevrəsinə əziyyət verməsin” (Buxari, Eedep, 31) (10), “Kim bağışlayar və sülhü təmin edərsə, mükafatı Allahdandır” (Şura, 40) kimi ayətlər mərhəməti tövsiyyə edir.

Bir digər məsələ isə rasizmdir. Amerikanlar xüsusilə anqlo-sakson protestant olmayan hər kəsə qarşıdırlar. Amerikada əhalinin 21.5%-i xristian deyil. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Amerikada din heterogendir, müxtəlif dinləri özündə barındırır.

2015-ci il Parisdə terror hücumlarından sonra Donald Tramp ölkədəki bütün müsəlmanların qeydiyyatının aparılmasını istəmişdir. Həmçinin San-Bernardino hadisələrindən sonra Tramp müsəlmanların ölkəyə girişinin dayandırılmasını da müzakirəyə çıxartmışdır.

İngiltərədə çıxan məhşur “The Economist” jurnalı son illərin yayılan terrorist dalğasının rezonans qrafikini nəşr etdirmişdi. Qrafikdən terroizmin şiddət dərəcəsini aydın görmək olar. Bu şiddət dərəcəsinin getdikcə artdığı heç şübhəsiz ki aydın görünməkdədir. Bura bir də Şri-Lankada kilsədə baş verən terror aktını da daxil etsək yuxarıdakı mənzərəylə rastlaşmaq olar (13).

İslamofobiya göstərildiyi və təbliğ edildiyi kimi əslində Qərbdən daha çox elə müsəlmanların özünə böyük bir təhditdir. Bu gün müsəlmanlar üzərində sosioloji, psixoloji və iqtisadi təzyiqlər mövcuddur. Avropada müsəlmanlara təzyiq edilən bir sıra qanunlar müzakirəyə qoyulmuşdur. 2009-cu ildə İsveçdə məscid tikilməsi ilə əlaqədar qadağalar, 2010-cu ildə Fransada qadınların örtünməsi ilə bağlı qanunlar qəbul edilmişdir (19, 76).

Böyük Britaniyada 2001-ci ildən sonra Anti-terror və təhlükəsizlik haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunun 4-cü maddəsi terrorizmdə şübhəli bilinən xarici vətəndaşları sorğulamadan uzun müddət saxlanılmasına ixtiyar verirdi. Sonradan bu qanun 2005-ci ildə Avropa İnsan haqları sözləşməsi ilə uyğun gəlmədiyini üçün ləvğ edilmişdi. Buna baxmayaraq 2006-cı ildə yenidən terrorizmlə bağlı növbəti qanun qəbul edildi və bu qanuna görə polis artıq şübhələndiyi şəxsi mühakiməsiz 28 gün gözaltına ala bilirdi (15, 295).

Hal-hazırda İslam İnsan Haqları Komissiyasının hesabatı ingilislərin hüquq sisteminin ədalətli olmadığını nümayiş etdirə bilər. Məsələn İngiltərədə hər hansı bir müsəlman dini görüşünə görə cəmiyyətdə diskriminasiyaya uğradığını məhkəməyə dəlil kimi gətirərsə qarşılığının cavabsız qalacağını bilir. Belə cəmiyyətlərdə məhkəmə bu cür məsələlərə baxmır, ya da susur. Ona görə müsəlmanlar ədalət məhkəməsi qarşısında hüquqlarının pozulduğunu hiss edirlər (17, 270). Onu da qeyd edək ki, əslində indi insanlıq üçün ən böyük təhlükə yaşadığı cəmiyyətdə irqi diskriminasiyaya ayrı-seçkiliyə məruz qalmalarıdır.

Nyu-Yorkda yerləşən beynəlxalq xəbər agentliyi “Associated Press” aşkar etdi ki, 2006-2009-cu illər ərzində Amerikada təhsil alan müsəlman tələbələri nəzarət altında olmuşlar (22, 5).

Uzun müddətdir Amerikada yaşayan Professor Əmir Hüseyn 11 sentyabr hadisələrindən sonra bir çox amerikalı müsəlmanların hökumətin hədəfində olduğunu qeyd edirdi. Bu hadisələr xüsusən də 2000-ci ildə Prezident seçkiləri zamanı Corc Buşa səs verən müsəlmanları çox əsəbləşdirmişdi (11,697). Özlərini Amerikanın vətəndaşları hiss edən bu şəxslər birdən birə dini mənsubiyyətinə görə öz ölkələrinin hədəfinə çevrilmişdilər. Professor doğru qeyd edirdi ki, bu cür yanaşmalar artıq İslamofobiya “Misioislamia”-ya keçmişdir. Yəni qorxudan nifrətə. Miso nifrət mənasını verir.

Siyasi səhnədə isə Tramp hakimiyyətə gəldiyi gündən ABŞ-ın global gücünü sərgiləməklə qalayıb həm də Yaxın Şərqdə radikal addımlar atmaqla İslama olan nifrətini biruzə verməkdədir. O, Qüdsü İsrailin paytaxtı kimi tanıdıqdan sonra Colan təpələrinin ilhaqını da həyata keçirtməklə İslam aləmini hiddətə gətirmişdir. Həm də Tramp din və siyasət vəhdətində də yeni bir strategiya reallaşdırmışdır. Ağ yevangelizm (White Evangelism) iddialarını Amerika xarici siyasətinin mərkəzinə gətirmişdir.

“Xristian Sionizmi” ideologiyasına görə hz İsa ikinci dəfə dünyaya gələcək və Armageddon savaşını həyata keçirdərək yəhudilər üçün Böyük İsrail dövlətini quracaqdır. Hal-hazırda Amerikada Xristian Sionizmi Ağ yevangelistlərin inancıdır və onların sayı 400 milyondur. Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin sabiq direktoru Pompeoya görə Tramp yəhu-

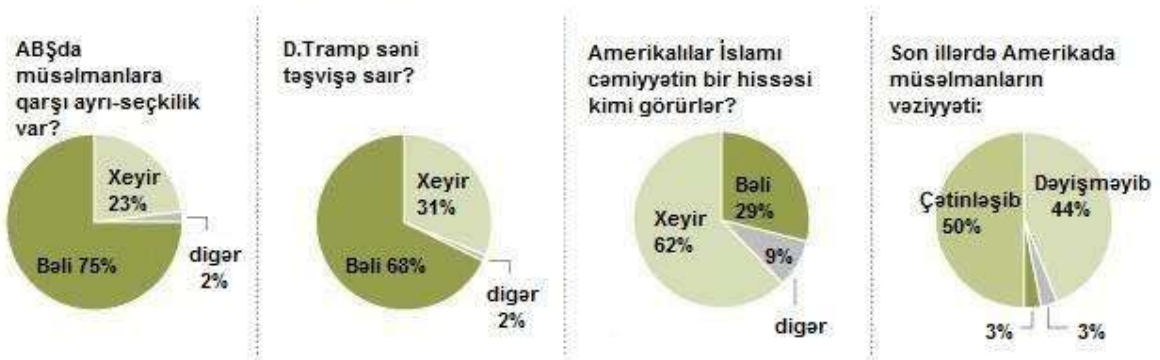
diləri qurtarmaq üçün Allah tərəfindən göndərilmişdir. Pompeo onu Esterə bənzədirdi. Fars şahının arvadı olan Ester e.ə 350-ci ildə yəhudiləri sürgündən qurtarmışdı. Ona görə Trampın ona bənzədilməsi təsadüf deyildir.

Nə Tramp, nə Pens, nə də Pompeo yevangelist ideologiyayı dəstəklədiyini gizlətmirlər (3). Əslində ABŞ prezidentləri həmişə dini görüşlərini siyasi motivlər üçün istifadə etmişlər və heç də bunu gizlətməmişlər. Ronald Reyqan, Corc H.Buş, və Corc V. Buş buna nümunədir.

Tramp dəfələrlə radikal İslam fikrini ortaya atmaqla öz siyasi konsepsiyasını ortaya qoymuşdur və hətta hakimiyyətə gələndə qədər Obamanı bu məsələdə hədəfə aldığını da açıq aydın göstərmişdir. Tramp açıq şəkildə “İŞİD”-in qurucuları kimi Barak Obama və Hillari Klintonu gördüyünü vurğulayırdı. Trampın seçki kompaniyasında demək olar ki, İslamofobiya bir şüar kimi istifadə etmişdir. Detroit universitetinin professoru Xalid Baydun qeyd edirdi ki, Tramp İslamofobiya şüarından sadəcə istifadə etmirdi, onunla öz qələbə strategiyasını cizirdi. 2016-cı ildəki çıxışlarından birində Tramp 1.6 milyard müsəlmanı pis və təhlükəli insan adlandırmışdı.

Yalnız Tramp belə düşünmürdü, onun yanındakı müşavirlər də eyni fikri bölüşürdülər. Milli Təhlükəsizlik Müşaviri Maykl Flinn, baş müşaviri Stiv Bannon və baş prokuror Cef Seşnz də belə düşünürdülər. Hətta Flinn İslamı din pərdəsi altında gizlətən ideologiya adlandırır. Sosial şəbəkələrdən biri olan “Twitter” hesabında isə o, islamı bədxassəli xərcəng ilə müqayisə edirdi. Bannon isə İslamı dünyanın ən radikal dini hesab edirdi və onu Birləşmiş Ştatların beşinci sütunu kimi görürdü. Bununla onlar dözümsüz mövqe nümayiş etdirirdilər. Praqmatistlər isə tamamilə başqa fikirdə idilər.

ABŞ-da yaşayan müsəlmanların cəmiyyətdəki rolu

ABŞ müsəlmanları cəmiyyətdəki yerlərindən narahatdırlar, amma Amerikan xəyalına inanmağa avam edirlər. (Araşdırma 23 yanvar - 2 may 2017 aralığında aparılmışdır.)

PEW RESEARCH CENTER

(ABŞ-da yerləşən qeyri-kommersiya təşkilatı)

(müsəlmanların ABŞ-da vəziyyəti)

Müdafiə katibi Ceyms Mattis ABŞ-ın İslam dünyası ilə müttəfiqliyinə ehtiyac duyduğunu bildirmişdir. Tramp administrasiyasına qoşulmamışdan əvvəl Ceyms və vitse prezident Mayk Pens müsəlmanların immeqrasiasıya ilə bağlı prezident qərarlarını tənqid edirdilər. Bu cür yanaşma əslində beynəlxalq sistemə dağıdıcı dalğalar göndərirdi və bunu onlar yaxşı başa düşürdülər. Bannunun prezident müşavirliyi namizədliyinə əsas rəqiblə-

rindən biri və Ağ Ev administrasiyasının başçısı Reins Pribus isə bildimişdir ki, İslam dininin bəzi aspektləri var ki, problemlidir və bu heç də bütün dinə şamil edilməməlidir.

Gördüyümüz kimi, Trampın açıq və radikal düşüncələri heç Buşun nitqlərində belə özünü göstərməmişdi. Dünya Ticarət Mərkəzinin dağıdılmasından az sonra Buş çıxışında bildirmişdir ki, terrorun üzü İslamın əsl üzü deyil və İslam özlüyündə sülh dinidir. Lakin sonralar nədənsə Əfqanıstana və İraqa işğala başlamışdı. Obama isə qayda qanun və sülh istəyən müsəlmanları xristianlara bir cərgəyə qoyurdu və bunu çox mühüm sayırdı (2). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Obamanın hakimiyyəti dövründə də Suriya, İraq, Əfqanıstan, Liviya, Yəmən, Somali və Pakistana bombalar atılmışdı. Əslində bir aydın görünür ki, baxmayaraq ki, Trampın sələfləri özlərini sülhsevər göstərirdilər amma fərqli davranırdılar. Tramp isə ritorik örtük dəbdəbəsi arxasında gizlənmirdi. İslamı və müsəlmanları elə bir başa terrorist adlandırırdı.

Amerikan siyasətçisi İn Bremerin siyasi analizlərinə baxsaq görürük ki, tam neytral yanaşaraq Trampın İslamofobiya strategiyasını tənqid etmişdir. Dünyada 1.6 milyard müsəlman var. “New Research Center”-ə görə İŞİD-ə qoşulanların sayı 9000-dən 200000 qədər dəyişir. Bu da ümumi dünya müsəlmanların 0.0125 % təşkil edir. Taliblər say etibarilə 36.000 nəfəri keçmir. Bu da müsəlman əhalinin 0.00225% hissəsini təşkil edir. Əl-Qaidəyə qoşulanların isə sayı 10.000-dir. Məntiqə əsaslansaq görürük ki, müsəlmanların cəmi 0.010625% radikal İslamın üzvləridir. Yerdə qalan 99.989375% isə sivil insanları təşkil edir. İslamofobiyanı radikal İslamın üzvlərinə görə hər kəsə şamil etmək heç də obyektiv yanaşma deyil. İn Bremmer-ə görə bu ideologiyanın ömrü uzun çəkə bilməz (20).

Statistika göstərir ki, ABŞ-da İslam ekstremizmi ümumi cinayətkarlığın cəmi 24%-ni təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, Qərbin, xüsusən də Amerikanın, İslamofobiya da daha böyük problemləri vardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullah Çiftçi. Küreselciler İlahlık İddiasındadır. Baran Dergisi, Şubat, 2017, <http://www.barandergisi.net/roportaj/stratejist-abdullah-ciftci-kureselciler-ilahlik-iddiasindadir-h2571.html>
2. Anthony Zurcher. Trump komandası İslam haqqında nə düşünür? BBC news, fevral, 2017, <https://www.bbc.com/azeri/international-38922487>
3. Burhanettin Duran. Milliyetçilik ve Hristiyan Siyonizmi birleştiğinde. SETA, mart 2019, <https://www.setav.org/beyaz-milliyetcilik-ve-hristiyan-siyonizmi-birlestiginde/>
4. Dəyərlər. Yehovanın Şahidləri. <https://www.jw.org/az/neshrler/jurnallar/oyanin-no2-2018-iyul-avq/ugurlu-aile-deyerler/>
5. Ərəstü Həbibbəyli. İslamofobiya kimə və nəyə xidmət edir? 525-ci qəzet, 2013 <http://www.anl.az/down/meqale/525/2013/iyul/318808.htm>
6. Günel Eyvazlı. Aile Deyerleri. <http://birlik.az/index.php?do=yazi&id=197>

7. Kadir Canatan. Müslüman toplumlarında aile değerleri ve ideal çocuk algısı. S.14-17 https://www.academia.edu/24800099/MÜSLÜMAN_TOPLUMLARDA_AİLE_D_EĞERLERİ_VE_İDEAL_ÇOCUK_ALGISI
8. Qloballaşma dövründə milli ailə dəyərləri. <http://modern.az/az/news/75176>
9. Necmi Karşlı. İslamafobinin psikolojik olarak incelenmesi. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 13, 2013, s. 87-90
10. Sahihi Buhari. 16 cilt, https://archive.org/details/SahihiBuhari_201707/page/n17
11. Amir Hussain. In the Decade After 9/11. Political Theology. PT 12.5, 2011, p.697
12. Center for American Progress. 2015, p. 60-61
13. Is right-wing terrorism on the rise in the West ? The Economist, March, 2019, <https://www.economist.com/graphic-detail/2019/03/18/is-right-wing-terrorism-on-the-rise-in-the-west>
14. Jack Shaheen. The Making of the 'Green Menace'. The Nation, July 2/9, 2012, p.15.
15. Johan Meuleman. İngiltere’de İslamofobi. Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm. Editörler: Kadir Canatan, Özcan Hıdır, FCR Yayınları Ankara 2007, s.295.
16. Louay Safi. Islamophobia: A Call To Confronting A Creeping Disease. http://www.irfi.org/articles/articles_1151_1200/islamophobia_a_call_to_confronti
17. Mehdi Semati. Islamophobia, Culture and Race in the Age of Empire. Cultural Studies Vol. 24, No 2, March 2010, p.270.
18. Moustafa Bayoumi. Fear and Loathing of Islam. The Nation, July 2/9, 2012, p.12.
19. Moreno. Fearing the Future. Islamophobia in Central Europe. p.76
20. Natasha Noman. Islamophobia Is an Epic Waste of Time and Energy and This Graph shows exactly why. March, 2016, <https://mic.com/articles/138723/islamophobia-is-an-epic-waste-of-time-and-energy-and-this-graph-shows-exactly-why#.Lu8J0AEsX>
21. Pat Robertson. İslam kanlı, merhametsiz bir tür inançtır. <http://mediamatters.org/video/2006/05/01/robertson-labeled-islam-a-bloodybrutal-type-of/135543>
22. Umar Farooq. Mission: Islamophobiaş The Nation, March 19, 2012, p.5

ANTI-SEMITISM AND ISLAMOPHOBIA IN THE WEST

T.R.Shirin

SUMMARY

It is claimed in this work that media and propaganda tools became vital part in the anti-Islam policy of Globalists and globalization proponents. Despite that even the mastermind of “War on terrorism” argued that Radical Islam is a false depiction of true religion of Muslims, Islamophobia is still regarded as a vital political incentive in the West, the author stresses.

АНТИСЕМИТИЗМ И ИСЛАМОФОБИЯ НА ЗАПАДЕ

Т.Р.Ширин

РЕЗЮМЕ

В статье утверждается, что средства массовой информации и пропагандистские инструменты стали жизненно важной частью антиисламской политики глобалистов и сторонников глобализации. Несмотря на то, что даже вдохновитель «Войны с терроризмом» утверждал, что радикальный ислам является ложным изображением истинной религии мусульман, исламофобия по-прежнему считается жизненно важным политическим стимулом на Западе.

Мəqalə redaksiyaya 17 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 22 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 32

СТРАТЕГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Х.М.Ибрагимова

Бакинский славянский университет
Баку, ул. С.Рустама 25/33
e-mail: sevinc.n@mail.ru

Açar sözlər: multikulturalizm, din, cəmiyyət

Keywords: multiculturalism, religion, society

Ключевые слова: мультикультурализм, религия, общество

В переводе с английского мультикультурализм буквально означает наличие некоторого количества культур («много культур», или «многокультурье»). Неологизм, появившийся в Европе в последние годы, точно выражает его философскую сущность и идеологическую направленность. Префикс *мульти* подразумевает совместное и равноправное существование общих культурных понятий. Иными словами, этот термин включает в себе определённого рода целевую контаминацию, обнаруживая органичную связь между двумя указанными аспектами. К тому же некоторые учёные полагают, что существуют два наиболее значимых фактора, которые крайне необходимы для обеспечения мультикультурализма.

Во-первых, сохранение богатого культурного наследия: вещественного и невещественного. Во-вторых, обеспечение сохранения всех типов современных культур, что является важной и неотъемлемой частью компоновочного элемента современного мультикультурализма.

Мультикультурализм в его нынешней трактовке с ярко выраженными границами *pro and contra* (психологическими барьерами) – это понятие сложное, многоступенчатое, в известной степени даже противоречивое. Проблемы, непосредственно связанные с ним, в период сосуществования сложных социокультурных изменений, меняют наше понимание пространства и времени и сам смысл жизни, потому что заставляют пересматривать отношение к родной культуре и искать при этом точки соприкосновения с другими культурами, развивающимися параллельно.

Подчеркнем, что в современном Азербайджане мультикультурализм – это целенаправленная государственная стратегия, которая в первую очередь направлена на достижение определённого уровня не антагонистического сосуществования разных культур. Поэтому в нашей стране, как и в некоторых других странах (Россия, Польша, Болгария, Словения, Сербия, Югославия, Хорватия, отдельные азиатские регионы) мультикультурализм фактически предусматривает развитие и укрепление богатого культурно-этнического разнообразия, включая сохранение и распространение среди населения религиозных ценностей.

Одной из самых действенных форм религиозной агитации в Азербайджане является проведение в жизнь идеи о том, что люди, относящиеся к разным этносам, должны непременно научиться жить бок о бок друг с другом. Тем самым они лучше и теснее взаимодействуют, но не отказываются от собственного культурного своеобразия. Самобытность отдельной культуры в нашей республике вместе с тем обеспечивается мирным сосуществованием групп людей со своей индивидуальной историей и культурой. Поэтому можно утверждать, что в последние годы мультикультурализм в Азербайджане силовыми структурами, правительством защищается как государственная тенденциозная линия, а на уровне работы всех общественных институтов республики превратился в образ жизни.

По мнению видного современного политолога Юргена Хабермаса, одним из центральных признаков мультикультурализма является «вполне равноправное существование разных форм культурной жизни, сохранение её идентичности в любом многонациональном государстве» [5, 77]. Мультикультурализм в идеале всегда предполагает толерантное отношение к культурному многообразию. Некоторые учёные выделяют два направления в нём: пассивное и активное. В первом случае речь идёт в основном о теоретическом обосновании толерантного отношения к массе культурных ценностей. Во втором – об их активной поддержке и поощрении. Но это деление, на наш взгляд, условно; культурная и религиозная толерантность присутствуют в них в обязательном порядке и на равноправных началах.

В задачу учёных разных областей входит анализ определённых установок, черт или признаков мультикультурализма. Культуру же, как известно, создаёт, формирует и совершенствует сам народ. С одной стороны, культура любого народа неотделима от его вероисповедания. С другой – зависима от текущих политических событий в данном регионе. И хотя церковь в Азербайджане (как и во многих странах мира), как известно, отделена от государства и существует как вполне самостоятельная организация (инфраструктура), вопросы религии органично вписываются в политику. Их функции разные, но они в известной степени дополняют друг друга, о чём будет подробный разговор на протяжении всего хода исследования. И потому можно утверждать, что в какой бы форме сегодня мы не представляли крайние точки мультикультурализма, которое некоторые современные учёные именуют психологическими барьерами, ярко манифестируется перспективная для религии и политики идея общения, межкультурного и межнационального диалога.

Мультикультурализм – это, по нынешним понятиям, настолько масштабное явление, что оно ориентирует теоретиков на использование в своих трудах очень широкого и самого многообразного культурного контекста. Например, помимо многочисленных и разнохарактерных тематических линий соприкосновения, его необходимо учитывать также при чтении и верном восприятии коранических сур. Целесообразно, скажем, исследовать священную Книгу мусульман в тесной взаимосвязи с другими текстами, основанными на исламских традициях.

При сравнительно-сопоставительном анализе можно будет в таких случаях сделать ряд ценных умозаключений. А это означает, что и исламо-христианский диалог, к которому мы ещё не раз вернёмся в настоящей работе, станет более конструктивным, плодотворным и доходчивым для обеих конфессиональных сторон.

Учёт указанного контекста, как считает профессор М.А.Алиев, «может стать базой для дальнейшего взаимобообмена между христианской и мусульманской культурами».

Сегодня, точнее, во втором десятилетии XXI века, можно сделать однозначный вывод о том, что культурные ценности на современном этапе должны соединять людей, а не разъединять их. В этом, – завершает свою мысль учёный, – нам видится залог продолжения позитивного христианско-исламского диалога как важного социодинамического компонента внешней политики государств с различным вероисповеданием» [1, 296].

Мультикультурализм – это междисциплинарная проблема, поиск такой частной тактики и общей социокультурной стратегии в мире, которые бы обеспечивали выход из социального неравенства. Это очень сложная задача, требующая корректных подходов, потому что, по заверению многих учёных, есть в этом глобальном явлении как положительные, так и отрицательные стороны, противоречия, аспекты, вызывающие упорные споры и разногласия в научной литературе. Философ, культуролог и тюрколог-языковед Р.О.Рзаева в одной из своих статей подтверждает наличие «двух берегов» (или «барьеров») в мультикультурализме. Она пишет: «Идеологический и политический контексты мультикультурализма включают как положительное, так и отрицательное отношение к самому мультикультурализму как неординарному и не однозначно воспринимаемому явлению» [4, 3].

Если профессора М.А.Алиева в вышеприведённой работе заинтересовал «культурный контекст нашего времени», то его коллега Р.О.Рзаева в докладе на Бакинском Международном гуманитарном форуме, проходившем в 2011 году, показала, что внутри мультикультурализма теоретики порою обнаруживают смежные барьеры» [4, 4]. В дополнение к высказываниям М.А.Алиева и Р.О.Рзаевой хотелось бы указать на то, что культурный, идеологический и политический контексты мультикультурализма, приходя в соответствии или столкновение (в зависимости от конкретной политической ситуации в стране) с определённым вероисповеданием, требуют ещё и корректных этических подходов.

Например, один из наиболее спорных постулатов мультикультурализма гласит: выход из социального неравенства одновременно наталкивается на религиозное и этническое, культурное неравенство, что способно порождать психологические конфликты. Они в свою очередь, в частности, приводят к тому, что мультикультуралистические модели, адаптированные в одних государствах, с осторожностью внедряются в других странах, а то и вообще не приемлемы. Но политическая критика быстро меняющейся картины мироздания объективно заставляет современных учёных-теоретиков и практиков по-новому смотреть на мультикультурализм.

Прежде всего, считаем, что это понятие вмещает в себя ряд характерологических признаков. Одним из них, которое интересует нас в работе, является религиозная толерантность. Если эту черту брать за основу, а для любой религии современного цивилизованного общества веротерпимость – цель, символ и гарант социальной безопасности, то мультикультурализм как более широкое понятие следует рассматривать как стратегию. Или, по крайней мере, как одну из множественных жизненных практик, характеризующихся стойкой и выраженной тенденцией к демократизации среды. Можно сказать и так: мультикультурализм в

своих «двух берегах», то есть представленный его защитниками и противниками, избирает политическую линию, направленную на свободное взаимодействие культур и установление религиозного плюрализма.

Мультикультура как таковая охватывает множество разнообразных областей, при этом являясь общественным феноменом, который глубоко пронизывает все слои общества, активно влияя на политику, религию, систему государственного управления, экономику, философию, психологию, общественную жизнь и науку. В условиях глобализации важность этих областей в мультикультурализме особенно возрастает.

Стоит вспомнить хотя бы тот факт, что национальные культуры народов СССР в своё время сформировались как самодостаточные именно благодаря их гармоничному взаимовлиянию. Вместе с тем, каждая национальная культура, безусловно, повлияла на религиозное сознание людей. Ведь не секрет, что в 1960-1980-х годах в большинстве бывших союзных республик содружество народов идентифицировалось с взаимоприемлемыми условиями проживания людей разных вероисповеданий на одной территории. В Азербайджане эта тенденция тем более была ярко выраженной и очевидной.

Но после распада союзной империи неожиданно вскрылись застарелые язвы межнациональных конфликтов. Опаснее и печальнее всего то, что они с 1990-х годов стали носить не только сугубо территориальный, но также и межконфессиональный характер. Возобновление толерантных отношений в Азербайджане в эти годы было в известной степени поставлено под сомнение. Однако, уже на рубеже XX-XXI столетий разнородный в национальном и конфессиональном отношениях Азербайджан в весьма непростой ситуации сумел найти выход. Отчасти он заключался в том, чтоб перенять положительный опыт налаживания толерантного межкультурного диалога, при котором религиозные институты в целом свободны и самостоятельны в своих решениях, но действуют в соответствии с политической обстановкой.

Что же собой представляет толерантный диалог в наши дни? Не подлежит сомнению тот факт, что он вторгается в современную политическую жизнь нашей республики всё более устойчиво. Есть многочисленные подтверждения тем фактам, что в наше время на территории Азербайджана компактно и бесконфликтно проживают мусульмане, православные и представители иного вероисповедания. Ущемление юридических прав и демократических свобод – против всех норм человеческого общежития и правил мультикультурного государства.

Г.Лессинг в своё время писал: «Ни один народ в мире не может быть одарён какой-либо реальной преимущественной способностью перед другим» [2, 188]. Но всё же заметим, что процентные «ножницы» всё равно сохраняются. Количественный разнораз связан не только с исконными корнями (Азербайджан – восточная республика), но и с тем, что у многих мусульманских народов (согласно переписи населения последних лет) более многодетные семьи.

Есть ещё один важный аспект ведения толерантного диалога, на который мы не имеем права не обратить внимания. Не следует путать духовную, религиозную толерантность с собственно политической. Если в обществе порою применяется небезызвестная политика «двойных стандартов», то она может существенно исказить данное понятие. Вот, к примеру, каково на этот счёт мнение русского исто-

рика Олега Неменского. Говоря о постепенно ниспадающем уровне мультикультурализма в Европе и на Западе, он пишет, в частности, о роли политики в расколе по этническому и религиозному принципу.

Оказывается, «любая другая религия или культура современных политиков дико напрягает». Вывод, к которому приходит автор статьи «Толерантность и радушие», мягко выражаясь, устрашает: «Толерантность – это, прежде всего терпимость к гадостям. Целая духовная практика. Человека одной веры учат воспринимать отличия в других вероисповеданиях, как гадость, и тренировать при этом свою волю на терпение. Мощная пропаганда политической толерантности в таких случаях с лёгкостью оборачивается ростом ненависти, и современный анти-мультикультурный Запад это очень ярко подтверждает» [3, 2]. Нетрудно видеть из сказанного, что религиозная толерантность не имеет ничего общего с правилами «политической игры».

Но, противопоставляя современное европейское общество российскому, О.Неменский тут же замечает: «Русская история отлична от европейской. Западные исследователи нередко удивляются, как же это в России спокойно уживаются православные, мусульмане, языческие и буддийские народы и до сих пор, между прочим, друг другу глотки не перерезали? Очевидно, у русских совершенно иная культура, они к инаковости относились с доброжелательным любопытством. Нам не надо терпеть, нам нечего в себе, собственно говоря, и сдерживать: у русских вместо толерантности - радушие» [3, 2]. В данном случае позиция русского историка, публициста и журналиста, по всей видимости, совпадает с мнением большинства азербайджанских учёных, потому что на территории Азербайджана, как уже было отмечено, компактно и миролюбиво также проживают представители разных конфессий.

Правильная трактовка толерантности в XXI веке в мультикультурном Азербайджане требует свежих мыслей и неординарных подходов. Во-первых, необходим диалог духовенства с главными силовыми государственными структурами. Он должен быть деловым, конструктивным и толерантным, то есть взаимоприемлемым. Это вполне возможно, так как у церкви есть серьёзные полномочия давать собственную оценку политическим деятелям. Многие из них вовсе не позиционируют себя как высшую духовную инстанцию, отрекшуюся от политики в буквальном смысле. Сущность религиозной толерантности в том и состоит, чтобы непременно сохранить и приумножить в обществе нравственные нормы и ценности. Политические же деятели в свою очередь призваны поддерживать правопорядок в стране, скрепляя духовные интересы, запросы и потребности людей.

Литература

1. Алиев М.А. Религиозная толерантность в современном Азербайджане // Сборник научных трудов учёных. Москва: Наука, 2012, с. 296- 299.
2. Лессинг Г.Э. Лаоокон и о границах живописи и поэзии. М.: Просвещение, 1979, 314 с.
3. Неменский О. Толерантность и страждущие. Европейское общество на грани противостояния // Литературная газета, 16-22 ноября, 2016, № 45, 16 с.

4. Рзаева Р.О. Меняющиеся ценности и мультикультурализм. Доклад на Бакинском Международном гуманитарном форуме. Сентябрь-октябрь 2011 года, 6 с.
5. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: лекции и интервью. М.: Наука, 1992, 176 с.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZM STRATEGİYASI MÜASİR DÖVRDƏ

X.M.İbrahimova

XÜLASƏ

Məqalədə XX-XXI əsrlərin qovşağında Azərbaycan multikulturalizm strategiyasının təhlili verilmişdir. Qeyd edilir ki, müasir qloballaşma prosesinin əsasını multikulturalizm təşkil edir. Din və siyasət isə onun əsas hissələrindəndir. Müəllif Azərbaycanda multikulturalizmin məqsədyönlü dövlət strategiyası olmasını xüsusi vurğulayır.

STRATEGY OF AZERI MULTICULTURALISM AT THE PRESENT STAGE

Kh.M.Ibrahimova

SUMMARY

This work presents an analysis of the strategy of Azeri multiculturalism at the turn of the 20th-21st Centuries. It is noted that the multiculturalism is the core of today's globalization, religion and politics being among the most important components of it. The author stresses that in Azerbaijan, the multiculturalism is a consistent state strategy.

Məqalə redaksiyaya 23 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 24 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

ПРАВСТВЕННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ УСЫНОВЛЕНИЯ РЕБЕНКА

Л.В.Гнетова

НГПУ им. К.Минина

РФ, Нижний Новгород, ул. Минина, 1

e-mail: gnotova@yandex.ru

В.Ш.Гасанова

ННГУ им. Н.И.Лобачевского

РФ, Нижний Новгород, пр. Гагарина, 23

e-mail: vhasanova@yahoo.com

Açar sözlər: övladlığa götürmə, uşağın maraqları, övladlığa götürmə sirri, övladlığa götürmənin ləğvi

Keywords: adoption, interests of the child, secret of adoption, cancellation of adoption

Ключевые слова: усыновление, интересы ребенка, тайна усыновления, отмена усыновления

Ребенок, по тем или иным причинам, может остаться без попечения родителей. Один из способов ему помочь в этой ситуации – усыновление. В соответствии с Конвенцией ООН о правах ребенка от 15 сентября 1960 г., российское государство приняло на себя многочисленные обязательства по обеспечению интересов детей, которых этот международный документ рассматривает как самостоятельную личность, имеющую право с момента рождения на определенные права. Одно из самых важных из них – это право жить и воспитываться в семье, в атмосфере дружбы, любви и понимания. Эта же норма закреплена и в ст. 1 Семейного кодекса Российской Федерации.

Забота о детях, их воспитании является не только естественной потребностью родителей, но и их конституционной обязанностью, что закреплено в ст. 38 Конституции РФ.

Самые близкие ребенку лица – его отец и мать должны защищать его права в различных жизненных ситуациях, постоянно охранять его интересы и делать все необходимое для его полноценного развития. СК РФ, среди различных форм воспитания детей, оставшихся без попечения родителей, отдает приоритет именно воспитанию семейному. Это может быть усыновление, передача ребенка под опеку (попечительство) или в приемную семью.

Наиболее приближено к воспитанию детей в родной семье – усыновление. Чтобы обеспечить максимально благоприятные условия для воспитания детей, лишившихся родителей, удовлетворить стремление как несовершеннолетних граждан, так и взрослых, закон предусматривает возможность усыновлять (удочерять) детей. Усыновленный по закону ребенок становится в положение родного сына (дочери) усыновителя и приобретает соответствующие права и обязанности в отношении всех его родственников. Дети усыновителя становятся его братьями и сестрами, родители усыновителя – бабушкой и дедушкой. Все права и обязанности усыновленного в отношении родных отца и матери и их родственников с усыновлением прекращаются. Для того, чтобы принять решение об усыновлении

ребенка, необходимо ответить на вопрос, готовы ли вы взять на себя такую ответственность как морально, материально, так и физически.

Усыновление в Российской Федерации, как форма устройства детей, оставшихся без попечения родителей, довольно широко распространено. Ежегодно у нас в стране в семьи в качестве усыновленных принимаются большое количество детей. Это усыновление родственниками, знакомыми и усыновление отчимом или мачехой, так называемое внутрисемейное усыновление, а также усыновление из детских учреждений.

Поэтому в настоящей статье хотелось бы раскрыть некоторые морально-правовые аспекты, возникающие в процессе и после усыновления ребенка и предложить некоторые рекомендации по разрешению этих вопросов.

Прежде чем принять решение об усыновлении (удочерении) ребенка нужно сначала спросить себя:

- готов ли я принять и полюбить чужого ребенка как своего - родного;
- смогу ли я осуществить полноценное развитие усыновленного ребенка;
- смогу ли я вернуть утраченные им, но жизненно необходимые – родительскую любовь, внимание, заботливые материнские и отцовские руки.

Вряд ли стоит кому-то доказывать, что в семье ребенок получает ту особую индивидуальную заботу, ласку и внимание, которые невозможно дать каждому в отдельности в детском учреждении. Особенно это важно для ребенка до трех лет, поскольку его характер еще не сформировался и на этом чистом пространстве можно закладывать фундамент любой личности. От правильного выбора усыновителя, семьи, в которую передается несовершеннолетний ребенок, зависит его дальнейшая судьба. Ошибки приводят к чрезвычайно негативным последствиям, как для самого ребенка, так и для его родителей, а также для лиц, желающих его усыновить, и для общества в целом. Конечно, заранее трудно все предвидеть. В жизни могут случиться самые неожиданные ситуации, поэтому, прежде чем принять решение об усыновлении ребенка, нужно все хорошо продумать, предусмотрев основные сложности, способные возникнуть в будущем.

Усыновление в Российской Федерации возможно только при соблюдении определенных условий, установленных и закрепленных в ст. 125 СК РФ. Это строго добровольный акт. Усыновление производится только по желанию граждан, которые должны заменить усыновляемому ребенку отца или мать. Отметим, что без их воли принятие ребенка в семью невозможно. Поэтому закон (ст. 125 СК РФ) допускает усыновление только по инициативе усыновителя. Просьба об усыновлении оформляется путем подачи заявления в суд. Никто другой, кроме самих усыновителей не вправе возбудить в суде дело об усыновлении. Усыновителями могут быть оба супруга или один из них. Отметим, что наличие у усыновителей родных или усыновленных детей не препятствует усыновлению. Не мешают и родственные связи между усыновителем и усыновляемым, независимо от степени родства. Кроме того, в качестве усыновителей могут выступать дедушка и бабушка ребенка, его дядя и тетя и другие родственники.

Однако на практике приходится сталкиваться с разными случаями. Так, если родители не состояли в зарегистрированном браке и у них родился ребенок, то биологическому отцу ребенка нет необходимости оформлять отцовство путем усыновления. Достаточно только оформить отцовство путем подачи совместно с матерью

ребенка заявления об установлении отцовства в орган ЗАГСа по месту жительства одного из родителей, в так называемом добровольном порядке, а при отсутствии согласия матери – в судебном порядке посредством предъявления соответствующего иска в суд (ст. 48, 49 СК РФ).

Закон не устанавливает предельный возраст усыновителя. На практике этот вопрос решается с учетом интересов ребенка и возможности конкретного лица лично осуществлять его воспитание. Однако в Российской Федерации нередки случаи, когда дети остаются сиротами и при живых родителях. В этих случаях обязательно получение их согласия на усыновление, и это необходимо знать перед тем, как решиться на усыновление ребенка.

Усыновить ребенка разрешается гражданам, которые не только этого хотят, но и смогут надлежаще его воспитать. Требования, предъявляемые к усыновителям установлены в ст. 127 Семейного кодекса РФ. Необходимо отметить, что право на воспитание своих детей является важнейшим личным правом родителей согласно ст. 38 Конституции Российской Федерации. Лишить его можно только в установленных законом случаях и только в судебном порядке. Отсюда следует, что получение согласия родителей на усыновление их ребенка – не только условие усыновления, но и, в первую очередь, гарантия обеспечения их законных прав. Закон (ст. 129 СК РФ) требует согласия обоих родителей независимо от того, проживают они совместно с ребенком или нет. Это означает:

- во-первых, что один из родителей не вправе действовать в данном направлении от имени другого;
- во-вторых, что согласие и отца, и матери ребенка необходимо и в тех случаях, когда брак между ними расторгнут или признан недействительным.

Здесь следует обратить внимание на один существенный момент. Так, если ребенок родился вне брака и отцовство в отношении его не установлено ни в добровольном, ни в судебном порядке (ст. 48 и 49 СК РФ), то есть фактический отец не записан в качестве отца ребенка в актовой записи о его рождении, согласие на усыновление должно быть получено только от матери (такие матери считаются матерями-одиночками).

Необходимо отметить, что отказ родителей, или одного из них, дать согласие на усыновление не требует обоснований и исключает возможность усыновления, кроме случаев, которые непосредственно предусмотрены в законе. Однако бывает, что родители ребенка сами являются несовершеннолетними. Усыновление их детей, разумеется, допускается; и получение соответствующего согласия также является обязательным.

При этом надо учитывать следующее. Если несовершеннолетним родителям исполнилось шестнадцать лет, то для усыновления ребенка достаточно только их согласия. Но если они указанного возраста не достигли, тогда необходимо получить, кроме того, согласие законных представителей этих граждан – родителей, опекунов или попечителей, а при отсутствии таковых – органа опеки и попечительства по месту жительства или нахождения ребенка. При отказе законных представителей дать свое согласие на усыновление не может быть произведено, независимо от воли несовершеннолетних родителей и это хотелось бы особо отметить, если возникла подобная ситуация.

Проанализируем семейное законодательство РФ по рассматриваемому вопросу. Оно предусматривает два вида согласия родителей на усыновление ребенка:

- согласие на то, чтобы ребенок был усыновлен конкретным лицом, т.е. конкретное согласие на усыновление. Как правило, это происходит при усыновлении ребенка отчимом, мачехой или другими родственниками. Такое согласие ни в коем случае не может носить корыстный характер, т.е. получение каких-либо благ, в т.ч. материального возмещения. Если это происходит, то соответствующие действия квалифицируются действующим уголовным законом как торговля детьми, и родители привлекаются к уголовной ответственности.
- согласие без указания личности конкретного усыновителя – общее согласие на усыновление. Это практически относится к детям, которые с самого раннего возраста воспитываются в детских учреждениях. В таких случаях право выбора усыновителя принадлежит органам опеки и попечительства, которые осуществляют в силу закона учет детей, подлежащих усыновлению, и дающим заключение о соответствии усыновления интересам ребенка. Необходимо отметить, что получения в последующем (при установлении усыновления судом) повторного согласия родителей не требуется.

Согласие на усыновление должно быть выражено безусловно и определенно, без каких-либо оговорок в их личном письменном заявлении. Подпись родителей должны быть засвидетельствована нотариусом или другим должностным лицом, имеющим право совершать такое нотариальное действие. Это может быть главный врач лечебного учреждения, в котором, например, находится родитель, либо руководитель учреждения, в котором находится ребенок, либо органом опеки и попечительства по месту жительства родителей или по месту производства усыновления. Отметим, что согласие на усыновление может быть дано родителями непосредственно в судебном заседании при установлении усыновления. Это обстоятельство отмечается в протоколе и фиксируется в решении суда.

После вынесения решения судом об усыновлении, родители утрачивают все права по отношению к своим детям, однако они вправе до момента его принятия в любое время отозвать данное ими ранее согласие. Мотивы такого решения никакого правового значения не имеют.

Если мы обратимся к нормам семейного законодательства, то можно заметить, что усыновление детей возможно также и без согласия родителей. Обстоятельства, при которых это допустимо, четко установлены в законе. Так, дети могут быть переданы на усыновление без согласия родителей, если последние:

- во-первых, неизвестны (при усыновлении подкинутых или найденных детей);
- во-вторых, признаны судом безвестно отсутствующими;
- в-третьих, признаны судом недееспособными вследствие психического расстройства в соответствии со ст. 29 ГК РФ;
- в-четвертых, лишены по суду родительских прав. Однако усыновление в данном случае возможно только по истечении шести месяцев со дня вынесения судом решения о лишении родителей родительских прав.

Очень важно в этом вопросе обратить внимание на следующее: нередко развод супругов проходит болезненно, наносит одному из них или обоим душевную травму. Поэтому после того как супруги расстанутся, бывает так, что один из них

ничего не желает знать о бывшей семье, как бы вычеркивая ее, а вместе с ней и ребенка из своей жизни. При этом, в одних случаях, материальная помощь ребенку отцом оказывается, а у других, если на ней не настаивают, - нет. Мысль о том, что таким образом можно потерять сына или дочь навсегда, иногда вовсе не приходит в голову. Но это, на наш взгляд, большая ошибка, так как закон предусматривает возможность усыновления без согласия родителей, которые злостно уклоняются от воспитания и содержания своих детей. Случается это при наличии одновременно трех условий:

- во-первых, проживание отдельно от ребенка более шести месяцев;
- во-вторых, уклонение отдельно проживающего родителя как от воспитания, так и от содержания ребенка;
- в-третьих, отсутствие уважительных причин такого поведения (болезнь, длительная служебная командировка, препятствия со стороны другого родителя к общению с ребенком и т.д.).

Нужно отметить, что органы опеки и попечительства не обязаны предупреждать родителя, забывшего о родительском долге, чтобы он изменил свое поведение. Поэтому, когда ребенка растит один из родителей, а другой, даже если он и платит алименты, но не принимает никакого личного участия в воспитании ребенка, усыновление возможно произвести с согласия только того родителя, который фактически осуществляет всю необходимую заботу о нем.

Если ребенок находится под опекой (попечительством), на воспитании в приемной семье, то, для его усыновления, необходимо согласие опекуна (попечителя) ребенка, его приемных родителей. Когда ребенок является воспитанником детского учреждения, то для его усыновления нужно согласие администрации этого учреждения, на которую, в соответствии со ст. 35 ГК РФ, возлагаются обязанности опекуна (попечителя) в отношении детей, находящихся в нем.

Это, однако, не исключает необходимости получения согласия от родителей ребенка, если они живы, не признаны судом недееспособными или безвестно отсутствующими, не лишены родительских прав, а также не уклоняются от его воспитания и содержания.

Необходимо отметить, что при отказе опекуна (попечителя), приемных родителей или администрации детского учреждения дать согласие на усыновление ребенка, суд, устанавливающий усыновление, вправе не учесть их мнение и принять соответствующее решение, руководствуясь исключительно интересами ребенка. Кроме того, усыновление ребенка является основанием для освобождения опекуна (попечителя) от исполнения им своих обязанностей, а также для досрочного расторжения договора о передаче ребенка на воспитание в приемную семью.

Нередко встречаются случаи, когда опекуны (попечители) и приемные родители сами хотят усыновить воспитываемого ими ребенка. Хотя это прямо не предусмотрено законом, но в этих случаях им, исходя из интересов усыновляемого, как правило, отдается предпочтение перед другими лицами, желающими усыновить.

При усыновлении важно отношение самого ребенка к предстоящим переменам в его жизни. Когда он достиг десятилетнего возраста, усыновление допускается только с его согласия. В этом случае воле ребенка придается решающее значение и против его желания усыновление ни при каких условиях не может быть осуществле-

но. Однако бывают такие ситуации, когда ребенок еще до усыновления проживает в семье усыновителя и считает ее родной. Чтобы не травмировать детскую психику, в виде исключения, можно этого не делать. Ведь сам факт, что ребенок считает себя родным сыном или дочерью усыновителя свидетельствует о его согласии на усыновление.

Если ребенку меньше десяти лет, то его согласия на усыновление не требуется. Однако и здесь может возникнуть ситуация, когда ребенок развит настолько, что уже в таком возрасте может адекватно оценить складывающуюся ситуацию. В данном случае, мнение ребенка, конечно, учитывается. Отношение ребенка к усыновлению выявляется органом опеки и попечительства. Закон не устанавливает форму выражения его согласия. Однако в целях обеспечения прав ребенка оно должно быть дано им в любой письменной форме и отражать его действительное искреннее желание. А чтобы желание ребенка было искренним, нужно усыновителю быть готовым к этому ответственному шагу в своей жизни и полюбить усыновляемого ребенка больше, чем самого себя.

Литература

1. Конституция РФ от 12.12.1993 г./с изм. по состоянию на 01.01.2018 г.
2. Семейный кодекс РФ от 01.03.1996 г. / с изм. по состоянию на 01.10.2019 г.

UŞAĞIN ÖVLADLIĞA GÖTÜRÜLMƏSİNİN MƏNƏVİ VƏ HÜQUQİ TƏRƏFLƏRİ

L.V.Qnyotova, V.Ş.Həsənova

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiya Federasiyasında övladlığa götürmə institutunun tənzimlənməsi xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Əsas diqqət övladlığa götürmənin şərtlərini və qaydalarını tənzimləyən hüquqi və mənəvi normaların təhlilinə yönəldilmişdir.

MORAL AND LEGAL ASPECTS OF CHILD ADOPTION

L.V.Gnyotova, V.Sh.Hasanova

SUMMARY

This article presents an analysis of regulation specifications of the institution of adoption in the Russian Federation. The main attention is paid to the analysis of legal and moral norms regulating the conditions and procedure of adoption.

Məqalə redaksiyaya 18 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 25 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 343.593

XULİQANLIQ CİNAYƏTİ İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCANIN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN İNKİŞAF TARİXİ

H.A.İsmayılova

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı, Mərdəkan pr. 30
e-mail: humayis@mail.ru

Açar sözlər: xuliqanlıq, cinayət, hüquq

Keywords: hooliganism, crime, law

Ключевые слова: хулиганство, преступление, право

F.Y.Səməndərov göstərir ki, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi təkcə cinayətkarlıqla mübarizənin bugünkü vəziyyətinin, sabahının və gələcəyinin proqnozuna söykənməməli, həm də cinayət qanunvericiliyinin tarixi inkişafını, onun varisliyini nəzərə almalıdır. Təəssüf ki, bəzən biz qüvvədə olan qanunla onun tarixi keçmişi arasında olan rabitəni, varislik prinsipini unuduruq. Keçmiş haqqında biliyin olmaması təkcə hazırkı reallığın idrakına ziyan gətirmir, həm də atılacaq addımların, ediləcək hərəkətlərin etibarlılığını təhlükə altına qoyur. Bəşər mədəniyyətinin bugünkü səviyyəsi tarix səhnəsindən getmiş, keçmişin dərinliklərindən gələn maddi, mədəni, mənəvi-hüquqi dəyərlərindən qidalanmışdır. Bunu unutmaq olmaz (1, s. 3).

Elmi ədəbiyyatda F.Y.Səməndərovun fikirləri müdafiə olunaraq qeyd edilir ki, keçmişini unudan gələcəyini tapa bilməz: istər bu keçmiş fəxr edilməli olsun, istərsə də əksinə. İnsanlar və xalqlar öz keçmişlərini yaxşı öyrənməlidirlər ki, bu günlərini və gələcəklərini həmin keçmişdən ibrət götürərək qura bilsinlər. Keçmiş si lib atmaq olmaz, bəyənilənlərindən bəhrələnmək və onlarla yola davam etmək, qüsurlularını islah etmək, faydasız və zərərli olanlarından imtina etmək lazımdır. Keçmişə baxış bütöv bir tarixi-ictimai-siyasi dövrə, həmin dövrün cinayət və cəza siyasətinin əsas normativ sənədi olan cəza (cinayət) məcəllələrinin müddəalarına münasibəti əks etdirdikdə bu məsələnin nə qədər aktual olduğunu dərk etmək çətin olmayacaqdır (1, s. 4).

Hər hansı bir konsepsiyanın inkişaf tarixinin öyrənilməsinin vacibliyi ilə bağlı fransız filosofu Oqüst Kontun mövqeyinə diqqət yetirək: "Hər bir konsepsiya yalnız o vaxt düzgün başa düşülə bilər ki, onun tarixi məlum olsun" (12, s. 16).

Yuxarıda göstərilən fikirləri rəhbər tutaraq, xuliqanlıq cinayəti ilə bağlı Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyi tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 2-ci sessiyası tərəfindən 9 dekabr 1922-ci il tarixdə qəbul edilərək 1 fevral 1923-cü ildə qüvvəyə minmiş Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti Cəza Məcəlləsinin xuliqanlıq cinayətinə həsr olunmuş 176-cı maddəsində deyilirdi (bu maddə Məcəllənin "Həyat, səhhət və şəxsiyyətin heysiyyətinə qarşı olan cinayətlər" adlanan V fəslində öz əksini tapmışdı): "Xuliqanlıq, yəni açıqdan-açığa ayrı-ayrı vətəndaşlara və ya bütövlükdə cəmiyyətə hörmətsizlik ifadə edən yaramaz, məqsədsiz hərəkətlər etmək - bir ilədək müddətə məcburi işlər və ya azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır".

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 15 noyabr 1924-cü il tarixli Qərarı ilə

Cəza Məcəlləsinin 176-cı maddəsi dəyişdirilərək, aşağıdakı redaksiyada verilmişdir: "Xuliqanlıq, yəni açıqdan-açığa ayrı-ayrı vətəndaşlara və ya bütövlükdə cəmiyyətə hörmətsizlik ifadə edən, xüsusilə istənilən cür azgınlıqla, həyasızlıqla, kobud söyüş söyməklə və s. edilən yaramaz hərəkətlər - birinci dəfə üç ayadək müddətə məcburi işlərlə və ya qızıl pulla 300 (üç yüz) manatadək cərimə ilə cəzalandırılır.

Qeyd edilən hərəkətlər artıq bu maddə ilə cəza çəkmiş şəxs tərəfindən ikinci dəfə edilmişsə, yaxud birinci dəfə edilməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı vətəndaşlara kobud hörmətsizliyin göstərilməsi ilə əlaqədar olmuşdursa və ya milis orqanının, yaxud üzərinə ictimai qaydanın təmin edilməsi vəzifəsi qoyulmuş digər orqanın xəbərdarlığına məhəl qoymadan inadla davam etdirilmişdirsə - bir ilədək müddətə məcburi işlərlə və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır" (6).

Göründüyü kimi, 15 noyabr 1924-cü il tarixli Qərarla Cəza Məcəlləsinin 176-cı maddəsinin həm dispozisiyası, həm də sanksiyası dəyişdirilmişdir.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 09 oktyabr 1926-cı il tarixli Qərarı ilə xuliqanlıqə görə məsuliyyət müəyyən edən Cəza Məcəlləsinin 176-cı maddəsinin həm dispozisiyasında, həm də sanksiyasında yenə də dəyişiklik edilərək qeyd olunan əməllə bağlı məsuliyyət gücləndirildi. Həmin maddənin yeni redaksiyasına diqqət yetirək: "Birinci dəfə edilmiş xuliqanlıq, yəni açıqdan-açığa ehtiramsızlıq ifadə edən adamlığa yaraşmaz hərəkətlər etmək - əgər cinayət təqibi başlanana qədər göstərilən hərəkətləri edənə inzibati tənbeh tətbiq edilməmişdirsə, üç ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olur.

Qeyd olunan hərəkətlər şuluqluq və ya ədəbsizlikdə ifadə olunmuşdursa, yaxud təkrar edilmişdirsə və ya ictimai qaydanı mühafizə edən orqanın xəbərdarlığına məhəl qoymadan inadla davam etdirilmişdirsə, yaxud mahiyyətinə görə həddindən artıq dərəcədə ədəbsiz və həyasız bir hal almışdırsa - iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır" (7).

Ölkənin sənayeləşdirilməsinin başa çatdırıldığı dövrdə - 31 oktyabr 1924-cü il tarixdə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin Qərarı ilə "SSRİ İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin əsas başlanğıcları" qəbul edildi. Bu sənəddə zəhmətkeşlərin hakimiyyətini zəiflədən və ya onun müəyyən etdiyi hüquqi qaydanı pozan ictimai-təhlükəli əməllərdən dövlətin məhkəmə-hüquq müdafiəsi ən başlıca vəzifə kimi müəyyən edilmişdi (10).

31 oktyabr 1924-cü il tarixli "SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin əsas başlanğıcları" rəhbər tutularaq Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin 3 dekabr 1927-ci il tarixli Qərarı ilə Azərbaycan SSR Cəza Məcəlləsi qəbul edilərək 1928-ci il yanvar ayının 15-dən qüvvəyə minmişdir (5).

3 dekabr 1927-ci il tarixli Azərbaycan SSR Cəza Məcəlləsinin 6-cı maddəsində cinayətin tərfi verilərək hansı əməlin cinayət olduğu aşağıdakı kimi göstərilirdi: "Sovet quruluşuna qarşı çevrilmiş olan və ya kommunizm quruluşuna keçid dövrü üçün fəhlə-kəndli hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş qanun-qaydaları pozan hər bir hərəkət və ya fəaliyyətsizlik ictimai təhlükəli hesab edilir.

Qeyd. Həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsinin hər hansı bir maddəsi əlaməti altına rəsmən də olsa düşən, lakin aşkar surətdə az əhəmiyyətli olan və zərərli nəticəli olmadığına görə ictimai təhlükəli xasiyyətli olmayan əməllər cinayət deyildir". Bu maddənin qeyd hissəsi ilə bağlı V.P.Qəhrəmanov yazır: "6-cı maddədə göstərilmiş cinayətin

ümumi tərfi ilə bilavasitə əlaqədar olan həmin maddənin qeydi sosialist ədliyyəsi sistemində prinsip cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu qeyd rəsmən xüsusi maddənin hər hansı bir hissəsinin əlamətinə havi ("uyğun" mənasındadır) olan, lakin "özünün aşkar əhəmiyyətsizliyi və zərərli nəticəli olmadığına görə" cinayət olmayan bu və ya başqa əməlləri nəzərdə tutur. Bu hallarda istintaq və məhkəmə orqanlarının 6-cı maddənin qeydinə istinad edərək cinayət işini xətm etməyə ixtiyarı vardır. "SSRİ və müttəfiq respublikaların cinayət məhkəmə icraatı Əsasları"nın 6-1-ci maddəsinə əsasən, müqəssir tərəfindən edilmiş əməllərdə rəsmən ictimai təhlükəli əlamətlər olsa da belə, lakin özünün əhəmiyyətsizliyi və zərərli nəticələri olmadığına və müəyyən ictimai-siyasi vəziyyətə görə ictimai təhlükəli xasiyyətli olmadığı və ola bilmədiyi üçün cinayət təqibi, işin hər bir dövründə xətm edilə bilər.

Rəsmən cinayət əlamətləri olan əməlləri ictimai təhlükəli olmayan hesab etmək üçün qanun iki şərtin, yəni zərərli nəticələrin olmamasını və əməlin aşkar surətdə əhəmiyyətsiz olmasını tələb edir. Yalnız eyni zamanda bu hər iki şərait mövcud olduqda 6-cı maddənin qeydini tətbiq etmək mümkündür. Buna görə, məsələn, heç bir zərərli nəticələri olmayan adam öldürməyə qəsd etmək (güllə yayınmışdır) heç bir surətdə (zərərli nəticələri olmadığı əsasında) ictimai təhlükəli xasiyyətli olmayan əməl hesab edilə bilməz, çünki insanın həyatına sui-qəsd əhəmiyyətsiz hərəkət sayıla bilməz" (3, 11).

3 dekabr 1927-ci il tarixli Azərbaycan SSR-in yeni Cəza Məcəlləsinin 103-cü maddəsi xuliqanlıqə görə məsuliyyət nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 09 oktyabr 1926-cı il tarixli Qərarı ilə xuliqanlıqə verilən anlayış olduğu kimi yeni Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsində təsbit edilmişdi. Yəqənə fərq ondan ibarət idi ki, xuliqanlıq 3 dekabr 1927-ci il tarixli Cəza Məcəlləsinin "Həyat, səhhət, azadlıq və şəxsiyyət heysiyyətinə qarşı olan cinayətlər" sərlövhəli VI fəslində deyil, "Üsuli-idarəyə qarşı olan sair cinayətlər" adlanan II fəslində yerləşdirilmişdir.

Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 12 oktyabr 1929-cu il tarixli Qərarı ilə Cəza Məcəlləsinin 103-cü maddəsi dəyişdirilərək yeni redaksiyada müəyyən edildi. Orada deyilirdi: "Xuliqanlıq, yəni cəmiyyətə qarşı açıqcasına ehtiramsızlıqla edilmiş yaramaz əməllər, birinci dəfə - əgər cinayət təqibi başlayanadək yuxarıda göstərilən əməlləri edən şəxsə inzibati tənbeh verilməmişsə - bir ilədək müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə və ya məcburi işə və ya min manata qədər cəriməyə səbəb olur.

Müəssisələrdə, idarələrdə və ictimai yerlərdə edilən xuliqan hərəkətləri, bu hərəkətlər öz xusiyyətinə görə qanun üzrə daha ağır cəzaya səbəb olmadıqda - bir illik müddətə həbsxanada həbs etməklə cəzalandırılır.

Həmin əməllər ya coşqunluqdan və ya intizamsızlıqdan ibarət olduqda, ya təkrar edildikdə və ya ictimai intizamı qoruyan orqanların xəbərdarlığına baxmayaraq bu əməllərə inadlı surətdə nəhayət verilmədikdə və ya bu əməllər öz məna etibarilə müstəsna bir həyasızlıqdan və ya ədəbsizlikdən ibarət olduqda - beş illik müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olur" (8).

Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyul 1936-cı il tarixli Qərarı ilə Cəza Məcəlləsinin 103-cü maddəsinin 1-ci hissəsinin sanksiyası dəyişdirilərək, aşağıdakı redaksiyada verilmişdir: "iki illik müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə və ya min manata qədər cəriməyə səbəb olur" (9).

Azərbaycan SSR-in 8 dekabr 1960-cı il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilərək 1 mart 1961-ci il tarixdən qüvvəyə minmiş, 264 maddədən ibarət olan Azərbaycan SSR Cinayət

Məcəlləsinin 3-cü maddəsində qeyd olunurdu ki, “yalnız cinayət törətməkdə təqsiri olan şəxs, yəni cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş ictimai-təhlükəli əməli qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan etmiş olan şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır.

Cinayət cəzası yalnız məhkəmənin hökmü ilə tətbiq edilə bilər” (4).

Həmin Məcəllənin “Xuliqanlıq” cinayətini nəzərdə tutan 207-ci maddəsində bildirilirdi: “Xuliqanlıq, yəni ictimai qaydanı kobud surətdə pozan və cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik ifadə edən qərəzli hərəkətlər - bir ilədən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya eyni müddətə islah işləri və ya iki yüz manatadək cərimə ilə cəzalandırılır.

Qərəzli xuliqanlıq, yəni öz məzmununa görə müstəsna dərəcədə həyasızlıq və ya xüsusi azgınlıqla fərqlənən, yaxud hakimiyyət nümayəndəsinə və ya ictimai qaydanı qorumaq vəzifəsini yerinə yetirən ictimaiyyət nümayəndəsinə, yaxud da xuliqanlıq hərəkətlərini dəf edən başqa vətəndaşlara müqavimət göstərməklə əlaqədar olan, habelə əvvəllər xuliqanlıq üstündə məhkum olunmuş şəxs tərəfindən edilən hərəkətlər - bir ildən beş ilədən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Bu maddənin birinci və ikinci hissələrində nəzərdə tutulan hərəkətləri edərək odlu silah, yaxud bıçaq, beşbarmaq və ya digər soyuq silah, habelə bədənə xəsarət yetirmək üçün xüsusi düzəldilmiş başqa şeylər işlətmə və ya işlətməyə cəhd göstərmə - üç ildən yeddi ilədən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır”.

Xuliqanlıq cinayəti Azərbaycan SSR-in 8 dekabr 1960-cı il tarixli Cinayət Məcəlləsinin “İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər” sərlövhəli 10-cu fəslində əks olunmuşdu.

1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət Məcəlləsində xuliqanlıq cinayət əməli Məcəllənin 221-ci maddəsində (10-cu - “İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər” adlı bölmədə, 25-ci - “İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər” sərlövhəli fəsildə) öz əksini tapmışdır. Maddənin yeni tərtibatına uyğun olaraq xuliqanlıqın sadə forması Cinayət Məcəlləsinin 221.1-ci maddəsində bu cür əks olunmuşdur: “Xuliqanlıq, yəni ictimai qaydanı kobud surətdə pozan, cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik ifadə edən, şəxslər üzərində zor tətbiq olunması ilə və ya belə zorun tətbiq edilməsi hədəsi ilə, habelə özünün əmlakının məhv edilməsi, yaxud zədələnməsi ilə müşayiət edilən qərəzli hərəkətlər - min manatdan üç min manatadək miqdarda cərimə və ya bir ilədən müddətə islah işləri və ya bir ilədən müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya bir ilədən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır” (2).

Ədəbiyyat

1. Almanax. Cinayət qanunları külliyyatı (1920-2000). Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014, 1184 s.
2. “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu. <http://www.e-qanun.az/code/11>
3. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi: təfsir (redaktoru V.P.Qəhrəmanov). Bakı: Azərnəşr, 1948, 537 s.
4. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan SSR-in 1960-cı il 8 dekabr tarixli Qanunu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Məlumatı, 1960-cı il, № 29, maddə 143
5. Azərbaycan SSR-in 3 dekabr 1927-ci il tarixli Cəza Məcəlləsi. СУ Азербайджанской ССР. Баку, 1927, № 12, с. 297-298

6. Qərarlar Külliyyatı. Bakı, 1924-cü il, № 12, maddə 308
7. Qərarlar Külliyyatı. Bakı, 1926-cı il, № 10, maddə 241
8. Qərarlar Külliyyatı. Bakı, 1929-cu il, № 21, maddə 364
9. Qərarlar Külliyyatı. Bakı, 1936-cı il, № 9, maddə 136
10. Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и Союзных Республик от 31 октября 1924 года. СЗ 1924, № 24, ст. 204
11. Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и Союзных Республик от 31 октября 1924 года. Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета СССР.
<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=16292#066574559741629>
12. Рагимов И.М. Бессмертная смертная казнь. Санкт-Петербург: Издательство Юридический центр, 2017, 192 с.

THE HISTORY OF CRIMINAL LEGISLATION OF AZERBAIJAN RELATED TO HOOLIGANISM

H.A.İsmayılova

SUMMARY

This article deals with the interpretation of hooliganism in Azeri legislation in different periods of time. Punitive measures for hooliganism provided by the existing Criminal Code of the Republic of Azerbaijan are highlighted.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА, СВЯЗАННАЯ С ХУЛИГАНСТВОМ

Х.А.Исмаилова

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о трактовке хулиганства как преступления уголовным законодательством Азербайджана в разные периоды истории. Перечислены меры наказания за хулиганство, предусмотренные существующим Уголовным кодексом Азербайджанской Республики.

Məqalə redaksiyaya 9 noyabr 2019 tarixində daxil olmuş, və həmin tarixdə çapa qəbul olunmuşdur.

**DİLÇİLİK, FİLOLOGİYA
VƏ PEDAQOJİ ELMLƏR
BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
LINGUISTICS, PHILOLOGY
AND PEDAGOGY**

UOT № 811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR

G.F.Yusibova

Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, Süleyman Rüstəm küçəsi, 33
e-mail: g.yusibova73@mail.ru

Açar sözlər: mətn, bütöv, paralel, ierarxiya

Keywords: text, the whole, parallel, hierarchy

Ключевые слова: текст, целое, параллель, иерархия

XX əsrin ortalarından başlayaraq, cümlələrdən təşkil olunmuş nitqin hissəsi frazafövqü vahid adı ilə tədqiq olunmağa başlayır. Söhbət cümlədən böyük vahiddən gedir. Çünki ənənəvi dilçilikdə ən böyük dil vahidi cümlə hesab olunur. Frazafövqü vahidlərdən danışılarkən cümlələr birliyinin təşkil etdiyi quruluşca mürəkkəb bir bütöv nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, ənənəvi dilçilikdə bəhs olunan mövzuların əhatə dairəsini aşaraq, yeni mühitin vahidlərindən bəhs edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövlər termini frazafövqü termini ilə yanaşı işlənmişdir. Həmin terminlərlə bərabər, O.İ.Moskalskaya mikromətn terminini də dilçiliyə gətirmişdir. O, mikromətn deyəndə frazafövqü vahidi nəzərdə tutur (7, s.13-17). Son dövrlərdə isə mikromətn və mürəkkəb sintaktik bütövlər termini daha çox işlədilir. Burada da məsələnin sintaktik tərəfi əsas götürülmüş, cümlələr arasındakı əlaqə tipləri, onları bağlayan vasitələrin və bütövün özünün sintaktik xüsusiyyətləri həmin terminin mürəkkəb sintaktik bütövlər adı ilə adlandırılmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələnin digər cəhəti ondan ibarət idi ki, XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər mürəkkəb sintaktik bütövlər sintaktik vahidlər toplusuna daxil edilmiş, sintaktik vahid kimi qəbul edilirdi. Lakin XX əsrin sonlarında bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri məsələyə baxış bucağını dəyişmək reallığı qarşısında qalmış, mürəkkəb sintaktik bütövlərə nitq vahidi kimi yanaşılmğa başlanılmışdır. Burada da əsas prinsip sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaktik vahidlər kimi modellərinin olmaması götürülürdü. Mürəkkəb sintaktik bütövlər formalaşma baxımından cümlələrin çərçivə modelini xatırladır. Türkologiyada bu kriteriyanı müəyyənləşdirən akad.K.M.Abdullayev olmuşdur (1, s.90). Həmin prinsipə görə cümlə hansı üzvlə başlayırsa, onunla da qapanır. Türk cümlələrinin subyektlə bitib subyektlə qapanması mürəkkəb sintaktik bütövlərin quruluş prinsipi və ya onun müəyyənləşməsi kriteriyası ola bilər. Əgər cümlə yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə qapanırsa, mürəkkəb sintaktik bütövlər hansı informasiya ilə başlayırsa, onunla da bitir. Başlanğıcla bitmə arasındakı əlaqə tamamlayıcı səciyyə daşıyır və mətnin bütövləşməsinə təmin edir. Mürəkkəb sintaktik bütövlərlə cümlələr arasında nə qədər prinsipial yaxınlıq olsa da, linqvistik məzmunu görə onlar fərqlidir. Çünki cümlələr mürəkkəb sintaktik bütövlərin bir seqmentidir; ən azı iki cümlənin struktur-semantik bütövləşməsi hesabına mürəkkəb sintaktik bütövlər (mikromətnlər) formalaşır. Struktur cəhətdən mikromətnlər ən azı iki komponentdən ibarət ola bilər. Bunlar sadə mikromətnlər adlanır. Məsələn: "İmran dayanıb qərb tərəfdəki Dəlidağa baxdı. Sonra sarı meşin paltosunun cibindən papiros çı-

xardıb yandırdı və yoluna davam etdi (İ.Şıxlı. “Ayrılan yollar”, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.13). Yuxarıdakı mikromətn iki cümlənin struktur-semantik birliyi əsasında formalaşmışdır. Mikromətn “İmranla başlayır və onunla da qapanır; bununla da bütövləşmə sadə mikromətn çərçivəsində formalaşır. Bu tipli mətnlərdə iki pillə vardır: başlanğıc və nəticə. Lakin mürəkkəb quruluşlu mikromətnlər həcmcə istənilən sayda cümlələrin birliyindən (ən azı iki cümlədən çox) təşkil olunur və üç səviyyədən ibarətdir: başlanğıc, orta və nəticə:

“Kosaoğlu könülsüz *stul* çəkib əyləşdi. Nəsim dayı *stolun* siyirməsini açıb papiros çıxartdı. Papirosu barmaqları arasında tutub fikirli-fikirli yumşaltmağa başladı. Deyəsən, söhbətə necə başlayacağını bilmirdi. Əlbəttə, o birdən-birə əsl məsələyə keçə bilərdi, ancaq belə etmək istəmirdi. Ümumiyyətlə, Nəsim dayı sözün, təbliğatın gücünə inanırdı. O həmişə ən çətin, mübahisəli məsələləri də sakitliklə hətl etməyi lazım bilirdi. Onun əqidəsincə, bəzi adamlar iş başına keçəndə, onlara verilən hüquq və imtiyazları görərkən özlərini itirir, bütün bunların nə üçün verildiyini, xalqa xidmətin, xalq etimadının nə demək olduğunu unudurlar. Onlara elə gəlir ki, hamıdan güclü və ağıllıdırlar. Özlərini yüksək rütbədə görəndə gözləri ayaqlarının altını seçmir, başları hərələnir və gec-tez bu bədgümanlığın qurbanı olurlar. Nəsim dayı düşünürdü ki, vəzifədən havalanmaq, bəzən iş üçün çox faydalı adamları belə məhv edir. Buna görə də özünün dediyi kimi, “yolunu azmış adamları” hövsələ ilə başa salmağa çalışırdı. O, Kosaoğlunu da bu cür yolunu azan adamlardan hesab edirdi” (İ.Şıxlı. “Ayrılan yollar”. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s. 69). Yuxarıdakı misalda mikromətn strukturca aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

Başlanğıc:

“Kosaoğlu könülsüz *stul* çəkib əyləşdi. Nəsim dayı *stolun* siyirməsini açıb papiros çıxartdı. Papirosu barmaqları arasında tutub fikirli-fikirli yumşaltmağa başladı. Deyəsən, söhbətə necə başlayacağını bilmirdi. Əlbəttə, o birdən-birə əsl məsələyə keçə bilərdi, ancaq belə etmək istəmirdi”.

Orta:

“Ümumiyyətlə, Nəsim dayı sözün, təbliğatın gücünə inanırdı. O həmişə ən çətin, mübahisəli məsələləri də sakitliklə hətl etməyi lazım bilirdi. Onun əqidəsincə, bəzi adamlar iş başına keçəndə, onlara verilən hüquq və imtiyazları görərkən özlərini itirir, bütün bunların nə üçün verildiyini, xalqa xidmətin, xalq etimadının nə demək olduğunu unudurlar. Onlara elə gəlir ki, hamıdan güclü və ağıllıdırlar. Özlərini yüksək rütbədə görəndə gözləri ayaqlarının altını seçmir, başları hərələnir və gec-tez bu bədgümanlığın qurbanı olurlar. Nəsim dayı düşünürdü ki, vəzifədən havalanmaq, bəzən iş üçün çox faydalı adamları belə məhv edir. Buna görə də özünün dediyi kimi, “yolunu azmış adamları” hövsələ ilə başa salmağa çalışırdı”.

Nəticə:

“O, Kosaoğlunu da bu cür yolunu azan adamlardan hesab edirdi”. Bu mikromətnə informasiya Kosaoğlu ilə başlayır və onunla da bitir; qapanma da bununla reallaşır.

Dilçilikdə bəzən abzaslarla mikromətnləri üzləşdirir və ya onları eyniləşdirirlər. Onlar arasında prinsipial fərq vardır. Bir mikromətnə bəzən iki və ya daha çox azas yerləşə bilər:

“İmran rayon mərkəzinə getmişdi. Bazar günü olduğundan, şəhərdə adam çox idi. Üzünü qırxdırmaq üçün dəllək dükanına girdi. Növbə saxlayıb, özünə oturmaq üçün yer tapdı. Qəzetlərdən birini götürdü.

Birdən içəridəkilər ayağa durdu. Dəlləklər əllərini dayandırıb qapıya tərəf baxdılar, İmran da qəzeti yerə qoyub qeyri-ixtiyari ayağa durdu. Kosaoğlu qapı ağzında dayanıb gülümsünürdü. Ona yer göstərdilər. Kürkünü çiyindən götürdülər. Növbəsiz, üzünü qırxdırmağa icazə verdilər. Kosaoğlu ərklə güzgü qabağında oturdu. Usta onun tüklənməkdə olan başını sabunlayıb ülgücləyincə, beş-altı adam ayağa durub həmin dəlləyə yaxınlaşdı. İmran bir neçə iyirmibeşliyin xalatın cibinə qoyulduğunu gördü” (İ.Şıxlı. “Ayrılan yollar” Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.76). Verilən nümunədə iki abzas bir mikromətn təşkil edir. Ona görə də mikromətnlə abzas arasındakı fərq mətnin bütövləşməsi və informasiyanın qapanması ilə bağlıdır. Mətn informasiya vasitəsidir. Mikromətn isə makromətnin seqmentidir, onların birliyi və əlaqəsi bütöv bir sistemi yaradır. Ona görə də mikromətnlərə koqnitiv yanaşma uzun müddətdir ki, nəzəri dilçilikdə tədqiq olunur. Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdəki tədqiqatlar həm bir dilin əsasında, həm də tipoloji aspektdə tədqiq olunur. Akad. K.M.Abdullayev, prof. A.Y.Məmmədov, prof. Ş.Q.Hüseynov, prof. M.Musaoğlu, dos. N.Novruzova və digərlərinin araşdırmaları, eləcə də doktorantların onların rəhbərliyi ilə bu aspektdə apardıqları elmi-tədqiqat işləri dilçiliyimizdə böyük nailiyyətlərin qazanmasına imkan yaratmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlər bütövlüyü ilə səciyyələnir. İ.R.Qalperin yazır ki, mətn fikir və hadisələrin fasiləsiz davamıdır (4, s.72). O, mətnin bütövlüyü deyəndə onun integrasiyasını nəzərdə tutur. Onun fikrincə, mətnin integrativ xüsusiyyəti mətnin bütün hissələrinin birləşib bütövləşməsinə nəzərdə tutur. İ.R.Qalperin fikrinə belə yekun vurur ki, integrasiya psixoloji anlayış olmasına görə koqeziyadan fərqlənir. Çünki koqeziya məntiqi kateqoriyadır (5, s.512).

Mətni bütövlük, integrasiya, ierarxik sistemin qurulması ilə bağlıdır. İerarxiya kiçik vahidlərin yuxarıya doğru tabelilik və asılılıq münasibətləri çərçivəsində bağlılığının yaranmasını ifadə edir. Deyək ki, mikromətnin komponentlərinin struktur və semantik əlaqəliliyi onun ierarxiyasını təmin edir. Digər tərəfdən, dilin bütün səviyyə vahidləri informasiya verimi zamanı qarşılıqlı əlaqələnmə prosesinə girir və informasiya kontekstində bütöv bir sistem yaradır. Mikromətn o sistemin bir seqmentini nümayiş etdirməklə o kontekstdə bütövlüyə malik olur; makroya doğru inkişaf etdikcə, genişləndikcə qlobal sistemi formalaşdırır. Əgər mətnə ierarxik sistem qurulmasa, onda verilən informasiyanın bütövlüyündən, məqsədyönlülüyündən də danışmaq yersiz olar. Bütün hallarda antroposentrik dilçiliyin prinsipləri ilə bu məsələyə yanaşanda mətnin törəməsi kontekstində baş verən psixolinqvistik hadisələr ekstralinqvistik vasitələri də gündəmə gətirir. Mikromətn daxilində cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsi, biri digərini tamamlaması mətn üçün əsas şərtidir:

“Məktəb direktoru qızları şəhərə az-az buraxırdı. Dörd divar arasında darıxan qızlar, pəncərələrdən küçəyə çıxır, pəncərələrini çiyinlərinə salıb qapı ağzında dayanırdılar. Hөрüklərini döşlərinin üstündən qabağa sallayan bu qızlar əllərini qoyunlarına qoyub elə məlul-məlul dayanırdılar ki, baxanda adamın onlara yazığı gəlirdi” (İ.Şıxlı. “Ayrılan yollar”. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.160). Verilmiş mikromətnə cümlələr arasında elə bir bağlılıq vardır ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil, sanki bir cümlə özündən sonrakını törədir. Belə bir prinsip mikromətnin semantik ierarxiyasını formalaşdırır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olur ki, makromətn ierarxiyaların ierarxiyasıdır, yəni qlobal sistemi nümayiş etdirən ierarxiyaya malikdir.

Mətni ierarxiyanın yaranmasının əsas faktorlarından biri mətnin koqeziyasıdır, yəni onun komponentləri arasında mətn daxili əlaqələnmənin olmasıdır. K.M.Abdullayev ya-

zır:”Praktik olaraq dilin istənilən səviyyəsi koqeziya üçün nə isə verir və bu vasitələrin arasında iki ən ümumiləşdirici vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin mənə əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipini “sintaktik” adı altında birləşdirmək mümkündür. Bu əlaqələr sintaktik qəbildəndirlər. Amma bu tipli sintaktik əlaqələrdən başqa da mətnə komponentlərin bir-biri ilə bağlandığı əlaqə üsulları vardır. Belə bir əlaqə üsulu kimi məntiqi-sintaktik üsulu ayırmaq olar” (2, s.160). M.Hallidey və R.Həsən koqeziyanın aşağıdakı növlərini göstərirlər:

1. Referensiya. Mikromətnə cümlələr arasında bağlanma, əlaqələnmə növüdür. Məsələn: *Qəmərxaxşı qızıdır. Onu hamı sevir.* “Qəmərx”, “onu” əlaqələnməsi referensiyaya aiddir. Belə əlaqələnmə mikromətnin komponentləri arasındakı semantik bağlılığı təmin edir. O, bir neçə cümləni də əhatə edə bilər:

“Molla Sadıq söhbətə ara verdi. Stəkanı boşaltdıqdan sonra geri itələdi. Ayaqlarını uzatdı. Mütəkkəyə dirsəklənib təsbehini çevirdi. Bir az bundan əvvəl gərili yay kimi dartılıb açılmağa hazır olan qonağının büzüşdüyünü gördü. Allahyar elə bil süsləşmişdi. Onun beli də azacıq donqarlanmışdı. O bu saat aylardan bəri qovrulmuş, nəhayət, gözünü yumub doyuncu ağlayan, sel-su kimi yaş axıdıb sakitləşən bir qadının vəziyyətində idi. Molla Sadığa elə gəldi ki, uzun müddət tənha dərd çəkən, ürəyini boşaltmağa adam tapmayan və əsəbləri tarıma çəkilmiş kimi dartılıb olan Allahyar indi, hərşeyi ona danışandan sonra, uzun sürən bir xəstəliyin təqətdən saldığı adamın vəziyyətindədir. Onu bu saat tərpətsən, heç yerindən də qalxa bilməzdi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.192). Verilmiş mikromətnin birinci komponentində “Molla Sadıq” sonrakı cümlələrdə implisit şəkildə “o” komponenti ilə təmsil olunur. Onun ardınca üç cümlədə “Allahyar” eksplisit şəkildə referensiya olunmuşdur. Sonra isə “Allahyar-onu” referensiyası ilə tamamlanır. Göründüyü kimi, mikromətni referensiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

2. Əvəzlənmə. Bu tipli əvəzlənmələr bədii mətnlər üçün çox səciyyəvidir. Bir-birini əvəz edə bilən sözlərin mikromətnə əvəzlənə bilməsidir:

“Gülşəni pay umur bir gül əkməyən,

Belə dünyagirə dünya az olar.

Ömründə ayağı yerə dəyməyən

Yer gəzir, yer qura, yerlibaz ola,

Biz niyə bu günə düşdük, ay dədə?! (M.Araz. Seç. əsərl. II cild. Bakı Lider Nəşriyyat, 2004, s.143).

Yuxarıdakı misalda M.Araz gülşəni pay uman bir “güləkməyən”lə “dünyagir” bir-birini əvəz edən dil vahidləridir. Mətnə onların eksplisit şəkildə əvəzlənməsi mikromətnin təsir effektini, estetik dəyərini artırır.

3. Ellipsis. Məlum olduğu kimi, ellipsis hansısa cümlə üzvünün buraxılması ilə səciyyəvidir. Mikromətnə də bu dialoqlarda rast gəlinən haldır:

“Söhbət baş tutmadı. Onlar yenidən susdular. Bir azdan İmran dilləndi:

- Məktəbi qurtarandan sonra hansı instituta gedəcəksən?

- Heç birinə.

- Niyə, ali təhsil almaq istəmirsən?

- Bilirsən nə var, İmran? – Mən bu qərara gəlmişəm ki, kəndimizdə qalım. Bəziləri var ki, onilliyi qurtarandan sonra nə oxumağa getmək istəyir, nə də işləyirlər. Kərim dayının sözü olmasın, qulluq axtarırlar. Amma mən kolxozda işləyəcəm.” (İ.Şıxlı, “Ayrılan yol-

lar". Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.63). Mikromətnə nəyinsə haqqında qarşı tərəfdə məlumat olduğundan ellipsisin baş verməsi ehtimalı yüksəkdir, xüsusən dialoji mətnlərdə buna tez-tez rast gəlinir. Yuxarıdakı misalda "Heç birinə" ellipsisə uğramış cümlədir. Buna baxmayaraq onun tam variantının ifadə edəcəyi məna ona adekvat şəkildə ellipsis vasitəsilə verilmişdir. Beləliklə, mürəkkəb sintaktik vahidin komponentləri arasında əlaqə yaradaraq fikri bütövlüyə şərait yaradır.

4. Bağlayıcıların koqeziya yaratmaq funksiyası. Bu barədə prof. A.Y.Məmmədov yazır: *"Mətnin komponentləri arasında sintaktik səviyyədə köklü struktur birləşdirici rolunu oynayan ənənəvi qrammatik mətnyaradıcı vasitələrə bağlayıcılar aid edilir"* (6, s.180). Demək olar ki, bağlayıcıların bütün növləri mikromətnin komponentləri arasında bağlama, əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirə bilər.

5. Leksik koqeziya. Leksik koqeziya eyni semantik sahəyə aid olan leksemlərin mətn quruculuğunda əlaqələndirici funksiya yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Məsələn, leksik təkrarlar(anafirik və ya epifirik). Epifirik təkrar:

Söz verdim, söz adlı dəfinə verə,

Tək bircə ölümsüz qərinə verə.

Umdum nə verdi ki, küsdüm nə verə?

Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?(M.Araz. "Belə dünyanın", Seç.əsərl. Bakı Lider Nəşriyyat, 2004, II cild. s.92).

Göründüyü kimi, M.Hallidey və R.Həsənin mətnin koqeziyası ilə bağlı müəyyənləşdirdiyi beş xüsusiyyət nəzəri dilçilikdə qəbul olunmuşdur.

İstənilən mətn onu təşkil edən komponentlərinin əlaqəli sistemindən ibarətdir. Nəzəri dilçilikdə həmin əlaqənin iki, bəzən də üç üsulu (zəncirvari və parallel) haqqında çoxlu sayda tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Onları nəzərdən keçirək:

I. Zəncirvari əlaqə üsulu. Bu əlaqə üsulunda birinci cümlədə verilən fikir sonrakını törədir, o da sonrakını. Beləliklə, mikromətnə informasiyanın formalaşması belə törəmə və davam əsasında reallaşır. Məsələn:

"Güləsər atasının altı deşilmiş çarığını gözdən keçirdi və içəri adladı. Orta ocaqda korun-korun yanan kötüyün ucunu vurub qorlandırırdı cır-cırpı yığıb üstünə tökdü. Ocaq tüstüləndi. Ətrafı boğaz acışdıran göyümsov bir tüstü bürüdü. Bu duman bir müddət laylamb evin içinə çökdü və yavaş-yavaş

orta bacadan burulub çıxdı. Qız bir-iki dəfə ocağı püflədisə, odun yanmadı. Güləsər göz yaşını və buruunu silib, uzun donunun ətəyi ilə ocağı yellədi. Köşövlər çatırdadı və birdən alışıb parıldadı. Tüstüdən nəfəsi kəsilən Güləsər eşiyə çıxdı" (İ.Şıxlı. "Dəli Kür", s.62). Verilmiş misalda Güləsərin atasının çarığını nəzərdən keçirməsi və içəri adlaması, korun yanan ocağın təsviri, onun tüstüsünün ətrafı bürüməsi və s. hadisələr bir-birindən törəyərək mətnin komponentləri arasında zəncirvari bağlılığı yaradır. Bu bağlılıq digər tərəfdən də məntiqi bağlılıqdır; birinci cümlə ikincini, ikinci üçüncünü, üçüncü dördüncünü və s. törədə-törədə davam edir. Məsələnin lingvistik tərəfini şərh edərkən zəncirvari əlaqə mikromətnin komponentləri arasında həm də əlaqəyaratma mexanizmi kimi qeyd olunur. Qeyd olunan iki anlayış bir-birindən incəliyinə görə fərqlənir. Mətnin komponentləri arasında zəncirvari əlaqədən bəhs edərkən əlaqə formasından, eləcə də komponentlər arasında mövcud olan paralel əlaqəyə qarşı dayanan əlaqə tipi kimi bəhs olunur. Lakin komponentlər arasındakı əlaqə mexanizmindən bəhs olunarkən zəncirvari əlaqənin törəmə mexanizmindən danışmalıyıq.

II. Paralel əlaqə üsulu. Paralel əlaqə cümlələr arasındakı sadalama, müqayisə və qarşılaşdırma münasibətlərini ifadə edir. Komponentlər arasında zəncirvari əlaqədən fərqli olaraq, paralel əlaqələrdə birinci cümlə sonrakını törətmir. Paralel əlaqədə hadisələr fikir-tezis konsepsiyası əsasında başlanğıc cümlədə verilir. Qeyd olunan tezisə açımı isə strukturca paralel cümlələrlə ifadə olunur. Məsələn:

Yer üzündə hər nə qədər insan yaşar,

Yer üzündə o qədər də şeytan yaşar, (M.Araz. "Bu şeytanlar". Bakı Lider Nəşriyyat, 2004, II cild. S.102)

Mən ki, hər ölənlə ölə bilmirəm,

Mən ki, bölünməzi bölə bilmirəm (M.Araz. "Yol ayrıcında söhbət". Seç. əsərl. II c. Bakı Lider Nəşriyyat, 2004, II cild. S.120).

Sabahın əlində silah görünür,

Sabahın dilində silah səslənir,

İlahi, nə böyük günah səslənir: (M.Araz. "Yol ayrıcında söhbət". Seç. əsərl. II c. Bakı Lider Nəşriyyat, 2004, s.120).

Adətən, komponentlər arasında paralelizm sonda öz yerini adi sıralanmaya verir. Bu əksinə də, yəni sona qədər paralelliklə də davam edə bilər. Bu halda seçim müəllifin fikrini ifadə etmə tərzindən asılıdır.

Nəzəri dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütövlərdə komponentlər arasındakı əlaqənin bir növündən də bəhs olunur. Bu qoşulma əlaqəsi adlanır. Adətən, belə cümlələrdə qoşulan konstruksiya qoşulduğu cümlədə verilən fikri tamamlamaqla mikromətnin komponentləri arasında əlaqələndirici rol da oynayır.

III. Qoşulma əlaqəsi üsulu:

İnsandan insana körpümüz sınıb,

Ya rəbbim, hamımız sənə sığınıb.

Özünü özündə itirib insan.

Didişmə dişləri bitirib insan.

İçdiyi zəhərdir, qusduğu zəhər,

Qəhəri bəhərdir, bəhəri qəhər.

Ya rəbbim, bizlərə qaytar bizləri,

Şeytan qulağında axtar bizləri,

Tələsi yoxların cələri işlək;

Cələri yoxların tələri işlək;

Çaparlıq istəsək - yolumuz kəsik,

Qılınca əl atsaq - qolumuz kəsik. (M.Araz. "Ya Rəbbim, bu dünya Sən quran deyil." Seç. əsərl. II c Bakı Lider Nəşriyyat, 2004, s.124).

Bu, onun qərarıdır:

"Bircə addım arxada

Son ümid divandı!"

Bu yurdda yaşamağa

Haqqı yox, - fərari!"

Qılınca qap, Vətən oğlu,

Bizi Vətən çağırır! (M.Araz. "Bizi Vətən çağırır". Seç. əsərl. II c. Bakı Lider Nəşriyyat, 2004, s.128)

Qoşulma əlaqə üsulunda qoşulan konstruksiya təkə aid olduğu cümlə ilə deyil, bütövlükdə mikromətnin semantikasına aid olur. Ona görə də belə konstruksiyalara mətn

kontekstində baxmaq lazım gəlir. Verdiyimiz birinci misalda (*Çaparlıq istəsək - yolumuz kəsik, Qılınca əl atsaq - qolumuz kəsik*) “*Yolumuz kəsik, qolumuz kəsik*” qoşulma konstruksiyalardır və mətnin ümumi məzmununa ehtiva edir, mətni təşkil edən komponentlər sanki məzmun baxımından həmin konstruksiyaların ətrafında əlaqələnir. Nitqdə zəncirvari əlaqə fikrin inkişafı fonunda işlənirsə, paralel cümlələr təsviri cümlələrdə daha çox işlənir. Qoşulma əlaqəli cümlələr həm poetik, həm də nəsr dilində işlənir və aydınlaşdırıcı xüsusiyyətə malik olur.

Mətn informasiya daşıyıcısıdır; istər mikromətn, istərsə də makromətn səviyyəsində. Dilin bütün səviyyə vahidləri bu prosesdə iştirak etsələr də, onlar informasiya daşıyıcısı kimi mövcud ola bilmirlər. Çünki mikromətnlər daha çox nitq vahidləridir və informasiya da nitqə aiddir. İ.R.Qalperin bu barədə qeyd edir ki, mətn nitq kateqoriyasıdır, frazafövqü vahiddir, söz, söz birləşməsi və cümlə bu funksiyaya malik deyil. Lakin mətnin qurulmasında cümlələr onun komponentləri kimi informasiya seqmentinin formalaşmasında həlledici rol oynayır; cümlələr fikrin müxtəlif variasiyalarından ibarət informasiyanın formalaşmasının maddi bazasıdır (3, s.40). Mikromətdə verilən kiçik informasiyaların ierarxik sistemi makromətn səviyyəsində qlobal informasiyanı yaradır. Qeyd olunan sistemdə mikromətnlərin sayə istənilən kəmiyyətdə ola bilər. Mətdə verilən informasiyanın insan şüurunda törəməsi və işlənilməsi, eləcə də qəbul edilərək dərk olunması insanlar arasındakı ünsiyyəti təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilinin nəzəri sintaksisi. Bakı, Maarif, 1999
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 1981
4. Гальперин И.Р. О понятии «текст» // Вопросы языкознания. 1974, № 6
5. Гальперин Г.Ф. Интеграция и завершенность текста // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1980, № 6
6. Мəmmədov A.Y. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012
7. Москальская О.И. Текст как лингвистическое понятие // Иностранные языки в школе, 1978, № 3

COMPLEX SYNTACTIC WHOLES IN AZERI LANGUAGE

G.F.Yusibova

SUMMARY

This article deals with the complex syntactic wholes in Azeri language. Characteristic features of a complex syntactic whole in theoretical linguistics, their definition criteria in K.M.Abdullaev's works in the field of turkology, the basic properties of framework method, and the text linking with its cohesion are analyzed. As an artistic source, the author refers to the novel “Violent Kura” by I.Shihli and the verses “Separate Roads” by M.Araz.

СЛОЖНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЦЕЛЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Г.Ф.Юсимова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сложное синтаксическое целое в азербайджанском языке. Анализируются характерные особенности сложного синтаксического целого в теоретической лингвистике, их критерии определения в исследованиях К.М.Абдуллаева в области тюркологии, основные черты рамочного метода, а также связывание текста с его когезией. В качестве художественного источника автор обращается к роману И.Шыхлы «Буйная Кура» и к стихам М.Араза «Раздельные дороги».

Məqalə redaksiyaya 17 iyul 2019 tarixində daxil olmuş, 20 iyul 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ-REALİST EPİK UŞAQ ŞEİRİNDƏ
MÜSBƏT MƏNƏVİ-ƏXLAQİ İDEYALARIN TƏCƏSSÜMÜ**

S.H.Rəsulova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68
e-mail: rasulova.s@mail.ru

Açar sözlər: epik şeir, uşaq poeziyası, əxlaq

Keywords: epic poetry, children's poetry, morality

Ключевые слова: эпическая поэзия, детская поэзия, нравственность

XIX-XX əsrlərin qovşağında əxlaqi-didaktik ideya-məzmun siqlətinə malik yığcam həcmli lirik şeir, təmsil və mənzum hekayələrlə yanaşı, nisbətən iri həcmli poeziya nümunələri də meydana gəlmişdir. Bunları janr baxımından kiçik poemalar da adlandırmaq mümkündür. S.M.Qənizadənin “Tülkü və Çaq-çaq bəy”, Mirzə Ələsgər Növrəsin “Pəndi-ətfal” (“Uşaqlara nəsihət”), A.Şaiqin “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir”, “Yaxşı arxa” əsərləri buna misal ola bilər. Bunlardan “Pəndi ətfal” lirik-epik səciyyəyə malik əxlaqi-didaktik poema, qalanları isə sırf epik məziyyətə malik mənzum nağıllardır.

S.M.Qənizadənin 1893-cü ildə ayrıca kitabça halında çap edilmiş “Tülkü və Çaq-çaq bəy” əsəri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində süjeti xalq nağıllarından alınmış ilk mənzum nağıldır. Əsərin müəllifi S.M.Qənizadə təbiətən şair yox, yazıçı idi. Həm də dövrün hansı səpkidə təlimə, tərbiyyəyə və bunun üçün hansı tipdə mənəvi qidaya, bədii əsərlərə ehtiyacının olduğunu yaxşı bilən bir pedaqoq idi. M.T.Sidqiyyə ünvanlanmış bir məktubdan bəlli olur ki, müəllif bu mənzuməni öz zamanının şairlərinə bir nümunə göstərmək, “Xaqanilik iddiası ilə şöhrət diləyən xudpəsəndlərə” və epiqonçu sənətkarlara millət övladları üçün nədən və necə yazmağı öyrətmək, anlatmaq niyyətilə qələmə almışdır. O, “təlim və tədris işlərində millət nağıllarının faydalarını dərk etdiyindən”, “imtahan üçün” “risaleyi-Çaq-çaq bəyi” hasilə gətirmək “murad”ı izləmişdir (2, səh.279).

“Tülkü və Çaq-çaq bəy” əyləncəli, yumoristik və cazibədar məzmunla malikdir. Pedaqoq sənətkar kiçik yaşlı uşaqların mütaliəsi üçün qələmə aldığı mənzumədə oxucuların yaş və dərk etmə imkanlarını, maraqlarını, estetik duyumlarını ustalıqla nəzərə almışdır. Əsərin süjeti “Tülkü və Armudan bəy” adlı xalq nağılından alınmışdır. Müəllif süjet üzərində işləyərkən onda müəyyən dəyişikliklər etmişdir. Doğrudan da: “... Ədib xalq nağılını eynilə deyil, üzərində bir sıra yaradıcılıq əməliyyatı aparıb pedaqoji görüşlərinə və estetik prinsiplərinə uyğunlaşdırdıqdan sonra nəzmə çəkmişdi. Nağılın süjeti şah qızına aşiq olan və müşkül dərdə düşdüyünə görə iztirab keçirən yoxsul Armudan bəyin Tülkü ilə qardaşlıq əhdi-peymanı bağlaması hadisəsi üzərində qurulmuşdur” (3, səh.162).

Əgər “Tülkü və Armudan bəy”də Tülkü şah qızına vurulan Armudan bəyə sadəcə olaraq yazığı gəlidiyi üçün kömək göstərsə, S.M.Qənizadənin əsərində süjet “yaxşılığa yaxşılıq” prinsipi üzərində qurulur. Yəni Tülkü yoxsul dəyirmançı Çaq-çaq bəyə ona görə

hörmət və iltifat göstərir, onu sərvətə, şöhrətə çatdırır ki, Çaq-çaq bəy Tülkünü tutduğu halda öldürməmiş, azad etmişdir. Ümumiyyətlə, sənətkar Tülkünü tamamilə müsbət planda vermişdir. Kasıb, miskin bir şəxs olan dəyirmançı Xəlil təsadüfən Tülkünü tutur, lakin Tülkü yalvardıqda onu öldürməyib sərbəst buraxır. Bu yaxşılığı unutmayan Tülkü sona qədər Çaq-çaq bəy ləqəbi daşıyan Xəlilə etibar, sədaqət göstərir, onu şah qızı ilə evləndirib yüksək mənəbə, var-dövlətə, səadətə qovuşdurur. Hətta Tülkü Çaq-çaq bəydən daha etibarlı təsir bağışlayır. Belə ki, kasıb dəyirmançını uca mənəb sahibi etdikdən sonra Tülkü onu sınamaq məqsədilə özünü ölülüyə vurur. Bu zaman Tülkünün öldüyünü zənn edən Xəlil onu təpiklə vurur, meyidini bir xəndəyə atmağı əmr edir, etibarsızlıq göstərir. Amma Tülkünün ölmədiyini bildikdə yenidən ona yalvarır. Tülkü isə alicənablıq göstərərək onu bağışlayır.

“Tülkü və Çaq-çaq bəy” başqa epik mənzumələr kimi poetik təhkiyə üçün daha əlverişli bədii forma olan məsnəvi şəklindədir. Burada yalnız hadisələrin quru, sxematik gedişatı verilmir. Müəllif süjeti yumoristik ovqatla, rəngarəng haşiyələrlə, təbiət təsvirləri ilə, əlavə detallarla bəzəyir. Bədii mətnə bir canlılıq, tərəvət hopdurur. Bununla belə əsərin dilində ikili mənzərə ilə üzləşirik. Bəzi parçalarda ərəb-fars sözləri sıxlıq təşkil edir. Belə məqamlarda dil xeyli ağırlaşır, qəlizləşir, təhkiyə ləngərində milli dildə “ögeyləşmə” baş verir. Bəzi hissələrdə isə dil və poetik təhkiyə sadə, rəvan, milli linqvistik səciyyə daşıyır. Tülkünün Çaq-çaq bəyə qımaq, danlaq mənasında söylədiyi aşağıdakı parçada deyilən fikrin əyani şahidi oluruz:

*Dedi: - Ey nanəcib, bədkirdar,
Bədəsilən, ləimsən, murdar!
Sən deyildinmi bir dəyirmançı,
Qış dilənçi və yayda xırmançı?
Səni mən çəkmişəm bu samana.
Yoxsa möhtac idin dəyirmanə.
Vird edib min cürə dilimdə yalan,
Sənə mən qoydum isim Çaq-çaq xan.
Fənn ilə aldadıb şahın özünü
Məkr ilə almışam sənə qızını.
Yandırıb divi dağdan endirdim,
Püf edib şam, çırağın söndürdüm.
Eylədim bəxtəvər cahanda səni,
Etməyirsən pəsənd imdi məni? (2, səh.244)*

“Tülkü və Çaq-çaq bəy”də ideya aşkarda deyil. Müəllif onu məharətlə hadisələrin bətnində gizlətməmiş, əsas diqqəti hadisələrin məzəli, yumoristik, əyləncəli təsvirinə yönəltmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış şairlərindən M.Ə.Növrəsin (1836-1912) adını çəkdiyimiz “Pəndi-ətfal” poeması əsrin sonuncu ilində Tiflisdə K.Ünsizadənin mətbəəsində Bəşir bəy Aşurbəyovun xərci ilə çap edilmişdir (4). Qarabağ ədəbi mühitinin yetirməsi olan Mirzə Ələsgər F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında ayrıca oçerk həsr etmişdir (1, səh.163-175). Firidun bəy şairin həyat və yaradıcılığından söhbət açır. Eyni zamanda “Pəndi-ətfal” barədə də yığcam məlumat verir. Tənqidçi əsərin nəşr variantını nəzərdə tutaraq yazır: “Bu kitabçada rəvan şeirləri ilə Növrəsi-həzin oğluna xitabən bir para gözəl nəsihətlər və pəndlər yazıb, elmü mərifətin insana lazım olmağını və ondan ye-

tişən şirin, ləziz səmərələri bəzi timsallar ilə sübuta yetirir və bundan əlavə o, əmrü mənahiyyə-şəriyyələri bir-bəbir zikr edib, bu barədə dəxi münasib timsallar gətirir. Timsalların bir parası rusların təmsilnəvisi Krilovdan tərcümə olunubdur” (1, səh.173). F.Köçərli təlim kitablarında buradakı şeirlərdən istifadə etməyi də məsləhət görür. “Pəndi-ətfal” ana dilində məsnəvi formasında qələmə alınmış əxlaqi-didaktik poemadır.

N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, A.Bakıxanovun “Mişkatül-ənvar” poemaları silsiləsinə daxildir və bu tipli əsərlərin təsiri burada aydın şəkildə hiss olunur. Bu həm də lirik-epik poemadır. Əsər kompozisiya-struktur baxımından lirik parçalarla epik səciyyəli hekayət və təmsillərin növbələşməsi şəklində qurulmuşdur. Ayrı-ayrı yığcam bölmələrə ayrılmış məsnəvidə bölmələrə müvafiq adlar (“Kitabın yazılmasının səbəbi”, “Hekayət”, “Məsəl”, “Muxatəb”, “Pənd” və s.) verilmişdir. Lirik hissələrdə şair rəngarəng əxlaqi-didaktik fikirlər söyləyir, uşaqlara dəyərli öyüd-nəsihətlər verir. Sonra bu nəsihətlərə aid təmsil və hekayələrdən istifadə edir.

“Kitabın yazılmasının səbəbi” adlı proloqdan bəlli olur ki, şairi belə bir əsər yazmağa sövq edən görkəmli ədib S.M.Qənizadə olmuşdur. Qənizadə uzun illər gülə, bülbülə, eşqə, təriqətə dair şeirlər yazan sənətkara “pəndi-ətfal”a dair “vəqt iqtizası”na uyğun əsərlər yazmağı məsləhət görür. Pedaqoq ədiblə Bakıdakı şəxsi görüş və söhbətdən ruhlanan və təsirlənən Növrəs, nəhayət, “Pəndi-ətfal”ı ərsəyə gətirir.

Poemanın öyüd-nəsihət səciyyəli hissələri (“Pənd”, “Hekayət”) S.Ə.Şirvanidə olduğu kimi müəllifin öz oğluna müraciəti şəklindədir. Əlbəttə, bu, fikrin ifadəsi üçün bir bədii üsuldur. Buradakı “ey oğul” xitabında, ümumiyyətlə, bütövlükdə kiçik oxucu kütləsi nəzərdə tutulur. Sənətkar uşaqları elmə, maarifə çağırır, onlara bu səpkili nəsihətlər verir: elm öyrən, mərifət qazan, xalqa ehtiram göstər, haqqı unutma, pis insanlarla oturub durma, yaxşılarla yoldaşlıq et, ədəbli ol, qəlbini pisliliklərdən təmizlə, xeyirxah ol, qəlbini dilini bir et, namuslu ol, irz-həyatını unutma, nadan və cahillərdən uzaq ol, əməyi sev, zəhmətlə yaşa, avara gəzmə, şəraba meyl etmə, halal yaşa, oğruluqdan və əyrilikdən çəkin, alimlərə və özündən böyüklərə həmişə hörmət göstər, insafli və xeyirxah ol, ağıllı məsləhətlərə qulaq as, qeybət və böhtandan uzaq dur, lovğa və təkəbbürlü olma, ata-anaya ehtiram göstər və s. Əsərdə hikmət dolu nəsihətlərə, ibrətamiz deyimlərə, atalar sözü hökmündə olan ifadələrə bol-bol rast gəlirik. Məsələn:

*Müşrük olma, oğul, müvəhhid ol,
Tapgilən cədeyi-sədaqətə yol.
Kəlmeyi-həqqi hər zaman yad et,
Qəlb evin sən həmişə abad et.
...Nəfsə tabe olan çəkər zillət,
Əql hökmündən eyləmə qəflət.
Xeyir işə şövq üzilə rəbət qıl,
Şərr banisini məzəmmət qıl.
...Cani-mən əldə var ikən fürsət
Sən fənni-ülumə qıl rəğbət.
...Olgilən xəlqilə müdam rauf,
Olasan taki xülq ilə mosuf.
Qəlbini sən dil ilə bir eylə,
İkisin bir edib düzün söylə (5, səh.53-54).*

M.Ə.Növrəs “Pəndi-ətfal”a rus təmsilnəvisi İ.A.Krılovun da bir neçə təmsilini daxil etmişdir. Təmsillər söylənən əxlaqi-didaktik mətləblərə uyğun seçilmişdir. Növrəs onların hərfi tərcüməsini deyil, məzmununu vermişdir. Daha dəqiqi, Krılov təmsillərinin məzmununu milli dildə nəzmə çəkmiş, onlara sərbəst yanaşmışdır.

“Pəndi-ətfal” uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül dövrünün dəyərli nümunələrindən biridir.

A.Şaiqin “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir” və “Yaxşı arxa” adlı mənzum nağıllarının hər üçü 1910-cu ildə qələmə alınmış, bir il sonra isə ayrı-ayrılıqda kitabça halında nəşr edilərək balaca oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Azyaşlı uşaqlar üçün yazılmış bu əsərlər uşaq poeziyamızın klassik nümunələrindən sayılır. Hər üç əsərdə folklorun güclü təsiri vardır. Daha doğrusu, əslində bunlar folklor süjetlərinin əsasında nəzmə çəkilmişdir. Əsərin dil və üslubunda, poetik ahəngində də xalq yaradıcılığı nümunələrinin ciddi təsiri hiss olunmaqdadır. Beləliklə, sənətkarın şəxsi istedadı, onun folklordan maksimum dərəcədə yararlanma qüdrəti ilə folklor materiallarının özünün gözəlliyi vahid bədii mətnə qovuşub kamil söz sənəti məhsullarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

A.Şaiq “Tıq-tıq xanım” mənzum nağılında “Pıspısa xanım və Siçan bəy”, “Dozanqurdu Düzxatun və Siçan Solu bəy” adlı uşaq nağılından, “Tülkü həccə gedir”də isə “Tülkünün kələyi” adlı xalq nağılından bəhrələnmişdir. Hər iki nağıl milli şifahi ədəbiyyatımızın nümunəsidir. “Yaxşı arxa”da isə müəllif həm “Tülkü və kəklik” adlı milli uşaq nağılından, həm də hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dəki “Göyərçin, tülkü, leylək” təmsilindən faydalanmışdır. Mövzu və süjet folklordan (“Yaxşı arxa”da həm də hind abidəsindən) alınsa da sənətkarın hər üç əsəri son dərəcə orijinal, istər ideya-məzmun, istərsə də sənətkarlıq siqləti etibarını ilə səviyyəli təsir bağışlayır. Bu əsərlərin orijinallıq keyfiyyətindən danışan Z.Xəlil və F.Əsgərli doğru qeyd edirlər ki, “Tıq-tıq xanım” nağıl motivləri əsasında qələmə alınsa da, müəllif hadisələri elə məharətlə təsvir edir ki, uşaqlarda obrazların hərəkət və fəaliyyətlərinə şübhə yeri qalmır. Folklordan fərqli olaraq bu əsərdə həm hadisələrin inkişafı və obrazların zahirə təsvirində, həm də onların görüşləri zamanı aralarında gedən söhbətlərindəki orijinallıq diqqəti cəlb edir (6, səh.142).

A.Şaiqin mənzum hekayələri kiçiklərə ünvanlansa da, ideya-məzmun siqləti etibarını ilə ikilaylı əsərdir. Üst qatda zahirən gülməli, komik, əyləncəli hadisələr dayanır. Yumoristik macəralar oxucunu əyləndirir, ona estetik baxımdan zövq verir. Alt qatda isə daim öz müasirliyini qoruyub saxlayan dərin ictimai mətləb və qayə gizlənir. İlk baxışda həmin mətləb və qayə nəzərə çarpmır, lakin məzmun mənimsəniləndikdən, idraki akta çevrildikdən sonra düşüncəni məşğul edir. Həmin dərkətmə prosesi tədricən deyilən ictimai məzmunu seçməyə, onu tərbiyə və ibrət faktoruna çevirməyə imkan verir. Uşaq əsərlərində belə bir məziyyəti, yəni əsas ideyanı mətnin bətnində gizlətməyi mühüm və üstün şərt sayan V.Q.Belinski təsadüfi demirdi: “Sizin əxlaqi fikriniz var,- çox gözəl. Bunu uşaqlara açıqdan-açığa söyləməyin, qoy bunu özləri hiss etsinlər” (7, səh.245).

“Tıq-tıq xanım”da ilk növbədə nəzərə çarpan ideya çaları “taylı tayını tapmasa, ah-vayla keçər axır günü” xalq deyiminə uyğun gəlir. Çünki Dozanqurdu (Tıq-tıq xanım) ilə Siçan bəy tamamilə fərqli xarakterə malik məxluqlardır. Elə buna görə də onların bir yerdə yaşayıb daima xoşbəxt olması mümkün deyil. Onların sevgi və birliyinin pozulması üçün kiçik bir stimula, bəhanə, səbəb kifayət qədər yetərlidir. Nağıldakı digər bir ictimai ideya zahirə gözəlliklərlə daxili aləmin harmoniyasının uyğun gəlib-gəlməməsi, onun ağıl və kamalla tamamlanıb-tamamlanmamasıdır. Tıq-tıq xanım zahirən bəzək-düzəkli, yaraşıqlı bir halda Siçan bəylə rastlaşır və ilk baxışda ona xoş gəlir. Onlar evlənilər, lakin hadisələrin

sonrakı gedişatı göstərir ki, o, əqli cəhətdən naqisdir. Su gölməçəsində batdığı, ölümə üzləşdiyi məqamda Siçan bəydən küsür, ona naz edir. Hansı məqamda necə davranmağı dərk edə bilmir.

“Tıq-tıq xanım”da sənətkar 14 hecalı misralardan istifadə etmiş, lakin uşaqların dərk etmə imkanlarını nəzərə alaraq misraları mütənasib şəkildə (7+7=14) iki yerə bölmüşdür. Əvvəldən sona qədər hifz olunan bu bədii üsul əsərin vəzn və ahənginə bir xəfiflik, yüngüllük gətirmişdir. Təsadüfi deyil ki, bu süjet əsasında cizgi filmi də çəkilmişdir.

“Tülkü həccə gedir” mənzum nağılının ideya-məzmun müstəvisində ilk növbədə diqqəti cəlb edən problem hiyləgərliklə sadələşmənin üzləşməsi, hiyləyə aldanış və onun faciəli aqibəti məsələsidir. Birinci xarakterin daşıyıcısı Tülkü, ikincinin təmsilçiləri isə xoruz və toyuqlardır. Bundan əlavə alt qatda mühüm bir qayə də öz ümumiləşdirilmiş təcəssümünü tapır. Bu, əsrlər boyunca istər qərbdə, istərsə də şərqdə maskalanmış məmur, xüsusilə də ruhani obrazlarının rəiyyətə münasibəti, onu aldadıb istismar etmək, sərvətini və hətta canını əlindən almaq metodudur. Zalım məzlumu iki yolla əzib ona zülm edə bilər. Birinci açıq təcavüz, birbaşa təzyiq yolu ilə; ikincisi, pərdələnmiş, maskalanmış şəkildə.

A.Şaiq folklor süjetindən məharətlə yararlanaraq ikinci tip zalımların tipik obrazını yaradır. Qocalıb əldən düşmüş, şikar tapa bilməyən tülkü əlinə təsbeh alır, belinə şal bağlayır, ayağına çarıq geyinib başına tirmə sarıq bağlayır. Zahirən bir mömin, ruhani qiyafəsinə düşür. Ancaq batin dəyişməmiş, məkr və fəsad, hiylə, mənfəətgirlik, qaniçən xislət onun daxilində gizlənmişdir. O, batini xislətini şirin dillə, yağlı sözlərlə ört-basdır etməyi də bacarır. Xoruz və toyuqların, əslində rəiyyətin qlobal miqyasdakı kütləvi sosial faciəsi də həmin bu zahiri görkəmə və sözlərə aldanışdan sonra başlayır. Əsrlər boyunca bütün islam aləmində (həm də bir çox başqa dini coğrafiyalarda) ruhanilər xalqı bu cür siyasət və davranışlarla istismara, köləliyə məruz qoymuşlar. “Tülkü həccə gedir” kimi bir uşaq əsərində qoyulan mətləbin tutumu və miqyasca böyüklüyü bundan ibarətdir. Ancaq kiçik oxucular bu həqiqəti birbaşa anlaya bilməzlər. Bu ideya onlar böyüdükcə zərrə-zərrə böyüyüb təhtəşüurda bir ictimai özünü və ətrafı dərk prosesinə çevrilir.

“Yaxşı arxa”da da tülkü hiyləgərliyin simvoludur. Buradakı leylək sadələşmənin, dardüşüncəliliyin, qarğa isə əksinə ayıqlığın, hiyləyə hiylə ilə cavab verməyi bacaran fərasətli, ağıllı məxluqun alleqorik obrazıdır. Tülkü leyləyi aldatdığı halda qarğaya məğlub olur. Çünki qarğa ondan daha hiyləgər və ağıllıdır. Əslində hər üç mənzum nağılın hədəfində bütünlüklə cəmiyyət hadisələri, insanların düşüncə, danışiq, əməl və davranışları dayanır. Buradakı hadisələr dramatik və canlı, epizodlar təsirli və bitkin, xarakterlər dolğun və bütöv, dil axarlı və rəvandır. Obrazların danışiq və əməllərindəki komiklik mənzum nağıllara yaddaqalan, füsunkar bir ovqat aşılayır. Hadisələrin poetik təhkiyə tərzə o qədər yumşaq və rəvandır ki, istər-istəməz kiçik oxucunu öz cazibəsinə salır. Başqa sözlə, müəllif hadisələri sanki balacaların öz dili ilə danışır. Dil sadə və emosionaldır, qafiyələr sərrastdır. Elə buna görə də A.Şaiqin haqqında danışılan mənzum nağılları bu gün də istər ideya-məzmun, istərsə də forma, dil-üslub baxımından müasirliyini itirməmişdir. Uşaqları mənəvi-əxlaqi kamilliyə, həyatın hər cür pisliliyinə, fətnə və şərinə hazır olmağa çağırış mənasında da bu əsərlərin xüsusi bədii və tərbiyəvi dəyəri vardır.

Ədəbiyyat

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c., Bakı: Elm, 1981, 457 s.; təkrar nəşr – Bakı: Avrasya Press, 2005
2. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1965
3. Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı: Yazıçı, 1983
4. Növrəs Mirzə Ələsgər. Pəndi-ətfal. Tiflis: Kamal Ünsizadə mətbəəsi, 1900
5. Növrəs Mirzə Ələsgər. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1985
6. Zəhid Xəlil, Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2007
7. Белинский В.Г., Чернышевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. II-е изд. М.: Детская литература, 1983

EMBODIMENT OF POSITIVE MORAL AND ETHICAL IDEAS IN ENLIGHTENMENT-REALISTIC EPIC CHILDREN'S POETRY OF AZERBAIJAN

S.H.Rasulova

SUMMARY

This work presents an analysis of children's verses by Azeri poets S.Ganizadeh, M.A.Novras, A.Shaig popularizing positive moral and ethical ideas. During the analysis, the author tried to make as many generalizations as possible and to keep in the center of attention those works that are important in terms of ideas, content and art.

ВОПЛОЩЕНИЕ ПОЗИТИВНЫХ МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

С.Г.Расулова

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ детских стихов азербайджанских поэтов С.Ганизаде, М.А.Новраса, А.Шаига, пропагандирующих положительные морально-этические качества. Во время анализа автор стремилась сделать как можно больше обобщений и держать в центре внимания те произведения, которые имеют важное значение с точки зрения идей, содержания и мастерства.

Məqalə redaksiyaya 25 iyun 2019 tarixində daxil olmuş, 2 avqust 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 37.01

TƏDRİSDƏ YENİ İNNOVATİV METODLAR

F.X.Xalıqov

Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci
Bakı AZ1035, Ramiz Qəmbərov küçəsi 61
e-mail: faiqxaliqov66@bk.ru

Açar sözlər: informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, yeni təlim metodları, beyin həmləsi

Key words: information and communication technology, new teaching methods, brain training

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, новые учебные методы, мозговой тренинг

Dünya iqtisadiyyatı inkişaf edir və bu inkişaf yolunda müəyyən mənfi tendensiyalarla üzləşir. Buraya inflyasiyanı, milli valyutaların məzənnəsinin zəifləməsini, işsizliyi və s. aid etmək olar. Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olduğu bir vaxtda bu problemlərlə üzləşməsi qaçılmazdır. Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi kurs nəticəsində ölkəmiz dünyada baş verən bu iqtisadi böhranları minimum itki ilə adlaya bilir.

Bütün bu proseslər baş verdiyi zaman ölkəmizdə yüksək ixtisaslı peşəkar mütəxəssislərə ehtiyac duyulur. Artıq müasir iqtisadi şəraitdə iş verənlərə öz işini bilən peşəkar iqtisadçılar, maliyyəçilər, mühasiblər, bank işçiləri və s. tələb olunur. Bununla əlaqədar, bu kadrları hazırlayan təhsil ocaqlarının müəllimlərinin də məsuliyyəti artır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ölkəmizdə bu prosese start verdi. Bundan sonra, 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub.

Ənənəvi təlim və onun yerinə gəlmiş fəal təlim 21-ci əsrin tələblərinin yerinə yetirilməsinə kifayət etmir. 21-ci əsr təfəkkür əsri olmaqla bərabər, həm də liderlik əsridir. Məqsəd zamanında bu bacarıqlara yiyələnməklə, keçirilən dərslərdə və təlimlərdə innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə mühitdə yeni bir düşüncə modeli yaratmaqdır.

Yaşadığımız əsr sürətlə inkişaf etdiyi üçün öyrədən və öyrənənlərdən daha çox çeviklik tələb olunur. Qarşıya çıxan problemləri sürətli şəkildə həll etməklə bərabər, təhsil alanların yeni düşüncə modelinə sahib olması üçün innovativ təhsil alətlərinə yiyələnməsi vacibdir. Informasiya kommunikasiya texnologiyaları innovativ tədris və öyrənmə imkanlarının təmin edilməsi üçün müəllimlərə böyük imkanlar yaradır. Eyni zamanda onlar səmərəli tədris idarəçiliyinin təşkil edilməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Avropa komissiyasının hesabatında bildirilir ki, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sa-

həsində tətbiqi sinif otaqlarının, fənn kabinetlərinin və qeyri-rəsmi tədris şəbəkələrinin texnoloji, təşkilati və tədris mühitinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda deyilir: Təhsil sisteminin bütün pillələrində müəllimlərin bilik, bacarıq və peşəkarlıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun yüksəldilməlidir. Dövlət Strategiyasında təhsil verənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən yüksək nüfuzlu təhsil verənin formalaşdırılması strateji istiqamət kimi göstərilir. İnnovativ təlim metodu elə təlim metodudur ki, dərş prosesində müəllimlə tələbə arasında qarşılıqlı əlaqə, münasibət, ünsiyyət, müəllim-tələbə əməkdaşlığı yaranır. Tələbələr artıq passiv dinləyici deyillər. Əgər passiv təlim metodunda müəllim əsas fiqur, əsas sima idisə, indi müəllim və tələbə birlikdə dərşin əsas qurucusu, təşkilatçısıdır. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiq edildiyi dərşlərdə qrup forması üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Burada qrupu təşkil edən tələbələr qarşılıqlı ünsiyyət, mülahizə zəminində verilmiş tapşırıqları icra edirlər. İnteraktiv təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi tələbələrin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan tərəkür xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Hazırkı cəmiyyətdə informasiya texnologiyalarının rolu çox böyükdür. Müasir təlim texnologiyaları bu gün cəmiyyətin intellektuallaşdırılması prosesində, təhsil sisteminin və mədəniyyətinin inkişafında mərkəzi yer tutur. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiqi informasiya texnologiyaları ilə tanışlığın zəruriliyini diktə edir. Təhsil və elm cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesinin obyektlərindən biridir. İnformasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi onların düzgün seçilməsini tələb edir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin təhsil sahəsinə aktiv tətbiqi mütəxəssis hazırlığının səviyyə və keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilməlidir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi müəyyən məsələnin reallaşmasını müəllimin qarşısına məqsəd qoymalıdır.

Ölkədə 2007-2013-cü illəri əhatə edən keyfiyyətli təhsil üçün “İnformatika və kommunikasiya texnologiyası Proqramı” işlənib hazırlanmışdır. Bu proqramın vəzifəsi bütün əhalidə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə vərdişləri yaratmaqdır. Proqramda bir neçə istiqamət öz əksini tapmışdır. Onlardan birincisi “Məktəb – informatika layihəsi”dir. Bu layihə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından tədris prosesində daha geniş istifadəni nəzərdə tutur. Artıq bir sıra fənlər üzrə elektron tədris vəsaitləri hazırlanmışdır.

Proqramın ikinci bir layihəsi “Müəllimlərin təhsili” adlanır. Layihə təkcə məktəb rəhbərləri, informatika müəllimlərini deyil, bütün müəllimlərin öyrədilməsini nəzərdə tutur.

Proqramın bir layihəsi də əhaliyə, valideynlərə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin öyrədilməsini əhatə edir.

Multimedia laboratoriyaları yaratmaq, kitabxanalarda elektron oxu zallarının təşkil, bütün kitabxanaların internetə qoşulması, əhali təbəqələrinin internet vasitəsilə məsafədən təhsilə cəlb olunması və s. də görülməli işlərdəndir.

Müasir dövrdə tədris zamanı aşağıdakı sadalanan faktorlar biliyin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır:

1. Tədrisin dərşlik, dərş vəsaitləri ilə, əyani və texniki vasitələrlə, təlim avadanlıqları ilə təmin edilməsi;
2. İxtisaslaşmış fənn kabinetlərinin olması;

3. Təhsil verənlə təhsil alan arasında düzgün münasibətlərin qurulması;
4. Təhsil verənin yeni tədris texnologiyaları və təlim metodlarından istifadə bacarığı.

Yeni tədris texnologiyaları və təlim metodlarının təhsildə tətbiqi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə və materialın mənimsəmə sürətini artırmağa imkan yaradır. Yeni qurulan təhsildə idraki inkişafın parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq əsas amil hesab edilir. Təhsili bilavasitə inkişaf yönümlü bir proses kimi stimullaşdırmaq əsas vəzifəyə çevrilir. Təhsilin keyfiyyəti, eyni zamanda rəqabətliliyi zəruri cəhətlər kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Keyfiyyət anlayışında tələbələrin bir şəxsiyyət kimi təhsil prosesində qazanmış olduğu dəyərlər (kompetensiyalar) əhatə olunur. Onlar tələbənin idrak fəaliyyətinin fonunda bütöv şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsini göstərə bilər. Təhsilin köməyi ilə davamlı inkişafa nail olmaq müəllim və tələbələrin cəmiyyətin inkişafı, mövcud dəyərlər və məqsədlər arasındakı ziddiyyətlərin üzə çıxarılması məsələlərinin öyrənilməsinə ciddi yanaşmanı tələb edir. Bunlar isə öz növbəsində təhsil almaqla yeni motivasiya yaradır. Çünki təhsil onlara davamlı inkişafı və ona alternativ baxışları qiymətləndirmək, sonra bu görüşlərin həyata keçirilməsinə çalışmaq imkanı verir. Yeni pedaqoji texnologiyaları və müasir interaktiv təlim metodlarını əks etdirən dərslər-ekskursiya, dərslər-yarış, dərslər-mühazirə, dərslər-disput kimi qeyri-standart dərslərdən istifadəyə üstünlük verilməli, təlim prosesinin çevikliyini təmin edən müxtəlif iş formalarından (kollektiv iş, qruplarla iş, cütlük şəklində iş, fərdi iş) istifadə olunmalıdır. Təlim prosesində dialoqa, məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirən, yaradıcı fəaliyyətə əsaslanan fəal və interaktiv metodlardan istifadə edilməlidir. Təlimin interaktiv xarakteri qruplarla və ya cütlük şəklində daha qabarıq formada təzahür edir.

Təlimin qrup forması fəal təlim “təhsilverən-təhsilalan” dialoqundan imtina edilməsini və “təhsilverən-qrup-təhsilalan” münasibətlərinə keçməyi nəzərdə tutur. Müəllim yeni materialı izah edir və sonra qruplara onu möhkəmləndirməyi, bütün detalları ilə dərk edib anlamayı tövsiyə edir. Bu zaman təhsilalanların fəaliyyətlərinin istiqamətində iş təşkil olunur.

Cütlük şəklində iş. İşin bu forması zamanı təhsilalanlar cüt-cüt işləyirlər ki:

- hər hansı bir tapşırığın, qərarın, problemin yerinə yetirilməsində bir-birinə kömək etsinlər;

- işlərin nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparsınlar;

- qarşılıqlı qiymətləndirmə, qarşılıqlı yoxlama keçirsinlər.

İxtisaslaşmış kabinetlərin əhəmiyyəti təhsil alanın fənnə marağını artırır və keçirilən mövzunun mənimsənilməsinə müsbət təsir edir. Bu baxımdan fənn kabinetlərinin əyani vəsaitlə təminatı mühüm faktordur. Bu tədrisin əyanilik prinsipinə söykənən və tədrisin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Məşhur çex pedaqoqu T.A.Komenski əyaniliyə yüksək qiymət verərək onu təhsil verən üçün “qızıl qayda” adlandırmışdır.

Təhsil proqramını həyata keçirən təhsil müəssisələri maddi-texniki bazaya (kabinetlər, laboratoriyalar, idman zalları, kitabxana və s.) malik olmalıdır.

Mənimsənilən materialın konkret əşya və hadisələr üzərində qurulması, təhsil alan tərəfindən mövzunu aydın dərk etməyə şərait yaradır. Əyanilik prinsipi bütün fənlər üzrə aktualdır. Bu bəzi fənlər üzrə əşyalar (coğrafiya fənnindən qlobus və xəritələr; kimya fənni üzrə laboratoriya avadanlığı, xarici dil fənnindən linqafon kabinet, informatika fənni üzrə informatika fənn kabinet və s.), iqtisadi və kargüzarlıq fənləri üzrə isə sənədlərdən

ibarətdir. Bununla yanaşı, fənn kabinetlərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə, o cümlədən, interaktiv (ağıllı) lövhədən, müxtəlif slaydlardan istifadə təhsil alanda fənnə marağı artırır, bu da özlüyündə mövzunun mənimsənilməsinə müsbət təsir edir. Özlüyündə slaydlar da elə təşkil olunmalıdır ki, onlar təhsil alanda mövzunun qavranılmasına müsbət təsir göstərsin.

Təhsil verən təhsil alana məntiqi yanaşmanı öyrətməli və bunun əsasında dərsin qavranmasını asanlaşdırmalıdır. Burada beyin həmləsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dərsdə təhsil alan öyrənilən mövzu, problemin həlli yolları üzrə müxtəlif ideyaları irəli sürməsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Beyin həmləsi tələbələrdə bilikləri üzə çıxarmağa, müzakirə olunan məsələyə maraq oyadır. Əqli hücum tələbələrdə yeni mövzu üzrə biliklərini sürətlə üzə çıxarmağa, onlarda müzakirə olunan məsələyə maraq oyatmağa imkan verir. Bu metodun tətbiqi tələbələri fəallaşdırır, verilən suallara tez və düzgün cavab tapmağa həvəs yaradır. Məntiqi yanaşma tələbələrdə yeni mövzu üzrə biliklərini sürətlə üzə çıxarmağa, onlarda müzakirə olunan məsələyə maraq oyatmağa imkan verir. Bu metodun tətbiqi tələbələri fəallaşdırır, verilən suala tez və düzgün cavab tapmağa həvəs yaradır. Əqli hücum məntiqi yanaşmaya əsaslanmalıdır. Sual lövhəyə yazılır və ya şifahi şəkildə verilir. Əqli hücum zamanı müəllim təhsil alana mövzuya aid məntiqi yanaşmaya əsaslanmanı öyrətməlidir. Məntiqi yanaşma zamanı yeni mövzu ilə əlaqədar hər hansı bir fikrin, ifadənin tamamlanması üçün mümkün variantları müəyyənləşdirmək tapşırığı vermək də məqsədəuyğundur. Təhsil verən mümkün qədər çox tələbədən fikir söyləməsinə nail olmalıdır. Söylənilən bütün mülahizələr heç bir tənqidi münasibət bildirilmədən müzakirə olunmalıdır.

Ölkəmizdə yeni məktəblər, təhsil ocaqları tikilir və təmir edilir. Bu təhsil müəssisələrində yeni standartlara cavab verən fənn kabinetləri təşkil edilir. Bu fənn kabinetləri fənnə uyğun əyani vəsaitlə, interaktiv lövhə və kompyuterlərlə təchiz edilir. Lakin özlüyündə bunlar tədrisin keyfiyyətini artırma bilməz. Bütün bunlar tədrisin keyfiyyətinin artırılması üçün müəllimin əlində bir vasitədir. Tədrisin keyfiyyətinin artırılması üçün ən əvvəl müəllim sənətini sevməli, öz üzərində işləməyi bacarmalıdır. Müəllim yuxarıda sadalanan yeni təlim metodlarını tətbiq etməklə təhsil alanda fənnə marağı artırmağı və keçirilən mövzunu aşılamağı bacarmalıdır.

Bilinməlidir ki, bizim yetişdirdiyimiz gənc nəsil ölkəmizin gələcək mütəxəssisləridir və Respublikamızın inkişafı biz müəllimlərin onlara aşıladığımız biliyin səviyyəsindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006
2. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi. Bakı. YUNİSEF, 2002
3. V.Xəlilov, Z.Zeynalov, R.Mehdiyeva. Təlim prosesində yeni pedaqoji və İKT texnologiyalarından istifadənin elmi əsasları və təlimin keyfiyyətinə onların təsiri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2003
4. Педагогические технологии. Под. ред. В.С.Кукушина. М., 2002
5. [http:// www.edu.gov.az](http://www.edu.gov.az)

NEW INNOVATIVE METHODS IN LEARNING PROCESS

F.Kh.Khaliqov

SUMMARY

This article highlights the essence of the concept of learning. Main directions to improve the quality of education in Azerbaijan are studied.

НОВЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Ф.Х.Халыгов

РЕЗЮМЕ

В статье освещена суть концепции обучения. Изучены основные направления, ведущие к улучшению качества обучения в Азербайджане.

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 23 sentyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

H.ABBASZADƏNİN POVESTLƏRİNDƏ MÜASİRLİK
(“Qaradağ əhvalatı”, “Ləpədöyəndə” və “Mansur” povestləri əsasında)

A.E.Heydərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68
e-mail: heyderova89@inbox.ru

Açar sözlər: Hüseyn Abbaszadə, povest, müasirlik

Keywords: Huseyn Abbaszadeh, story, modernity

Ключевые слова: Гусейн Аббасзаде, повесть, современность

Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan ədiblərimizdən biri də Hüseyn Abbaszadədir. Yaradıcılığına keçən əsrin 40-cı illərində şeirlə başlayan H.Abbaszadə 50-ci illərdə nəsrə keçid edir. Nəsrin geniş imkanlarından istifadə edərək hekayə, povest və romanlar yazır. 61-ci ildən başlayaraq povest janrına müraciət edir.

Bildiyimiz kimi, povest hekayənin geniş forması olaraq, yazıçıya fikirlərini daha ətraflı ifadə etməyə imkan verir. Bunu nəzərə alan H.Abbaszadə, ilk povesti olan “Qaradağ əhvalatı”nı (1961) yazır. Ardınca “Ləpədöyəndə” (1962-1963), “Leytenant Qiyasazadənin gündəliyindən” (1962-1984), “Onu tanımadılar” (1964), “Eve kölgə düşür” (1964-1966), “Şokolad paylayan qız” (1966), “Qapını döyürlər” (1967), “Mansur” (1968), “Hardasınız, müsyö Abel?” (1970), “Uzaqdan gələn qonaq” (1972-1973), “Xahiş (1979-1981), “Dələ” (1981-1982), “Zinger əhvalatı” (2002-2003) povestlərini qələmə alır. Bu əsərlərin hər biri yazıcının müraciət etdiyi mövzuların müasirliyi və aktuallığı baxımından diqqəti cəlb edir. H.Abbaszadənin hansı mövzuya müraciət etməsindən asılı olmayaraq, onun povestlərinin (əsərlərinin) hərəkətverici qüvvəsi insandır.

Müharibə görmüş, onun iştirakçısı olmuş H.Abbaszadə əsərlərində müharibə mövzusu xüsusi olaraq qabardır. “Leytenant Qiyasazadənin gündəliyindən”, “Onu tanımadılar”, “Şokolad paylayan qız”, “Uzaqdan gələn qonaq”, “Hardasınız, müsyö Abel?” əsərləri məhz müharibə mövzusu üzərində qurulmuşdur. Bu povestlərdə ön və arxa cəbhənin təsviri, müharibə zamanı insanların psixologiyası və s. məsələlər işıqlandırılır. Bu əsərlər başqa tədqiqatın mövzusu olduğundan, məqalədə onların yalnız adlarını çəkməklə kifayətlənirik. Bu məqalədə H.Abbaszadənin 60-cı illərdə yazdığı “Qaradağ əhvalatı”, “Ləpədöyəndə” və “Mansur” povestlərindəki müasirlik tədqiq olunur.

Bildiyimiz kimi, 60-cı illər ədəbiyyatda xüsusi bir dövr idi. Ədəbiyyatşünas Şirindil Alışanlının da qeyd etdiyi kimi, “60-cı illərdə sovet ədəbiyyatı məlum standartlardan, qəliblərdən çıxmağa başladı” (3, s. 27). Bu dövrdə sənət adamları insana, dünyaya başqa prizmadan yanaşmağa başlayırlar. Həmin dövrdə yazılan əsərlərdə həyatın mənası olan insan, onun daxili aləmi, mənəvi-psixoloji vəziyyəti tədqiqat müstəvisinə gətirilir. Bu məziyyətlər H.Abbaszadə bədii nəsrində də açıqca görünür.

Bir yazıçı kimi onu vacib problemlərin bədii həlli maraqlandırır. “Qaradağ əhvalatı” povestində də yazıçı insan və onun daxili aləmi, seçimləri kimi məsələlər düşündürür. O, obrazların timsalında “ikinci mən”in meydana çıxma səbəbini, insanın həyatındakı

rolunu mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər baxımından təsvir edir. Povest Nadirin fırtınalı dənizdə dalğalarla mübarizə apararaq sahilə can atması ilə başlayır. Burada qeyri-təbii heç nə yoxdur. Bu təbii hadisənin təsviri ilə müəllif oxucunu təmiz vicdanla, adla ölmək yoxsa xudbincəsinə yaşamaq yaxşıdır sualı qarşısında qoyur.

Nadirin yaşamaq istəməsi olduqca təbiidir. Çünki həyat şirindir, heç kim ölmək istəmir. Lakin Nadirin xilas olmaq istəməsinin başqa səbəbi də vardır. Axşam nişanı olan Nadir bu günü özünün, anasının, Vəsilənin gözündə qoymaq istəmir. Bura qədər oxucu qayğıkeş oğul, düşüncəli sevgili görür. Lakin hadisələrin gedişatı Nadirin “ikinci mən”i üzə çıxarır.

Yazıçı Nadirin simasında insanın özü ilə apardığı amansız mübarizəni təsvir edir. Nadirin xarakteri bütün çılpalığı ilə oxucunu da tərəddüddə qoyur. O, “nə etməli?” sualına cavab tapa bilmir, qarşısındakı iki yoldan birini seçir. O, yoldaşları ilə qalıb mübarizə aparmaq əvəzinə, tək xilas olmağı üstün tutur. Bununla da Nadirin xarakterindəki xudpəsəndlik, etibarsızlıq üzə çıxır: “Bunlar üzə bilmirlər, bəs mənim təqsirim nədir! Vaxtında öyrənəydilər. Qurunun oduna yaş da yanır. Əgər qayıqda qalıb, onlarla bir yerdə məhv olsam, onda mənə dünyanın ən axmaq adamı deyərlər” (1, s. 83).

Halbuki Nadir qayıqda tək deyildir. Onunla eyni taleyi yaşayan insanlar vardır. Hansı ki, bu insanları da evlərində gözləyənləri var. Yazıçı Nadirin düşüncələrinə qarşı usta Süleymanı qoyur. Nadirin düşüncələrindən xəbərsiz usta Süleyman başqa fikirdədir: “Mən ölsəm cəhənnəmə, dövrənim sürüb, günümü görmüşəm, övladlarım, ev-eşiyim, nəvələrim var, hayıf bu cavanlardan...Muradın başına bir iş gəlsə, anasız böyütdüyü qızı lap yetim qalacaq. Fedyanın uşağı orda elə, özü də belə. Arvadı iki zərbənin altında qalacaq. Tofiqin də ki, əsl həyatı hələ qabaqdadır. Yazıq nə görüb ki” (1, s. 89). Süleyman usta-Nadir xətti povestdə aparıcı olmasa da, Nadirin iç üzünün açılmasına yardımçı olur.

Müəllif bu priyomdan istifadə edərək müxtəlif yaşlı insanların fərqli düşüncələrini ifadə edir. Süleyman kişi canının hayında deyil, onu yoldaşlarının taleyi narahat edir; özü demişkən, dövrənin sürən bu usta birinin başsız qalacaq qızını, o birinin hələ toy görmədiyinə təəssüflənir. H.Abbaszadə yaşlı nəslin gənc nəslə örnək ola biləcək daxili zənginliyi, təəssübkeşliyi, qayğısı ilə əsərin ideya-tərbiyəvi rolunu önə çəkir.

Nadirin qəbahəti bununla bitmir. O, yoldaşlarının öldüyündən əmindir, hətta öz hərəkətinə onların ölümü ilə bəraət qazandırır: “Mənə nə düşüb?! Bir də mənim onları qoyub qaçdığımı bundan sonra kim sübut eləyə bilər?! Onları dənizin dibindən çıxarıb dindirməyəcəklər ki?!” (1, s. 95)

Yanlışı davranışı Nadiri narahat etmir. O, doğru qərar verdiyinə əmindir, baş verənlərin bir təqsirkarı olduğunu düşünür, bütün günahı Muradda görür. Murad Kövşənli Qaradağ neft mədənləri idarəsinin neft və suvarma sexinin rəisi, mühəndisdir. Həyat yoldaşını doğumda itirmiş, anasız qalan qızını böyüdən Murad işini ürəkdən sevir. Həmin gün təmir işi ilə bağlı təcili dənizə çıxmaq lazım gəlir. Murad Nadirin nişanı olduğunu bildiyindən ona getməməyi təklif etsə də, işin yüngüllüyünü nəzərə alan Nadir bundan imtina edir. Belə ki, Murad Nadir və üç yoldaşı ilə birgə dənizə yollanır. Qəfildən qopan fırtına onların sahilə çıxmağına mane olur. Murad işi təxirə salmadığına peşman olur.

Əslində bir çıxış yolu vardır; üzərək sahilə çıxmaq. Lakin qayıqdakılardan ikisinin üzməyi bacarmaması Muradı dilxor edir. Dilxorluğun bir digər səbəbi də Nadir məsələsidir. Yoldaşları Fedya və Tofiqin üzməyi bacarmadıklarını öyrənən Nadirin qarşısında iki yol qalır: ya yoldaşlarını dənizin qasırğasına tapşırıb üzərək sahilə çıxmaq, ya da onlarla qalıb əcəli gözləmək. O, tərəddüdlərinə son qoyur: “Nə eləyim. Gözüm görə-görə özüm öz

həyatımı məhv eləyim?! Nəyə görə?" (1, s. 83)

Əslində Nadir bir seçim edir. Bu seçimdə onu haqsız edən üzməyi bildiyi halda qalıb ölümü gözləməməyi deyil, yoldaşları ilə halallaşmadan çıxıb getməsi, özünə gələn kimi onların arxasınca kömək göndərməməsidir. Bunları düşünmək yerinə isə Nadir, günahı Muradın üstünə ataraq vicdan əzabından xilas olmaq istəyir: "Murad həmişə özü, öz şöhrəti barədə düşünürdü. Elə camaatı qırğına verən də onun bu şöhrətpərəstliyi olmadığını?" (1, s. 97) O, özünü buna o qədər inandırır ki, ona dəyməyə gələn Muradın adı sözü belə ona zəhər kimi gəlir. Bu da onun xarakterindəki laübalılığı göstərir.

Yazıçı Nadiri insan, fərq kimi təsvir edir, onun şəxsiyyət kimi formalaşmadığını bədii boyalarla əks etdirir. H.Abbaszaadə bununla yaşından asılı olmayaraq, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının çətinliyini göstərir. Çünki insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında daxili və xarici amillərin rolu danılmazdır. Əsər boyu isə biz Nadirin yalnızca eqosunu görürük. Hansı ki, bu eqo onu ətrafındakı insanlardan uzaqlaşdırır. Nadir ətrafındakı insanlarla mənəvi bağ qurmur, onları dəyərləndirmir. Onun üçün yalnız özü və özü üçün seçdiyi bir-iki adam dəyərlidir.

Nadirin nişanlısı Vəsilə əhvalatı bildikdə ona bəslədiyi sevgi ölür. Çünki Nadir onun gözündə güvəndiyi liman idi. Vəsilə "Yoldaşlarını dar gündə qoyub qaçan adamdan nə desən gözləmək olar! Sabah çətinə düşəndə o mənə də qoyub qaçar" (1, s. 154) fikri ilə Nadirdən ayrılır. Əsər boyu yazıçı Vəsiləni müsbət planda təsvir edir. Qayğıkeş, çalışqan olan Vəsilə Nadirdən fərqli olaraq, insanlara dəyər verir. Çünki Vəsilə nə istədiyini bilən, özünəgüvənən insandır. O, Nadiri çox sevir. Onun başına gələn hadisədən mütəəssir olur, onun qayğısına qalır. Vəsilə Nadirin narahatlığının səbəbini nişanlarının təxirə düşməsi kimi mənalandırır. Həqiqəti bildikdə isə, təbii olaraq, onu bağışlaya bilmir.

Rəfiqəni bu addımı atmağa vadar edən bir digər səbəb isə ictimai rəyi, qınağı nəzərə alması olur: "Bundan sonra mən rəfiqələrimin üzünə necə baxacağam?! Məzuniyyətdən işə qayıdanda yoldaşlarımla necə söhbət edəcəyəm?! Onlar üzə mənə heç nə deməsələr də, ürəklərində güləcəklər" (1, s. 139).

H.Abbaszaadə bədii nəsrində ailə mövzusu həmişə aktual və müasir olmuşdur. O, "Ləpədüyündə" (1962-1963) povestinin mövzusunu da müasir həyatdan, müasir ailədən götürmüşdür. Povestdə ana-oğul, gəlin-qayınana münasibətləri, mənəvi-əxlaqi amillər öz ifadəsini tapmışdır. Əsər Lətifin təzə mənzilinə anası Xədicənin köçmək istəməməsi ilə başlayır. Ləlifin istəyi olduqca təbiidir: "Mənə təzə binada, içində hər bir rahatlığı olan geniş otaqlarda yaşayım, anam burada tək qalsın?! Yox, mən buna razı ola bilmərəm. Sən getməsən, mən də getməyəcəyəm. Sabah aparıb qaytaracağam mənzilin ordenini" (2, s. 233).

O, təzə mənzildə anası ilə birgə yaşamaq istəsə də, anası təzə mənzilə köçmək istəmir. Yazıçı əsər boyu ananın bu hərəkətinin səbəbini araşdırır. Ana oğlunun xoşbəxtliyini istəyir. Onun bir ana kimi oğlunun dul qadınla deyil, layiqli bir qızla evlənməsini istəməsi təbiidir. Bütün dövrlərdə analar oğullarına layiqincə toy etmək, başı duvaqlı, əli xınalı qızı ailəsinə gəlin gətirmək istəmişdir. Otuz bir yaşlı oğlunun bu vaxtadək dayanıb indi dul qadınla evlənməyini ana həzm edə bilmirdi: "Əgər Allahın mənə zərrə qədər yazığı gəlsə, arzu-kamımı gözümdə qoymasın. Aman-zaman bir övladım var, bütün ümidimi ona bağlamışam, gərək ocağıma dul arvad gəlməsin. Mən kimdən əskiyəm?! Züleyxanın qıçı sınaıdı, o gün Lətifə rast gəlməyəydi" (2, s. 273).

Əslində Züleyxanı ilk görəndə ana onu bəyənir, sanki oğlu onun gözlərilə baxıb Züleyxanı bəyənmişdi. Züleyxanın Lətiflə bir yerdə ola biləcəyini ana iki gəncin bir-birini

sevməsi, taleyi bir dəfə yarımçıq qalmış gəlinin ikinci dəfə xoşbəxt olmağa cəhd etməsi kimi deyil, el arasında təmiz adlarının ləkələmə biləcəyi kimi qəbul edir. Ana illərlə arzuladığı oğul toyunu artıq “ləzzətsiz” hesab edir, “dul arvadın toyunun heç ləzzəti də olmur” deyir.

Əsərdə yazıçı Xədicə ananın keçirdiyi bütün hissləri ustalıqla təsvir edir. Xədicə ana oğlunun dul qadınla evlənəcəyini bildikdə oğluna etiraz etmir, heç bir şey demir. Onun Züleyxa barəsindəki düşüncələrini oxucu ananın daxili monoloqu nəticəsində öyrənir. Lakin Xədicə ana bu işi özü həll etmək istəyir. O, gəlini olacaq Züleyxanı şərhləyərək, “Qonşular onun haqqında pis fikirdədirlər. Gül kimi təmiz oğlansan, nəyinə gərəkdir gəzəyən qız. Bəlkə də əri onu gəzəyən olduğu üçün boşayıb... Allah bilər. Nəyimiz olmasa da, el arasında təmiz adımız var. Hər işi düzəltmək mümkündür. Ancaq namus ləkəsini təmizləmək çox çətindir” (2, s. 254) deyir. Yazıçı bununla dul qadının cəmiyyətdə mövqeyini, tarix boyu kişinin səhvini qadının zərif çiyinlərində daşdığını bir daha təsdiq edir. Yazıçı sanki “Züleyxanın xoşbəxt olmağa şansı varmı, yoxmu?”nın anlamını hadisələrin axarında axtarır.

Lətif anasının dediyi sözlərə inanır. Yazıçı Lətifə daxili təlatümləri ilə verir. Şübhənin insanı yanlış mühakiməyə sövq etdiyini oxucu Lətifin simasında görür. Mədəndə operator işləyən Lətif həssas qəlbli, romantik bir gəncdir. Züleyxanı ilk dəfə diş poliklinikasında görüb ona vurulur. Hadisələrin kəskin dəyişimi Lətifin xarakterini üzə çıxarır. “Odlu su arasında qalan” gənc Züleyxaya nə qədər vurğun olsa da, şübhələrdən təsəllini öz xəyanəti ilə (hisslərinə xəyanət ilə) təskinləşdirir: “Lətif Rəşxəndənin əlindən xoş bir hərarət duydu. Bu hərarətdən onun vücudu isindi. Elə bil gözlərinə nur gəldi. Bayaqdan quzğun caynağı kimi qəlbini sıyıran ağır fikirlər bir anlıq onu tərk etdi. Lətif Rəşxəndə ilə üz-üzə oturub danışmışdı. Lakin onun bu qədər məlahətli olduğunu indiki kimi hiss etməmişdi” (2, s. 270).

Əsərdə Xədicə xalaya qarşı qoyulan obraz – Züleyxa yazıçının qadının ailədə və cəmiyyətdə mövqeyinə münasibətini ifadə edir. Gənc ikən məruz qaldığı şiddət Züleyxanın xatirində birgəyaşayış, ailə səadəti xəyallarını puç edir. Gənc qız evliliyin ən bəxtəvər günlərində ərindən fiziki zərbə alır. Züleyxa böyüdüüyü ailədə belə davranış görməmişdi, atası istər ona, istərsə də anasına qarşı həmişə diqqətli olmuş, qayğılarını çəkmişdi. Züleyxaya təsir edən, ağrıdan da ərinin üzünə çırpılan zərbəsi yox, münasibəti idi: “Mən üzümə dəyən şillənin ağrısından yox, qəzəbimdən ağlayırdım. İyirmi yaşın içində idim. Valideynlərimin məni nə vaxt döydükləri xatirimə gəlmirdi. Bir də, kişi qadına əl qaldırırmı? Fəxrinin bu hərəkəti mənim üçün təhqir idi. Elə bir təhqir ki, onu mənliyimə sığışdırma bilmirdim?” (2, s. 242)

Züleyxa üçün ailə müqəddəs idi, qurduğu yuvasının nə vaxtsa dağıla biləcəyi xəyalına belə gəlmirdi. Lakin Fəxrinin ona xəyanət etdiyindən şübhələndikdə, hətta bu xəyanətin bilavasitə şahidi olduqda Züleyxa dözmür; onun isti yuvasına, müqəddəs saydığı ocağa yad əl uzandı. Qayınanasının ona təkidlə dediyi “Qızım, ağıllı gəlin hər işin üstündə evini dağıtmaz. Otur yerində. Axşam atası onun abırını tökdü. Kişidir, hara getsə, əvvəl-axır qayıdacaq sənə yanına” (2, s. 244) sözləri də onu fikrindən döndərmir.

Lətif ona evlənmək təklifi etdikdə Züleyxa tərəddüd edir; başı daşa dəymiş bir gəlinin subay oğlanla evlənməsinə qohum-qonşu, tanış-biliş nə deyər? Digər tərəfdən, Züleyxa üçün ikinci dəfə inanmaq, güvənmək çətin idi.

Lətifin düşdüyü vəziyyəti ailə quracağı qıza qarşı şübhələrini yox etmək üçün sağlam düşüncəli, mənəviyyatca zəngin birinə ehtiyacı vardı. Yazıçı bu məsələni mədənin baş

geoloqu Sultanov obrazı vasitəsilə həll edir. Xədicə arvadı tutduğu səhv yoldan döndərə bilməyəcəyini qərarlaşdıran geoloq Lətiflə danışmağı qərara alır: “Öz hisslərinə inan, oğul, çünki sən Züleyxanı başqalarından pis tanımırsan. Paxıl qonşular ananı aldadıb, yalan deyə bilərlər. Gərək belə hallarda həqiqəti uydurmadan, böhtandan ayırıb görməyi bacarasan. Qonşuların hamısı bir cür olmur. Başqasının evini yıxmaqdan həzz alan o qədər xəbis və imansız adam var ki... Necə deyərlər, qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” (2, s. 275).

Xədicə arvad Züleyxaya etdiyi haqsızlığın əzabını çəkir. Züleyxanın baş vermiş hadisədən xəbəri olmasa da, ana öz vicdanı qarşısında günahkar olduğunu bilir. Lətif bütün bunları gözəl bilir, anasının ondan uzaq durmağının səbəbini üzə vurmasa da, onu qınaya bilmir. Ana isə oğlunun övladlıq borcunu el qınağı kimi yozur: “Lətif, oğul, bilirəm səni təşvişə salan nədir. Camaatın dedi-qodusundan qorxma. Hamıya deyəcəyəm ki, səndə günah yoxdur, özüm getməmişəm. Səni qınamazlar” (2, s. 234).

Göründüyü kimi, yazıçı adi görünən məişət mövzusunda bütün dövrlər üçün aktual olan qadın və ailə, qadın və cəmiyyət mövzusunı qabardır. “Ləpədən qopmuş” povestinin adı obrazların xarakteri və əsərin ideyası ilə müəyyən mənada bağlılıq var. Yazıçı Züleyxa ilə Lətifin də həyatını ləpədən qopmuş olduğu kimi təsvir edir. Digər povestlərində olduğu kimi, H.Abbasızadə bu povestlərində münasibətlərə anlaşılmaqlıq və qınaq daxil etməklə təsviri bədii boyalarla gerçəkləşdirməyə cəhd etmişdir.

“Mansur” povesti H.Abbasızadənin öz məzmunu, hadisələrə yanaşma tərzi baxımından olduqca fərqlidir. Əsərdə yazıçı qadın-kişi münasibəti, xəyanət, sədaqət, insan hissləri və s. kimi problemləri bədii təhlil müstəvisinə gətirir. H.Abbasızadə əsərlərində ailə məfhumu çox dəyərlidir. Lakin H.Abbasızadəni bir məsələ narahat edir; qloballaşan dünyada ailə dəyərlərindən uzaqlaşmaq.

Uşaq evində böyümüş Mansur həmişə ailəsi olmasını istəyib. Lakin tale elə gətirir ki, Mansurun arvadı Qəmər ona xəyanət edərək bir müğənniyə qoşulub gedir. Hadisələrin drammatizmi də buradan başlayır. Yazıçı virusologiya üzrə mütəxəssis, tibb elmləri doktoru, professor Mansur Cavadlının həyatının bir dövrünü təsvir etməklə onun xarakterindəki dəyişmələri ustalıqla təsvir edir. Deyib-gülən, şən bir qadın olan Qəmər üçün Mansurla evlilik sadəcə sənəd üzərində qurulmuşdu. Mansuru Qəməre, ailəyə bağlayan bağlar çox zəif idi. Xarakterindəki quruluq, adamayovuşmazlıq, qapalılıq onun nəinki ailədə, işdə, yoldaşlar arasında da münasibətdə soyuqluq yaradır. Yazıçı qəhrəmanın xarakterini, daxili tənhalığının səbəbini özü də bilmir: “İnsanın qərribə təbiəti var. Belə qaranlıq gecəyə və sakitliyə düşəndə özünü kimsəsiz. Yalnız sanır. İşığa çıxmağa, adamlar arasında olmağa, şənəlməyə can atır. Ancaq bunların hamısı aldadıcıdır. Ona görə aldadıcıdır ki, şənliklər çox zaman yorucu olur. İnsanların arasında olmaq da adamı həmişə tənhalıqdan qurtarmır, nə isə yenə sakitlik istəyirsən” (1, s. 274).

Əsərdə Qəmər pərdə arxasından oxucu ilə görüşür, Mansurun söhbətlərində, ona xəyanətində təəccüblüdür ki, əri ona haqq qazandırır. Əslində Mansur kimin xəyanət etdiyini, kimin “ağıllı” qadın olduğunu özü də bilmir. Tərəddüdlər, qarışıq fikirlər ümumiyyətlə Mansurun elm adamı olsa da, həyata mənfi baxışını bir daha sübut edir. Qəmər estrada müğənnisinə qoşulub qaçanda o, özünü günahkar bilir: “O mənfur əhvalatın da kökünü elə burda axtarmaq lazımdır. Qəmər gəzməyi, şənəlməyi sevirdi. Mən isə səsküydən qaçırdım. Su da bir yerdə qalanda iyələnir. İstədiyini qadının əlindən tutub dağların başına çıxasan. Xəzərin sahilində uzanıb günün altında yanasan. Meşədə yaşıl otların üstündə dincələsən... İmkən ola-ola mən bunların heç birini eləməmişəm” (1, s. 376).

Göründüyü kimi, Mansur həyatdan zövq almağı və bu zövqü sevdini yaşatmağın əsas olduğunu bilir, lakin bunu bilə-bilə, istər özünü, istər də ailəsini bu duyğudan məhrum edir. Hərdən də Qəmərin sadələvliyindən, təcrübəsizliyindən tora düşdüyü qənaətinə gəlir, estrada müğənnisini qınayır, onun neçə belə “təcrübəsiz qızı” yolundan çıxartdığını düşünür. Bunlar Mansura təskinlik vermir, o, Qəmərin hərəkətində özünü estrada müğənnisi ilə müqayisə edir: “Arvadım məni qoyub getdi. O, məni estrada artistinin – lümənin ayaqlarına atdı. Tapdığı oğlan gözəl olsaydı, bəlkə də onun bu hərəkətlərinə nisbətən bəraət qazandırmaq olardı. Qadınların çoxu gözəllik qarşısında zəiflik göstərilir. O artist ibdarın biridir. Səsindən başqa onda yaxşı nə var?! Barı elə kişini məndən üstün tutaydı ki”... (1, s. 291)

Həyat yoldaşı Qəmərin bir müğənniyə qoşulub getməsi ilə bağlı ailə həyatı dağılan Mansur ezamiyyətə gedərkən qatarda Validə adlı bir qadınla tanış olur və ilk andan bu qadınlardan təsirlənir. Təsadüf vasitəsilə yolları kəsişən bu iki insan arasında sevgi münasibəti yaranır. Lakin Mansur bu dəfə də düzgün seçim etmir.

Povestdə xaraktercə bir-birinin əksi olan iki qadın obrazı yaradılmışdır. Qiyabi şəkildə, yalnız Mansurun təhkiyəsindən tanıdığımız Qəmə əslində həyatını xoş keçirmək, diqqət, qayğı tələb edən bir qadındır. İkinci dəfə həyatını bağladığı estrada müğənnisi də onun təsəvvürlərini puç etdikdə başqa birisinə “kənül verir”. Müəyyən mənada Qəmərin ilk ailə həyatı qurduğu Mansurdan umacağı hər bir qadının mənəvi haqqıdır. Bunu Mansurun etirafında görürük. “Ərini düşünsə” də, ona xəyanət edən Validənin gizli münasibəti ilə müqayisədə Qəmərin hərəkəti oxucuda ona qarşı ikrah yaratmır. Qəmə başqasını sevdini açıqcasına Mansura deyib onu tərk etdiyi halda, Validə gizlin görüşmələrinə haqq qazandırır: “Ərim qoca olsa da, mənə qarşı çox qayğıkeşdir. Ancaq başqaları kimi onun da nöqsanları var; qorxaqdır, şöhrətpərəstdir, lakin mən onu atıb getmək fikrində deyiləm. O, həmişə deyir: Validə, məndən üz döndərsən məhv olaram. Bu həqiqətən də belədir” (1, s. 390).

Əsərdə H.Abbaszaadənin təsvir etdiyi Validə obrazı mənəvi azadlığı xəyanətdə görür. “Ərini düşünən” Validənin iç üzü bu sətirlərdə daha aydın hiss edilir: “Ola bilsin ki, o, bizim gizli əlaqəmizdən xəbərdardır. Amma özünü o yerə qoymur. Mənim onu atmağım insafsızlıq olmazmı?! Mən belə bir insanın səadətini pozduğum üçün ömrüm boyu vicdan əzabı çəkərəm” (1, s. 390). Validə obrazı bu sözlərlə özü-özünü ifşa edir. Validənin ailəli olması, Mansurla ərinə xəyanət etməsi qəhrəmanın xəyallarını, ümidlərini və ən əsası inamını alt-üst edir.

Əsər boyu qarışıq fikirləri, hərdəmxəyallığı ilə Mansur oxucunu da dağa-daşa salır. Gah baxtından gileylənir, gah həyatını dəyişmək haqqında düşünən Mansurun müəyyən fikirləri oxucuda ikrah hissi oyadır. Bu “qınaq” və “haqq” Mansurun təkə ailəsinə qarşı deyil, işdə rəhbərliklə aralarında olan soyuqluğa da aiddir: “Mən gözə görünməyən mikrobların dilini tapır, adamlarla dil tapa bilmirəm. Arvadım məni atıb getdi, institutun müdiriyyəti məni sevmir. Axtarsan, institutda işləyən yoldaşlarımdan da məni sevməyən tapılar. Yəqin xasiyyətim pisdir, tündməcazam” (1, s. 293).

Mansur başqalarının bəlkə də görmədiyini, tapa bilmədiyini özündə görür. Bu səbəbdəndir, oxucu ona acıyır. Zəif obraz kimi əsər boyu qeyri-dinamik inkişafda görünə də, yazıçı onun xarakter tipini ustalıqla təsvir edə bilmişdir. Fleqmatik və melanxolik tipin xüsusiyyətlərini daşıyan Mansur obrazı vasitəsilə yazıçı mənəvi simanın korlaşdığını, əxlaqi dəyərlərin arxa plana keçdiyini ifadə edir. Hansı ki, bu hal nə Azərbaycan kişisinə, nə də qadınına yaraşmayan xüsusiyyətlərdir.

Povestin bədii dəyərini azaldan da, fikrimizcə, obrazların bitkin yaradılmamasıdır. Hər üç əsas obraz – Mansur, Qəmər və Validə həyatda özləri də nə istədiklərini bilmirlər. Məsləksiz, əqidəsiz insan xarakteri bağışlayan bu insanlar istər şəxsi həyatlarında, istərsə də iş yerində, ictimaiyyətdə yerlərini tapa bilmirlər.

Hər üç əsərdən də göründüyü kimi, H.Abbaszaadə insan məvəviyyatını ustalıqla açə bilir. Akademik Nərgiz Paşayevanın qeyd etdiyi kimi, “İnsan bütün dövrlərdə söz sənətinin (daha geniş mənada incəsənətin) başlıca mövzusu və qəhrəmanıdır, sənətkarın öz əsərlərində ifadə etdiyi ideyanın bədii təcəssümüdür” (4, s. 5). Bunun üçün H.Abbaszaadə povestlərində hər bir insanı narahat edən, düşündürən məsələlərə toxunur, fərqli yanaşmaları əks etdirir. Onun əsərlərindəki hadisələr insan xarakterinin açılmasına xidmət edir.

Hər üç povest quruluşca sadə olmasına baxmayaraq, məzmunca maraqlı və axıcıdır. Ümumiyyətlə, sənətkarlıq keyfiyyətləri baxımında dəyərləndirsək, obrazların təbiiliyi, dilinin axıcılığı baxımında povestlər müsbət qiymətləndirilə bilər. Obrazlarının dəyişmə və həyatı dərkətmə prosesini H.Abbaszaadə uğurla təsvir edir. H.Abbaszaadə həyatda müşahidə etdiklərini ustalıqla yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək bədii müstəviyə gətirir. H.Abbaszaadənin qələmə aldığı əsərlər onun dünyagörüşünü əks etdirmək baxımından da dəyərlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbaszaadə H. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 390 s.
2. Abbaszaadə H. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I cild. Bakı, Azərnəşr, 1983, 366 s.
3. Alışanlı Ş. Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı, Sabah, 2010, 360 s.
4. Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı, “ATİ” nəşriyyatı, 2004, 244 s.

MODERNITY IN H.ABBASZADEH'S STORIES (based on "The story of Garadagh", "On the pier" and "Mansur")

A.E.Heydarova

SUMMARY

This work deals with the problem of modernity in Huseyn Abbaszadeh's stories. It is noted that the core of Huseyn Abbaszadeh's works consists of family values and the role of women in the family and society.

СОВРЕМЕННОСТЬ В ПОВЕСТЯХ Г.АББАСЗАДЕ (на основе повестей "Гарадагский случай", "На пирсе" и «Мансур»)

А.Э.Гейдарова

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема современности в повестях Гусейна Аббасзаде. Отмечается, что специфику творчества Гусейна Аббасзаде составляют вопросы семьи и семейных ценностей, а также место женщины в семье и обществе.

Məqalə redaksiyaya 18 oktyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 24 oktyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

DƏRSİN ANALİZİ PEDAQOJİ DİAQNOSTİKANIN ƏHƏMİYYƏTLİ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

N.N.Niftəliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
e-mail: nasir2010@mail.ru

Açar sözlər: müəllim fəaliyyəti, pedaqoji diaqnostika, dərsin analizi

Key words: teacher activity, pedagogical diagnostics, lesson analysis

Ключевые слова: деятельность учителя, педагогическая диагностика, анализ урока

Təhlilin məqsədi müəllimin əməyini dərsin müasir pedaqogika və psixologiyanın nailiyyətlərinə uyğunluğu baxımından qiymətləndirmək, pedaqoji bacarıqların artırılmasının gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirməkdir. Dərsin təhlili bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: nəzarət (köməkçi), təlim (əsas) və maarifləndirmə (müəllimin özünüdərk və özünü tərbiyəsi istiqamətini müəyyənləşdirməsinə kömək etmək). Bu baxımdan, dərsi təhlil edərkən, ilk növbədə, öyrənilən materialın elmi təbiəti, proqramla əlaqəsi, institutda əldə olunan biliklərin keyfiyyəti (nəzarət funksiyası) dəqiq göstərilməlidir; ikincisi, müəllim işinin uğurları və çatışmazlıqları, tədris metodlarının ən yaxşı təcrübəyə və elmə uyğunluğu, pedaqoji mükəmməllik (öyrənmə funksiyası) ilə bağlı xüsusi tövsiyələr verilməlidir; üçüncüsü, müəllimin işgüzar və etik keyfiyyətləri, nitqi, ünsiyyət mədəniyyəti və s. (validəynlik funksiyası) nəzərə alınmalıdır [5].

Dərs təhlili introspeksiyaadan başlamalı və özünə hörmət, müəllimin özü üçün özünəməxsus tələbləri ilə başa çatmalıdır. İntrospeksiyanın gedişində o, məqsəd və perspektivlərlə dərsin qısa təsvirini verir, materialın həcmi və assimilyasiyasının keyfiyyətini, istifadə olunan metodları, tələbələrin qiymətləndirmə və fəaliyyətini, işlərini təşkil etmə metodlarını, şəxsiyyətlərinin keyfiyyətlərini və aspektlərini (nitq, məntiq, münasibətlərin xarakteri) təhlil edir. Sonda müəllim dərsin keyfiyyətinin yüksəldilməsində irəliləyişini ifadə edir, ümumi nəticələr çıxarır və pedaqoji bacarıqlarını artırmaq üçün tədbirlər görür. Lakin müəllim eyni zamanda niyə bu metodologiyayı seçdiyini və dərsi keçirməyə qərar verdiyini izah etməlidir. Dərsin hər hansı bir metodologiyası maksimum tədris və tərbiyə nəticəsi verərsə və müəllimin güclü və bacarıqlarına uyğun olarsa, demək doğru seçilmişdir.

Müəllimin dərsini təhlil edərkən onun şəxsiyyətini, xüsusiyyətlərini, istedadını və güclü cəhətlərini nəzərə almaq lazımdır. Ümumi, eyni tövsiyələr, üsullar, metodlar tətbiq etmək mümkün deyil. Birinə uyğun olan şey bəzən digəri üçün qeyri-mümkün olur. Dərslərin aparılmasını yaxşılaşdırmaq üçün istənilən tövsiyə mütləq müəllimin uğurlarına, güclü tərəflərinə söykənməlidir. Çatışmazlıqları və zəif cəhətləri elə bir şəkildə izah etmək lazımdır ki, müəllim necə işləmək lazım olduğunu özünə aydınlaşdırsın. Dərsləri təhlil edərkən müəllimləri materialın məzmunu, didaktik və tədris tapşırıqlarını, elmi tövsiyələri və dərsin quruluş və metodlarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirməsinə təşviq etmək vacibdir.

Nəhayət, dərsin təhlili həmişə elmi xarakter daşıyır və ilk növbədə müəllimin nailiyyətlərini, elmi tövsiyələrin və müstəqil tövsiyələrin praktikasında gerçəkləşdirilməsini xarakterizə etməlidir.

Dərs təhlilini ayrı bir qrup tədris işçilərini (metodist, müfəttiş, direktor, baş müəllim) deyil, məktəb rəhbərliyinin, iş yoldaşlarının, qabaqcıl müəllimlərin nümayəndəsini əhatə edən 1 qrup insan tərəfindən həyata keçirməlidir. Dərsin qrup təhlili zəif inkişaf etmiş özünüdərk və aşağı tələbləri olan müəllimlərə münasibətdə xüsusilə vacibdir. Bəzən dərsin qrup təhlili müəllimlərə tədris metodologiyasına inteqrasiya olunmuş bir yanaşma, təcrübə mübadiləsi, onun ümumiləşdirilməsi üçün bir vasitə kimi lazımdır. Qrup analizində, müəllimlərin və tələbələrin hərəkətlərini qiymətləndirməyə daha dərin bir yanaşma, daha obyektiv özünü qiymətləndirmə mümkündür [5].

Dərslərdə qarşılıqlı iştirak çox uyğundur. Direktorun, baş müəllimin iştirakı ilə həmkarlarının dərslərinin təhlili özü və başqaları üçün tələbkərlilik göstərən yaxşı bir təhsil məktəbidir. Müəllimə şərhlər və tövsiyələr dəqiq şəkildə tərtib edilməli, xüsusi bir dəftərdə yazılmalıdır.

Təcrübədə illərdir dərsin tək tipli təhlili aparılırdı, ümumiyyətlə onun bəzi ümumi məzmunu tərtib olunurdu. Əvvəlcə bu çox sadə idi, dərse tələblər artdıqca getdikcə çətinləşirdi. İndi təhlildə nəzərə alınması lazım olan sualların siyahısı bəzən 2-3 səhifəni təşkil edir və bu sxemə uyğun olaraq dərsləri təhlil etmək üçün 2-3 saat çəkir. Dərslərin təhlilində artan sualların meyli bütün tədris vəsaitlərində və tövsiyələrdə aydın görünür. Göründüyü kimi, analizin həcmi daha da artması məsləhət görülmür; başqa yolla getmək məcburidir: fərqli hədəf təyinetmə ilə fərqli təhlil növlərini yaratmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq hazırda dərslərin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üçün axtarırlar aparılır.

Şagirdlərin və gənc müəllimlərin tədris təcrübəsini təşkil edərkən məktəbdə istifadəsi ən məqsədəuyğun olan bəzi təhlil növlərini nəzərdən keçirək.

Dərs fazasının təhlili. Şagirdlərin pedaqoji təcrübəsinin başlanğıcında, ilk sınaq dərslərini təhlil edərkən, gənc müəllimlə ilkin tanışlıq zamanı dərsin gedişatını şərh etməklə yanaşı, mərhələli təhlildən istifadə olunur. Dərsin özünü-təhlili və təhlili bir sxemə əsasən aparılır: dərsin başlanğıcı, məqsədlərinin izahı, yeni materialın mənimsənilməsində psixoloji hazırlığın təkrarlanması, təqdimatı, ev tapşırığı, tələbələrin cavablarının qiymətləndirilməsi. Təhlilin sonunda müvəffəqiyyətlərin və uğursuzluqların ümumi qiymətləndirilməsi, dərsin ayrı-ayrı elementlərinin aparılması üçün texnika və metodların təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr verilir.

Dərsin struktur-zaman təhlili. Yaxşı tələbə və gənc müəllim yetişdirmək üçün vaxtdan səmərəli istifadə, dərsin hər dəqiqəsinə diqqətli münasibət üçün onun struktur və zaman təhlilindən istifadə edilməlidir. Bu, dərsin belə tərəflərinə diqqət çəkir:

- dərsin fərdi elementləri arasında bütün vaxtın (45 dəqiqə) rəşional paylanması, yəni bu şəraitdə yeni materialı qavramağa, izah etməyə, möhkəmləndirməyə və ya ev tapşırığına psixoloji hazırlıq üçün belə bir vaxt ayırmaq məqsədə uyğundurmu;
- quruluş elementlərinin hər birinin vaxtında azaldılmalı və hansının artırılmalı olduğu rəşionallığı;
- dərşin fərdi struktur elementləri içərisində vaxtın paylanması, yəni ümumiyyətlə yeni materialın mənimsənilməsinə nə qədər vaxt ayrıldı, dərşin hansı vaxtı (başlanğıc, orta, son) bu baş verdi və bunun yeni materialın qavranılmasına psixoloji hazırlıq necə apa-

rıldı, onun təchizatı və bərkidilməsi, tətbiqi aydınlaşdırılır. Eyni şəkildə, şagird anketi, yoxlama və ev tapşırığı kimi dərslər elementlərinin həyata keçirilmə vaxtı təhlil edilir;

- dərslərin ayrı-ayrı elementlərində vaxtın keyfiyyətli istifadəsi, daha doğrusu, yeni materialın rəşional və effektiv öyrənilməsi zamanı vaxtın istifadəsi, onun nə verdiyini, bununla sinfin necə işlədiyini, müəllimin şagirdlərlə nə qədər danışdığını, nə qədər vaxtın sükutla keçdiyini qeyri-səlis verilmiş suallara görə düzgün olmayan səhv cavablar və s.;

- istifadə edilən qəbulların və tədris metodlarının rəşionallığı, daha doğrusu, neçə növ söhbət, müstəqil iş, anket forması və s.

- materialın məzmunu və onun necə çatdırıldığı üsullar arasındakı əlaqənin məqsəddə uyğunluğu aydınlaşdırılmışdır;

- təcrübə müddətində ən az 3-4 dəfə dərslərin təhlili tələbənin dərslərin hər dəqiqəsinə diqqətli münasibət aşılacaq şəkildə aparılmalıdır.

Dərslərin psixoloji təhlili. Dərslərin psixoloji təhlili gənc müəllimlərə sinifləri görmək və anlamaq, şagirdləri öyrənmək və onlarla daimi əlaqə saxlamaq bacarığını öyrətmək üçün vacibdir. Bu cür təhlil həm də təcrübəli müəllimlər üçün effektiv zehni fəaliyyət, şəraitin təşkili, yaddaşı inkişaf etdirmək və s. üçün şərait yaratmağı baxımından çox vacibdir. Ümumiyyətlə, dərslərin psixoloji təhlilində üç əsas əlaqəni ayırmaq lazımdır: öyrənmə psixologiyası (uşaqların fəaliyyəti), müəllimin psixologiyası (onun erudisiyası, zehni, emosionallığı, nitqi, davranışı, uşaqlara münasibəti) və müəllimlə şagird arasındakı emosional əlaqə.

Psixoloji analiz aşağıdakı elementləri əhatə edir:

- idrak proseslərinin xarakteristikası: qavrayış, anlama, konsolidasiya, diqqət, düşüncə, yaddaş;

- biliklərin mənimsənilməsi keyfiyyətinin bir səciyyəsi: əsasını işıqlandıran, nəzəriyyəni və təcrübə ilə əlaqəsini mənimsəyən, inancları, biliklərin düzgünlüyünü formalaşdıran anlayışlar üzərində işləmək;

- dərslərin intellektual atmosferinə xas olan bir xüsusiyyət: müəllim bütün şagirdlərin aktiv düşüncə tərzini nə dərəcədə düzgün təşviq etməsi, idrak maraqlarının necə inkişaf etdiyi, maraqların qane edildiyi, idrak problemlərinin ortaya qoyulduğu və həll edildiyi, akademik işin kollektiv formalarının necə istifadə olunduğu, birlikdə düşünmək, mübahisə etmək, sübut etmək, mübahisə etmək və s.;

- “dərslərin emosional atmosferi: şagirdlərin əhval-ruhiyyəsi nə idi, dərslərin əsas tonu necə qorunurdu, müsbət duyğuların öyrənməyə marağı artırmaq üçün necə təmin olunurdu, birinin əməyinə cavabdehlik yaranır, nə qədər maraq yaranır”, müəllimin dərsləri emosionallığı kimi işinə aşiq idi və tələbələrin performansına təsir edirdi;

- təlim prosesində şagirdlərin inkişafının xarakteristikası: hansı bacarıq və vərdişlər əldə olunub və möhkəmləndirilib, hansı öyrənmə gücü və qabiliyyətləri bu zaman inkişaf edib, hansı mənəvi keyfiyyətlər aşılıb (ilk növbədə cavabdehlik, təşkilatçılıq özünə nəzarət, intizamlılıq, əməksevərlik, iradə).

Dərslərin belə bir psixoloji təhlili mürəkkəbdir, tədrisə praktikaya daxil olmağı tələb edir: əvvəlcə təhlil idrak maraqlarının xarakterizə edilməsinə, sonra biliklərin mənimsənilməsi keyfiyyətinə, sonra dərslərin intellektual atmosferinin səciyyələndirilməsinə və s.

Hərtərəfli dərslərin təhlili. Təcrübə mübadiləsi baxımından ən çətin və uyğun olanı dərslərin hərtərəfli təhlilidir. Bu analizlə konkret vəzifələr təklif olunur. Məsələn, dərslər zama-

nı müəllimlərdən biri aktiv zehni fəaliyyətə, uşaqların təfəkkürünün aktivləşdirilməsi üsullarına və metodlarına sərf olunan vaxtı diqqətlə təyin edir. Sonra dərslər zamanı şagirdlərin zehni fəaliyyətinə xarakterik bir xüsusiyyət verir. Digəri materialın məzmununu izləyir, fikirlərin təqdim edilməsinin ardıcılığını, elmin yeni nailiyyətlərinin dərslə istifadəsini və s. öyrənir, materialın elmi təbiətini xarakterizə edir. Eynilə, pedaqoji fəaliyyətin digər tərəflərində ifadələr yazılır. Bir müəllim müəllim fəaliyyətinin tərzinə və xarakterinə xüsusi diqqət yetirir: digəri tədris metodları, yeni material tədrisinin müxtəlif üsulları və metodları, öyrənilən dərslərin konsolidasiyası və dərinləşdirilməsi kimi vacib aspektləri müşahidə və təhlil edir; şagirdlərin dərslə təşkili; müəllim-tələbə münasibətləri, dərslə etik davranış. Müəllimin şəxsiyyətinin pedaqoji xarakteristikası xüsusi olaraq verilir: onun mədəniyyəti, xarici görünüşü, danışma tərz, nitqin keyfiyyəti, dilin dəqiqliyi, məntiqi və təsviri, uşaqlarla münasibət tərz və s.

Hər tərəfli dərslə təhlilinin məzmunu fərqli ola bilər. V.P.Simonov, M.N.Skatkin bəzi istiqamətlərini qeyd etmişlər.

1-ci istiqamət - müəllim tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqların təhlili: tədris prinsiplərinin nəzərə alındığı, müəllim işinin məzmunu və metodologiyasında necə əks olunduğu, dərslə didaktik və tərbiyəvi tapşırıqlarının nə dərəcədə tam şəkildə yerinə yetirildiyi, məktəblilərin dərslə müxtəlif mərhələlərində idraki fəaliyyətinin nə dərəcədə aktivləşdirildiyi şagirdlərin məsuliyyətli münasibətini stimullaşdırması, maarifləndirmə işi, bilik, bacarıq, vərdislərin necə qiymətləndirildiyi, nəzəriyyənin təcrübə ilə necə əlaqəli olduğu, məzmun və tədris metodlarının nə dərəcədə birləşdirildiyi, məktəblilərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri, imkanları və qabiliyyətləri nəzərə alınmaq üçün edilən əməli və yeni təlim növləri, texniki vasitələrin alınması və s. aiddir.

2-ci istiqamət - dərslə tərbiyəvi təsirinin təhlili: dərslə ideoloji, əxlaqi, estetik, əqli, fiziki inkişaf, əmək təhsili və karyera rəhbərliyi kimi xidmət edənlər, biliklərin sosial reallıq hadisələrini, ölkənin, respublikanın, ərazinin həyatındakı hadisələrin dərk olunmasına və qiymətləndirilməsinə necə kömək etdiyi, şəhərlər, kəndlər, məktəblər, siniflər, şagirdlər arasında bir müəllim və şagird arasındakı tərbiyəvi münasibətlər nədir, əməyin təşkili şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına nə qədər töhfə verdi və s. aiddir.

3-cü istiqamət - müəllimin pedaqoji imkanlarının və xüsusiyyətlərinin təhlili: müəllimin hansı fərdi keyfiyyətləri dərslə müxtəlif mərhələlərində özünü büruzə verdi (pedaqoji etika və mədəniyyət, xarici görünüş, müəllim geyiminin estetikası, danışığı, tutma tərz, səlahiyyət, sinfdə görmək qabiliyyəti, işi aktivləşdirmək və həvəsləndirmək) uşaqlar, işindəki tipik səhvləri müəyyənləşdirmək və onları aradan qaldırmaq, işlərinin nəticələrini və məktəblilərin təlimlərinin nəticələrini qiymətləndirmək, düzəlişlər etmək və s. aiddir.

4-cü istiqamət - şagirdlərin dərsləki fəaliyyətinin təhlili: müəllimin uşaqların tərbiyəsi və öyrənmə qabiliyyəti, əvvəlki dərslərin nəticələri, şagirdlərin dərslə işləmə qabiliyyəti, düşünmə, müstəqil işləmə, dost kömək etmək, maraqlanmaq, maraqların sabitliyi, nitqin inkişafı, nəzəriyyəni praktikada tətbiq etmək bacarığı və s. aiddir.

Ümumiyyətlə, tədris prosesinin diaqnostikası təlim nəticələri, müəllim işinin keyfiyyəti və tələbələrin təhsil səviyyəsi haqqında bir çox fikirlər verir. Buna görə akademik işdə sinif müəlliminin fəaliyyəti üçün lazım olan bəzi məlumatlar əldə edilə bilər, sinfdə çalışan müəllimlər tərəfindən şagirdlərin vahid qiymətləndirməsinin formalaşdırılması üçün imkanlar yaradıla bilər (pedaqoji məsləhət). Tədris prosesinin çox aspektli öyrənilmə-

si və onun çoxməqsədli təyinatı, məktəbin tədris işində pedaqoji diaqnostikanın bütövlüyündə müəllim işinin analizinin üzvi qoşulması vacib şərtidir [5].

Məqalənin aktuallığı. Dərsin analizi pedaqoji diaqnostikanın tərkib hissəsi kimi tədris prosesində yeniliklərin, gənc nəslin təlim-tərbiyə prosesində nəzərə cərpacaq inkişafın, təlim prosesinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Pedaqoji diaqnostika dərsin analizindən istifadə edərək inkişaf proseslərini dərinlən izləməklə yanaşı, daha dəqiq və ona fərqli baxış prizmalarından yanaşmanı da həyata keçirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Dərsin analizi pedaqoji diaqnostikanın zəruri tərkib hissəsidir, onun zənginləşdirilməsində və ona pedaqoji innovasiyaların gətirilməsində özünəməxsus rola malikdir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən müvafiq müasir tələblərə əsaslanan yeniliklərin gətirilməsi, təlim strategiyasının daha da təkmilləşməsinə bilavasitə təsir göstərir və bu prosesin mükəmməl effektiv nəticə verməsinə xidmət edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Dərsin analizi təlim prosesinin dəqiq təşkilində, düzgün təlim strategiyasının icra olunmasında spesifik rol oynayır ki, diaqnostik proses ərzində bu da nəzərəcərpacaq dəyişiklərin yaranmasına və davamlı müşahidəsinə, monitorinq proseslərinin düzgün təşkilinə imkan yaradır. Bununla da, burada dərsin analizinin zəruriliyi və dərsin analizinə hərtərəfli və geniş aspektdən münasibət öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı, Elm və təhsil, 2012
2. Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования. Москва, «Академия», 2005
3. Эксперимент и инновации в школе. Заочная школа педагога-исследователя. Москва, №2, 2008
4. А.К.Мынбаева, А.В.Вишневская. Психолого-педагогическая диагностика и развитие творческого потенциала и креативности студентов и магистрантов. Учебное пособие. «Казак Университети», Алматы, 2014
5. А.И.Кочетова. Педагогическая диагностика в школе. «Народная асвета». Минск, 1987

LESSON ANALYSIS AS AN IMPORTANT COMPONENT OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS

N.N.Niftaliyeva

SUMMARY

In this work, the teaching process is highlighted as an important aspect in pedagogical diagnostics. Lesson analysis is an integral part of pedagogical diagnostics and provides its objective implementation, the author claims.

АНАЛИЗ УРОКА КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЧАСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ

Н.Н.Нифталиева

РЕЗЮМЕ

В статье учебный процесс выделен как важный аспект педагогической диагностики. По мнению автора, анализ урока является неотъемлемой частью педагогической диагностики и обеспечивает ее объективную реализацию.

Мəqalə redaksiyaya 1 noyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 2 noyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

ŞAGİRDŁƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNDƏ İDMAN VƏ BƏDƏN TƏRBİYƏSİNİN ROLU

M.A.Ceyhan

Türkiyə Respublikası Təhsil Nazirliyi
Atatürk Bulvarı No: 98, Bakanlıqlar, Ankara
e-mail: ceyhanmehmetali@yahoo.com

Açar sözlər: idman, şagird, məktəb, vətənpərvərlik, bədən tərbiyəsi, milli oyunlar

Keywords: sports, student, school, patriotism, physical education, national games

Ключевые слова: спорт, студент, школа, патриотизм, физкультура, национальные игры

Tariximizin hansı səhifəsini vərəqləsək, orada igid babalarımızın keçdiyi qəhrəmanlıq yollarının izinə rast gəlmək mümkündür. “Hər bir ölkənin gələcəyi onun gənclərinin düşüncə tərzindən, intellektual səviyyəsindən, milli ruhundan və digər amillərdən asılıdır. ...Müstəqilliyin əldə edilməsində olduğu kimi, onun qorunub saxlanması da gənclərin rolu danılmazdır. Gənc nəsil həm də xalqın əsrlər boyu yaratdığı ənənələri, milli mədəniyyəti yaşadır və gələcək nəsillərə ötürür. Onlar dövlətin həm bu günü, həm də gələcəyidir” (9).

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasında xalqın şifahi xalq ədəbiyyatında, müasir tarixində ifadə olunan vətənə vurğunluq hissləri şagirdlərə təlqin olunur. Vətənpərvərlik tərbiyəsi öz Vətəninə sevgi və məhəbbət hissinin, vətəndaş məsuliyyətinin, hər an Vətəninin və xalqının müdafiəsinə qalxmağa hazırlığın formalaşması üçün olduqca vacibdir.

Bu sahədə həyata keçirilən kütləvi tədbirlər, maarifləndirmə və təbliğat işləri bilavasitə gənc nəslin mənəvi, fiziki, psixoloji hazırlığının təmin edilməsinə, onlarda Vətənə, doğma torpağa məhəbbət hissinin yüksəldilməsinə, eləcə də milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına yönəldilir.

Təhsil müasir şəraitdə daim yenilənən, təkmilləşən və inkişaf edən həyatda səmərəli fəaliyyət göstərən, elmi dünyagörüşlü, zəngin mənəviyyatlı, intellektual və fiziki cəhətdən inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirməyin ilk pilləsi hesab olunur. Buna görə qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsində məktəbin rolu böyükdür. Şagirdlərin məktəbdə aldıkları bilik və bacarıqlar sonralar bütün həyatları boyu onların yardımına gəlir. Təhsilin bütün pillələrində, xüsusən də ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işinin həyata keçirilməsi üçün imkanlar genişdir. Təhsil ocaqlarında tədris olunan humanitar fənlər, xüsusən də ədəbiyyat, tarix, o cümlədən hərbi hazırlıq fənlərinin tədrisi təhsil alanları müvafiq biliklərlə təmin etməklə yanaşı, onların milli-mənlik şüurunun formalaşmasına, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə müstəsna təsir göstərir.

Bu təsir ilk növbədə xalqın içindən gələn milli və ənənəvi idman oyunlarından başlayır. Milli oyunlar şagirdləri hələ ilk uşaqlıq illərindən milli dəyərlərə yönləndirir. “İnsanlar yerinə yetirdikləri fiziki hərəkətləri, döyüş və mübarizə növlərini, məsələn, güləş, qaçış, tullanma, ağırlıqqaldırma, üzgüçülük, avarçəkmə, oxatma, qılıncoynatma, nizə atmaq və sairəni ilk yaranan idman növləri kimi formalaşdırmağa başlamışlar. Oyunlar milli olduğu qədər də ümumbəşəridir. Şifahi ənənəyə əsaslanan, həmin ənənə əsasında yaranan, yaşayan və nəsil-dən-nəsilə ötürülən oyunların ayrı-ayrı xalqlara məxsus xüsusiyyətləri olduğu kimi, ortaq dəyər-

ləri də vardır. Hər xalq öz ibtidai mifoloji görüşlərinin məhsulu olaraq oyunlarını yaratmışdır” (6, s.74).

Mənəvi keyfiyyətlərə təsir edən bu mühüm vasitələrdən olan oyun və idman şagirdlərdə vətənpərvərlik hissinin yaranmasına xidmət edərək, Vətənə və ictimai əməyə şüurlu məhəbbət yaradır. Əsas məktəb yaşından qoyulmuş vətənpərvərlik hisslərinə malik gənclərimizin beynəlxalq yarışlarda ölkənin idman şərəfi və ləyaqəti uğrunda apardığı mübarizə buna canlı sübütdür.

Ənənəvi və milli idman cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla, fiziki hərəkətlər vasitəsilə insanın sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasına, fiziki və əqli inkişafına yönəldilmiş norma, bilik və dəyərlər məcmusunu özündə əks etdirən sosial fəaliyyət sahəsidir. ”Fiziki hazırlıqla yanaşı, qədim idman oyunları xoş zaman keçirtməyi, əyləncəni, istirahəti də əhatə edən geniş məhfumdur. Buna görədir ki, qədimdən bəri bütün xalqlarda idman həm bədənin, həm də ruhun başlıca tərbiyə metodlarından biri hesab olunur. Əqli və stolüstü oyunlar da xüsusilə Şərq aləmində müdrikliyə, dərin biliklərə təkan olmuşdur” (6, s.141).

Milli oyunlar cəmiyyətin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə uyğun olan insan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ən geniş anlayışdır. Çünki o, insanların fiziki kamilliyi üçün tarix boyu hərəkət sahəsində qazanmış olduğu bilik, bacarıq və vərdislər üzrə bütün nəzəri və təcrübi nailiyyətləri özündə cəmləşdirir. Mədəniyyət sözün geniş mənasında insan əməyi ilə yaradılan hər nə varsa, hamısını özündə birləşdirir. Bu mənada fiziki mədəniyyət, fiziki tərbiyə, fiziki təhsil, hərtərəfli fiziki inkişaf, əməyə və müdafiə fəaliyyətinə hazırlıq, idman və s. üzrə uzun illərdən bəri bəşəriyyətin əldə etmiş nailiyyətləri də özündə əks etdirən insanların fiziki kamilliyində istifadə olunan fiziki vasitələrin məcmusudur. Fiziki mədəniyyət eləcə də, mühüm hərəkət vasitə və metodlar sahəsində toplanmış təcrübəni adamların fiziki tərbiyə, fiziki inkişaf, fiziki təhsil və fiziki kamillik yönlərində tətbiq etməklə onların inkişafına və şəxsiyyət kimi hərtərəfli və ahəngdar təkmilləşməsinə və formalaşmasına müsbət təsir göstərir. O, eyni zamanda cəmiyyət üzvlərinin mürəkkəb və bütöv bir fiziki mədəniyyət sistemi olmuş və olmaqda davam edir.

Milli və ənənəvi idman oyunları və bədən tərbiyəsi milli mədəniyyətimizin tərkib hissəsi kimi milli mövcudluğumuzun daimi dayağı olmuşdur. İbtidai icma quruluşunun meydana gəlməsi, sinfi cəmiyyətin yaranması fiziki qüvvə və bacarıqların təkmilləşməsinə, maddi, mənəvi nailiyyətlərin artmasına, sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar fiziki tərbiyənin meydana gəlməsinə təkan vermiş, müdafiə və hücum xarakterli müxtəlif növ fiziki hərəkətlərdə öz əksini tapmışdır. Atçapma, nizə tullamaq, cürbəcür oyunlar öz inkişafı mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Qədim mədəniyyətlərin beşiyi olan Qafqazda da milli və ənənəvi idman oyunları həm xalq arasında məşhur olmuş, həm də şifahi xalq yaradıcılığında yaşamışdır: “Herodota, Diodora, “Kitabi-Dədə-Qorqud”a, “Oğuznamə”yə, “Qabusnamə”yə, dastan və nağıllarımıza (Koroğlu, Qaçaq Nəbi və s.), habelə Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Ş. Haşimov və başqalarının tədqiqatlarına istinad etsək, Qobustan qayalarında həkk edilmiş təsvirləri təhlili etsək, məlum olur ki, qədim Türklərdə hərbi-fiziki hazırlığa xüsusi diqqət yetirmişlər. Toy mərasimlərində, Novruz bayramında milli fiziki hərəkətlərdən, oyunlardan istifadə etmişlər. “Od üstündən tullanmaq”, “Çovkan” və s. oyunları misal göstərmək olar” (2, s.57).

Sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və qorunmasında fiziki tərbiyənin mühüm amil olduğunun dərk edilməsi, müvafiq vasitə və üsullarla şagirdlərin hərəkət qabiliyyətlərinin inkişafı və hərəkət vərdislərinin formalaşdırılması, idmanın müxtəlif növləri ilə tanışlıq, şəxsi

gigiyena və orqanizmin təbii vasitələrlə möhkəmləndirilməsi qaydalarının mənimsənilməsi, insan bədəninin quruluşu haqqında ilkin anatomik təsəvvürlərin, intizamlılıq, dözümlülük, iradəlilik, müstəqillik keyfiyyətlərinin yaranması təmin olunur. Məktəblərdə bədən tərbiyəsi fənni eyni zamanda əsas təhsil pilləsində irəli sürülən tələblər inkişaf etdirilməklə müəyyən olunan ümumi bacarıqlar daha da təkmilləşdirilir, fiziki tərbiyə prosesinin təminatı üçün zəruri nəzəri məlumatlar mənimsənilir, bu və ya digər idman növünə meyil və marağı olan şagirdlərin istedad və potensial imkanlarının reallaşdırılması üçün lazımi şərait yaradılır, onların peşə seçiminə istiqamətləndirilməsi təmin edilir.

Eyni zamanda bədən tərbiyəsi dərslərində də proqram materialları müntəzəm olaraq müəyyən ardıcılıqla öyrədilir. Dərs zamanı bədən tərbiyəsi sahəsində qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislər də tədricən dərinləşdirilir və möhkəmləndirilir, həyat üçün vacib olan bir sıra hərəkətlər öyrədilir. Məsələn, yerləş, qaçış, müvazinət saxlamaq, tullanmalar, cisim atmalar, qamətin formalaşması üçün hərəkətlər və s. Bədən tərbiyəsi dərsləri təkcə şagirdlərin fiziki hazırlığının, fiziki inkişafının yüksəldilməsinə deyil, həm də onların hərtərəfli tərbiyələndirilməsinə istiqamətləndirilir.

Bədən tərbiyəsi dərslərində təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyəti və səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəllim-şagird fəaliyyəti və bu fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi (əks-əlaqə), xüsusən birincinin, ikincinin fəaliyyətinə düzgün istiqamət verilməsi, ona daima nəzarət etməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz bədən tərbiyəsi dərslərində və məşğələlərdə şagirdlərin qətiyyət, əməkdarlıq, tərbiyə kimi keyfiyyətlərinin təzahürü üçün şərait yaradılır. Daima fiziki çətinliklərin daim şüurlu şəkildə aradan qaldırılması, artan yorğunluqla mübarizə onlarda iradə, özünəinam yaradır. İdman fəaliyyətinin qayda və normaları (kollektivçilik, əməksevərlik, yoldaşa hörmət və s.) gündəlik həyatda da özünü göstərir. Məhz bədən tərbiyəsi özünü tərbiyə sistemində mühüm yer tutur. Belə ki, fiziki tərbiyə şəxsiyyətin inkişafında mühüm amillərindən biri hesab olunur. O, özünü və ətraf aləmi daha yaxından dərk etməyə kömək edir. İnsanın şəxsi inkişafının daxili səbəbləri onun psixikasında, davranışının motivlərində və fərdi keyfiyyətlərində özünü göstərir. Bədən tərbiyəsi uşaqların inkişafına, özünü tərbiyəyə, şəxsi xüsusiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. “Məşhur idmançılar təsdiq edirlər ki, qələbə mübarizədə yox, mübarizəyə psixoloji hazırlıq halında müəyyən edilir. İdman bu gün tək sağlamlıq və yüksək nəticələrdən ibarət şöhrət çələngi deyil, o həm də yüksək mədəniyyəti və incəsənəti və möhkəm sağlamlığı özündə birləşdirən böyük bir yaradıcılıq kompleksidir” (4, s.12).

Bədən tərbiyəsi dərslərində vətənpərvərliyin tərbiyəsi kollektiv vasitəsilə həyata keçirilir. Dərs zamanı həmin prinsipin məğzindən aydın olur ki, hər bir şagird və kollektiv qarşılıqlı şəkildə məsuliyyət daşıyırlar. Qarşılıqlı hörmət və məhəbbət sinifdən başlayaraq gündəlik həyata keçir. Yaxşılıq, təvazökarlıq, nəciblik, dürüstlük, ədalətsizliklə mübarizə, zəif və köməkətsiz adamları müdafiə etmək və köməklik göstərmək, insanlara hörmət kimi vətənpərvərlik hissləri və mənəvi keyfiyyətlər bir başa fiziki mədəniyyətlə bağlıdır. Müxtəlif fizik məşğələ və təlimlər konkret tərbiyəvi məqsədlər şagirdlərin qarşısına qoyur. “Fiziki keyfiyyətlər yaşından asılı olmayaraq insan həyatı üçün onun inadla mübarizə aparmasından ötrü olduqca əhəmiyyətlidir. İnsan həyatı onsuz keçinə bilməz. Ən zəruri fiziki keyfiyyətlər bunlardır: sürət, cəldlik, dözümlülük, çeviklik, güc və s. Həmin keyfiyyətləri bədən tərbiyəsi məşğələlərində, gəzinti, yürüş və ekskursiyalarda, müxtəlif cür əyləncələr təşkil etməklə, həmçinin müxtəlif şəraitdə müxtəlif hərəkətlərin, oyunların icra olunması, eləcə də çətinləşdirilmiş maneələrin qətdilməsi yolu ilə inkişaf etdirmək mümkündür” (3, s.59).

Bədən tərbiyəsi prosesində insanın vətənpərvərlik kimi zəruri mənəvi keyfiyyətinin tərbiyəsi bir sıra şərtlərə əməl etməklə mümkündür. İlk şərt şagirdə vətənpərvərlik, Vətənə məhəbbət haqqında biliklərin çatdırılmasıdır. Şagirdlər tərəfindən bu biliklərin qəbul olunması üçün isə söhbət, idman mövzusunda filmlərə baxış, əsasını sual-cavablar təşkil edən disput, idman tədbirlərində iştirak kimi müxtəlif tədbirlərdən istifadə olunmasıdır. Tanınmış idmançılar, məşqçilərlə görüşlərdə belə idman ustalarının məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil şəkildə özünütərbiyə ilə məşğul olması, yarışlara hazırlıq qaydaları yeniyetmə məktəblilər üçün də bir nümunədir. Əlbəttə, əldə olunan yüksək nəticələr heç də asan qazanılmaz. Medal əldə etmək üçün gərgin məşq etmək, yorulmadan hazırlaşmaq lazım gəlir. Göründüyü kimi, fiziki tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Həmin tədbirlərdə verilən məlumatların şagirdlər maraqlandırması üçün ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, dərslərin və tədbirlərin məzmunun hər dinləyici və iştirakçı üçün başa düşülən olsun. Söhbətlərin ətraflı şəkildə müəyyən idman hadisələrinə həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi, milli idmançılarımızın əldə etdiyi qələbələr zamanı aparmaq daha yaxşı olardı. Bütün söylənilənlər konkret faktlara əsaslanmalıdır. Şagirdlər fəallıq göstərməli, sual-cavabda iştirak etməli, fikirlərini bölüşdürməlidirlər.

İkinci şərt şagirdlərə dərs və əlavə məşğələlər zamanı əldə etdiyi bilikləri düzgün tətbiq etməyə köməklik göstərməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dərs zamanı verilən məlumat vətənpərvərlik davranışını öz-özünə yönəltmir.

Üçüncü şərt şagirdlərin vətəndaşlıq davranışına olan sosial ehtiyacların inkişaf etdirilməsidir.

Məsuliyyət və borc hissi şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərindən biridir. Onlar insanın fəallıq, şüurluluq, dəqiqlik, qəhrəmanlıq, fədakarlıq kimi hisslərinin aşkara çıxarılmasında böyük rol oynayır. Bədən tərbiyəsi dərslərində, gimnastika və yüngül atletika üzrə aparılan məşğələ və yarış zamanı uşaqlar müvəffəqiyyətlə çıxış etdikdə, onlara tapşırılan fiziki hərəkətlərin, oyunların fənd, qayda və şərtlərini düzgün yerinə yetirərək qalib gəldikdə sevinir, özlərinin daha çox fərqlənən yaxşı oyunçularını tərifləyirlər, onların hünər və nümunəvi hərəkətlərini sevinclə təhlil edib yüksək qiymətləndirirlər. “Uşaqların bir-birinə qarşı belə tələbkarlığı hamını maraqlı oyun, yarış və fiziki əyləncələrdə intizamlı olub, həmişə doğru-düzgün hərəkət etməyə və daxil olduğu dəstənin qalib gəlməsinə fəal çalışmağa sövq edir. Uşaqlarda belə ideya yaranır ki, oyun və yarışda iştirak etmək üçün yoldaşlarının yanında həmişə özünü yaxşı göstərmək, düzlük və doğruluq etmək zəruri və vacibdir. Uşağın belə inam və əqidəsi, onun oyun və ya fiziki hərəkətləri əyləncələrdə özünü və doğrucul aparmasına səbəb olur” (5, s.97).

Bədən tərbiyəsi dərslərində vətənpərvərlik hissinin əsasını təşkil edən həmin keyfiyyətlərin formalaşması bir sıra amillərin təsiri nəticəsində baş verir. Birincisi, şagird başa düşür ki, onun sağlamlığı, xarakter və mənəvi keyfiyyətlər cəmiyyətin sərvət və dəyəridir. O, yalnız həmin dəyərlər vasitəsilə öz xalqına və ölkəsinə yardımçı ola bilər. Məhz buna görə də sağlamlığı qorumaq və möhkəmləndirmək yalnız şəxs deyil, həm də cəmiyyətin qarşıya qoyduğu ictimai tələbdir.

İkincisi, şagirdlər, valideynlər və pedaqoji kollektiv bədən tərbiyəsinin ümumtəhsil prosesinin vacib bir hissəsi olduğunu başa düşürlər. Şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və fiziki inkişafının təminini əsasən bədən tərbiyəsi dərslərində, dərəcədən səhər gimnastikasında, bədən tərbiyəsi dəqiqələrində, böyük tənəffüslərdə, sinifdən və məktəbdənkənar məşğələlərdə, turist yürüşlərində həyata keçirilir. Bu o zaman faydalı ola bilər ki, əvvəla, həmin məşğələlərin təşkili üçün müvafiq şərait yaradılsın, məşğə-

lələr lazımı ləvazimat və avadanlıqlarla təmin olunsun, ikinci bu iş pedaqoji kollektiv, müəllimlər, valideynlər həmin bədən tərbiyəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsində birgə fəaliyyət göstərsinlər. Buna görə də bədən tərbiyəsi dərsləri və məşğələlər hamı tərəfindən digər fənlər kimi qayğıyla əhatə edilir.

Üçüncüsü, şagirdlər bədən tərbiyəsi müəlliminin müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər. İdman avadanlığının hazırlanması və yığışdırılması, məşğələlərin keçirilməsinə yardım, bədən tərbiyəsi və digər fənlərə hazırlıq, məktəbin idman tədbirlərində iştirak və s. vətənpərvərlik hissinin əsasında duran məsuliyyət, kollektivçilik, borc hissələrinin tərbiyə olunmasına köməklik edir. Dördüncüsü, idman tədbirləri və oyunlarda, məktəbdaxili yarışlarda şagirdlər öz məktəblərinin bayraqları və ya loqoları altında çıxış edirlər. Yarışlarda iştirak edən şagirdlər vətənpərvərlik hissələrinin təzahürünün ən vacib formalarından biri olan yüksək idman nailiyyətləri ilə komandalarını (siniflərini, məktəblərini, rayonlarını, şəhərlərini, bütövlükdə ölkələrini və vətənlərini) şöhrətləndirməyə çalışırlar.

Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsindən danışarkən qeyd etməliyik ki, tədris ilində rayon və şəhər idman tədbirlərinin keçirilməsi də əvəzsizdir. Hərbi-idman oyunları vətənpərvərlik tərbiyəsinin digər əsas istiqamətlərindən biridir. Bu oyunların praktiki əhəmiyyəti böyükdür və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin bütün komponentlərinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin tam həllinə imkan yaradır. Təmələndə qədim xalq idman oyunlarının olduğu “Şahin” hərbi-idman oyununun aparılması təcrübəsi şagirdlərin fiziki və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin bu formasının aktuallığını və vacibliyini həmişə sübut etməkdədir. “Cəsurlar” və “Şahinlər” hərbi-idman oyunlarında iştirak etməklə hərbi sənətinin incəliklərinə yiyələnirlər. Məhz bu cür tədbirlər gənc nəslin vətən sevgisini, torpağa bağlılığını artırır, onlarda milli mənlilik şüuru formalaşır. Müasir dövrdə təhsilin qarşısında qoyulmuş fəal vətəndaşlar yetişdirmək vəzifəsi də məhz sistemli, ardıcıl aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəticəsində reallaşdırılır. Vətən sevgisi, Vətənə sədaqət, onun çiçəklənməsi üçün çalışmağa hazır olmaq ən çətin anlarda belə, adamların qüvvələrini vahid məqsəd üçün - Vətənin azadlığı, xilasını naminə səfərbər edir.

“Fiziki tərbiyə üzrə aparılan işlərin şagirdlərin ideya-siyasi, əxlaq, hüquq, əmək və estetik tərbiyəsi ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi onların arasındakı obyektiv və qarşılıqlı əlaqənin nəzərə alınması ilə bağlıdır. Fiziki tərbiyə prosesi onların hərtəfli inkişafında həm özünün spesifik rolunu oynayır, həm də insanın bütün qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir” (1, s.22).

Şagirdlərdə vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyə edilməsində “məktəbdənkənar məşğələlər” üslubunda keçirilən bədən tərbiyəsi dərsləri xüsusi rol oynayır. Bu cür dərslərdə şagirdlər pis qiymətlərdən qorxmur, azad olurlar, öz şəxsiyyətlərinin müxtəlif keyfiyyətlərini nümayiş etdirirlər və asanlıqla yeni keyfiyyətlər əldə tərbiyə etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar. Məktəbdənkənar idman yarışları şagirdlərə mənəvi açılmasına imkan yaradırlar. Oyun fəaliyyətindən öz maraqlarını təmin etməklə yanaşı, uşaq mənəvi və fiziki keyfiyyətlərini ortaya qoyur, mərhəmət etməyi, dost tapmağı, məğlub olmağı və qəlb gəlməyi öyrənirlər.

Məktəbdə yüksək səviyyədə təşkil edilən bədən tərbiyəsi dərsləri və fiziki tərbiyə prosesi şagirdləri gün ərzində fəal fəaliyyətə cəlb edərək onların sağlam, gümrah böyüməsini təmin edir, eyni zamanda onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına yardım göstərir. Ənənəvi idman və milli oyunlar xalqları birləşdirməyə və bir-birinə yaxınlaşdırmağa, torpaqlarına, Vətənlərinə, doğma yurdlarına olan sədaqət və məhəbbət hissini artırmağa imkan verir. Bədən tərbiyəsi şagirdlərin vətənpərvər və mənəvi tərbiyəsi sahəsində əla və son dərəcə təsirli bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Bədən tərbiyəsinin tədrisi təcrübəsi: Təkmilləşdirilmiş Proqram üzrə vəsait / B.S.Quliyev, E.F.Acalov, H.Q.Məmmədov, M.Ə.Nəsrullayev. Bakı: Maarif, 1978, 72 s.
2. Quliyev B.S. İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsinin aktual problemləri. Bakı: "Elm", 2013, 262 s.
3. Quliyev B.S. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı: "ADPU" nəşriyyatı, 2009, 314 s.
4. Əliyev K.O. İdmançının qələbə psixologiyası. Bakı: Ozan, 2008, 253 s.
5. Musayev İ.V. Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafında fiziki tərbiyə prosesinin təsiri. Bakı: Maarif, 1993, 123 s.
6. Əskər N. İslam coğrafiyası və Azərbaycanda oyunlar / Əskər N.; redaktor Şəhriyar Q.; rəyçi Qafarlı R. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 160 s.
7. Kaplan M. Türk Milletinin Kültürel Değerleri. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1987, 732 s.
8. Linder K.J. Sport Participation and Perceived // Academic Performance of School Children and Youth. Pediatric Exercise science, 1999, 11, p. 129-143.
9. <http://serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/14148-vaetaenpaervaerlik-vaetaenae-sevzhi-vae-saedagaeti-ifadae-edir>

THE ROLE OF SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION IN THE PATRIOTIC EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN

M.A.Ceyhan

SUMMARY

This article considers the problems of patriotic education of students in modern conditions, explores the possibilities provided by national games, physical culture and sports for patriotic education and formation of patriotic consciousness. Effective forms and methods of patriotic education using means of physical culture and sport are revealed.

РОЛЬ СПОРТА И ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

М.А.Джейхан

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены проблемы патриотического воспитания школьников в современных условиях, исследованы возможности народных игр, физической культуры и спорта в воспитании патриотизма и формировании патриотического сознания. Выявлены эффективные формы и методы патриотического воспитания с использованием средств физической культуры и спорта.

Məqalə redaksiyaya 6 noyabr 2019 tarixində daxil olmuş, 7 noyabr 2019 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT, İNFORMATİKA VƏ TEXNİKİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

K.M.Vəliyeva. İntuitiv qeyri-səlis G -modulların homoloji modulları.....	6
С.Ф.Казымова. О связности Леви-Чивита метрики Сасаки в тензорном расслоении типа $(0,2)$	12
R.A.İmamquluyev. İnteryer dizaynda rənglərin düüst alınması üçün qeyri-səlis məntiq modelinin tətbiqi.....	20
S.E.Abdullayev. Neytrosofik soft modulların kateqoriyasında universal əmsal teoremi....	30
A.И.Исмаилов. Обратная краевая задача для одного дифференциального уравнения с частными производными третьего порядка.....	40

İQTİSADİYYAT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

Ş.Q.Məmmədov. Azərbaycanı elektron ticarət sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili....	50
C.H.Hacıyev. Vergi islahatları iqtisadi artımı sürətləndirir.....	62
Ü.Ş.Salıfova. Üzümlüyün şərabçılıqla əlaqələndirilməsi.....	68
N.İ.Ağakışiyev. Aqrar sektora dövlət dəstəyinin effektiv metodları.....	76
Sh.A.Masimzadeh. Diagnostics and analysis of current state of information technology in enterprises of Azerbaijan.....	85
N.X.Cahangirov, T.Ə.Şahmuradova. Beynəlxalq sosial-iqtisadi qiymətləndirmədə Azərbaycanın yeri.....	93
A.A.Aliyev. Роль нефтяного фактора в обеспечении энергетической безопасности Азербайджанской Республики.....	101
N.B.Əkbərov. İqtisadi artımın mahiyyəti və nəzəri-metodoloji əsaslarına baxış.....	111
M.T.Abbasadə. Azərbaycanı iqtisadi artımın təmin olunmasında turizm sektorunun rolu.....	120
E.E.Mamedzadeh. Methodological approaches to the effective use of social and psychological management methods.....	129
R.N.Mikailova, E.S.Rahmanov. A systematic approach to the analysis of industrial product market.....	134

TİBB, BİOLOGİYA VƏ PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

N.M.Zeynalova. Azərbaycanın Cənub bölgəsində malyariyaya görə epidemioloji vəziyyətin retrospektiv təhlili.....	144
И.А.Агаев, З.Н.Гусейнова. Результаты серологической верификации цитомегаловирусной инфекции среди женщин в Баку.....	149
A.X.Səfərova, X.Q.Qənbərov. Aspergillus flavus BDU-44 kif göbələyinə karbon və azot mənbələrinin təsiri.....	155
Ü.Ə.Məmmədov. Ümumi ekobiliklərin yaranmasına nəzəri baxış.....	160

HÜQUQ, TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

H.N.Məmmədov, Ö-K.M.İşık. Son illərdə enerji daşıyıcılarının nəqli sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığına dair.....	166
N.F.Qədirova. Müasir mərhələdə YUNESKO-nun əsas fəaliyyət istiqamətləri.....	173
Ş.Ə.Hüseynova. Dəniz mühitini çirkləndirmə cinayətinin obyektı və predmeti.....	179
Z.Z.Quliyev. Özünü öldürmə həddinə çatdırma cinayətinin subyektiv cəhəti və subyektı..	184
R.A.Qasımzadə. Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən fiziki şəxslərdən gəlir vergisi tutulmasının xüsusiyyətləri.....	189
E.Q.Niftili. Lider qadınların siyasi imici və Azərbaycan qadınlarında nailiyyət motivi.....	194
İ.S.Əliyeva. Hüquqi şəxslərin cinayət-prosessual hüquq subyektliliyi.....	201
T.R.Şirin. Qərbi dünyasında anti-semitizm və islamofobiya.....	206
X.M.Ибрагимова. Стратегия азербайджанского мультикультурализма на современном этапе.....	221
Л.В.Гнетова, В.Ш.Гасанова. Нравственно-правовые аспекты усыновления ребенка	227
H.A.İsmayılova. Xuliqanlıq cinayəti ilə bağlı Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyinin inkişaf tarixi.....	233

DİLÇİLİK, FİLOLOGİYA VƏ PEDAQOJİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

G.F.Yusibova. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər.....	240
S.H.Rəsulova. Azərbaycan maarifçi-realist epik uşaq şeirində müsbət mənəvi-əxlaqi ideyaların təəcəssümü.....	248
F.X.Xalıqov. Tədrisdə yeni innovativ metodlar.....	254
A.E.Heydərova. H.Abbaszaadənin povestlərində müasirlik ("Qaradağ əhvalatı", "Ləpə döyəndə" və "Mansur" povestləri əsasında).....	259
N.N.Niftəliyeva. Dərsin analizi pedaqoji diaqnostikanın əhəmiyyətli tərkib hissəsi kimi....	266
M.A.Ceyhan. Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində idman və bədən tərbiyəsinin rolu.....	272

CONTENTS

SECTION OF MATHEMATICS, INFORMATICS AND TECHNICAL SCIENCES

K.M.Veliyeva. Homological modules of intuitionistic fuzzy G -modules (<i>in Azeri</i>).....	6
S.F.Kazimova. On Levi-Civita connection of Sasaki metric on tensor bundles of type $(0,2)$ (<i>in Russian</i>).....	12
R.A.Imamguluyev. Applying fuzzy logic model in interior design to obtain exact colors (<i>in Azeri</i>).....	20
S.E.Abdullayev. Universal coefficient theorem in the category of neutrosophic soft modules (<i>in Azeri</i>).....	30
A.I.Ismayilov. Inverse boundary value problem for one partial differential equation of third order (<i>in Russian</i>).....	40

SECTION OF ECONOMIC SCIENCES

Sh.G.Mammadov. Analysis of current situation with electronic trade system in Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	50
J.H.Hajiyev. Tax reforms accelerate economic growth (<i>in Azeri</i>).....	62
U.Sh.Salifova. Coordinating viticulture and winemaking (<i>in Azeri</i>).....	68
N.I.Agakishiev. Effective methods of state support for agrarian sector (<i>in Azeri</i>).....	76
Sh.A.Masimzadeh. Diagnostics and analysis of current state of information technology in enterprises of Azerbaijan.....	85
N.H.Jahangirov, T.A.Shahmuradova. Azerbaijan's place in international socio-economic ratings (<i>in Azeri</i>).....	93
A.A.Aliev. The role of oil factor in ensuring energy security of the Republic of Azerbaijan (<i>in Russian</i>).....	101
N.B.Akperov. View on the essence and theoretical and methodological foundations of economic growth (<i>in Azeri</i>).....	111
M.T.Abbaszadeh. The role of tourism industry in ensuring economic growth in Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	120
E.E.Mamedzadeh. Methodological approaches to the effective use of social and psychological management methods.....	129
R.N.Mikailova, E.S.Rahmanov. A systematic approach to the analysis of industrial product market.....	134

SECTION OF MEDICINE, BIOLOGY AND PSYCHOLOGY

N.M.Zeynalova. Retrospective analysis of epidemiological situation with malaria in southern regions of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	144
I.A.Agayev, Z.N.Huseynova. Results of serological verification of cytomegalovirus infection among women in Baku City (<i>in Russian</i>).....	149
A.Kh.Safarova, Kh.G.Ganbarov. The impact of carbon and nitrogen sources on mould <i>Aspergillus flavus</i> BDU-44 (<i>in Azeri</i>).....	155
U.A.Mamedov. Theoretical overview of formation of ecological knowledge (<i>in Azeri</i>).....	160

SECTION OF LAW, HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

H.N.Mammadov, O-K.M.Isik. On Azeri-Turkish cooperation in the field of energy transportation during last years (<i>in Azeri</i>).....	166
N.F.Gadirova. The main activities of UNESCO at present time (<i>in Azeri</i>).....	173
Sh.A.Huseynova. Object and subject of marine pollution crime (<i>in Azeri</i>).....	179
Z.Z.Guliyev. The subjective side and the subject of the incitement to suicide (<i>in Azeri</i>)....	184
R.A.Gasimzadeh. Features of the collection of income tax from individuals on the basis of the legislations of some foreign countries (<i>in Azeri</i>).....	189
E.G.Niftili. Political image of female leaders and motive of achievement for Azeri women (<i>in Azeri</i>).....	194
I.S.Alieva. The subject of criminal procedural law of legal entities (<i>in Azeri</i>).....	201
T.R.Shirin. Anti-Semitism and Islamophobia in the West (<i>in Azeri</i>).....	206
Kh.M.Ibrahimova. Strategy of Azeri multiculturalism at the present stage (<i>in Russian</i>)...	221
L.V.Gnyotova, V.Sh.Hasanova. Moral and legal aspects of child adoption (<i>in Russian</i>)...	227
H.A.Ismayilova. The history of criminal legislation of Azerbaijan related to hooliganism (<i>in Azeri</i>).....	233

SECTION OF LINGUISTICS, PHILOLOGY AND PEDAGOGY

G.F.Yusibova. Complex syntactic wholes in Azeri language (<i>in Azeri</i>).....	240
S.H.Rasulova. Embodiment of positive moral and ethical ideas in enlightenment-realistic epic children's poetry of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	248
F.Kh.Khaliqov. New innovative methods in learning process (<i>in Azeri</i>).....	254
A.E.Heydarova. Modernity in H.Abbaszadeh's stories (based on "The story of Garadagh", "On the pier" and "Mansur") (<i>in Azeri</i>).....	259
N.N.Niftaliyeva. Lesson analysis as an important component of pedagogical diagnostics (<i>in Azeri</i>).....	266
M.A.Ceyhan. The role of sports and physical education in the patriotic education of schoolchildren (<i>in Azeri</i>).....	272

**“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır. Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır. Alternativ olaraq, məqaləni journal@oyu.edu.az ünvanına da göndərmək olar.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word 2003 proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır. Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı və elmin hansı sahəsinə aid olduğu qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (051) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

<http://www.journal.oyu.edu.az>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of 50-100 words.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page) or mail it to journal@oyu.edu.az.

6. Microsoft Word 2003 is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before. Also, the author must indicate the field of science to which his (her) manuscript belongs.

Tel.: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

Postal Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.journal.oyu.edu.az>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском) и индекс УДК. Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором. Электронный вариант можно прислать и по адресу journal@oyu.edu.az.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word 2003 шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5-15 страниц. Статьи большего объёма принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась. Также необходимо указать принадлежность статьи к той или иной научной сфере.

контактный телефон редакции: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел

<http://www.journal.oyu.edu.az>

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Odlar Yurdu Universitetinin poliqrafiya mərkəzində çap olunmuşdur

Printed in Odlar Yurdu University Publishing Center

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il

License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 14.11.2019. Çapa imzalanmışdır: 19.11.2019
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 36,5 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 100

Sent for print: 14.11.2019. Authorized for printing: 14.11.2019
Format: 60x84 1/8. Volume: 36.5 p.l. Offset printing. 100 copies
